

MIESIĘCZNIK
POŁOCKI.

Т о м I.
Р о к 1818.

*«Вестник Полоцкого государственного университета»
продолжает традиции первого в Беларуси литературно-
научного журнала «Месячник Полоцкий».*

ВЕСНИК ПОЛАЦКАГА ДЗЯРЖАУНАГА УНІВЕРСІТЭТА
Серыя А. Гуманітарныя навукі

У серыі А навукова-тэарэтычнага часопіса друкуюцца артыкулы, якія прайшлі рэцэнзаванне і змяшчаюць новыя навуковыя вынікі ў галіне гісторыі, літаратуразнаўства і мовазнаўства.

ВЕСТНИК ПОЛОЦКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия А. Гуманитарные науки

В серии А научно-теоретического журнала публикуются статьи, прошедшие рецензирование, содержащие новые научные результаты в области истории, литературоведения и языкознания.

HERALD OF POLOTSK STATE UNIVERSITY
Series A. Humanity sciences

Series A includes reviewed articles which contain novelty in research and its results in history, literary studies and linguistics.

Адрес редакции:
Полоцкий государственный университет, ул. Блохина, 29, г. Новополоцк, 211440, Беларусь
тел. + 375 (214) 53 34 58, e-mail: vestnik@psu.by

Отв. за выпуск: А.А. Гугнин, Д.В. Дук, Н.Б. Лысова.

Редактор Д.М. Севастьянова.

Подписано к печати 01.06.2016. Бумага офсетная 70 г/м². Формат 60×84¹/₈. Ризография.
Усл. печ. л. 17,20. Уч.-изд. л. 20,73. Тираж 100 экз. Заказ 1433.

УДК 930(476+477):282

**ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОСЛАВНОЙ ТРАДИЦИИ
В ИСТОРИОГРАФИИ XVII–XVIII ВЕКОВ***канд. ист. наук, доц. Е.Е. БАРСУК**(Мозырский государственный педагогический университет имени И.П. Шамякина)*

Религиозная полемика в конце XVI–XVII вв. в Речи Посполитой обусловила дискуссии о роли и месте католичества, православия и униатства, определив тем самым два противоположных подхода к исторической оценке принятия и утверждения Брестской межконфессиональной унии. Отмечается, что о формировании историографической традиции, негативно рассматривавшей униатство как результат усиления позиций католической церкви и дискриминации православных в Речи Посполитой в культурном, социально-политическом и правовом аспектах можно говорить со второй половины XVII в. Идеологической основой православной традиции стали полемические сочинения Христофора Филалета, Захарию Копыстенского, Афанасия Филипповича, Мелетия Смотрицкого, Лаврентия Зизания, Симеона Полоцкого, Кирилла Транквилион-Ставровецкого, Леонтия Карповича, Фомы и Игната Иявлевичей, Петра Могилы. Православные авторы обосновывали исторические права на свободу вероисповедания «русинов», пропагандировали тезис славянского единства с целью обеспечения равенства православных на белорусских и украинских землях и необходимость защиты «веры отцов».

Ключевые слова: *Брестская церковно-религиозная уния, религиозно-полемическая литература, Иннокентий Гизель, Георгий Конисский, православная историографическая традиция.*

В современной исторической науке дискуссионными являются проблемы развития национального и сословного самосознания народов Европы в XVI–XVIII вв., следствием чего становится борьба за соответствующую идентификацию, что обусловило необходимость изучения историко-культурного наследия и формирования историографических традиций. В Речи Посполитой как полиэтничном и поликонфессиональном государстве борьба за идентичность наиболее остро выразилась в межконфессиональном противостоянии православия, католичества и униатства, что нашло свое отражение в полемических произведениях конца XVI–XVIII вв. Они в свою очередь определили принципиально различное понимание сущности унии, ее роли и значения в историографии: от резко негативных оценок в православной традиции до позитивных в работах католических и униатских авторов. Дискуссионность данной проблематики обусловила актуальность исследования истории изучения конфессиональных отношений в Речи Посполитой.

Определенной идеологической основой православной традиции в историографии явилась религиозно-полемическая литература, получившая распространение в конце XVI – начале XVII вв. в Речи Посполитой, обусловив дискуссии о роли и месте католичества, православия и униатства, определив тем самым два противоположных подхода к униатству. Начало полемики связано с историко-культурным, политическим и догматическим обоснованием идеи межконфессиональной унии и создания единой церкви в работе иезуита Петра Скарги «Об единстве церкви Божией под одним пастырем» в 1577 г. [1].

О формировании историографической традиции, позитивно оценивавшей роль православной церкви в истории белорусских и украинских земель и негативно рассматривавшей последствия принятия Брестской церковной унии и влияния католичества, можно говорить со второй половины XVII в.

Идея унии не воспринималась однозначно даже инициаторами и сторонниками церковного единства (И. Потей, И. Вельямин-Руцкий, И. Кунцевич Л. Кишка и др.), не говоря о ее противниках. Для одних ее вдохновителей уния была средством контрреформационной политики, для других – способом решения внешне- и внутривнутриполитических задач, возможностью усиления позиций православия.

Конкретное воплощение идей церковного единства в виде решений Брестского собора 1596 г. имело политические цели – расширение влияния католичества, – что вызвало недовольство рядового православного духовенства. Противники унии (Х. Филалет, К. Острожский, З. Копыстенский, А. Филиппович и др.), в связи с этим говорили о неправомерности претензий католической церкви на первенство в Беларуси и Украине, где православного населения большинство, а православные иерархи предали веру предков из-за желания увеличить собственное политическое влияние и экономические выгоды. Именно эта несколько упрощенная позиция закрепилась в дальнейшей православной историографии в отношении православных сторонников униатства. Наиболее ярким подтверждением этому являются оценки деятельности М. Смотрицкого после его перехода в униатство.

Первые антиуниатские трактаты издаются в 1588 г. в Остроге: «История о разбойничем или Флорентийском соборе», «О одной настоящей православной вере» [2, с. 308]. Среди православных монастырей своей просветительской деятельностью также выделялись Свято-Духов в Вильне и Богоявленский в Киеве, Почаевская и Киево-Печерская лавры.

Необходимо было подготовить талантливых православных полемистов и развернуть широкую культурно-просветительскую деятельность, чтобы противостоять масштабной униатской пропаганде. Созданные в конце XVI – начале XVII вв. братства сыграли ключевую роль в консолидации белорусско-украинского православного сообщества, защите свободы вероисповедания, развитии образования, культуры и книгопечатания. Для подготовки будущих полемистов в братских школах по образцу западноевропейских школ преподавались «семь вольных искусств» – грамматика, риторика, логика, арифметика, геометрия, астрономия, музыка, а также языки – церковнославянский, греческий, польский, латынь, белорусский или украинский – изучались на примере религиозных, юридических и литературных памятников.

Именно из этой среды выходят выдающиеся учителя и публицисты Герасим и Мелетий Смотрицкие, Стефан и Лаврентий Зизании, Захария Копыстенский, Симеон Полоцкий, Кирилл Транквилион-Ставровецкий, Леонтий Карпович, Фома и Игнат Иявлевичи и др. Православные авторы XVII в. писали на латыни, белорусском, церковнославянском и греческом языках, цитировали хронистов М. Стрыйковского, Кромера, Длугаша, античных авторов Платона, Аристотеля, Вергилия, Горация. Ведущую роль среди православных братств на белорусских и украинских землях занимали Львовское и Киевское, получившие статус ставропигии (подчинявшихся только патриарху).

Общественный резонанс получил изданный в Вильне в 1632 г. в защиту православия «Синописис», подготовленный монахами Свято-Духова монастыря специально для Сената и послов Вального Сейма в Варшаве, где обосновывались исконные права православных на свободу вероисповедания, своих митрополита и священников, приводились привилеи, универсалы и сеймовые конституции с 946 г. по 1632 г., в том числе Привилеи 1386 г., 1501 г., 1511 г., 1514 г., 1550 г., 1557 г., 1567 г. и др. Результатом дискуссий стало подписание «Артикулов для успокоения православных», которые восстанавливали юридический статус православной церкви.

С 30-х гг. XVII в. основным культурно-просветительским центром становится Киевский коллегиум, позднее называвшийся Киево-Могилянским, обучение в котором давало хорошую подготовку для продолжения образования в лучших европейских университетах. Иерусалимский патриарх Паисий, посещавший Киев в 1649 г., отмечал, что тут действует школа и учителя высокого искусства, которые учат юношей «славянскому языку как родному и латыни как необходимому». В коллегиуме при Петре Могиле была создана новая редакция церковнославянской Библии на основе греческого канонического текста [3, с. 80].

Насаждение унии вызывало не только межконфессиональную борьбу, но и общественно-политическую и социальную конфронтацию. Религиозное противостояние превратилось в фактор не только внутренней, но и внешней политики. Общество раскололось на два основных лагеря – униатский и антиуниатский. После убийства И. Кунцевича в 1623 г. православие оказалось на грани абсолютного запрета, однако казачество встало на защиту «веры отцов». Конфессиональные противоречия в Речи Посполитой способствовали формированию идеи обращения за помощью к единоверцам в Московском государстве. В православной публицистике активно начинает пропагандироваться тезис славянского единства на белорусских и украинских землях с целью обеспечения равенства православных на этих землях. Во второй половине XVII в. он распространяется и на Москву.

Полемика о том, какая вера является истинной, чьи традиции более древними, а Церковь – преемницей апостольской, обусловили изучение исторического наследия и духовной традиции, истоки которой белорусские и украинские православные публицисты находили в греко-византийском наследии: «Вся наука, которой гордятся латинники... грецкие то суть мудрости, Платонова и Аристотелева и иных философов грецких мудрость». Поэтому, по мнению З. Копыстенского, «мы, Россове, для наук в краи Немецкие удаемяся, не по латинский, але по Грецкий розум удаемяся, где як власное заходним от греков на час короткий повиреное, отбираемо» [4, с. 900–901].

Необходимость обоснования самобытности «русских земель» в Речи Посполитой определило появление исторических трактатов в стенах Киево-Печерской лавры. В большинстве литературных произведений XVII–XVIII вв. роль Киева определялась как центра духовного православия, история которого излагалась с начала крещения Руси апостолом Андреем, затем княгиней Ольгой и князем Владимиром, обеспечения свободы вероисповедания в ВКЛ и дискриминации православных в Речи Посполитой. Наиболее известными трудами в XVII в. были «Patericon» (Киево-Печерский Патерик, обработанный Сильвестром Косовым), «Синописис» Гизеля и Хронока Сафоновича.

Именно в стенах Богоявленного монастыря, а позднее Киево-Печерской лавры закладывается начало фундамента официальной идеологии Российской державы, основой которой была идея православного восточнославянского единства. Странниками данной тенденции были Фома Иевлевич, Сильвестр Косов, Петр Могила и др. Их последователем был также профессор Киево-Могилянского коллегиума, затем игумен Полоцкого Богоявленного монастыря, возведенного в сан киевским митрополитом П. Могилой, Игнат Иевлевич, который в 1656 г. утверждал: «Православию Белороссийскому имети по тме свет, по власти, зело враждующей на благочестие, видети царя Великаго Государем не токмо Малыя и Белья России, но всего победами прежде повсюду славнаго Королевства Польскаго и Великаго княже-

ния Литовского, ревнующим по благоверии вельми велико дело есть, и благодарственных всяких молитв достойно» [5, с. 320–321].

Однако социально-политические и конфессиональные противоречия в Речи Посполитой, война с Русским государством вызывали неоднозначное отношение даже самих создателей концепции. Об этом свидетельствует характеристика П.Могилы, данная ему российским исследователем истории православия XIX в. К. В. Харламповичем: «вопрос о характере отношений Петра Могилы к Москве мы бы так решили: не отдавая безусловного предпочтения польскому политическому и общественному строю перед Московским государством с его жестокости, неограниченным самодержавием и невежеством, поскольку проявления последнего были и в Польше, Могила только тогда и настолько полностью был на стороне польско-литовской, когда правительство обеспечивало гражданские и религиозные свободы своим подданным православным, и чем больше они притеснялись, тем сильнее он своими симпатиями стремился к Москве, которая для него и для многих других была последним убежищем» [6, с. 50].

Значительное влияние на формирование православной историографической традиции оказали «Синописис» И. Гизеля, изданный в 1674 г., и историко-полемические труды архиепископа Могилевского Г. Конисского.

«Синописис, или Краткое описание от различных летописцев о начале славяно-русского народа, о первоначальных князях богоспасаемого града Киева, о житии святого благоверного великого князя Киевского и всея России первого самодержца Владимира, и о наследниках благочестивья державы его российскийския, даже до пресветлого и благочестивого государя нашего царя и великого князя Федора Михайловича, всея Великия, и Малыя, и Белья России самодержца» в России переиздавался более 30 раз с дополнениями и изменениями на протяжении XVII–XIX вв., в соответствии с целями редактора или издателя.

Известный российский исследователь истории Русской Православной Церкви в XIX в. Е. Болховитинов объяснил этот факт следующим образом: «Но поелику до издания Ломоносова Краткого Русского Летописца не было никакой другой печатной Русской Истории, то сей единственный Синописис многократно был печатан и при С.-Петербургской Академии Наук» [7, с. 116].

Традиционно «Синописис» рассматривался как основа формирования российской историографии, определяя его однозначную промосковскую политическую ориентацию. В нем провозглашалось единство Великой и Малой России, общность «православнороссийского» народа, кратко сообщалось о разделении «русской митрополии» [8]. О. Лаппо-Данилевский говорил о концентрации внимания автора на истории Киевского княжества и одновременном желании связать ее с историей Москвы [9, с. 19]. По мнению М. Кояловича, Синописис – «обширнейшее исследование о происхождении славян, где помещена и басня о происхождении славян от библейского Мосоха, для более удобного объяснения Москвы, москалей, очевидно для большей славы их... главное внимание автора сосредотачивается на Киеве... Синописис поражает своей зависимостью от польских хроникеров, ... но по направлению – это чисто русская, патристическая книга, ... но слава и честь России были очень дороги и для авторов Синописиса, чем и объясняется то, что Синописис стал надолго учебною книгою российской истории» [10, с. 86–87]. Н. Сумцов в статье об Иннокентии Гизеле в энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона называет Киево-Печерского архимандрита «сторонником Москвы», который поддерживал «сношения с московским правительством по монастырско-хозяйственным и политическим вопросам, по временам брался отстаивать вольности малороссийские, но его политические ходатайства оставляли без удовлетворения». Советские историки также поддерживали эту концепцию. Так, Е. Еремин утверждал, что автор «Синописиса» концентрирует свое внимание на становлении российского самодержавия, не обращая внимание на то, что большая часть текста посвящена истории Киева и украинских земель в целом [11, с. 214]. С. Пештич считал главной мыслью работы необходимость воссоединения земель белорусских и украинских в составе Российской державы, которая обосновывается историческим прошлым [12, с. 286]. Ю. Мыцык говорил о феодальной ограниченности мировоззрения автора, проявившейся в нежелании показывать казацко-крестьянские восстания, поскольку в трактате отсутствуют упоминания о двух важнейших событиях конца XVI в. – середины XVII в.: о Брестской церковно-религиозной унии и о так называемой Хмельниччине [13, с. 24].

Время создания сочинения неизвестно, известна только дата издания – 1674 г. По мнению украинской исследовательницы И. Жиленко, основной текст Киевского Синописиса был написан в период с 1651 г. по 1653 г., поскольку не содержит упоминания о смерти киевского воеводы Адама Киселя, для использования в качестве энциклопедического справочника при чтении Киево-Печерского патерика и других агиографических и полемических трудов. Это объясняет сосредоточенность автора или авторов (авторство также точно не установлено) на церковной истории Киева и истории Лавры. В основной текст были внесены более поздние вставки ярко выраженной промосковской направленности, вероятнее всего самим Гизелем, что послужило основанием для формирования идеи русского единства, которая прочно закрепилась в российской историографии.

Анализ текста Синописа свидетельствует, что автор придерживался идей православного панславизма и единого происхождения всех славянских народов, центром и духовной столицей которых являлся Киев. Следовательно, Киево-Печерская Лавра и Киевская митрополия претендуют на поддержку соседних православных народов, в том числе и Московской монархии, начало которой положено в Киеве. Позицию редактора и упоминание российских самодержцев при издании труда можно объяснить желанием сохранить или укрепить позиции церковной иерархии после Переяславской рады.

Деятельность Г. Конисского как православного иерарха в первую очередь была направлена на защиту прав верующих и агитацию среди униатов о возможности перехода в веру отцов, эти же практические цели преследовали работы Могилевского архиепископа единственной православной епархии на белорусских землях. В 1765 г. он подает «Мемориал об обидах православным по случаю представления новому королю Станиславу Августу Понятовскому», в котором он перечисляет «случаи угнетения православных в Речи Посполитой, которые имели место за время его епископства с приложением списка церквей, отнятых в унию», а в 1767 г. в Варшаве издает книгу «Права и вольности исповедующих греко-восточную веру в Польше и Литве». Священный Синод признал ее весьма полезной: «Оную книгу для случающихся впредь справок взнестъ в список и хранить в канцелярии Св. Синода с Указными книгами, а для удобнейшего чтения перевесть ... на российский язык». Попыткой систематического изложения истории западнорусских православных епархий от «начала их возникновения до недавних лет» с краткими биографическими сведениями об их иерархах была работа «Историческое известие о епархии Могилевской, в Белой России состоящей, и о епархиях, в Польше бывших, благочестивых, т.е. греко-восточного исповедания, кои римлянами обращены на унию или соединены с Римскою церковью» с приложением «Каталога православных епископов Могилевских», изданная уже после первого раздела Речи Посполитой [14].

Георгий Конисский сформулировал основы православной историографической традиции в своих работах «Записки преосвященного Георгия Конисского о том, что в России до конца XVI века не было никакой унии с Римскою церковью», «История русов или Малой Росии». По форме изложения «Записки» продолжают традиции религиозно-полемической XVII в., распространенной на белорусских и украинских землях в XVII в.

В предисловии к изданию «Истории Русов» в 1746 г. он подчеркивает: «история Малой России до времен нашествия на нее татар с ханом их Батыем соединена с историей всей России или она и есть единственная история Российской, ибо всем известно начало сея истории вместе с началом правления Российского беретса беретса от князей и Княжеств Киевских...». По словам автора, источниками его работ были «летописи и записки белорусские, яко из страны единоплеменной, соседствующей и от руин Малороссийских удаленной», и конкретно «Летопись, что ведена с давних лет в Могилевском искусными людьми, сносившись о нужных сведениях с учеными мужами Киевской Академии и разных знатнейших Маророссийских монастырей, паче тех, в коих проживал монахом Юрий Хмельницкий... оставивший в них многия записки и бумаги отца своего Зиновия Хмельницкого и самые журналы достопамятностей и деяний национальных», а также античные источники, западные и польские хроники, полемическая и богословская литературы, труды польских историков [15, с. 1–2].

Могилевский архиепископ развивал идею о необходимости объединения великороссов, малороссов и белорусов в составе России и доказывал исторические права белорусского православия. Г. Конисский продолжил киевскую традицию, начиная «Историю» с краткого рассказа об родоводе киевских князей, этапах христианизации Руси, в том числе упомянув Андрея Первозванного, княгиню Ольгу и князя Владимира, писал о толерантности в ВКЛ до конца XVI в.: «религия русская греческого или иерусалимского исповедания уравнена с римскою католическою на равные права и преимущества, яко свободная и союзница, утверждена привилегиями королевскими и сеймовыми конституциями» [15, с. 8], резко негативно оценивал итоги Брестской унии: «...Народу Русскому давши испить самую горестную чашу, какую и во дни Нерона и Калигулы не все христиане вкушали... Уния явилась здесь в лисьей коже, но с волчьим горлом» [15, с. 32]. В своих работах акцентировал внимание на истории казачества и его позитивной роли в защите православия, определял хронологические этапы гетманства от Ленцкоронского и Д. Вишневецкого до Мазепы и Скоропадского. Конисский оценивал Петра Могила как одного из самых выдающихся деятелей православия [15, с. 48]. На его материалы ссылались практически все российские исследователи истории православия в западнорусских землях в XIX в., в том числе Н.Н. Бантыш-Каменский, Евгений Болховитинов, Макарий Булгаков, Филарет Гумилевский С.Т. Голубев и многие другие. Тем самым можно говорить об оформлении православной традиции в российской историографии.

Таким образом, религиозно-полемическая литература обусловила два противоположных подхода к исторической оценке принятия и утверждения Брестской межконфессиональной унии: униатский (католики и униаты) и антиуниатский (православные авторы). Идеологической основой историографической традиции стали полемические сочинения православных авторов, которые рассматривали униатство как результат усиления позиций католической церкви и дискриминации православных в Речи Посполитой, обосновывали исторические права на свободу вероисповедания «русинов», пропагандировали тезис славянского единства на белорусских и украинских землях и необходимость защиты «веры отцов». Эти идеи нашли свое отражение

в «Синописе» Иннокентия Гизеля 1674 г. и историко-полемических трудах архиепископа Могилевского Георгия Конисского (1717–1795), которые легли в основу российской историографии.

ЛИТЕРАТУРА

1. O jedności Kosciola Bozego pod jednym pasterzem. Y o Greckim od tey jedności odstąpieniu. Z przestroga y upominaniem do narodow Ruskich, przy Grekach stoiacych // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической Комиссией : в 39 т. – СПб., 1872–1915. – Т. 7.
2. Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: В. Б. Евароўскі [і інш.]. – Мінск : Беларус. Навука, 2013. – Т. 3. Рэфармацыя. Контррэфармацыя. Барока / В.Б. Евароўскі [і інш.] ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т філасофіі. – 616 с.
3. Исаевич, Я.Д. Преиспослание первопечатника / Я. Д. Исаевич. – М. : Наука, 1981. – 190 с.
4. Копыстенский, З. Палинодия или Книга Обороны католической святой апостольской Восточной Церкви / З. Копыстенский // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб. : Тип. А. Траншеля, 1878. – Кн. 1. Русская историческая библиотека. – Т. 4. – С. 313–1200.
5. Древняя Российская вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российских касающихся / изд. Н. Новиков. – 2-е изд. – М. : Тип. Компании типографической, 1788. – Ч. III. – 476 с.
6. Харлампович, К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К.В. Харлампович. – Казань : Изд-во книжного магазина М.А. Голубева, 1914. – Т. I. – XXIV, 878, LXVI.
7. Болховитинов, Е. Иннокентий Гизель // Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-русской церкви / Е. Болховитинов. – М., 1995. – С. 116–117.
8. Жиленко І.В. Синопис Київський. Лаврський альманах / ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) [та ін.] – К. : ВІПОЛ, – Спецвип. 2 : Синопис Київський / І. В. Жиленко. – 2002. – 194 с.; Мечта о русском единстве. Киевский синопис (1674) / предисловие и подготовка текста О. Я. Сапожниковой, И. Ю. Сапожниковой. – М. : Европа, 2006. – 248 с.
9. Лаппо-Данилевский, А.С. Очерк развития русской историографии./ А.С. Лаппо-Данилевский // Русский исторический журнал. – 1920. – Кн. 6.
10. Коялович, М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям / М.О. Коялович. – Изд.3-е. – СПб. : Тип. Суворина.
11. Еремич, Е.П. К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. / Е.П. Еремич // Труды отдела русской литературы. – 1959. – Т. 10.
12. Пештич, С.Л. «Синопис» как историческое произведение / С.Л. Пештич // Труды отдела древнерусской литературы. – 1959. – Т. 15.
13. Мыщык, Ю.А. Украинские летописи XVII века / Ю.А. Мыщык. – Днепрпетровск, 1978.
14. Теплова, В.А. Церковная история Беларуси в трудах отечественных историков XIX – начала XX века. [Электронный ресурс] / В.А. Теплова. – Режим доступа: <http://hramvrs.by/teplova.htm>. – Дата доступа 20.07.2015.
15. История русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, архиепископа белорусского. – Киев : РИФ «Дзвін», 1991. – 320 с. – (Репринтное воспр. изд. 1846 г.).

Поступила 08.10.2015

FORMATION OF ORTHODOX TRADITION IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE XVII-XVIII CENTURIES

E. BARSUK

Religious polemics at the end of the XVI–XVII centuries in the Polish-Lithuanian Commonwealth (Rzecz Pospolita) caused discussions about the role of Catholic, Orthodox and Uniate Churches, having determined two opposite approaches to historical assessment of acceptance and approval of the Brest interfaith union. The formation of historiographic tradition of negative assessment of uniate church as a result of strengthening the position of Catholicism and discriminating Orthodoxy in the Polish-Lithuanian Commonwealth culturally, socially, politically and judiciary can be traced from the second half of the XVII century.

Hristofor Filalet, Zachariah Kopystensky, Afanasy Filippovich, Meletiya Smotrisky, Lavrenty Zizaniya, Simeon Polotsky, Kirill Trankvilion-Stavrovetsky, Leonti Karpovich, Foma and Ignat Iyavlevichey, Pyotr Mogila's polemic compositions became ideological basis of orthodox tradition. Orthodox authors proved historical rights for freedom of religion of "Russinians", propagandized the thesis of Slavic unity for the purpose of ensuring equality of Orthodox Christians on the Belarusian and Ukrainian lands and the need of protection of "belief of fathers".

Keywords: Brest church and religious union, religious and polemic literature, Innokenti Gizel, Georgy Konissky, orthodox historiographic tradition.

УДК 398. 3 (811.16+811.112.2)

БЕЛАРУСКА-НЯМЕЦКІЯ ПАРАЛЕЛІ Ў СФЕРЫ ЎЯЎЛЕННЯЎ ПРА ЗАЛАТНІК/*GEVÄRMUTTER*: РЫТУАЛЫ І ЗАМОЎНЫЯ МАТЫВЫ¹

д-р філал. навук Т.В. ВАЛОДЗІНА

(Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі)

Еўрапейскія заклінанні пры хваробах органаў жаночага нізу выяўляюць непасрэдную сувязь з грэчаскімі заклінаннямі ад істэры/мітры і старажытнаславянскімі апакрыфічнымі малітвамі ад дьны. У той жа час беларуская этнамедыцынская традыцыя мае шэраг паралеляў з заходнеславянскай. Прадстаўлены асноўныя пазіцыі нямецкіх уяўленняў і заклінанняў пры захворваннях маткі і іх беларускія паралелі, асабліва ўвага надаецца вобразу жабы і яе сімвалізацыі ў сферы чалавечай саматкі. Падкрэсліваецца, што ў вобразным плане ад беларускіх замоў немецкую традыцыю адрознівае выразна акрэслены агрэсіўны ў дачыненні да чалавека характар хваробы. Агульным месцам ёсць “усаджванне” хворага органа на сваім месцы. Несумненна, маючы агульныя індаеўрапейскія вытокі, і славянскія, і Германскія традыцыі сфарміравалі тым не менш комплексы ў рэчышчы сваіх уласных замоўных фондаў, што пацвярджаецца супастаўленнямі з іншымі функцыянальнымі групамі.

Ключавыя словы: *замовы, народная медыцына, залатнік/істэра, беларуска-нямецкія паралелі.*

Уяўленні пра залатнік (ураз, падымак, маціцу/мачэцю) у беларусаў адносяцца да ліку самых распрацаваных, вядомых па ўсёй тэрыторыі рассялення этнасу і жывых да гэтага часу. Назва *залатнік* перш за ўсё прыкладальная да жаночага рэпрадуктыўнага органа – маткі, між тым у народнай свядомасці наяўнасць залатніка прыпісвалася і мужчыне, а яго “ўзбунтаванне” бачылася вынікам падрыву. Замовы ад залатніка ўраджаюць сваёй колькасцю, багаццем матываў і вобразаў. Безумоўна, выяўляецца шэраг паралеляў, што аб’ядноўваюць беларускую традыцыю як наўпрост з суседнімі, так і з аддаленымі ў прастору і часе. Гісторыя еўрапейскіх заклінанняў пры хваробах органаў жаночага нізу вывучана даволі добра найперш з прычыны іх непасрэднай сувязі з грэчаскімі заклінаннямі ад істэры/мітры і старажытнаславянскімі апакрыфічнымі малітвамі ад дьны. Работы папярэднікаў, у тым ліку і англамоўныя працы, якія тычацца славянска-грэчаскіх паралеляў і ўяўленняў у гэтых традыцыях у цэлым, разгледзела і падагульніла ў сваім грунтоўным даследаванні Т.А. Агапкіна [1, с. 485–533]. Па-за разглядам застаўся шэраг перасячэнняў з заходнееўрапейскімі традыцыямі, перадусім нямецкай. У дадзеным выпадку і будуць прадстаўлены асноўныя пазіцыі нямецкіх уяўленняў і заклінанняў пры захворваннях маткі/істэры і іх беларускія паралелі.

Міфапэтычныя ўяўленні пра матку/істэру

Ад антычнасці праз усё сярэднявечча і да сённяшняга часу фіксуецца ўяўленні, што матка ў цэле чалавека паўстае ўсё адно як жывая істота, якая да таго ж мае здольнасці да перамяшчэння ў цэле. Заснаваныя на штодзённым вопыце рацыянальныя веды падахвочвалі бачыць у матцы спецыфічны і вельмі важны орган жаночага цела, асаблівы містыцызм якога абумоўлены сувяззю са сферай дзетараджэння і палавых адносін. Пашырэнне ўяўленняў аб блукаючай матцы, хутчэй за ўсё, было цесна звязана з пошукам прычын хвароб, якія выклікаюць моцныя ўнутраныя болі. Немачы, што суправаджаліся болем страўніка, кішэчніка, мочапалавой сістэмы ўспрымаліся як вынік менавіта перамяшчэнняў маткі. Здольнасць прычыняць пакуты сваёй уладальніцы матка набывала з прычыны ўзбуджэння органа, а яе паводзіны ў тлумачэннях звязваліся як з уласнымі характарам, у якім дамінуе прага дзетараджэння, так і ўздзеяннем на яе спецыфічнага дэмана хваробы або ўласна нячысціка.

Сувязь псіхічнага і фізічнага стану чалавека (перадусім жанчыны) са становішчам маткі, адхіленні ад нормы якое выклікалі адпаведную хваробу – істэрыю, апісалі яшчэ ў II стагоддзі нашай эры грэчаскія ўрачы. Тэадорус Прысціанус у V стагоддзі асобна пазначыў узбуджэнне органа з назваю *matrix* у мужчын. Марцэл Эмпірык (*Marcellus Empiricus*) – рымскі пісьменнік, родам з Галіі, у пачатку V ст. у сваім лячэбніку пад назваю «*De medicamentis*», цікавым для вывучэння медыцынскіх уяўленняў таго часу, узгадвае і заклінанне маціцы: “*Я заклінаю цябе, матка, што ты гэтую жарсць не можаш трываць...*”. Гэта адна з першых фіксацый так званай “Я-формулы”, дзе пазначаецца сам акт замаўлення. На думку даследчыкаў, падобныя вераванні ўзыходзяць да старажытнаегіпецкай лекавальнай магіі. Але асабліваю папулярнасць вобраз істэры набыў у грэчаска-егіпецкай і візантыйскай літаратуры.

Візантыйскія і старажытнарускія амулеты-змеевікі – падвескі, з двух бакоў якіх суседнічаюць хрысціянскія сімвалы і выява дэмана са змеямі вакол галавы (накшталт Медузы Гаргоны), відавочна мелі

¹ Артыкул падрыхтаваны ў межах выканання праекта БРФФД Г14МС-001 «Беларуска-нямецкія паралелі ў сферы этнамедыцыны і замоўнай традыцыі».

дачыненне да медыцынскага фальклору. Магічнае заклінанне, змешчанае на амулетах, звернутае якраз да змеевалосага дэмана з імем істэра, які атаясамліваецца даследчыкамі з самой маткай. Так, істэра выразна раўнавалася да жаночага ўлоння, магічная формула кіравалася на дэмана, што спараджае хваробу гэтага органа. Заклінальная «формула істэры», або падобныя ёй, маглі быць спецыяльна прызначаныя для таго, каб сілаю магіі прымусіць матку вярнуцца на месца і супакоіцца [2, с. 329].

Найбольш раннія фіксацыі формулы – на грэчаскай мове, пазнейшыя на латыні. Да III–IV ст. н.э. узыходзіць тэкст, знойдзены на егіпецкіх папірусах, які ў перакладзе гучыць наступным чынам: «*Заклінаю цябе, матку... вярнуцца на месца і не хінуцца ні ў правы бок да рэбраў, ні ў левы бок да рэбраў і не кусаць за сэрца, як сабака, – але стань і заставайся на сваім уласным месцы*» [21, с. 88]. Асобныя элементы дадзенай *hystera formula* адносяцца да ранневізантыйскага часу, прынамсі, туды сягаюць паралелі з устойлівай канструкцыяй, што параўноўвае немач з паводзінамі жывёл. Даўніна формулы адсылае да VI–VII стагоддзяў н.э. У найбольш поўным і самым папулярным выглядзе формула выглядае наступным чынам: «*Матица черная, почернелая, как змей, (ты) вьешься, и как дракон, свищешь, и как лев, рычишь, и как ягненок, спи (спишь)*» [цыт. па: 8, с. 135].

VI–VII стагоддзямі н.э. датуецца, па словах перакладчыка, хрысціянскі амулет-замова ад хваробы, тэкст замовы пераказаны з лацінскай на нямецкую мову:

Ich beschwoere jeden Biss der Tiere des Teufels auf Erden bei Gott und Jesus Christus, unserem Retter, durch das Oel der hl. Taufe, an diesem Ort, wo du Gift angelegt hast: bleib stehn an Ort und Stelle und lauf nicht vor ans Herz oder an den Kopf oder an die Schamdruese, sondern bleib stehn, wo du dein Gift angelegt hast, und ohne Schaden bleibe der Mensch durch den hochheiligen und geehrten Namen des allmaechtigen Gottes und Jesus Christus des Sohnes... [33, с. 168]².

У дадзеным выпадку залатнік паўстае як дэманічная жывёла, што сваімі атрутнымі ўкусамі выклікае ў чалавека боль. Наогул, важкім вобразам яўрэйскіх і егіпецкіх замоў ад гэтай немачы выступае сабака, семантыка якога ў гэтых культурах уключае такія штрыхы як «той, хто нараджае», у егіпцянаў гэта жывёліна звязана з культам памерлых, а яе выява часта скарыстоўваецца як ватыў пры гэтым захворванні [33, с. 170]. Таму ў егіпецкай міфалогіі для лекавання залатніка папулярная вытлумачальная мадэль, калі хвароба разумеецца як укусы сабакі, а лекаванне мусіць утрымліваць адпраўленне хваробы на яе месца.

Яўрэйскія раннесярэднявечныя ўяўленні і замовы ад залатніка вядомыя ад X стагоддзя, калі былі занесеныя ў збор дакументаў пад назваю «*Kaigoer Geniza*». Аднак, на думку даследчыкаў, зафіксаваныя там матывы наогул узыходзяць да першых стагоддзяў пасля нараджэння Хрыстова [33, с. 160]. Нямецкія і яўрэйскія ўяўленні знаходзяць працяг у латышскіх апавяданнях пра «маці» чалавека, якая жыве ўнутры кожнага цела і мае зверпадобнае аблічча [13, с. 340].

Відавочна, уяўленні пра матку і яе дэманічна-хтанічныя адсылкі маюць глыбокую даўніну і шырока сустракаюцца на інда-еўрапейскай тэрыторыі.

Жаба як зааморфны вобраз маткі. Еўрапейская традыцыя. Пытанне пра персаніфікацыю маткі ў вобліку жабы шырока абмяркоўвалася антычнымі аўтарамі, а таксама ў часы сярэднявечча, уваходзіла ў сур'ёзныя медыцынскія трактаты грэчаскага і рамана-германскага свету. Парацэльс (1493–1541) пісаў, што жанчыны пры пэўных абставінах могуць нарадзіць падобнае да чарвяка дзіця. Калі жанчына ў час коітуса дбае толькі пра сэксуальнае задавальненне, як паведамляе пра тое Тэафрастус фон Хоенхайм, то атрымае такое сям'я, што потым ператворыцца ў дэманічную жабападобную істоту [Jutte 1996, с. 210]. Цэлы раздзел у кнізе «*Liber vagatorum*» 1509 года (Кніжцы пераказаў для ніжэйшых слаёў насельніцтва) прысвечаны народным уяўленням пра жабу. Сярод іх паведамленне пра жанчыну, якая разам з дзіцем нарадзіла лягушку [20, с. 205]. Сярэдневечны верш «*Moriz von Craon*» апавядае пра дзівака, які захацеў ведаць, што адчуваюць цяжарныя жанчыны. Доктар даў яму парашок, ад якога ў чэраве завялася жаба, а пуза стала падобным да жывата цяжарнай [20, с. 340].

Звыродлівае дзіця ў нямецкіх дыялектах пазначалі як *verkrottet* і тлумачылі ўплывам так званых *Krötenalbs, Krotolfs* – дэманаў з рысамі жабаў. Наогул, любое анармальнае працяканне цяжарнасці, папярэдні аборт, выкідыш разумеліся на нямецкіх землях як уплыў чорта або эльфы ў выглядзе жабы [18, с. 419]. Варта памятаць і пра ўключанасць вобраза жабы ў дэманалагічныя кантэксты, прычым сама жывёліна часта станавілася ўвасабленнем нячыстага духа [14; 17]. Акрамя таго, жаба разглядаецца як носьбіт урадлівасці, і на гэта паказваюць тыя ж факты. У храме ў Фрайзінгу над выявай жонкі Барбароссы бачна жабка, якая хоча запаўці ёй пад спадніцу: гэта аброк каралеўскай пары супраць бяздзетнасці. Дэманічныя сям'я лёгка кладуцца ў агульную карціну хваробы, калі ўзбунтаванне маткі якраз і прыпісвалася паводзінам жабы-дэмана ўнутры цела [23, с. 45].

² Я заклінаю кожны ўкус чортавай жывёлы на зямлі пры Богу і Ісусу Хрысту, нашым Збаўцу, праз алей святой купелі, на гэтым месцы, дзе ты атруту пусціла: заставайся стаяць на сваім месцы і не падступай ні да сэрца, ні да галавы, ні да маткі, але заставайся стаяць там, дзе ты сваю атруту пусціла, заставайся няшкоднай чалавеку ў імя высокашанаванага святога імя Усявышняга Бога і Ісуса Хрыста яго сына.

У шматлікіх аповядах як сярэднявечча, так і XIX стагоддзя гаворка ідзе пра тое, што матка ў выглядзе жабы актывізавалася блізу вады, выходзіла з цела, каб пакупацца, і вярталася назад [31, s. 107]. Асабліва шмат такіх паведамленняў з Цірольскіх земляў [27, s. 195–196].

Воты (пераважна з воску, жалезныя ці радзей сярэбраныя) у выглядзе жабы шырока пашыраныя ў нямецкім сярэднявеччы, пра што захаваліся аповяды, апісанні і непасрэдна Міракулы – паведамленні пра чудаўныя вылячэнні ля святыняў. Фіксуюцца воты ад XVI ст. пераважна на паўднёвай частцы нямецкамоўнай тэрыторыі [23, s. 45]. Як рэдкі прыклад жывапіснай выявы, якая даносіць рэлігійны сэнс ахварывання жабы ў час пілігрымкі, можна лічыць карціну, дзе намаляваны ватыў, з 1824 г з капэлы ў верхне-аўстрыйскім Лембаху. Там выяўлена жанчына ў нацыянальным строі з Мюльфіртэля, якая хадайнічае аб вылечванні перад Божай Маці. Яе просьба, хутчэй за ўсё пра ацаленне ад жаночай хваробы, вымалёўваецца праз жабу, якую можна бачыць унізе карціны.

Пераважна ў пілігрымках да святынь знаходзіліся жанчыны, аднак да XIX стагоддзя пашырылася ўяўленне і пра цяжарнага мужчыну, мужчынскую істэрыю. *Gebärmutter* наогул прыпісваўся як жанчынам, так і мужчынам [27, s. 195]. Згодна з данымі слоўніка М. Хёфлера *Vater* – аналаг болям маткі, калі ў мужчыны пачыналіся колікі ў жываце [18, s. 765]. Відавочна, комплекс уяўленняў, звязаных з *matrix*, складае сабою як медыцынскі, так і сацыяльна-псіхалагічны феномен [23, s. 208–209]. Да яго далучаюцца і глыбокія міфалагічныя падставы суаднясення жаночых органаў і чалавечага нізу ў цэлым з хтанічнымі істотамі.

У развітых вертыкальных трохчленных мадэлях свету (у славянскай, шырэй – індаеўрапейскай) да нізу ў проціпастаўленні верху і нізу прымяркоўваецца касмічны змей. Традыцыйна месца яму адводзіцца на руне ля каранёў Сусветнага дрэва. Ніз увогуле засяляецца самымі рознымі хтанічнымі істотамі: змяямі, жабамі, чарвякамі, якія ў міфапаэтычнай сістэме сваім інварыянтным значэннем раўнуюцца да таго ж змея. Істотна і тое, што Змею, як і Зямлі, прыпісваюцца крэатыўныя патэнцыі, бо звязаны ён з “урадлівасцю, зямлёю, жаночай вытворнай сілай, вадой” [5, s. 468–470]. Улонне чалавека, і перадусім жанчыны, як саматычная праекцыя зямлі/нізу ў Космасе таксама “засяляецца” ў народнай свядомасці хтанічнымі істотамі або нават атаясамліваецца з імі.

Рознабаковая і шматаспектная тэма “чэрава – жаба” была прааналізаваная ў артыкуле Д.А. Баранавы і А.Л. Мадлеўскай “Вобраз жабы ў вышыўцы і міфапаэтычных уяўленнях усходніх славян”, дзе былі вылучаны наступныя матывы суадносінаў: матыў “пузатай жабы”, успрыманне чалавечага чэрава як месца пражывання і нават зараджэння жаб, скарыстанне іх у рытуальна-магічным комплексе, звязаным з дзетанараджэннем. Акрамя прыкметы аб’ёмнасці, чэрава і жабу аб’ядноўвае іх хтанічная прырода. Шматлікія фальклорныя, рытуальныя, этнафразеалагічныя прыклады акцэнтуюць тапагентальныя прыкметы жабы настолькі выразна, што ёсць усе падставы ўспрымаць яе як сімвал пачатку, першакрыніцы, што, як і Зямля, спараджае ўсё і ўсіх [3, с. 115]. Да такога ўспрымання гэтае жывёліны далучаецца расшыфроўка вобраза жабы ў казачных сюжэтах, і перадусім семантыка Царэўны-жабкі. Аналіз дадзеных дазволіў Дз. Баранаву і А. Мадлеўскай вылучыць тыя прыкметы вобраза жабы, якія рэпрэзентуюць яе, перш за ўсё, як сімвал пладавітасці, дзетанараджэння і ў канчатковым выніку звязваюць з вялікай таямніцай пачатку жыцця як на роўні мікракосму, так і ў маштабах макракосму [3, с. 124]. Відавочна, што падобная семантычная характарыстыка прыкладальная і да разумення маткі-“жабы” ў народнай культуры.

У замовах усходніх славян вобраз жабы як матэрыялізаванага ўвасаблення маткі практычна адсутнічае. Уяўленні пра тое, што ў чэраве можа завесціся жаба, якая да таго ж точыць вантробы і высмоктвае жыццё, вядомыя хіба толькі заходнім украінцам [9, s. 245]. У той жа час у палякаў папулярныя аповяды пра матку ў выглядзе ласкі, якая выходзіць з роту і ідзе да вады, а ад вяртання яе залежыць здароўе хворага [35, s. 599]. У славакаў *mádra* – матка, хвароба і істота, што жыве ў целе, жаба, якая месціцца ў жываце. Там жа верылі, што і мужчына мае ў целе матку, але мёртвую [11, s. 322].

Паўднёвым славянам больш уласцівы змеепадобны воблік маткі. У замове з Букавіцы ў Далмацыі з’яўляецца матыў змеёморфнай маткі: “... *Стан, материна, мајко, и по богу мајко. / Сави своје тракове, / ка мајка богородица своје власове! // (...) Ти не вуци се ка змијурина, / и не штупај ме ка жабурина...*” [7, с. 195]. Даволі паказальнае суаднясенне залатніка са змяямі і ў беларускай замове: «Тры залатнікі, тры падымкі, тры *гадзюкі*, у адно месца сыйдзіцеся, адзін з адным заключыцеся»³. Шмат часцей у беларускіх замовах падкрэсліваецца наяўнасць валасоў у залатніка – “*Угавараю залатнічка з рознымі валаскамі: із русымі, із чорнымі, із белымі*” [4, с. 231]; “*Ішоў залатнік па залатому масту, спускаў свае косы на сырой траве, на сырой зямлі*” [4, с. 236], а яго лекаванне плануецца на ўзор парадкавання Божай Маці сваіх валасоў. *Було ў Куліны (імя знахаркі) тры касы: адна грудная, другая бакавая, а трэцяя па жывату ходзя, залатніка водзя. Каса касіца, ня гуляй, ня буяй, залатніка адбуўляй, станаві на месці, як царыца ў крэсьлі: ёсь ля цябе месцічка з макава зернячка* [4, № 781].

³ Фальклорны архіў БДУ: зап. Аўчыннік Н. у в. Горкі Старадарожскага раёна ад Шыкун Е.А., 1924 г.р.

У Швейцарыі, часцей ў паўднёвым Ціролі, выключна ля абразоў Божай Маці ахвяраваліся воты ў выглядзе шара са шматлікімі шыпамі, якія зваліся шар / шар-вожык ці проста вожык („Igel“, „Stacheligel“). Менавіта ў такім выглядзе ўяўлялася сама матка, якая ва ўзбуджана-хваравітым стане падыходзіць да горла і прычыняе невыносныя пакуты [10, s. 215–216]. Такая форма воты тлумачыцца ўвасабленнем метафары болю [16, s. 420]. Т.А. Агапкіна звяртае ўвагу на рэдкі ў замовах матыў праменняў, што нібыта разыходзяцца ад хворага органа: гл. укр. *Уразу, уразыку...стань соби на мисти ...там тоби стояты и парусы свои пускаты (прамян)* падобна да валасоў-змеяў у Медузы Гаргоны [1, s. 512] польскі запіс: *“Macico! Macico! Prześlicno dziedzico! Cegoześ się przeciwila i promienie rozpuściła...”* [22, s. 251].

Замовы ад залатніка / *Bärrmuttersegen*

Т.А. Агапкінай дастаткова падрабязна разгледжана пытанне, у якой ступені ўсходнеславянскія замовы ад залатніка абавязаны сваім паходжаннем грэчаскім і славянскім малітвам ад істэры, дны. Па яе назіраннях, ва ўсходнеславянскім масіве больш палавіны вядомых тэкстаў замоў адносіцца да беларускіх, іх зусім няшмат у еўрапейскай частцы Расіі [1, s. 498]. У корпусе нямецкіх замоў і заклінальных формул, які знаходзіцца ў Інстытуце нар. культуры Акадэміі навук у Берліне, налічваецца каля 28 000 замоў, 128 сярод іх – ад *Bärrmutter*. Такія колькасныя суадносіны падкрэсліваюць сціплую іх колькасць і нязначную распрацаванасць уласна сюжэтна-матыўнага складу. Згодна з данымі 71,5 адсоткаў абапіраюцца на магічную формулу, 28% маюць выразна рэлігійную скіраванасць [23, s. 49].

Назвы хваробы і яе персаніфікацыя. Тэксты гэтай функцыянальнай групы ва ўсходніх славян вылучае асобна характарыстыка самога залатніка, заснаваная на прыёмах персаніфікацыі, такіх як надзяленне імем уласным, сацыяльным статусам і сямейнымі характарыстыкамі і тытуламі. Матывы, што фарміруюць персаніфікаваны вобраз залатніка, невядомыя ў грэчаскіх заклінаннях, практычна адсутнічаюць і ў нямецкіх замовах. Невядомы нямецкай традыцыі і вызначальны для беларускай эпітэт немачы *залаты*.

Назвы хваробы ў нямецкамоўнай прасторы выяўляюць значную сінанімічнасць, гл. у тэксце замоў: *“Hebemutter, Wehemutter, Blähemutter, / Gebärrmutter, Flattermutter, Gerthmutter (Perlmutter), / Rosenmutter, Kindesmutter, Fürfallmutter...”* [30, s. 89].

Найстарэйшы з тэкстаў гэтай функцыянальнай групы з германскіх земляў датуецца X ст., ён быў знойдзены на рукапісным пергаменце ў бібліятэцы манастыра г. Санкт-Галена (сёння гэта Швейцарыя). Недзе трыма стагоддзямі пазней датуецца тэкст замоў, які быў адшуканы сярод раздзела, прысвечанага дзіцячым хваробам і паводле першага слова атрымаў назву “*Bärrmuttersegen*”. Змешчана замова ў вялікім яўрэйскім кодэксе пад назваю *Sefer Hasofoth*, яе тэкст быў прыпісаны ў краі рукапіснай старонкі яўрэйскім пісьмом (шыфтам, але па-нямецку). У 1875 годзе тэкст быў апублікаваны ў перакладзе на нямецкую мову. У рукапісе гаворка ідзе пра народна-медыцынскія сродкі пры родах. Згодна з дадзенымі мовы замова датуецца XIII–XIV стагоддзямі і, хутчэй за ўсё, паходзіць з паўночнай часткі Германіі [19, s. 211–218]. У тэксце замоў выразнае пераплеценне язычніцкіх, хрысціянскіх, юдэйскіх элементаў, што паказвае на дачыненні германцаў і яўрэяў у сярэднявеччы:

Bärrmutter leg dir! (du) bist so alt als ich. Bringst du mich zu der Erde. Du mußt mit mir begraben werden. Ein Buch heißt die Bibel: Bärrmutter< leg dich nieder. Du sollst dich an deine rechte Stelle niederlegen. Das gebietet dir die heilige goltes Kraft: vermut und hege mut und lige mutund das fige. Und vilia tara, das fahre unter meune Sohle. Darunter kann ich es wohl erdulden. Darunter flißt ein bodenloser See: darin geht ein grätenloser Fisch. Den sollst du essen und sollst Menschliches gar vergessen. Es saßen da am Sande der Meerfrauen. Die hatten sogleich mein Gedärm. Die eine schlichtet es, die andere richtet es, die dritte rückt stets daran. Vilius e vilius, viliatar avija. Brich das vilia tara entzwei. Das soll mir für die Bärrmutter zure Buße sein. Das sei wahr in goltes Namen, amen [19, s. 213]⁴.

Кожны з даследчыкаў прапаноўваў сваю версію тлумачэння замоўных слоў *vilia tar(a)*: альбо гэта нядобры лёс, альбо “дачка зямлі”, альбо персаніфікацыя болю, і тады б выраз разумеўся як “хвароба мусіць адправіцца да сваёй маці-зямлі”. Маецца і меркаванне, што такім чынам абазначаецца сам орган, “страла (востры рог?) залатніка” [19, s. 219–220]. Той факт, што хвароба адпраўляецца ў зямлю, цалкам вытлумачальны, тым больш сама зямля разумецца ў архаічных культых як багіня і асэнсоўваецца ў тэрмінах родаў і нараджэння [19, s. 219]. У дадзеным выпадку актуалізуецца факт сумяшчэння маткі і зямлі як носбітаў прадуквальнай сілы, сімвалаў нараджэння.

Пра закопванне хваробы ў зямлю паведамляецца ў шматлікіх дадзеных з народнай медыцыны. Да прыкладу, пры коліках маткі клалі на живот падагрэтую зямлю з воцатам, потым хворы закопваў гэты

⁴ Матка, кладзіся! Ты такая ж старая, як і я (такога ж узросту як я). Прыгнятаеш ты мяне да зямлі, мусіш быць са мною закапанай. Кніга называецца Біблія: матка, кладзіся ніжэй. Ты павінна ўкласіцца на сваё праўдзівае месца. Так просіць цябе святая божая сіла, палын, залатнік і шаптуха. *Vilia tara* едзь пад маё дно (пад зямлю?). Ніжэй гэтага магу я гэта добра цяпець. Ніжэй гэтага цячэ бяздоннае возера, дзе плавае рыба без касцей. Яе павінна ты есці і зусім забыць пра чалавечае. Сядзяць на пяску марскія жанчыны, трымаюць яны ў руках мае вантробы. Адна іх разгладжае, другая правіць, трэцяя рухае. ... разломвае ... напалам. Гэта павінна прывесці матку ў спакой. Божым імем, амен.

мяшэчак у зямлю са словамі: *Fierich, fierich, geh' in die Erd' // Zu einem Donnerstein werd' // Beim Teufel seh' das Sonnenlicht, // Wenn seine Grofsmutter dich frifst* [36, s. 86]⁵.

Матыў пагрозы матцы быць закапанай выцякае з атаясамлення хворага органа ўласна з хваробай, яе дэманам, якія па магічных законах мусілі быць выдаленымі з цела праз вербальнае вымаўленне. Гэты матыў сустракаецца ў розных крыніцах, у тым ліку сярэднявечных яўрэйскіх замовах ад хваробаў маткі. У транслітараваным М. Грунвальдам тэксте з яўрэйскага рукапісу знаходзім наступную замову: *Bärmutter leg dich auf deiner rechten stat, das gebiert dir bei Gotts kraft un' bei seiner heiligen engel macht. Bringstu mich zu der erden, du musst mit mir begraben werden. So gebiet ich dir bei neun dorot (Geschlechtern) un' bei neun sefer torot (Torarolle) un bei drei malakhim (Engel) Gottes, die im Himmel sein. Damit soll der allmächtige Gott mein Helfer sein. Das wer war in Gotts namen! Amen* [33, s. 167–168]⁶.

Матыў закопвання маткі ў нямецкіх замовах фіксуецца ад XII ст.: „*Bermuter, leg dich, bist als alt als ich; bringst du mich zu der erde, du musst mit mir begraben werden..*”⁷ з XIX. ст.: „...daß du nimmer regest dich, sonst stößt du mir und dir das Herz ab, sonst müssen wir beide ins Grab” – “каб ты ніколі не бунтавала, інакш саб’еш ты мне і сабе сэрца і мусім мы абодва ў магілу” [21, s. 88].

Такім чынам, асноўнай інтэнцыяй данага матыва становіцца перакананне хворага органа ў тым, што ён не мае цікавасці ў смерці N., бо яго магіла стане магілаю і для самое маткі (маючы на ўвазе ўяўленні пра ажыватвораны характар органа ў народных уяўленнях і тым зацікаўленасць у жыцці).

Наступны важкі матыў замовы – адпраўленне залатніка на яго месца: *Du sollst dich an deine rechte Stelle niederlegen. Ты павінна на сваё праўдзівае месца пакласціся.* Ад XV стагоддзя формула, дзе замаўнік вербальна загадвае матцы стаць на сваё месца, становіцца фактычна дамінантнай у гэтай функцыянальнай групе [23, s. 44; 12, s. 39]. Адна з першых фіксацый вядома ў наступнай рэдакцыі: „*Ich beswer dich quelemuoter [...] daz du [...] mir lungen nerizest noch leber neslizest*” [29, s. 163]. І яшчэ прыклад: „*Mutter, heg di, Mutter, leg di, leg dich an dieselbe Wand, wo dich Gott hat hingesandt*”⁸; „*Frau Mutter, ich packe dich, ich drücke dich, geh du nur zur Ruhe in deine Kammer, wo dich der liebe Gott erschaffen hat*” [21, s. 88]⁹.

Mutter heckte, Mutter legte. Leg dich an dieselbe Wand, Wo dich Gott hingesangt. Im Namen... [25, s. 252]¹⁰.

Störmutter, Gebärmutter, Colica, oder was du sonst noch immer sein magst, lege dich wieder nieder an deine rechte Statt, du hast gemeint, du wollst mit mir gehen ins Grab, aber nein, du wollst mit mir gehen ins Grab/ Im Namen... [25, s. 252]¹¹.

Рухомасць маткі і праз тое боль у розных частках цела і ўнутраных органах шматкроць паўтараецца ў старажытнарускіх малітвах, дзе “дна” выпускае кіпці і сціскае вантробы. Адпраўленне залатніка на яго месца ў залатое крэсла адназначна дамінуе ў беларусіх замовах гэтай функцыянальнай групы, замовы з такім матывам зафіксаваныя ва ўсіх рэгіёнах, больш таго абсалютная большасць замоў, нават калі і ўключае іншыя матывы і вобразы, усё адно так ці інакш пазначае адпраўленне “на места ў крэсла”. Гэтае месца бачыцца невыпадковым, бо ў шэрагу тэкстаў падкрэсліваецца прыроджанае, адпачатковае, замацаванае ў шэрагу паслядоўных дзеяў становішча самога залатніка. Да больш папулярных “бацька зачынаў, матка нарадзіла” дадаецца матыў падвязвання залатніка ніткай ці абгароджвання мясяцам – “Цябе маці родзіла, мясяцам абгородзіла, а пуповіной заўязала, а дзіцяці зрост показала”. Асноўная ідэя гэтых замоў у асобных тэкстах выступае ў максімальна канцэнтраваным выглядзе: “Тапілі баню, у баню яе, і з палка так спускаецца ўніз, а тады жывот во так сабіраюць і прыказуюць: *Садзіся на сваё места! Садзіся на сваё места!*”¹².

*Господу Богу помолюся, Господа Бога попрошу, первым разком добрым часком. Прачыста Божя Матка на помочы стояла, Паўліны золотнічка ўзговарала. Золотнічку ты косыцянічку, ты ў бокі не ўлягай, уніз не опадай, под грудзі не подворочай. Стань жа ты на месьцечку на золотом крэсьлечку. Як цябе матка роджала, на сьвет пускала, шоўковай ніточкой пудвязала. Дала табе і піценыко і едзеньнейко і лёгкое ўздыханьнейко*¹³.

⁵ Fierich, fierich (мясцовая назва хваробы маткі), ідзі ў зямлю, да грамавое стрэлкі, пры нячысціку глядзі сонечнае святло, калі яго залатнік цябе жарэ?

⁶ Матка, кладзіся на сваё праўдзівае месца, якое спароджана табе Божай сілаю і вызначана ягонымі святымі анёламі. Пусціла ты мяне на зямлю і мусіш са мною закапанаю быць. Так прашу я цябе пры дзевяці пакаленнях і пры дзевяці святых кнігах і пры трох боскіх анёлах, якія ёсць у небе. Пры тым мусіш Усемагутны Бог быць маім памочнікам. У імя Бога! Амінь.

⁷ Матка, кладзіся, ты старэйшая за мяне, ты прынесла мяне на зямлю, ты са мною мусіш і закапанай быць.

⁸ Матка, кладзіся, матка, кладзіся, кладзіся на тую самую сценку, куды цябе Гасподзь паслаў.

⁹ Пані матка, я парадкую цябе, я цісну цябе, ідзі ты толькі ў спакой ў тваю каморку, дзе цябе Гасподзь Бог стварыў.

¹⁰ Матка, садзіся, матка, кладзіся, кладзіся да таго месца, дзе табе Бог загадаў.

¹¹ Залатнік, маціца, колька, ці кім ты яшчэ быць можаш, кладзіся ўсё ніжэй на сваё праўдзівае месца, ці ты падумала, што хочаш ісці са мною ў труну, але не, ці не, ты не хочаш ісці са мною ў труну ... У імя...

¹² Зап. аўтарам у п. Пехцераў Чачэрскага раёна ад Паліны Затуранавай, 1934 г.н.

¹³ Зап. аўтарам у в. Рог Салігорскага раёна ад Паўліны Ільющыц, 1925 г.н.

Матыў спакою маткі і мірнага пачування ёсць лагічным працягам папярэдняга матыва. З паўднёвага Ціроля з хатняга лячэбніка XV ст. вядомы наступны тэкст: “...*das du dich nicht auf hebest vnd vnder dich nicht lassest, sunder daz du dich an dein gewönlich stat fugest mit gemache und mit fride*” [12, s. 39]¹⁴.

Матыў трох жаночых персанажаў-памочніц. Семантычна важкі і матыў трох жанчын, якім у цытаваным вышэй замоўным тэксце прыпісваецца дзівосная магчымасць трымаць у сваіх руках хворы орган чалавека. Адна з іх матку разгладжае, другая правіць, трэцяе становіць на месца. Дж. Говард лічыць магчымым параўнаць гэтыя тры марскія жанчыны з парнамі ў паўночнай міфалогіі, нормаі як памочніцамі пры родах паркамі і нормаі ў рымскай і скандынаўскай міфалогіі, якія дапамагалі пры родах. Магчыма, такая апякунчая функцыя ад сакральных персанажаў чакалася найперш у час цяжарнасці [19, s. 225]. Гл. яшчэ: *Es sitzen drei Weiber im Sand, sie haben des Menschen (Vieh) Gedärm in der Hand. Die erste regts, die zweite schließt, die dritte legt wieder zurecht* [26, s. 268]¹⁵.

У беларусаў матыў трох сакральных памочніц – у цэлым даволі часты – у гэтай групе прадстаўлены адзінкавымі запісамі: “Святы Мікола – божы памошнік, зоры-зараніцы – божыя памачніцы, прыйдзіце на Сіянскае мора; там сядзяць тры бабкі. Яны сядзяць, залатнічка дзяржаць да й вымаўляюць, на сваё месца настаўляюць. Залатнік залаты, стань на сваём месце, на залатом крэсле. Тут табе не хадзіць, касці не ламіць, сэрца не ташніць рабы божай Машы [4, № 784].

Матыў агрэсіўнай маткі. Адною з самых характэрных рысаў нямецкіх замоў ад залатніка ёсць апісанне агрэсіўных паводзінаў або намераў маткі/дэмана хваробы ў дачыненні да чалавека. Абавязковымі элементамі тэкстаў выступаюць узгадкі пра крыважэрнасць і імкненне гэтай немачы да укусаў сэрца і да пашкоджанняў скуры і суставаў хвораму. Гл. у трансільванскай замове:

Wehmutter, Beermutter, du willst Blut lecken, das Herz abstoßen, die Glieder recken, die Haut strecken, – darfst es nicht tun, du mußt ruhn! [36, s. 237]¹⁶.

Es ging eine Jungfrau über das Feld. Es begegnete ihr die Boermutter

„Wo willst du hin?“

Ich will die N. das Herz abstechen, Boermutter.“

„Das darfst du nicht thun; denn, das steht geschrieben in der heiligen Sieben.“ [15, s. 289]¹⁷.

У магічных формулах на візантыйскіх амулетах прадстаўлены менавіта агрэсіўныя станы жывёл, з якімі асацыююцца паводзіны маткі, – «як леў ты рыкаеш, як змяя шыпіш». Так, у тэксце, які змяшчаецца ў рукапісу з XV ст., да звычайных эпітэтаў «істэры» дадаецца і такая яе характарыстыка: «дваццаццю тысячамі кайданаў звязаная, кроў ты ясі, кроў ты п'еш, у крыві валяешся» [2, с. 338]. У сувязі з гэтым вялікая верагоднасць таго, што і галоўная знешняя прыкмета істэры ў грэчаскіх помніках – чарната – звязана з яе крыважэрнасцю, бо чорнай, як вядома, становіцца кроў па меры высыхання. Тым самым тэма крыві з'яўляецца вельмі важнай для разумення дадзенага комплексу ўяўленняў [2, с. 339]. З XVII ст. вядомы тэкст пра матку, як пачварную ўзбунтавалую істоту: “*Mutter die gaute, leg du dich uf die rechte stat, da du vormahb uffgelegen hast, du seyest gleich wehemauter oder Beermauter oder Hertz Mauter*” [12, s. 40].

Такія замоўныя матывы знаходзяць працяг у вераваннях адносна самога органа, які ўяўляўся ў тым ліку і як дэманічны чарвяк, што смоча кроў і сціскае сэрца. Нярэдка матка паўстае ў выглядзе мышы ці жабы, лапы якіх маюць вострыя доўгія кіпцюры, што сціскаюць вантробы хворага [29, s. 162].

У беларусаў не сустракаецца найпроставага апісання агрэсіўных намераў залатніка, аднак здольнасць да іх перадаецца праз імператыўныя канструкцыі не рабіць тое ці іншае хваробатворнае дзеянне: “Па жывату не хадзі, ліца не чарні, сэрца не знабі і галавы не тамі” або пераказваецца ў межах вельмі папулярнага для беларускай традыцыі ў цэлым матыву “хваробе не шкодзіць целу”: “там табе не стаяць, рыжага мяса не кусаць, чырвонай крыві не піць, жоўтай косці не смактаць, пад грудзі не падпіраць, у бокі не закладаць, да спіны не прылягаць, на ніз не апускаць”. Але падобная канструкцыя ўласціва абсалютнай большасці функцыянальных груп лекавых замоў у беларусаў.

Партрэт агрэсіўнай немачы ўваходзіць і ў склад нямецкіх замоў эпічнага плану, дзе на пярэдні план выходзіць матыў сустрэчы хваробы з сакральным памочнікам, які пытаецца матку, куды яна ідзе. Найстарэйшы з вядомых прыкладаў узыходзіць да 1575 года (Reinische Visitationskarte):

– *Bärmutter war soll tu gahn?*

– *Ich gehe ueber Felt dem sein Herz abstossen.*

¹⁴ “каб ты сябе ўгору не падымала і ўніз не апускала, але каб ты на сваім звычайным месцы заставалася і мірнай была”

¹⁵ Сядзяць тры жанчыны ў пяску, яны трымаюць чалавечыя (жывёльныя) вантробы ў руках. Першая варушыць, другая закрывае, трэцяя даводзіць да ладу.

¹⁶ Матка, ты хочаш кроў смактаць, сэрца сціскаць, суставы круціць, скуру расцягваць – не трэба гэтага рабіць, заставайся ў спакоі.

¹⁷ Ішла дзяўчына праз поле. Сустрэўся ёй залатнік

“Куды ты ідзеш?”

Я, залатнік, хачу N працяць сэрца.

Гэтага я табе не дазваляю рабіць; таму што гэта будзе запісана ў святой сямёрцы”. У імя...

– *Bärmutter du sollst nit tun. Die Messen sind gesungen. Die Messen sind gelesen. Der N. Bauch soll genesen. Sey war in Christi Namen. Amen* [13, s. 342]¹⁸.

Гл. яшчэ: *Störing und bermutter sie ging miteinander einen Heg hinauß, da begegnet ihre Unser Lieber herr Jesus Christus, störing und bermutter wo wiltu hin Nb hie soll d kranck mit nahmen genandt und förters gesagt werden*

Ich N hauß und will ihme daß hertz ab stoßen, störing und bermutter du sollt umb wenden. die (glock) hat geglungcn, die meß ist gesungen, deß buch ist gelesen N du soll geneßen [28, s. 282].

*Störing i matka iшлі дарогаю, дзе сустрэў іх наш Господзь Бог Ісус Хрыстос.*¹⁹

У беларускай традыцыі матыў сустрэчы хваробы з сакральным персанажам даволі частотны, прадстаўлены і ў данай групе:

Ішоў залатнік залатым масточкам, папіраўся залатнік залатым кіёчкам, сустрэў яго сам Госпад Бог:

– *Залатнік залаты, з чаго ты ўзняўся? Ці ты з хады, ці ты з яды, ці з падыму, ці з прыгавору? Тут табе не быць, Ганну не таініць, у жываце не баліць. Ідзі ты на сіне мора, там дуб, пад дубам – камень, на камені чары паналіваны. Ідзі ні, гуляй, Ганне не мяшай*²⁰.

Ішоў залатнік залаты праз тры масты залатыя, спаткаў Прачыстую.

– *Куды ідзеш, Прачыста?*

– *Да Госпада Бога.*

*Стань Госпад Бог (імя) да помачы. Залатніку, не хадзі ні на касцях, ні на жыватах, а стань на месцы*²¹.

У падобных тэкстах хвароба можа знаходзіцца ў сакральным цэнтры – на мармуровым камені, дзе вядзе гаворку з “старым чалавекам”:

Beermutter safs auf marmelnem Stein, // Kam ein alter Mann zu ihr herein.

„Beermutter, wohin willst du gehn?

Ich will zur N. N. gehn, // Ich will ihr Blut sehn, // Ich will ihr Herz verzehren, // Ich will ihr Leben nehmen. // -Beermutter, das sollst du nicht tun, // Du sollst im marmelnem Stein ruhn,

Die Waldfrau soll dich fressen, dass wärest du nie gewesen! Im Namen Gottes, des Sohnes und hl. Geistes” [36, s. 86]²².

І ў беларусаў замоўны сакральны цэнтр прадстаўлены каменем на сінім моры, на якім сакральны персанаж (у дадзеным выпадку Божая Маці) займаецца сваім характэрным, у кантэксце прагматыкі замоўны, відам дзейнасці і сунімае хваробу: *Залатнічок-панічок, ідзі на сіне мора. На сінім моры камень стаіць, на тым камні Найсвенішая Матка сядзіць, шаўкі расшывае, Мані залатнічок унімае*²³.

Матыў выгнання хваробы займае віднае месца ва ўсіх групах як у беларускай, так і нямецкай традыцыях. Не выключэнне і замоўны ад залатніка. Парадзіха націрае живот аліўкавым алеем са словамі:

Bärmutter, du bist leer, Bärmutter, geh' von her (hier), Geh' in den schwarzen Berg, Geh' in den weifsen Berg, Geh' in den kalten Berg, Geh' in den heifsen Berg, Bärmutter, geh' von her! [36, s. 99]²⁴.

Несумненна, большасць як беларускіх, так і нямецкіх замоў складаецца з шэрагу матываў, часам уяўляе сабой іх кантамінацыі і нават спалучэнне асобных сюжэтных тыпаў. Да прыкладу, з рукапісу XV стагоддзя, што захоўваецца ў кляштары каля Дахау, вядомы разгорнуты тэкст на лаціне, дзе вербальна атакуюцца ўсе магчымыя віды маткі:

Im Namen des Vaters, des Sohnes...

Ich beschwöre dich Weißmatrix, Schwarz-Schneeweiß- Gelb- Grünmatrix, beladene, befleckte, glänzende Matrix, teuflisch, unkeusch, wie du auch seist durch den einen, wahren und heiligen Gott und die drei Magier Caspar, Melchior und Balthasar und die drei Knaben Sydrach, Mysrach, Abednego und durch den Schöpfer aller Geschöpfe und durch seinen Namen On und den Gottesnamen Eloy und «Herr»(?) diesen Namen des heili-

¹⁸ – Матка, куды ты ідзеш?

– Я іду праз поле яго сэрца кусаць.

– Матка, ты не мусіш тое рабіць, імшу ўжо спяваюць, імшу ўжо чытаюць,

– Жывот (імярэку) ужо здаровы. У імя Ісуса Хрыста амінь.

¹⁹ Störing i matka, вы куды накіроўваецца? (тут трэба хворага па імю назваць)

Я іду ў хату N і хачу ягонаму сэрцу нанесці ўдар

Störing i matka, ты павіннен вярнуцца. Званы заванілі, мяса праспяваная, кніга прачытаная N ты павінен сыйсці.

²⁰ Фальклорны архіў ІМЭФ НАНБ: зап. В.Касценіч у в.Вяляцічы Барысаўскага р. ад Т.П.Прахарэвіч, 78 гадоў.

²¹ Фальклорны архіў ІМЭФ НАНБ: зап. у в.Юркаўшчына Лепельскага раёна ад Гухта Н.Ф., 1930 г.н.

²² Матка сядзела на мармуровым камені, прыйшоў да яе стары. “Матка, куды ты хочаш ісці?” – “Я хачу да N. N. ісці, я хачу яго кроў глытаць, я хачу яго сэрца з’есці, я хачу яго жыццё ўзяць”. – “Матка, ты не павінна гэтага рабіць, ты павінна адпачываць ля мармуровага каменя, лясная жанчына павінна цябе зжэрці, каб цябе ніколі не было б! У імя Айца, і Сына і Духа Святога.

²³ Фальклорны архіў ВДУ: зап. у 1998 г. Маліноўская Г. у п.Белаазёрны ад Карабань Г.А., 1928 г.н.

²⁴ Матка, ты пустая, матка, ідзі адсюль. Ідзі на чорную гару, ідзі на белую гару, ідзі на халодную гару, ідзі га гарачую гару, ідзі, матка, адсюль.

gen (?) Gottes. Und ich beschwöre dich Matrix, welche auch immer, durch S. Maria, Mutter Jesu Christi, und durch Engel und Erzengel, Cherubim und Seraphim, Thronen und Heerscharen.

Ebenso beschwöre ich dich, Matrix, wie du seist, daß du von dieser Gottesdienerin N. weichst und sie fürderhin nicht verletzt an Kopf, Hals, Brauen, Augen, Kiefer, Mund, Ohr, Zunge und Nase, an Gurgel und Gaumen, am Verstand und an der Brust [...], an den Knien, Knöcheln und am Schienbein, an jedem ihrer Glieder, daß du weichst an den Ort, wohin Gott dich gestellt hat. Dies befehle ich dir durch jenen, der die Winde beherrscht, die ihm gehorchen. In ihm ist Vollendung. Amen. [12, s. 38]²⁵.

Пры моцнай хрысціянскай кампаненце дадзена замова ўтрымлівае архаічныя магічныя схемы, згодна з якімі напачатку мусіць быць дакладна апісаная хвароба з усімі яе характарыстыкамі – як колеравымі, так і суадноснымі з паводзінамі органа/дэмана хваробы. Гэтаксама на магічныя абапіраецца падрабязны пералік органаў цела, адкуль хвароба мусіць быць выдаленая і якім не мае права больш шкодзіць. Па законах хвароба выганяецца ад галавы да пят. Колеравыя характарыстыкі маткі выступаюць як даволі частотны элемент у лацінамоўных тэкстах – *conjuro te matrix alba f matrix nigra f et matrix ruffa t matrix gilva [...]* [29, s. 163]. Урэшце рэшт усе замоўныя інтэнцыі зводзяцца да ўстанаўлення залатніка на яго месца.

Замовы ад залатніка ў нямецкай традыцыі блізка перасякаюцца з замовамі ад колікі, якая ў большасці выпадкаў разумелася як вынік узбунтавання менавіта маткі. Гл. усходнепруская замова з XVIII ст. ад „Kolke“: *«Kolik, Kolik, wo willst du hin? Willst du in mein Leib hinein, willst mir die Darm zerreißen, willst mir das Herz abbeißen? Kolik, Kolik, geh hin, wo dich Gott ...verordnet hat»* [21, s. 88]²⁶.

Прыгаворы і іншыя кароткія вербальныя тэксты пры рытуальных дзеяннях не выяўляюць семантычнай празрыстасці, як замовы. Да прыкладу: *„Ein alter Schorenschopf, ein alter Leibrock, ein Glas voll Rautenwein – Bärmutter, laß dein Grimmen sein“ (indem der Kranke, in ein Weiberkleid gehüllt, „Rautenwein“ trinkt)* [21, s. 88]²⁷; *Ein Hirschgeschrei und ein Stück Rindebrot, und ein Glas rother Wein, / die sollen dir für Kolik-Bärmutter sein* [6, c. 97]²⁸.

Заклучэнне. Для нямецкіх замоў ад залатніка (Bärmuttersegen) уласцівы наступныя матывы і асаблівасці будовы: амаль абавязковы зварот да хваробы, канстатацыя замаўлення (Я-формула), жорсткі ў дачыненні да чалавека характар хваробы, узбунтаваную матку заклікаюць вярнуцца на яе месца, інакш пагражаюць расправаю, закопваннем у зямлю, а ў якасці памочніка выступаюць тры жаночыя персанажы. Істотным у гэтай групе выступае і матыў сустрэчы агрэсіўна настроенай хваробы з хрысціянскім персанажам, які заклікае яе да ўтаймавання.

Адносна ўсходнеславянскіх замоў ад залатніка XIX–XX ст. Т.А. Агапкіна прыходзіць да высновы, што яны “ўзнаўляюць” асобныя матывы старажытных заклінанняў – “усаджванне залатніка” “на сваім месцы”, што ўвасобілася ў такое адносна позняе слова як крэсла; забарону чыніць розным часткам вантробы боль; патрабаванне заставацца “на сваім месцы”, што часткова паўтараюцца ў грэчаскіх заклінаннях і на змеевіках і старажытнарускіх апакрыфічных малітвах [1, c. 533]. Усходнеславянскія і перадусім беларускія “вусныя замовы ад залатніка склаліся на базе славянскіх апакрыфічных малітваў, пры гэтым перанялі і асобныя народнамедыцынскія ўяўленні, што апісваюць залатнік/матку як рухомы ўнутры чалавечага ўлоння орган. Наступнае развіццё ўсходнеславянскіх замоў (што абумовіла іх сучасны выгляд) ішло перш за ўсё шляхам іх паслядоўнай фалькларызацыі, што ў выніку дазволіла сфарміраваць даволі завершаныя воблік залатніка-ўраза, выбудаваць яго своеасаблівую біяграфію і ў канчатковым выніку рэалізаваць сваю прагматычную ўстаноўку – прывязаць залатнік да “локуса яго нараджэння”, улоння, маткі” [1, c. 533]. У выглядзе глухія і нематываваныя намёкаў, перажыткаў, на думку даследчыцы, ёсць змеёморфнасць залатніка, так ярка і шматпланавы прадстаўленая ў грэчаскіх надпісах на змеевіках і старажытнарускіх тэкстах, але пры гэтым невядомая іншым старажытным заклінанням [1, c. 533].

²⁵ Я заклінаю цябе, белая матка, чорна-снежна-белая-жоўта-зялёная матка, абцяжараная, заплямленая, бліскучая матка, д’ябальская, распусная, ... праўдзівы і святы Бог і тры каралі Каспар, Мельхіор і Бальтазар і тры юнакі Sydrach, Musrach, Abednego і праз Творцу ўсіх творцаў і праз святое імя Он і божае імя Элой і пан гэтага імя святы дух. Я заклінаю цябе, матка, таксама і заўсёды, святой Марыяй? Маці Хрыстовай, анёламі і архангеламі, Херувімамі і Серафімамі, прастолам і воінствам.

У такой жа ступені заклінаю цябе, матка, якая ты ёсць, што ты пры гэтай службе не адхіляешся і не шкодзіш далей галаве, горлу, брывам, вачам, сківіцам і роту, вушам, языкам і носу, глотцы, нёбу, мазгам і грудзям, каленям, касцям, кожнаму суставу і не адхінаешся ад таго месца, дзе цябе сам Бог паставіў. Гэтым загадваю табе праз таго, хто над вятрамі валадарыць, яму падпарадкоўвацца.? У ім ёсць завяршэнне. Амінь.

²⁶ Колікі, колікі, што хочаце вы? Хочаце вы ў маё цела, хочаце мне жылот узрываць, хочаце мне сэрца сціскаць? Ідзіце туды, дзе вам ад Бога належыць.

²⁷ Стары чаранок ад рыдлёўкі, стары сюртук, шклянка віна з руты, матка, пакінь свае колікі (у гэты час хворы, абапнуўшыся жаночым адзеннем, п’е адмыслова прыгатаванае віно)

²⁸ ...крык алена, і крайчык хлеба, і келіх чырвонага віна, яны табе на пазбаўленне колік пры залатніку.

У вобразным плане ад беларускіх замоў немецкую традыцыю адрознівае выразна акрэслены агрэсіўны ў дачыненні да чалавека характар хваробы. Безумоўна, агульным месцам ёсць “усаджванне” хворага органа на сваім месцы. Несумненна, маючы агульныя індаеўрапейскія вытокі, і славянскія, і Германскія традыцыі сфарміравалі тым не менш комплексы ў рэчывы сваіх уласных замоўных фондаў, што пацвярджаецца супастаўленнямі з іншымі функцыянальнымі групамі.

ЛІТАРАТУРА

1. Агапкина, Т.А. Восточнославянские лечебные заговоры в сравнительном освещении. Сюжетика и образ мира / Т.А. Агапкина. – М. : Индрик, 2010. – 824 с.
2. Барабанов, Н.Д. К истории византийских народных верований. Истера / Н.Д. Барабанов // Античная древность и средние века. – 2003. – Вып. 34. – С. 322–347.
3. Баранов, Д.А. Образ лягушки в вышивке и мифопоэтических представлениях восточных славян (Семантический комментарий) / Д.А. Баранов, Е.Л. Мадлевская // Женщина и вещественный мир культуры у народов России и Евropy : сб. МАЭ / сост. Л.С. Лаврентьева, Т.Б. Щепанская. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 1999. – Т. LVII. – С. 111–130.
4. Замоўы / уклад., сістэм. тэкстаў, уступ. арт. і камент. Г.А. Барташэвіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 597 с.
5. Иванов, Вяч. Вс. Змей / Вяч.Вс. Иванов // Мифы народов мира : в 2 т. / гл. ред. С.А. Токарев. – М. : Рос. Энциклопедия, 1994. – Т. 2. – С. 468–471.
6. Карпов, В.И. Эмфатизация и фольклорный текст: о способах выделения темы в немецких лечебных заговорах / В.И. Карпов // Вест. ИГЛУ. – 2012. – № 2. – С. 96–100.
7. Раденковић, Љ. Дъна – стари словенски назив једне болести / Љ. Раденковић // Слово и культура. Памяти Н.И. Толстого : в 2 т. / ред. кол. : Т.А. Агапкина, А.Ф. Журавлев, С.М. Толстая. – М. : Индрик, 1998. – Т. 2. – С. 190–197.
8. Соколов, М.И. Новый материал для объяснения амулетов, называемых змеевиками / М.И. Соколов // Древности: тр. Славянской комиссии МАО. – М., 1895. – Т. I. – С. 134–202.
9. Шухевич, В.О. Гуцульщина : в 5 ч. / О.В. Шухевич. – Верховина : Журнал “Гуцульщина”, 2000. – Ч. 5. – 334 с. – (Репринтне видання).
10. Blau, von Josef. Die „Bärmutter“ / von Josef Blau // Zeitschrift für österreichische Volkskunde. Organ des Vereines für österreichische Volkskunde in Wien. – Bd. X. – 1904. – S. 215–216.
11. Encyklopédia ľudovej kultúry slovenska. – Bratislava : Ústav Etnológie Slovenskej Akadémie Vied, 1995. – Т. 1–2.
12. Ernst, W. Beschwörungen und Segen. Angewandte Psychotherapie im Mittelalter / W. Ernst. – 1. Auflage. – Böhlau Köln/Wien, 2011. – 386 с.
13. Gebärmutter // Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens : in 10 B. / E. Hoffmann-Krayer, H. Bächtold-Stäubli. – Berlin und Leipzig, 1927–1942. – 10 B. – Bd. 3. – S. 338–344.
14. Gerhardt, C. Kröte / C. Gerhardt // Medizinhistorisches Journal. – 1981. – 16. – S. 340–357.
15. Haase, K.E. Volksmedizin in der Grafschaft Ruppın und Umgegend / K. E. Haase // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. – 1897. – S. 53, 162, 287, 405.
16. Hein, Dr. W. Die Opfer-Bärmutter als Stachelkugel / W. Hein // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. – Bd. X – 1900. – S. 420–426.
17. Hirschberg, W. Frosch und Kröte in Mythos und Brauch / W. Hirschberg. – Wien, 1988. – 367 s.
18. Höfler, M. Deutsches Krankheitsnamen-Buch / M. Höfler. – München Verlag von Piloty, 1899. – 113 p.
19. Howard, J.A. Der “Bärmuttersegen” – einmittelhochdeutscher Spruch / J.A. Howard // Colloquia Germanica. – 1978. – Vol. 11. – S. 211–232.
20. Jütte, R. Die Frau, die Kröte und der Spitalmeister. Zur Bedeutung der ethnographischen Methode für eine Sozial- und Kulturgeschichte der Medizin / R. Jütte // Historische Anthropologie. – 1996 – Vol. 4. – Issue 2. – P. 193–215.
21. Koliksegen // Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens : in 10 B. / E. Hoffmann-Krayer, H. Bächtold-Stäubli. – Berlin und Leipzig, 1927–1942. – 10 B. – Bd. 5 – S. 87–89.
22. Kotula, F. Znaki przeszłości. Odchodzące ślady zatrzymać w pamięci / F. Kotula. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1976. – 514 s.
23. Kruse, B.-J. Die Arznei ist Goldes Wert. Mittelalterliche Frauenrezepte / B.-J. Kruse. – Berlin [u.a.], 1999. – 417 s.
24. Kruse B.-J. Verborgene Heilkünste. Geschichte der Frauenmedizin im Spätmittelalter / B.-J. Kruse. – Berlin : Walter de Gruyter, 1996. – 501 s.
25. Lammert, G. Volksmedizin und medizinischer Aberglaube in Bayern und den angrenzenden Bezirken begründet auf die Geschichte der Medizin und Cultur ; mit historischer Einleitung / G. Lammert. – Würzburg : Verlag von F.A. Julien, 1869. – 288 s.
26. Über russische Zauberformeln mit Berücksichtigung der Blut- und Verrenkungssegen / von V.J. Mansikka. – Helsingfors : Druckerei der Finnischen Literaturgesellschaft, 1909. – 309 s.
27. Panzer, F. Bayerische Sagen und Bräuche : Beitrag zur deutschen Mythologie / F. Panzer. – Bd. 2. – München : Christian Kaizer, 1855. – 597 s.
28. Pohl, H. Zauberglaube und Hexenangst im Kurfürstentum Mainz. Ein Beitrag zur Hexenfrage im 16. und beginnenden 17. Jahrhundert / H. Pohl. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 1998. – 393 с.
29. Schulz, M. Beschwörungen im Mittelalter – Einführung und Überblick / M. Schulz. – Heidelberg : Winter Verlag 2003. – 184 s.
30. Seyfarth, C. Aberglaube und Zauberei in der Volksmedizin Sachsens. Georg Hildesheim. New York : Olms Verlag. Volkskundliche Quellen. II. – 1913, Leipzig : Verlag Wilhelm Heims, 1979. – 318 s.

31. Thilenius, G. Kröte und Gebärmutter / G. Thilenius // Globus. – 1905. – Bd. 87. – S. 105–110.
32. Töppen, M. Aberglaube aus Masuren / M. Töppen. – Danzig, 1867. – 69 s.
33. Veltri, G. Gegenwart der Tradition: Studien zur jüdischen Literatur und Kulturgeschichte / G. Veltri. – Leiden, Boston, Köln : Brill, 2002. – 319 s.
34. Vorwahl, H. Deutsche Volksmedizin Studien zur religiösen Volksstunde / H. Vorwahl. – Dresden : Published by Ungelenk Vlg., 1939. – 48 s.
35. Wiesel // Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens : in 10 B. / E. Hoffmann-Krayer, H. Bächtold-Stäubli. – Berlin und Leipzig, 1927–1942. – 10 B. – Bd. 9. – S. 578–600.
36. Wlislöcki, Dr. Heinrich von. Beiträge zur Volks- und Volkerkunde. Erster Band. Volksglaube und Volksbrauch der Siebenbürger Sachsen / Von Dr. Heinrich von Wlislöcki. – Berlin, Verlag von Emil Felber. 1893. – 215 s.

Пастыніў 30.03.2016

BELARUSIAN-GERMAN PARALLELS IN THE SPHERE OF PERCEPTION OF ZALATNIK/ GEBÄRMUTTER: RITUALS AND CHARM MOTIFS

T. VALODZINA

European incantations connected with the diseases of the organs of the female bottom reveal a direct link between Greek incantations against «істэры» ('hystera')/«мітры» and old Slavic apocryphal prayers against «дъны». At the same time Belarusian ethnomedical tradition has a number of parallels with the West Slavic one. In this article the main points of German perception and incantations connected with the diseases of the Uterus and their Belarusian parallels are presented, special attention is paid to the image of toad and its symbolization in the sphere of human somatics. In the figurative plan from Belarusian charms a German tradition differs in the distinctly outlined aggressive towards a person nature of the disease. Commonplace is the “returning” of the injured organ on its place. Undoubtedly having common Indo-European origin, both Slavic and German traditions nevertheless formed complexes in the sphere of their own funds of charms, which is confirmed by comparisons with other functional groups.

Keywords: Charms, folk medicine, the uterus/hystera, Belarusian-German parallels.

УДК 379.851

**НОРМАТИВНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ОБЪЕКТОВ
ТУРИСТИЧЕСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ ВО II РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ (1918–1939)**

канд. экон. наук В.А. ГАНСКИЙ
(Полоцкий государственный университет)
u.ganski@psu.by

Проводится анализ основных нормативных правовых актов, определявших порядок функционирования объектов туристической инфраструктуры (туристических бюро, предприятий временного размещения, общественного питания, пассажирского железнодорожного, автомобильного, водного и воздушного транспорта) на территориях, входивших в состав II Речи Посполитой. Приводятся базовые условия начала деятельности указанных субъектов хозяйствования, определяются территориальные и отраслевые органы государственного управления для каждого типа объектов.

Ключевые слова: *объекты туристической инфраструктуры, II Речь Посполитая.*

Введение. Изучение истории государственного регулирования туризма и его важнейших институтов позволяет по-новому оценить их роль и степень влияния на формирование национальной культуры, осмыслить вклад в духовно-нравственное просвещение, образование и общее оздоровление населения, выявить заслуги и значение, которое туризм приобретает в деле экономического и духовного развития. Исторический опыт может содействовать субъектам туризма в том, чтобы стать полноценной и неотъемлемой частью современной социально-экономической системы белорусского общества.

История туризма на белорусских землях до настоящего времени изобилует вопросами, требующими детального изучения. Одним из переломных периодов в истории туризма являлся период между двумя мировыми войнами. Рост уровня и качества жизни населения, увеличение свободного от работы времени, развитие средств транспорта и последовавший за ними рост туристической активности населения обозначили качественно новый этап во взаимоотношениях государства с субъектами туризма. Посредством совокупности норм, предписаний и требований государство регулировало, контролировало и упорядочивало процесс институционализации туризма. Для 1920–1930-х гг. характерно изменение правового статуса субъектов туризма: туристов и их групп, с одной стороны, а также организаторов, посредников и производителей основных и сопутствующих туристических продуктов и услуг, с другой. Государство, осознав возможности туризма в деле социально-экономического развития периферийных территорий, а также укоренения в общественном сознании определенных концептов, стало оказывать на данную сферу регулирующее воздействие, осуществляя целенаправленную инфраструктурную политику, содействуя агитации и пропаганде рекреации и туризма среди населения. Это определило небывалый всплеск туристической активности в 1930-е гг., в том числе на территории Западной Беларуси, наблюдаемый даже в условиях мирового экономического кризиса. Поэтому изучение исторического опыта государственного регулирования туризма в 1920–1930-е гг. в условиях формирования рыночных институтов на фоне неблагоприятных макроэкономических условий сегодня приобретает особую актуальность.

Основная часть. Для успешного функционирования туризма необходима туристическая инфраструктура, образуемая предприятиями, деятельностью которых заключается в организации и обслуживании туристического движения, а также в обеспечении материально-организационных условий оказания туристических услуг, услуг временного размещения, общественного питания, транспорта и др. Предприятия туристической инфраструктуры классифицируются в зависимости от характера оказываемых услуг. В связи с этим выделяются бюро путешествий, выступающие посредниками между производителями и потребителями услуг, предприятия временного размещения и общественного питания, т.е. удовлетворяющие первоочередные биологические потребности туристов, а также транспортные предприятия, осуществляющие перемещение туристов в пространстве, что является базовой характеристикой туризма.

Условием начала деятельности **бюро путешествий** во II Речи Посполитой было получение соответствующей концессии. В соответствии с распоряжением президента от 7 июня 1927 г. «О получении концессии могли ходатайствовать предприятия, планирующие осуществлять посредничество в приобретении различных билетов, экспедировании багажа путешествующих, а также разрешать всякого рода вопросы, возникающие в процессе поездки» [1]. Ходатайство о предоставлении концессии следовало подавать в староство или иной государственный орган первой инстанции, а предоставлялась концессия уже государственным органом второй инстанции – т.е. администрацией воеводства. Примечательно, что заявитель при получении концессии не был обязан подтверждать соответствующий уровень знаний и квалификацию. Это положение постоянно подвергалось критике, т.к. кроме внесения небольшой концессионной оплаты на предпринимателя не возлагались обязательства ни по размеру уставного капитала, ни

по соответствующему уровню квалификации персонала, ни по иным условиям надлежащего функционирования бюро путешествий.

В начале 1935 г. с обращением к властям выступило руководство крупнейшего в стране Бюро путешествий «Орбис» о том, что в связи с возрастающим значением туризма необходимо расширить поддержку туристических компаний, но только тех, которые в состоянии предоставить определенные гарантии надлежащего функционирования. В связи с этим предлагалось актуализировать туристическое законодательство в вопросе предоставления концессий и организации деятельности туристических предприятий: во-первых, предлагалось ввести требование наличия у лица, желающего приобрести концессию на право осуществления туристической деятельности, высшего образования и стажа работы на руководящих должностях в туристических предприятиях; во-вторых, при принятии позитивного решения о предоставлении туристической концессии предлагалось опираться на позитивные рекомендации отдела туризма Министерства коммуникаций и соответствующего территориального отделения торгово-промышленной палаты; в-третьих, размер платы за туристическую концессию предлагалось существенно повысить, для того чтобы не допустить на рынок финансово неблагонадежные компании. Руководствуясь этими предложениями, Министерство промышленности и торговли распоряжением от 20 декабря 1935 г. определило размер платы за туристическую концессию: для предприятий, расположенных в Варшаве, в размере 50 тыс. злотых; для предприятий, расположенных в Кракове, Катовице, Львове, Лодзи, Познани или Вильно, – 25 тыс. злотых; для филиалов в иных городах – 15 тыс. злотых [2]. Предприятия, открывающие бюро путешествий в нескольких городах (кроме перечисленных), должны были заплатить 15 тыс. злотых за центральный офис и по 10 тыс. злотых за каждый филиал. Плата за туристическую концессию могла вноситься как наличными, так и ценными бумагами. От этой платы могли освобождаться государственные предприятия при наличии согласия на это Министерства коммуникаций и по ходатайству соответствующей торгово-промышленной палаты. Плата за концессию выступала своеобразной финансовой гарантией добросовестного выполнения предприятием своих договорных обязательств. По истечении года с момента открытия предприятия заявителям, в отношении которых за этот период не поступило претензий от контрагентов, концессионная оплата могла быть возвращена [2]. Это фактически и был единственный инструмент воздействия на недобросовестных организаторов туристических путешествий.

В специализированной литературе *услуги временного размещения* относятся к базовым туристическим услугам. В межвоенный период обособилась одна из организационных форм туристических услуг – отельный бизнес, также именуемый услугами гостеприимства. Понятие «отельный бизнес» в этот период получило отражение и в нормативных актах. Однако оно не имело единого определения, объединяя различные виды хозяйственной деятельности, ориентированные на удовлетворение потребностей в ночлеге, – не только собственно отели, но и пансионаты, дома отдыха, туристические базы, меблированные комнаты, молодежные лагеря и др.

Положения первого нормативно-правового акта от 23 января 1922 г., начинавшего регулирование отельного бизнеса, касались отелей, комнат и пансионатов, причем текст данного нормативно-правового акта не содержал определений этих понятий [3]. В соответствии с приложением к закону от 14 мая 1923 г., определившим деление регионов страны на типы, предприятий и видов деятельности на категории, а также размеры государственной пошлины за предпринимательские свидетельства, к отельному бизнесу были отнесены собственно отели, меблированные комнаты и корчмы с комнатами отдыха [4]. Распоряжением президента от 7 июня 1927 г. к ним добавлялись пансионаты [1]. Распоряжением Министерства промышленности и торговли от 15 сентября 1938 г. заново определило категории предприятий отельного бизнеса: отели, пансионаты, меблированные комнаты, дома отдыха, туристические базы и др. [5].

Деятельность субъектов отельного бизнеса, как и деятельность бюро путешествий, могла осуществляться на основе специального разрешения соответствующего органа власти первой инстанции – концессии. В заявлении на получение концессии необходимо было указать вид деятельности, место ее осуществления (квартира или дом) и реквизиты собственника. Следует отметить, что и в случае отельного бизнеса собственник также не был обязан обладать специальным образованием и опытом работы, что было определяющим фактором получения концессии на иные виды предпринимательской деятельности.

В 1937 г. в Министерство промышленности и торговли обратилась Главная организация польского отельного бизнеса, обоснованно предлагая введение обязательного наличия профильного образования и опыта работы у получателей отельных концессий [6, с. 196]. По мнению руководства организации, это бы существенно повысило качество оказываемых услуг. Тем более что начиная с первой половины 1930-х годов в специализированных лицах была начата подготовка специалистов в сфере отельного бизнеса (обучение продолжалось два года, в т.ч. два месяца практики, на базе общего среднего образования) [6, с. 199]. Собственник объекта временного размещения с этого момента также был обязан предоставлять в соответствующие подразделения государственного органа первой инстанции прейскурант на ока-

зываемые услуги для его утверждения. Утверждался прейскурант только после заслушивания отзыва совета гмины и торгово-промышленной палаты.

В соответствии с действовавшим во II Речи Посполитой законодательством, к предприятиям временного размещения применялись нормы, действовавшие для торговых предприятий. Соответственно, такие предприятия подлежали обязательной регистрации в торговом реестре. Однако от регистрации освобождались мелкие частные предприятия. Кроме того, нормы торгового права не применялись в случаях оказания услуг размещения общественными организациями и религиозными общинами в гуманитарных или религиозных целях.

Законодательство устанавливало ответственность собственника отеля за имущество клиента, находящееся в помещении отеля, в случае его порчи или утраты. Причем принципиального значения не имел факт заключения договора временного размещения или истечение его срока действия. Но в случае порчи или утраты денег, ценных бумаг, драгоценностей или предметов искусств собственник отеля нес за них ответственность, только если принял их на ответственное хранение. Размер ответственности собственника отеля не мог превышать 1 тыс. злотых на одного пострадавшего [7, с. 96]. На таких же условиях определялась ответственность не только собственников отелей, но и иных лиц, оказывавших услуги размещения на основе отельной концессии.

Собственники отелей, пансионатов и иных средств размещения обязаны были соблюдать определенные санитарные нормы, которым должно было соответствовать помещение. Важнейшим нормативным актом в этой сфере был закон от 25 июля 1919 г., который был заново принят 21 февраля 1935 г. [8]. Закон обязывал собственников отелей информировать администрацию гмины о всех имевших место в отеле случаях инфекционных заболеваний. Кроме того, собственники должны были руководствоваться нормами совместного распоряжения министерств социальной защиты и внутренних дел от 21 августа 1933 г. о питьевой воде и воде для хозяйственных нужд [9]. Перед началом деятельности заведения временного размещения подлежали осмотру с целью установления соответствия санитарным нормам. Заведения временного размещения могли размещаться только в зданиях с водоснабжением и канализацией, если они имелись в данном населенном пункте, или же в зданиях с надлежащим уровнем организации стоков. Собственники заведений, не выполнявших санитарные требования, могли привлекаться к различным видам ответственности. Санитарные нормы 1920-х гг. для предприятий временного размещения не были строгими, что может свидетельствовать о невысоком уровне развития общей гигиены.

С 1926 г. на собственников объектов размещения возлагалась обязанность проводить за свой счет дезинсекции помещений в случае обнаружения санитарными органами нарушения правил содержания. В случаях, когда дезинсекции не давали должного эффекта, объект размещения мог быть закрыт, а собственник мог быть привлечен к ответственности. Однако, несмотря на это, санитарное состояние значительного числа объектов размещения, а также прилегающих территорий вызывало множество нареканий. Власти неоднократно пытались изменить ситуацию. В 1922 г. Министерство общественного здоровья обязало местные органы власти провести инспекцию всех объектов временного размещения с целью установления соответствия их санитарным нормам. Такие инспекции предписывалось осуществлять не реже одного раза в год. В то же время Министерство внутренних дел разрешило приостанавливать деятельность разрешений на соответствующий вид деятельности до устранения выявленных нарушений законодательства.

Из текста циркуляра Министерства внутренних дел от 2 января 1928 г. следует, что даже в некоторых городах, являвшихся центрами воеводств, не было отелей, в которых можно было бы принять ванну. Данным циркуляром администрации воеводств обязывались организовать в воеводском центре хотя бы один объект размещения с такой услугой. Если такие объекты размещения в воеводском центре были, властям предписывалось содействовать их появлению в других крупных городах воеводства [10].

С 1935 г. значительно повышались требования к санитарному состоянию объектов временного размещения. Так, в каждой комнате должен был быть умывальник с проточной водой и оборудованная ванная комната. Санитарные требования для отелей, пансионатов и меблированных комнат также содержались в распоряжении Министерства общественного здоровья от 19 ноября 1923 г. [11]. Объекты размещения могли организовываться в курортных местностях только при наличии системы водоснабжения и водоотведения. Кроме того, определялось, что кухни, обслуживающие рестораны, а также объекты общественного питания, должны были соответствовать санитарным нормам, контроль за соблюдением которых возлагался на специальную комиссию и местную администрацию, которые могли направить дело в суд.

Кроме весьма скромных санитарно-гигиенических требований, законодательство также в незначительной мере регулировало и остальные аспекты деятельности объектов временного размещения. Только в 1938 г. распоряжение Министерства промышленности и торговли с целью унификации уровня оказываемых услуг установило единые функционально-технические характеристики отелей и пансионатов. Так, объект временного размещения имел право использовать наименование «отель» только если он за-

нимал отдельное здание или его обособленную часть и имел минимально установленное количество номеров: для городов с населением до 30 тыс. жителей – минимум 5 номеров, для городов до 100 тыс. жителей – минимум 10, а в городах с населением более 100 тыс. – 15 номеров. Кроме того, отель должен был обладать помещением общего пользования (для отелей до 15 номеров таким мог считаться холл), электрическим освещением, канализацией, а также минимум одной ванной комнатой. Также постояльцы должны были иметь возможность питаться прямо в отеле. Соответственно, слово «пансионат» могло использоваться в названии объекта размещения только если оказание услуг размещения в нем сочеталось с услугами многоразового питания. Пансионат должен был обладать минимум 5 номерами, электрическим освещением, канализацией, а также столовой и помещением общего пользования (для пансионатов до 15 номеров это могла быть столовая) [12, с. 155]. Однако в отдельных случаях по ходатайству торгово-промышленной палаты местная администрация могла разрешить использовать слова «отель» или «пансионат» объектам размещения, не полностью соответствовавшим указанным критериям.

Оценивая в целом состояние объектов размещения во II Речи Посполитой, можно сделать вывод, что они не значительно отличались от аналогичных в других странах Европы. Однако с точки зрения стоимости услуг временного размещения, II Речь Посполитая была одним из самых дорогих для туристов государств межвоенной Европы.

С предприятиями временного размещения были тесно связаны *предприятия общественного питания*. В соответствии с действовавшим законодательством, отель и ресторан, даже если и размещались в одном здании и имели одного владельца, все равно считались двумя разными предприятиями. Это обуславливало получение владельцем двух отдельных предпринимательских свидетельств. Регистрация предприятия общественного питания, в отличие от предприятия временного размещения, осуществлялась по заявительному принципу. Работники заведений общественного питания были обязаны иметь соответствующую квалификацию (за исключением подсобных рабочих).

Как и собственники объектов размещения, собственники объектов общественного питания были обязаны соблюдать определенные санитарные нормы. Они должны были размещаться в сухих, хорошо проветриваемых и освещенных помещениях достаточной площади и образцового санитарного состояния. Однако на основе анализа публикаций межвоенной прессы можно утверждать, что работа объектов общественного питания вызывала многочисленные нарекания со стороны общественности. Если в объекте общественного питания продавался алкоголь, то собственнику объекта необходимо было получить разрешение Министерства финансов или территориального финансового управления. Также, согласно распоряжению президента от 11 июля 1932 г., продажа напитков с содержанием алкоголя менее 4,5% подлежала регистрации [13].

В межвоенный период в туристическом движении ведущую роль занимал *железнодорожный транспорт*. С момента формирования органов управления в новообразованном государстве управление железнодорожным хозяйством осуществляло Министерство коммуникаций (с 1919 г. – Министерство железной дороги). На основе закона от 12 июня 1924 г. Министерство железных дорог осуществляло управление государственными железными дорогами как государственным предприятием [14]. Таким образом, предприятие государственных железных дорог стало обособленным субъектом хозяйствования, но без прав юридического лица. Юридически и хозяйственно было обособленно эксплуатационное железнодорожное предприятие, не обладавшее, однако, правом отчуждения находящейся в его распоряжении собственности. Распоряжением президента от 28 декабря 1924 г. управление всеми железными дорогами страны передавалось государственному предприятию «Польские государственные железные дороги» [15]. Органами предприятия должны были быть Генеральная дирекция в Варшаве во главе с генеральным директором и региональные дирекции. В 1925 г. функции оперативного управления железной дорогой были переданы Министерству железных дорог, но с сентября 1926 г. управление железными дорогами приняло на себя Польская государственная железная дорога. Предприятие получало в собственность и распоряжение целый комплекс движимого и недвижимого имущества. Министерство коммуникаций должно было осуществлять функции общего надзора за деятельностью предприятия. Однако вплоть до начала Второй мировой войны предприятие так и не получило статуса юридического лица, фактически оставаясь структурным подразделением профильного министерства. Ряд вопросов, связанных с перевозкой железной дорогой пассажиров, был урегулирован в Правилах перевозки пассажиров.

Роль *автомобильного транспорта* в развитии туризма в межвоенное время была не очень значительной. Однако именно на данный период приходится становление автобусной коммуникации. Для начала коммерческой деятельности по организации регулярной автомобильной коммуникации между различными населенными пунктами необходимо было получить специальное разрешение воеводства через окружную дирекцию общественных работ. Если перевозка пассажиров планировалась по территории двух или более воеводств, то разрешение выдавалось Министерством общественных работ по представлению того воеводства, где был зарегистрирован перевозчик. Срок действия данного разрешения не превышал одного года.

Отсутствие концессий как способа регулирования сферы перевозки пассажиров представляется оценить как негативный момент, т.к. концессии в межвоенный период были единственным действенным инструментом регуляции хозяйственных отношений. Хотя в 1932 г. коммерческие перевозки пассажиров автотранспортом за пределы одной гмины и сделали видом деятельности, обязательным для получения концессии, эта норма не касалась перевозки пассажиров в целях туризма при условии, если перевозчиком выступала культурная или общественная организация, или, когда подобная организация для таких целей транспорт арендовала. Кроме того, без получения концессии могли совершаться перевозки пассажиров с экскурсионными целями, организованные туристическими обществами. Единственным условием их осуществления было уведомление местных органов власти (старосты), которые были обязаны выдать перевозчику соответствующее разрешение, действительное один год. Кроме того, транспортные средства, применяемые в нерегулярной перевозке пассажиров, должны были быть арендованными (это не касалось транспорта, используемого для экскурсий, организуемых общественными организациями).

В соответствии с распоряжением Министерства коммуникаций от 6 июля 1932 г. держатели концессий на автомобильные пассажирские перевозки были обязаны либо внести соответствующий залог в бюджет, либо заключить договор страхования гражданской ответственности в случаях причинения ущерба третьим лицам в процессе осуществления перевозок [16]. Отдельным распоряжением были урегулированы вопросы обязательств субъектов хозяйствования, осуществлявших автомобильные перевозки пассажиров, обязанности лиц, обслуживающие механические транспортные средства, а также обязанности пассажиров относительно соблюдения правил безопасности, порядка и «общественной выгоды». Для безопасности движения существенное значение имели правила о времени работы водителей, определенные распоряжением Министерства труда и социальной защиты от 3 марта 1932 г., изданные совместно с Министерством промышленности и торговли [17]. Однако эти правила не касались водителей, являвшихся собственниками транспортных средств.

Перевозки пассажиров с туристско-рекреационными целями в пределах одной гмины, не носящие коммерческого характера, подлежали декларированию. Это же касалось перевозки постояльцев отелей к железнодорожным станциям транспортом отелей, а также перевозки пассажиров в аэропорты транспортом авиакомпаний. Декларирование необходимо было проводить в управлении городской гмины как минимум за семь дней до даты перевозки.

Организацией, управлением и надзором за перевозкой пассажиров транспортом Польского государственного автотранспортного предприятия занимался Департамент автомобильной коммуникации данного предприятия. Руководитель этого департамента подчинялся непосредственно министру коммуникаций. Департамент делился на три секции: общеорганизационную, торгово-технологическую и техническую. Секции занимались всеми вопросами, связанными с осуществлением автомобильных перевозок. Для развития туризма был важен тот факт, что на торгово-технологическую секцию департамента Отделом общего туризма Министерства коммуникаций была возложена обязанность проводить рекламу, имеющую целью увеличение интенсивности автомобильного движения.

С 1934 г. непосредственное управление организацией и эксплуатацией автотранспорта Польского государственного автотранспортного предприятия занималось Бюро автомобильной коммуникации. Во главе бюро стал начальник, непосредственно подчиняющийся министру коммуникации, а само бюро делилось на четыре отдела: общий, финансов, торгово-технологический и техники и закупок. Торгово-технологический отдел среди прочего сотрудничал с Отделом общего туризма Министерства коммуникаций. Общий отдел движения автобусов осуществляло Министерство общественных работ, а после его ликвидации – Министерство коммуникаций.

В системе туристических перевозок в межвоенное время значительной была роль *водного транспорта*. Управление данной сферой осуществлялось на основе распоряжения Министерства коммуникаций от 23 марта 1934 г., выданного совместно с министерствами обороны, внутренних дел и социальной защиты [18]. Плавательные средства с поверхностью более 20 м², которые предназначались для перевозки пассажиров или найма с прогулочными целями, должны были представляться для осмотра специальным надзорным органам до начала судоходного сезона с целью изучения их состояния и судовых документов. Кроме того, в течение двух недель после начала судоходства необходимо было уведомить надзорные органы, расположенные по маршруту следования, о времени прибытия, отправления, продолжительности стоянки, стоимости билетов и др. Кроме того, указанное распоряжение определяло базовые нормы безопасности на водном транспорте.

Во II Речи Посполитой в сфере *гражданской авиации* действовали четыре частные авиакомпании, с которыми правительство заключило соответствующие концессионные соглашения, и которые являлись получателями государственных дотаций. 10 мая 1921 г. была основана авиакомпания «Аэроторг», позднее изменившее название на «Аэролет» и ставшее непосредственным предшественником современной польской национальной авиакомпании «ЛОТ» (образована на базе «Аэролета» в 1928 г.). Предметом деятельности авиакомпании «ЛОТ» являлась, в соответствии с уставом, воздушная коммуникация в госу-

дарственных границах, перевозка пассажиров и багажа, эксплуатация международных линий коммуникации на основе концессий, строительство и содержание аэродромов и аэропортов, ангаров и иных технологически необходимых сооружений. Доля государства в уставном капитале авиакомпании составляла 90%. Остальные 10% находились в собственности административно-территориальных единиц. Руководящими органами общества «ЛОТ» являлись Дирекция, Наблюдательный совет и Собрание собственников [19, с. 134–135]. Директора, по представлению Наблюдательного совета, утверждал в должности министр коммуникаций, а заместителей директора, по представлению директора, – Наблюдательный совет. К функциям Дирекции относились организация деятельности предприятия, составление планов развития, бюджета, финансовых отчетов для Наблюдательного совета, представление интересов предприятия в органах власти и судах. Наблюдательный совет состоял из восьми членов, шесть из которых назначал министр коммуникаций по согласованию с министерствами финансов, промышленности и торговли, обороны и внутренних дел, а оставшиеся два члена являлись делегатами органов самоуправления. Совет выбирал из своего состава президиум в составе председателя, заместителя председателя и секретаря; осуществлял контроль за деятельностью общества. Собрание собственников могло быть очередным и внеочередным. Обычно собрания собственников проходили ежегодно в первые месяцы года, на которых рассматривались и утверждались отчеты, баланс, распределение прибыли и расходов, утверждались финансовый и инвестиционный планы и др. Авиакомпания «ЛОТ» безвозмездно использовала переданное ей имущество, земли, здания и сооружения, могла выполнять в соответствии с концессионным договором как регулярные, так и нерегулярные рейсы.

Заключение. В рассматриваемый период во II Речи Посполитой происходит усиление государственного регулирования и содействия развитию предпринимательства в сфере туризма, меняются организационные формы взаимодействия государственных органов с субъектами бизнеса, происходят существенные сдвиги в целях, механизме, аппарате управления, в сочетании государственного и рыночного механизмов регулирования. Характеризуя государственное регулирование деятельности объектов туристической инфраструктуры, прежде всего, необходимо отметить, что центр тяжести в этом регулировании переместился к активному участию государства в организационно-хозяйственном регулировании производства туристических и сопутствующих услуг. Регулирование с этого времени все более направлено на повышение эффективности туристического и сопутствующего производства. Акцент в нем переносится с регулирования спроса на регулирование предложения. Государственная политика регулирования туризма в межвоенный период переориентируется на всестороннее обслуживание потребностей предпринимателей, и в частности, по административному надзору и нормативному регулированию производства основных туристических и сопутствующих услуг. С этого периода нормативное регулирование распространилось на новые области, такие как безопасность продукции и услуг, разработка и внедрение унифицированных стандартов качества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 czerwca 1927 r. o prawie przemysłowym // Dziennik Ustaw. – 1927. – № 53. – Poz. 468.
2. Rozporządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 20 grudnia 1935 r. o składaniu kaucji przezbiura podróży // Dziennik Ustaw. – 1936. – № 5. – Poz. 46.
3. Rozporządzenie Ministra Zdrowia Publicznego z dnia 23 stycznia 1922 r. w przedmiocie przepisów sanitarnych dla hoteli, pokojów umeblowanych i pensjonatów // Dziennik Ustaw. – 1922. – № 10. – Poz. 78.
4. Ustawa z dnia 14 maja 1923 r. w przedmiocie państwowego podatku przemysłowego // Dziennik Ustaw. – 1923. – № 58. – Poz. 412.
5. Rozporządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 15 września 1938 r. w sprawie prowadzenia przemysłu gospodniego // Dziennik Ustaw. – 1938. – № 80. – Poz. 540.
6. Ćwikła, L. Prawne aspekty rozwoju turystyki w Polsce w latach 1918–1939 / L. Ćwikła. – Lublin : KUL, 2011. – 560 s.
7. Butowski, L. Organizacja turystyki w Polsce; przegląd struktur / L. Butowski. – Warszawa : Agencja Promocji Turystyki «Mart», 1996. – 175 s.
8. Ustawa z dnia 21 lutego 1935 r. o zapobieganiu chorobom zakaźnym i o ich zwalczaniu // Dziennik Ustaw. – 1935. – № 27. – Poz. 198.
9. Rozporządzenie Ministrów Opieki Społecznej i Spraw Wewnętrznych z dnia 21 sierpnia 1933 r. o wodzie do picia i potrzeb gospodarczych // Dziennik Ustaw. – 1933. – № 79. – Poz. 562.
10. Okolnik Nr 1 z dnia 2 stycznia 1928 r. Do Panów Wojewodów w sprawie urządzeń kąpielowych w hotelach miast wojewodzkich // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. – 1928. – № 1. – Poz. 3.
11. Rozporządzenie Ministra Zdrowia Publicznego z dnia 19 listopada 1923 r. w przedmiocie przepisów sanitarnych dla uzdrowisk, posiadających charakter użyteczności publicznej // Dziennik Ustaw. – 1923. – № 125. – Poz. 1016.
12. Łotocki, J. Hotel i pensjonat jako przedsiębiorstwo / J. Łotocki // Turyzm Polski. – 1939. – № 7–8. – S. 155.
13. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. o monopole spirytusowym, opodatkowaniu kwasu octowego i drożdży oraz sprzedaży napojów alkoholowych // Dziennik Ustaw. – 1932. – № 67. – Poz. 622.

14. Ustawa z dnia 12 czerwca 1924 r. o zakresie działania Ministra Kolei Żelaznych i o organizacji urzędów kolejowych // Dziennik Ustaw. – 1924. – № 57. – Poz. 580.
15. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 28 grudnia 1924 r. o przedsiębiorstwie dla eksploatacji kolei państwowych // Dziennik Ustaw. – 1924. – № 116. – Poz. 1034.
16. Rozporządzenie Ministra Komunikacji z dnia 6 lipca 1932 r. w sprawie przewozów osób i towarów pojazdami mechanicznymi // Dziennik Ustaw. – 1932. – № 95. – Poz. 821.
17. Rozporządzenie Ministra Pracy i Opieki Społecznej z dnia 3 marca 1932 r. w sprawie czasu pracy osób, zatrudnionych w przemyśle przewozowym // Dziennik Ustaw. – 1932. – № 31. – Poz. 321.
18. Rozporządzenie Ministra Komunikacji z dnia 23 marca 1934 r. o uprawianiu żeglugi i spławu na śródlądowych drogach wodnych // Dziennik Ustaw. – 1934. – № 37. – Poz. 335.
19. Reczek, M. Model organizacyjny turystyki w Polsce / M. Reczek. – Warszawa : Sport i Turystyka, 1969. – 217 s.

Поступила 05.01.2016

REGULATORY DETERMINANTS OF FUNCTIONING OF OBJECTS OF TOURIST INFRASTRUCTURE IN THE SECOND POLISH REPUBLIC (1918–1939)

U. GANSKI

The article analyzes the main normative legal acts, regulating the procedure of functioning of objects of tourist infrastructure (tourist office, hotels and resorts, catering, passenger rail, road, waterway and air transport) in the territories that were part of II Polish Republic; analyzes the conditions of early activities of these entities, defines the territorial and sectoral bodies of public administration for each object type.

Keywords: *objects of tourist infrastructure, II Polish Republic.*

УДК 94:133.4:614.26(476.2) "18/20"

**“ЗАЦІНАННЕ” Ў ЗНАХАРСКОЙ ПРАКТЫЦЫ БЕЛАРУСКАГА ПАЛЕССЯ
Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIX – ПАЧАТКУ XXI СТАГОДДЗЯ**

канд. гіст. навук, дац. У.А. ГАНЧАР
(Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны)
u.hanczar@gmail.com

Разглядаецца рытуал "зацінання" ў знахарстве Беларускага Палесся ў другой палове XIX – пачатку XXI ст., якому надавалася недастатковая ўвага ў беларускай этналагічнай навуцы. На аснове апублікаваных этнаграфічных матэрыялаў, а таксама ўласных палявых даследаванняў аўтара разглядаюцца асноўныя віды дадзенага рытуалу і іх адметныя рысы, прасочваецца яго паступовая трансфармацыя і знікненне. Выяўляецца існаванне аналагічных практык у суседніх з Беларускам Палессем гісторыка-культурных рэгіёнах, напрыклад, Украінскім Палессі, Беларускам Падняпроўі. Праводзіцца параўнанне "зацінання" з тыповым для традыцыйнай культуры Рускай Поўначы рытуалам "адпачынак". Робіцца выснова аб архайчнасці рытуалу "зацінання" і неабходнасці аднясення яго да найстарарэжымных пластоў традыцыйнай культуры беларусаў.

Ключавыя словы: Беларускае Палессе, традыцыйная культура, знахарства, "заціннанне".

Асновай жыццезабеспячэння ў традыцыйнай культуры Беларускага Палесся з'яўлялася сельская гаспадарка, заснаваная на земляробстве. Аднак роля жывёлагадоўлі таксама была значнай, паколькі без дастатковай колькасці буйной рагатай жывёлы і коней самастойнае існаванне асобнай сялянскай гаспадаркі было немагчымым. Важнасць жывёлагадоўлі ў сялянскай гаспадарцы абумовіла развіццё рытуальнага суправаджэння і рэгламентацыі абыходжання з жывёлай як на працягу каляндарнага года [1], так і ў аказіянальных сітуацыях. У большасці выпадкаў адпаведныя рытуалы праводзіліся самімі гаспадарамі. Аднак у некаторых сітуацыях для выканання неабходных рытуалаў над жывёлай запрашаліся людзі, якія, па агульнаму меркаванню, валодалі звышнатуральнымі здольнасцямі. Адным з такіх рытуалаў, пры гэтым амаль не адлюстраваным у навуковых публікацыях, з'яўляецца "заціннанне".

Рытуал "зацінання", як ужо адзначалася вышэй, у навуковай літаратуры практычна не разглядаўся. Інфармацыя аб ім змешчана ў работах аўтараў другой паловы XIX – першай трэці XX ст. у выглядзе кароткіх апісанняў. Акрамя гэтага, у якасці крыніц аўтар выкарыстоўваў апублікаваныя матэрыялы палявых этнаграфічных даследаванняў другой паловы XX – пачатку XXI ст., а таксама матэрыялы ўласных палявых этнаграфічных экспедыцый 2004–2015 гг. на тэрыторыі Беларускага Палесся.

Найбольш раннія звесткі пра рытуал "зацінання" змяшчаюцца сярод матэрыялаў Ю. Крачкоўскага, апублікаваных у "Віленскім зборніку" [2, с. 160–209]. Нягледзячы на адсутнасць дакладнай атрыбуцыі паходжання звестак, большасць апублікаваных матэрыялаў адносіцца да тэрыторыі Гродзенскай і Мінскай губерній другой паловы 1860-х гг. Уяўляецца мэтазгодным прывесці гэты ўрывак цалкам, нягледзячы на яго даволі значны памер. Апісваючы першы выган жывёлы ў поле ў дзень св. Юр'я (6 траўня н.ст. / 23 расвіка ст.ст.), аўтар прыводзіць звесткі аб рытуалах, якія выконваюцца непасрэдна гаспадарамі, а таксама адзначае, што ў некаторых мясцовасцях запрашаюць святара, каб той адслужыў мабен і акрапіў жывёлу асвечанай вадой для прадухілення няшчасных выпадкаў з жывёлай [2, с. 188–191].

Далей Ю. Крачкоўскі піша: "У іншых месцах з гэтаю ж мэтаю звяртаюцца яшчэ да чыста язычніцкіх абрадаў і прымхаў. Запрашаюць *знахара* (курсіў ва ўрыўку Ю. Крачкоўскага – У. Г.), які, на думку сялян, умее *запасваць статок*, г.зн. замаўляць жывёлу галоўным чынам ад ваўкоў. Між такімі сялянамі захоўваецца перакананне, што такі чалавек-знахар знаёмы са звярыным царом і быццам бы знахар заключае з апошнім дамову, у якой абодва бакі дамаўляюцца, колькі штук ваўкі могуць выкрасці для сябе жывёлы з пэўнай вёскі. Сяляне даволі ўпэўнены, што ўсё павінна быць так, як значыцца ў гэтай нікому не вядомай дамове знахара са звярыным царом. Пры *запасванні* жывёлы, уся грамада з вялікай пашанай і павагай звяртаецца да *знахара*; нясуць яму падарункі, дзясяткі чатыры яек, гарэлкі, хлеба, булак, сала, грошай, толькі б ён прыйшоў і адправіў першы выган жывёлы. У размове са знахарам усімі сіламі стараюцца не разлаваць яго; ці гэта можа адгукнуцца, на думку сялян, страшнай шкодай на жывёле. Калі прыходзіць знахар да сабранай жывёлы, тройчы абыходзіць вакол яе, гаворыць нейкія незразумелыя словы, якія быццам бы і складаюць усю сутнасць справы, але ў той жа час яны – яго сакрэт і свята перадаюцца толькі з рода ў род, а сяляне па прымхліваму страху баяцца падслухаць гэтыя словы, так што яны застаюцца пастаяннаю таямніцай знахара; потым знахар пацягваецца, пазяхае, пасылае аднаго селяніна за вёску паслухаць, ці не выюць ваўкі, а затым услых кажа ўсёй грамадзе: хаця ваўкі і просяць Бога, штоб

Ён дазволіў ім узяць на ежу сабе паболей жывёлы, аднак словы мацней за іхнія просьбы, і яны возьмуць столькі, колькі я дазволю; словы мае верныя і пераступіць праз іх яны не могуць. Пасля гэтага знахар бярэ пояс, затыкае яго ў замок, кладзе на сярэдзіне дарогі і гоніць праз яго жывёлу асвечанаю вярбою; пры гэтым ён кажа, што як замкнуты гэты пояс, так будуць замкнутыя у звяроў раты, калі б яны захацелі скрасці што-небудзь са статка; далей, бярэ чырваточыну і па колу абсыпае ёю жывёлу з такімі словамі: як я абсыпаю жывёлу, так засыпаны будуць вочы звяроў і яны будуць не ў стане бачыць гэты статак. Па сканчэнню гэтых цырымоній, жывёлу выганяюць у поле [...] Знахар і пазней карыстаецца пашанай і часта завуць яго на дапамогу. Адбілася, напр. у лесе ад статка карова, авечка і г.д., звяртаюцца са значнымі падарункамі да знахара *загаварыць прапаўшую скацінку*. – Ідзі дадому, адказвае ён гаспадару, які скардзіцца, будзь спакойны; жывёла твая будзе цэлай, і не трэба яе шукаць. Жадаючы таго ці не, гаспадар ідзе дахаты, падпарадкоўваючыся прарочаму голасу. Але ж прайшло два-тры дні, а знікшай жывёлы няма і няма, і тут па ўсёй вёсцы ходзяць нядобрыя чуткі, што недзе знойдзены рэшткі ваўчынага абеда. Селяніну канешне не ў радасць. С боллю на душы ён звяртаецца зноў да знахара, але ўжо з папрокам; – калі б я не паслухаў цябе, кажа ён знахару, я выправіўся б на пошук жывёлы, яна была б цэлай. – Ты нічога не разумееш, адказвае яму знахар; па дамове я аддаваў некалькі штук жывёлы звярам і звярынаму цару, і тваю скацінку ўзяў сябе ў ежу звярыны цар. Не лягчэй ад гэтага беднаму селяніну; а тут ад знахара на яго яшчэ скарга, што такі-та маўляў звяртаецца да яго без павагі, кажа яму дзёрзкасці; і з гэтага боку на беднага Макара часта валяцца шышкі, а пашана знахара ніяк не змяншаецца, калі не павялічваецца. Перад смерцю знахар перадае сваё майстэрства каму-небудзь з радні. Як расказвалі, што, пасля смерці асабліва паважаных знахароў, магiлы іх сцераглі дні тры-чатыры. Гэта рабілася для таго, тлумачылі сяляне, каб ваўкі, якія быццам бы вельмі сярдзітыя на знахара, не адкапалі яго магiлы і не выкарысталі яго мёртвыя рэшткі” [2, с. 191–193]. Гэтае самае ранняе паведамленне аб “зацінанні” з’яўляецца і самым падрабязным з вядомых на сёння. Пазнейшыя крыніцы ў асноўных дэталях адпавядаюць звесткам Ю. Крачкоўскага, дапаўняюць і ўдакладняюць іх.

Разбіраючы дадзены ўрывак і дапаўняючы яго звесткамі з пазнейшых тэкстаў можна выдзеліць агульныя рысы вылучанага рытуалу. Перш за ўсё, існавалі два віды “зацінання”. Першае было звязана з выганам жывёлы ў поле, якое было прымеркавана да дня св. Юр’я (6 траўня н.ст. / 23 красавіка ст.ст.). Асноўныя моманты гэтага рытуала, зыходзячы са звестак Ю. Крачкоўскага, былі наступныя: знахар абыходзіў сагнаны разам статак, прамаўляючы замову, пасля чаго жывёла лічылася “загаворанай”, г.зн. абароненай ад розных няшчасных выпадкаў. Гэта знаходзіць падцвярджэнне і ў іншых крыніцах. Напрыклад, І.А. Сербай у працы “Вічынскія паляне”, апісваючы першы выган жывёлы ў поле сялянамі сучаснага Лунінецкага раёна ў пачатку ХХ ст., адзначае: “У кожным селішчы у палян маюцца свае грамадскія «воўхвы», якія абыходзяць вакол стада з гарашчай галавешкай і ўтвараюць заклёны ад гада ярага, зьвера лютага і чалавека ліхога” [3, с. 68]. Далей аўтар прыводзіць “заговор ад зьвера”, які выкарыстоўваўся ў такіх выпадках. Як бачна з матэрыялаў І.А. Сербавы, рытуал у дадзеным выпадку таксама меў выразна калектыўны змест: “знахар” абыходзіў сабраны статак, прамаўляючы замову.

Аднак у пазнейшых публікацыях адзначаецца абыход “знахарамі” асобных двароў і выканання рытуалу для кожнай сям’і. Так, М.Я. Грынблат у сваім артыкуле, прысвечаным пастухоўству на Тураўшчыне ў другой палове 1920-х гг., прыводзіць наступныя звесткі з в. Тонеж (цяпер Лельчыцкі раён): “Юры лічыцца абаронцам жывёлы. Ён мае сілу над ваўкамі і кіруе імі. Дзеля гэтага на Юр’я да ўсходу сонца знахары «зацінаюць» жывёлу ад ваўкоў на ўсё лета. Калі знахары (а “спэцыялістых” па «зацінанні» жывёлы ў с. Тонеж – двое) не паспяюць да ўсходу сонца абыйсці ўсіх гаспадароў, то жывёла іх застаецца не загаворанай і ёй пагражае быць задранай ваўкамі. Вера ў «зацінаньне» вялікая. Мне расказвалі, што бачылі, як воўк ездзіў верхам на папоўскай карове і не чапаў яе толькі таму, што яна была загаворана на Юр’я” [4, с. 71]. В.А. Цярноўская ў 1984 г. запісала ў в. Верхні Церабежаў Столінскага раёна замову для “зацінання”, якую суправаджае наступны каментар збіральніка: “Гэтай малітвай заціналі знікшую жывёлу. Калі дзікія звяры набліжаліся да «зацятай» жывёлы, яна ўяўлялася ім кустом ці капноў сена. Таго, хто знаў гэтую замову, акрамя таго, запрашалі на Юр’я, каб ён чытаў яе над жывёлай. Ён абыходзіў усе хлявы гаспадароў, якія яго запрасілі, і ў кожным чытаў малітву – пра сябе. Інфармант сам гэта рабіў да нядаўняга часу” [5, с. 528 (№ 903)]. Такім чынам, бачна, што побач з “зацінаннем” “знахаром” агульнага статка існаваў і звычай абыходу кожнай гаспадаркі і замаўленне жывёлы, якая да яе адносілася. Пазнейшы характар звестак аб індывідуальным абыходзе “знаючымі” наводзіць на думку аб тым, што ў гэтых запісах адлюстравана паступовая дэградацыя традыцыі ў выніку разбурэння традыцыйнай культуры. Напрыклад, калі М.Я. Грынблат указвае, што “знахары” абыходзілі ўсіх гаспадароў [4, с. 71], то В.А. Цярноўская піша, што інфармант “абыходзіў усе хлявы гаспадароў, якія яго запрасілі” [5, с. 528], што сведчыць аб тым, што былі і тыя, хто не запрашаў. Аднак дакладна ад-

казаць на пытанне, ці з’яўляецца індывідуальны абыход варыянтам мясцовай традыцыі, ці вынікам паступовага знікнення гэтага рытуалу, перашкаджае адсутнасць больш падрабязных звестак.

Другі від “зацінання” меў аказіянальны характар і выкарыстоўваўся, калі жывёла прападала ў лесе. Хаця Ю. Крачкоўскі не піша прама аб тым, што “знахары” нешта рабілі, калі сяляне прыходзілі да іх са скаргамі на прапаўшую жывёлу, аднак фактычна ў аповядзе вядзецца гаворка аб тым, што ад “знаючага” патрабавалася абараніць жывёлу. Удакладняе гэты тэкст больш позняе апісанне Э. Яленьскай, якая згадвае дадзены звычай у сялян в. Камаровічы Мазырскага павета (цяпер Петрыкаўскі раён): “У лесе жыве Лясны Дзед. Ён хаваецца ў глыбокіх і недаступных балотах і вабіць да сябе заблукаўшую жывёлу, так, што часта бедная карова, хаця і ведае дарогу да вёскі і адчувае, што туды трэба вяртацца, усё далей і далей ідзе ў лес і нарэшце, праз нападзенне ваўкоў, сканчвае сваё дарэмнае жыццё. Але на гэта знахары маюць спосабы: яны ўмеюць рабіць на дрэвах такія знакі «засекі», што заблукаўшая жывёла не можа далей кроку ступіць і так стаіць як укапаная, хоць цэлы дзень, пакуль не будзе адшуканая. Аднак часам і такі пошук пасярод вялікай прасторы лясоў бывае вельмі цяжкім і нязручным. Тады можна ўспраіць знахара аб суправаджэнні жывёлы дадому; увогуле яны не любяць ужываць такі сродак, таму што баяцца магчымай помсты Ляснога Дзеда; але ў рэшце рэшт, калі ўсе пошукі засталіся без выніку, і гэта выкарыстоўваюць. Які спосаб знахар для гэтага ўжывае з’яўляецца глыбокай таямніцай, толькі папярэджае, каб вароты ў двор і дзверы ў хлёў былі шырока адкрытымі, бо жывёла, якая бяжыць на ўсю сілу, можа разбіць сабе галаву аб іх, таму што не звяртае ўвагу ні на якія перашкоды. Трэба пільнаваць, і калі толькі жывёла забяжыць у двор, як мага хутчэй за ёй дзверы закрыць. Прапаўшая жывёла, як прыбяжыць, успацелая, дрыжучая, спалоханая, яе аглядаюць у хляву з трывогай, быццам бы нешта страшнае за сабой прынесла. Апавядаючы аб гэтым, дадаюць аднак: «Не добра так рабіць» [6, с. 66–67].

Некалькі пазней К. Машыньскі апісаў аналагічную практыку ў сялян Рэчыцкага павета (звесткі былі атрыманы К. Машыньскім ад Ч. Пяткевіча і адносяцца да другой паловы XIX ст.): “«Засяканне» згубленай ў лесе жывёліны. – Пасля захаду сонца заганыюць лязо нажа ў дрэва, што расце найбліжэй ад дому і замаўляюць [...]. Прамовіўшы гэта, гаспадар вяртаецца дамоў не азіраючыся. Калі жывёліне пагражае небяспека, то яна сама прыбяжыць дадому, а калі не, то не сойдзе з месца, дзе засталася. Калі ж жывёліна не знайшлася, а нож, убіты ў дрэва, заржавеў, гэта знак таго, што воўк задушыў яе яшчэ перад замай” [7, с. 146–147 (№ 95)].

Больш познія тэксты другой паловы XX – пачатку XXI ст. у асноўным прысвечаны менавіта другому віду зацінання, напрыклад: “*Если свиння заночуе [у лесе] ці карова, ён (знахар – аўт.) умеє її зацінаць. Ён ў сенцах шэпчэ, шэпчэ, патам ў стэну нажа заб’е – і карова становіцца, і ніхто іі не троне, ні воўк, ніхто. І ўзаўтра, на другіі дзень вунімае [нож], і карова ужэ сама прійде. Есь такіі празнік – Юрэй. Таму, што ён зацінае, полныє суткі даўжон посціць, нічога ён не ест, дажэ і вады. Адін дзень ў год толькі. Ў вечэрі перэд Юр’ем навечэраець, то ужэ на другіі дзень ў вечэрі»* (в. Жахавічы Мазырскага раёна)” [8, с. 426 (№ 62)].

Цікавыя звесткі былі прыведзены аўтару Скачок Кацярынай Антонаўнай, 1938 г.н. (в. Губічы Буда-Кашалеўскага раёна. Да 1986 г. пражывала ў в. Міхалёўка Брагінскага раёна – далей С.К.А.), дзядзька якой умеў “зацінаць”: “*То вось дзядзька мой, маёй мацеры родны брат, ну я не знаю тых слоў, што ён казаў, дык ён умеў заговоруваць, штоб карова, як прападзе, то ён заговорыць і яна стане дзе ў лесе, а ваўкі ходзяць кругом і не могуць яе з’есці. Так можна не толькі каравам, а коням і каму хочаш. То ж раней як хлопцы коней пасуць, дак не хочучь ужэ пасці, эта, пойдуць да яго, да папросяць каб ён, ну, мой дзядзька, да каб ён ужэ заварыў коней. Дак ён жа ім не гаворыць тыя словы што кажэ, а абыйдзе тых коней, ён ім заговорыць, і тыя хлопцы гуляюць, а коні стаяць і ваўкі іх не чапаюць*”. Як бачна з тэксту, акрамя выпадкаў, калі жывёла гублялася ў лесе, да дзядзькі інфарманткі звярталіся і просьбай замаўлення з мэтай абароны ад драпежнікаў, каб прадухіліць нападзенне драпежнікаў нават на жывёлу, якая была пад наглядом. Гэта нагадвае дзезянні “знахароў” пры першым выгане жывёлы, і, магчыма, з’яўляецца вынікам разбурэння “зацінання” і спосабам адаптацыі рытуала ад агульнай практыкі да шэрагу асобных рытуалаў для некалькіх груп насельніцтва, якое адчувае ў ім патрэбу. Акрамя гэтага, у адным з тэкстаў, запісаным у в. Глушкавічы Лельчыцкага раёна, распавядаецца аб правядзенні “зацінання” “знаючым” для ўласнай жывёлы: “*Баба на ноч зацінае, што цяля ходзіць толькі ў кружку, а на дзень адпускае. У той бабы хорошы быў зацён, усе божэсьцьвенныя слова*” [9].

На аснове вышэй прыведзеных тэкстаў можна зрабіць наступныя высновы. Рытуал “зацінання” меў шырокае распаўсюджванне на тэрыторыі Беларускага Палесся. Аб гэтым сведчыць паходжанне вышэй прыведзеных тэкстаў: Заходняе Палессе [2], Лунінецкі раён [3], Столінскі [5; 10], Лельчыцкі [4; 8], Жыткавіцкі [10], Петрыкаўскі [7], Мазырскі [8], Брагінскі раёны [С.К.А.], Рэчыцкі павет [7]. Акрамя таго, аб распаўсюджванні дадзенай практыкі практыкі сведчыць добра распрацаваная тэрміналогія. Само слова “зацінаць” мае больш агульнае значэнне: займаць, спыняць, закрываць: “*Ну, у нас казалі горла*

зацінае – здаўлівае горла, калі прастыў” (С.К.А.) [а таксама: 10, с. 132]. У больш вузкім сэнсе слова “зацінаць” ці “затнуць” абазначае непасрэдна сам рытуал “зацінання” са значэннем закрыць рот драпежным звярам і, такім чынам, абараніць жывёлу: “Буў дзядзько такі, то пойдзеш до ёго, нехай вон затне тых жэрэб’ят” (в. Сямігосцічы Столінскага раёна) [10, с. 126]. Пры гэтым для “знахара”, які займаўся зацінаннем існа-ваў спецыяльны тэрмін: “зацённік”: “Як корова заблудіць, ён [знахарь] ее затінаў – пошэпче на ножка і ў стэну затыкае ў сенах. Его зовут «затённік». На Юр’я не есць [постітця]. Як затінае корову, яму не можна есці” (в. Жахавічы Мазырскага раёна) [8, с. 426 (№ 61)]. Адпаведна замова, якая выкарыстоўвалася ў рытуале, мела назву “зацён” (в. Хачэнь Жыткавіцкага раёна) [10, с. 131].

У крыніцах падкрэсліваецца, што зацінаннем займаліся менавіта “знахары”, як адзін з тыпаў “знаючых” у рэгіёне. Аб гэтым жа сведчаць звышнатуральныя істоты, з якімі камунікавалі “знахары” пры “зацінанні” [падрабязней аб тыпах “знаючых” у Беларускім Палессі і іх адрозненні глядзі: 11]. У больш ранніх тэкстах – гэта Звярыны Цар [2, с. 191], ён жа, напэўна, Лясны Дзед [6, с. 66], у больш позніх тэкстах – гэта св. Юрый [4, с. 71; як вынікае з тэкста замовы: 5, с. 528 (№ 903)]. Акрамя таго, у тэксце, запісаным у в. Замош’е Лельчыцкага раёна, які мае ідэнтычны сюжэт з апісаным Э. Яленьскай [6], раскрываюцца памагатыя “знахара”, з дапамогай якіх ён і заганяе жывёлу ў двор: “Ў лесе свінь. На ўсё лето пошлі ў лузі, і не бачылі іх, толькі побачаць, што есць следы да і ўсё. Онi ў лесе жiвiут да пасуцця ўсё. Ну, ужэ ж снег упал – нема. Ну, той прiходiць ужэ чoлoвeк сестрe: «Хлопцы, ходiте шукать свiней, нема свiней». Ну, онi собралiс iдвoх с братом, пошлi. I сестрiн чoлoвeк. Ну, i пошлi онi ўнoчы шукать тэi свiней. То онi чуюць, як жануць свiньe. А чoлoвeк той [муж сястры] зацянул. Ну, он зацінае, той чoлoвeк, i он ужэ сказaл, штoб онi вoрoтa одчынiлi. Онi вoрoтa одчынiлi. Колi, кажуць, чуем – голёкае. Взялi да поховалiся далeкo. А, ка, мясякo былo, снег упаў, белo. А, кажэ, жануць етi, потoплeннiкi. С пугамi [палкi пастухoў] такiмi. Кажэ, сам на свoй oчы бачыл. Бачыл, як гналi тэi свiньe дoдoмy i прiгналi. Ie такiе [знаючыя], штo гoмoнять, штoб вoнo на мeстe стoялo, a ie i такiе, етi – штoб гналi дoдoмa” [8, с. 426 (№ 60)]. З тэкста відаць, што “знаючаму” аказваюць дапамогу “пoтoплeннiкi”, г.зн. тыя, хто памерлі ад утаплення. Звычайна ў якасці памагатых “знахароў” згадваецца менавіта нячыстая сіла, чэрці, як персанажы са значна большай ступенню міфалагізацыі, аднак у шэрагу тэкстаў сярод памочнікаў “знахароў” згадваюцца і душы памерлых людзей, у прыватнасці тых, хто памёр ненатуральнай смерцю, напрыклад, патанулых, як у прыведзеным вышэй тэксце, ці няхрышчаных дзяцей: “Нeхрiшчэныe дeтi прiганяють [заблукaлoгy жывёлу]. Хтo затiнаe, тoт тымi дeткaмi камaндye. Яны мучэныя дeтккi – aнi ж нa тoм свeтe, a ён, затённiк, iix мучae” [12, с. 250–252, (№ 113–115)]. Аб тым, што падобныя істоты маглі выступаць памочнікамі “знаючага” не толькі ў гэтай справе, а і шырэй, у яго практыцы, сведчыць, напрыклад, аповед Заяц Лукер’і Філіпаўны (1936 г.н., в. Буда-Сафіеўка Лельчыцкага раёна), якая адмовілася вучыцца ў сваякрухі варажбе (інфармантцы трэба было даведацца ці жывы яе муж), бо, па яе словах, для гэтага трэба было выклікаць душы няхрышчаных дзяцей: “Анa гaвoрыць: “Ляж нa лавi тaкoй пyстoй i этыя слaвa скажы i тaбe прыляцяць дзeткi няхрышчаныя, няхрышчаныя глаўно i скажуць нa слaвax: жывы iлi нe” (муж iнфарманткi. – У. Г.). Я гoвoрy: “Вы мнe тыя слaвa ўжэ нe кажыце, я iх нe хoчу””. Пры гэтым нават не ўсе “знахары” наважваліся займацца “зацінаннем”, паколькі лічылі, што пасля смерці цела такога чалавека могуць адкапаць і разарваць ваўкі, быццам бы вельмі раззлаваныя на таго за тое, што не даваў ім паляваць на замоўленую ім жывёлу [2, с. 192–193]. К. Машыньскі, апавядаючы аб “знахарцы” Агаце Супрэвай з в. Дарашэвічы (цяпер Петрыкаўскі раён) пісаў, што: “Тая ж Агата баялася гаварыць замову ад ваўкоў, бо здараецца, што, калі чалавек часта карыстаецца замовамі ад ваўкоў, тыя яго альбо жывым зжыраюць, альбо пасля смерці выкопаюць з магілкі” [7, с. 145 (№ 86)]. Да таго ж, каб забяспечыць паспяховаць выканання дадзенага рытуалу, “знахары”, якія яго выконвалі (ва ўсялякім разе ў в. Жахавічы Мазырскага раёна), павінны былі пасціцца (як не есці, так і не піць вады) з вечара перад днём св. Юр’я і да вечара гэтага дня [8, с. 426 (№ 61, 62); 12, с. 251 (№ 114)].

Такім чынам, як ужо адзначалася вышэй, існавалі два віды “зацінання”. Адзін з іх быў прымеркаваны да дня св. Юр’я [2; як вынікае з тэкста замовы: 5, с. 528 (№ 903)], а другі быў аказіянальным і выкарыстоўваўся па меры ўзнікнення нейкай праблемы з жывёлай [6–7]. Нягледзячы на тое, што абодва рытуалы мелі апатрапеічны характар, аднак розніца паміж імі заключаецца ў тым, што на св. Юр’я рытуал здзяйсняўся непасрэдна над жывёлай, а ў аказіянальным варыянце “знахар” павінен быў аберагчы ўжо прапаўшую жывёлу. Хаця, як вынікае з паведамлення Скачок К.Р., у гэтым выпадку бывалі і выключэнні. Часцей за ўсё рытуал выконваўся для буйной рагатай жывёлы, у прыватнасці, яго першы від, прымеркаваны да першага выгану ў дзень св. Юр’я, выконваўся выключна для кароў і валоў. Аднак другая разнавіднасць, якая мела на мэце засцерагчы прапаўшую ў лесе жывёлу, выконвалася таксама для іншых відаў жывёлы, якая была ў хатняй гаспадарцы беларускіх сялян (коней, авечак, свіней, коз): “Вoн oвeчку зацeнe, i вoнa будзe хoдзiць, i ee вoўк нe oзьмe” (в. Цераблiчы Стoлiнскaгa рaёнa) [10, с. 132]

Час выканання розных відаў рытуалу “зацінання” адрозніваўся. Пры правядзенні рытуалу, прымеркаванага да дня св. Юр’я, “знахары” праводзілі яго непасрэдна перад самым выганам жывёлы ў поле, г.зн. на досвітку. На гэта паказваюць тэксты Ю. Крачкоўскага з в. Верхні Церэбежаў Столінскага раёна [5, с. 528 (№ 903)], а М.Я. Грынблат прама кажа аб гэтым, прычым двойчы: “Дзеля гэтага на Юр’я да ўсходу сонца (выдзелена намі – У. Г.) знахары «зацінаюць» жывёлу ад ваўкоў на ўсё лета. Калі знахары (а “спэцыялістых” па «зацінанні» жывёлы ў с. Тонеж – двое) не пасьпеюць да ўсходу сонца абыйсці ўсіх гаспадароў, то жывёла іх застаецца не заговоранай і ёй пагражае быць задранай ваўкамі” [4, с. 71]. У той жа час другі від дадзенага рытуалу праводзіўся часцей за ўсё ўвечары, пасля захаду сонца. Аб гэтым сведчыць К. Машыньскі: “пасля захаду сонца” [7, с. 146–147 (№ 95)], а таксама тэкст з в. Жахавічы Мазырскага раёна [8, с. 426 (№ 62)]. У аповядзе інфарманткі з в. Замош’е Лельчыцкага раёна “знахар” таксама “затнуў” прапаўшых свінняў пасля заходу сонца [8, с. 426 (№ 60)].

Месца выканання рытуалу “зацінання” таксама адрознівалася ў залежнасці ад яго віда. У першым варыянце, прымеркаваным да дня св. Юр’я, гэта звычайна было поле побач з вёскай, куды зганялася жывёла [2, с. 191]. Пры гэтым у больш позніх тэкстах, калі “знахары” здзяйснялі рытуалы не для ўсёй грамады, а для асобных гаспадароў, “зацінанне” праводзілася непасрэдна ў двары канкрэтнага гаспадара, які запрасіў “знахара” [4, с. 71], хутчэй за ўсё ў хляве, аб чым сведчыць тэкст з в. Верхні Церэбежаў Столінскага раёна [5, с. 528 (№ 903)]. Пры неабходнасці выканання другога віду дадзенага рытуалу месца правядзення змяшчалася да двара “знахара”, у яго хагу. Па звестках К. Машыньскага, рытуал праводзілі каля бліжэйшага дрэва каля хаты “знаючага” [7, с. 146–147 (№ 95)], у тэксце з в. Жахавічы Мазырскага раёна месцам правядзення рытуалу называюцца сенцы ў хаце [8, с. 426 (№ 62)]. У тэксце з в. Барбараў Мазырскага раёна “знахар” “шаптаў” у хаце насупраць печы: “Як настух пасе тавар да загубіт карову, то от, ішлі к тому, тэй што знаў: «Дядька Макар, каровы не прішлі!» Он затыкаў ножа напроціў пэці, пошэпчэ, кажэ: «Сні іді смело. Карова твоя – нічога не случыцца!»” [8, с. 426 (№ 63)].

Спосабы “зацінання” ў двух відах дадзенага рытуалу таксама адрозніваліся. Пры правядзенні рытуалу, прымеркаванага да першага веснавога выгану жывёлы, знахарскія дзеянні нагадвалі тыя, якія выконваліся непасрэдна насельніцтвам самастойна. Напрыклад, выкарыстання “знахарам” у тэксце Ю. Крачкоўскага [2, с. 191–192], пояс з замком, чырваточыны, а таксама “гарашчая галавешка” з паведамлення І.А. Сербавы [3, с. 68] шырока вядомыя ў беларускай (і шырэй – славянскай) народнай традыцыі як апатрапеічныя сродкі пры першым выгане жывёлы [13, с. 467–474]. Важнай часткай рытуалу пры гэтым быў абыход “знахарам” вакол статка, з шапаннем падчас гэтага замовы. Аб гэтым паведамляюць Ю. Крачкоўскі [2, с. 191], І.А. Сербав [3, с. 68]. Пры гэтым Ю. Крачкоўскі ўдакладняе, што абыход вакол статка здзяйсняўся знахарам тры разы [2, с. 191].

Пры аказіянальным “зацінанні” найбольш распаўсюджаным з’яўляўся спосаб, звязаны з затыканнем нажа ў нейкую драўляную аснову. Гэта магло быць як непасрэдна дрэва (як у тэксце К. Машыньскага), так і драўляныя сцены ў хаце, хляве [7, с. 146–147 (№ 95); 8, с. 426 (№ 62, 63)]: знахар увечары затыкаў нож у дрэва, вымаўляючы замову, і, такім чынам, гарантаваў бяспеку жывёлы на ноч, паколькі яна быццам бы становілася нябачнай для драпежнікаў ці ўяўлялася ім кустом і г.д. На наступны дзень, калі драпежнікі адпачывалі, нож выймалі і жывёла павінна была прыйсці дадому. Калі нож пакрыўся іржой, то меркавалі, што ваўкі задралі жывёлу да правядзення рытуалу [7, с. 146–147 (№ 95); 8, с. 426 (№ 62)]. У шэрагу тэкстаў адзначаецца, што ў выпадку, калі жывёла не вярталася, “знаючыя” праводзілі дадатковы рытуал, сутнасць якога заключалася ў тым, што яны прымушалі сваіх звышнатуральных памочнікаў (у тэкстах згадваюцца душы няхрышчаных дзяцей або тапельцаў) гнаць жывёлу ў двор яе гаспадароў. Пры гэтым шырока адкрываліся ўсе вароты і дзверы на мяркуемым шляху жывёлы, бо лічылі, што яна будзе бегчы не спыняючыся і можа проста разбіцца: “Вот, уміраюць некрэцёныя дзеці, дак етые дзеці карову тую [заблукаўшую] пасуць ў лесі, да і пріганяюць [...] Некаторыя зацінаюць так, што туюлькі аткрыў варота – і за ноч пріпре ім тую карову, аж з яе пена із роту, уся ена мокрая, скачэ. Тые дзеці пріганяюць. Это юн [чараўнік] ііх вузувае, і яні пріганяюць. Яні пасуць ужэ, які воўка не падусяцяць, ніякое паганое жэ, злодзее – нішто ў лесе ужэ не возьме карову [...] Но еты [Парфен] не ўмее пріганяць, еты зацінае так, што на месце ена стане і ужэ жыва буде, нішто ее нігде не займе, і на другій день жэ яна пріходіць” [12, с. 252 (№ 115)]. Як бачна з тэкста, гэтую разнавіднасць рытуалу маглі выконваць не ўсе “знаючыя”, што з’яўляецца характэрным уяўленнем аб няроўнай сіле асобных “знахароў”, як, напрыклад, бачна з гэтага тэкста М. Федароўскага, у якім згадваецца аб знахарскіх здольнасцях увагуле: “Ішы ведзьмар умее зрабіць і адрабіць, а ішы анно зрабіць, а адрабіць ні умее” [14, с. 100].

Аднак, безумоўна, галоўным кампанентам рытуалу з’яўляліся замовы, менавіта веданне якіх давала права выконваць гэты рытуал. Іх важнасць падкрэсліваюць фактычна ўсе тэксты. Нядзіўна тое, што храналагічна найбольш позні з вядомых нам па часе выканання рытуал у з в. Верхні Церэбежаў

Столінскага раёна спрасціўся да простага чытання “знахарам” у хляве адпаведнай замовы [5, с. 528 (№ 903)].

На працягу XX ст. рытуал “зацінання” знікае. Хутчэй за ўсё гэты працэс пачаўся яшчэ ў канцы XIX – пачатку XX ст., калі працэсы разбурэння сялянскай абшчыны паскорыліся, што, сярод іншага, моцна паўплывала на калектыўныя рытуалы ў бок змяшчэння іх функцыянавання з калектыўнай сферы ў больш прыватную, сямейную. На прыкладзе “зацінання” гэта прасочваецца ў апісаннях Ю. Крачкоўскага і Я. Бараноўскага. Аднак вырашальнымі былі працэсы калектывізацыі ў 1930-х гг., якія кардынальна змянілі жыццё вясковага насельніцтва. Абагульненне буйной рагатай жывёлы прывяло да заняпаду яе значэння ў жыцці сялян, зрабіла менш актуальным рытуальнае суправаджэнне догляду за ёй. Да таго ж, у выніку значнага павелічэння кантактаў паміж вёскай і горадам, перш за ўсё, у выніку масавай міграцыі вясковай моладзі ў горад як на вучобу, так і на сталае месца жыхарства, што суправаджалася ўспрыняццем апошнімі новай сістэмы каштоўнасцей і нежаданнем пераймаць традыцыйныя веды. Вяртаючыся назад, моладзь адмоўна ставілася да многіх традыцыйных практык, якія выконваліся старэйшымі: “*Мая сваякрукха, баба Серахвіма, ты ж памятаеш бабу Серахвіму, дык калі яна худобу выганяла, то клала сякеру ды замок, замок во, якім замукаюць. Дык і я так раблю, і ў мінулы год так рабіла. Дык твая ж цётка не хоча, дык я ціхенька. Во пакладу так, каб не паранілася*” (Семіход Марыя Антопаўна, 1928 г.н., в. Губічы, Буда-Кашалеўскага раёна. Да 1986 г. пражывала ў в. Міхалёўка Брагінскага раёна). У выніку рытуал “зацінання” паступова знікае к канцу XX ст. Апошнія звесткі аб яго выкананні, як ужо згадвалася вышэй, адносяцца да пачатку 1980-х гг. (в. Верхні Церабежаў Столінскага раёна). Некалькі даўжэй (і больш распаўсюджаным), як можна меркаваць з запісаў, выкарыстоўвалася аказіянальнае “заціннанне”, аднак і яно паступова знікае да канца XX ст.

Прычым адбываецца далейшая дэградацыя рытуалу, калі замоўныя тэксты, уласцівыя непасрэдна для яго, змяняюць сваю функцыянальную накіраванасць і пачынаюць выкарыстоўвацца з іншымі мэтамі. Напрыклад, маці Стасенка Юліі Андрэўны, 1939 г.н. (в. Буйнавічы Лельчыцкага раёна. Нарадзілася ў в. Скароднае Ельскага раёна) выкарыстоўвала замову, змест якой сведчыць аб яе безумоўнай прыналежнасці да рытуалу “зацінання”, як ахоўную ад сустрэчы з ваўком ці сабакам, хаця для гэтага існавала іншая, цалкам адрозная па сюжэтыцы група тэкстаў [глядзі, напрыклад: 5, с. 395–401]. Цікава, што расказваючы аб сваёй маці, інфармантка нават ужывае слова “зацінае”, хаця сэнс выконваемага яе маці рытуалу зусім іншы: “*это мама моя покойница была. Она кажа, вон навек іду, от далеко, вона кажа, сама сябе зацінаю, это зацінаю. Шоб, ну, можэй й воўк выйдзе наперод, шоб не кінўса до ее. То это так*”.

Разглядаючы рытуал “зацінання” ў рэгіянальным кантэкстце, можна бачыць, што яго распаўсюджанасць не абмяжоўваецца толькі Беларускім Палессем. Так, “Палескія экспедыцыі” Інстытута славяназнаўства і балканістыкі АН СССР (цяпер Інстытут славяназнаўства РАН) зафіксавалі існаванне гэтага рытуалу на значнай тэрыторыі Украінскага Палесся: у Валынскай, Ровенскай, Жытомірскай, Кіеўскай і Чарнігаўскай абласцях [8, с. 427–428 (№ 65-74)]. На тэрыторыі іншых гісторыка-этнаграфічных рэгіёнаў пражывання беларусаў існаванне “зацінання” было адзначана ў Падняпроўі: у в. Грабаўка Гомельскага раёна [8, с. 426–427 (№ 64)], у Бранскай вобласці, а менавіта в. Чолхаў Клімаўскага і Радзіца Трубчэўскага раёнаў, якія, згодна з даследаваннямі XIX ст. – пач. XX ст., адносіліся да этнічнай тэрыторыі беларусаў [8, с. 428 (№ 75–76)], а таксама ў в. Паплавы Клічаўскага раёна [15, с. 168]. Ва ўсіх пералічаных у гэтым абзацы тэкстах інфарманты кажуць менавіта аб другім відзе “зацінання” – аказіянальным. Такім чынам, невядома, ці існаваў першы від дадзенага рытуалу на тэрыторыі Беларускага Падняпроўя і Украінскага Палесся. Аднак паколькі практычна ўсе запісы і з Беларускага Палесся другой паловы XX ст. (акрамя ўжо неаднаразова згадваемага запісу з в. Верхні Церабежаў Столінскага раёна) прысвечаны другому віду “зацінання”, а таксама ў святле вышэйсказанага аб знікненні першага віду дадзенага рытуалу, можна сцвярджаць, што прынамсі на частцы з вышэйадзначанай тэрыторыі існавала і “заціннанне”, прымеркаванае да першага выгану жывёлы ў поле.

Такім чынам, на значнай частцы этнічнай тэрыторыі беларусаў і ўкраінцаў першы выган жывёлы ў поле суправаджаўся калектыўным рытуалам, які праводзіўся “знаючымі”. Варыянт гэтага ж рытуала мог прымяняцца аказіянальна, у выпадку прапажаў жывёлы ў сезон пасьбы. Хаця артыкул не ставіць мэтай рэканструкцыю старажытных пластоў славянскай культуры (разумеючы ўсю хісткасць падобных канструкцый па прычыне адсутнасці грунтоўных звестак аб старажытных рэлігійных вераваннях славянскіх плямёнаў), аднак уяўляецца неабходным падкрэсліць унікальнасць “зацінання” у гэтым кантэкстце. У прыватнасці, многія рысы дадзенага рытуалу, напрыклад, яго калектыўны характар, сувязь са старажытным сельскагаспадарчым цыклам (калі жывёлагадоўля адыгрывала значна большую ролю), “знахар” як галоўная дзеючая асоба і характар яго звышнатуральных памочнікаў (перавага нехрысціянскіх персанажаў) сведчаць аб глыбокай старажытнасці асноў гэтага рытуала. Бліжэйшай яго аналогіяй уяўляецца паўночнарускі “отпуск” [16–17]. Аднак пры супадзенні шэрагу рысаў “зацінання” і

“отпуска” – наяўнасць двух варыянтаў у кожным з рытуалаў (прымеркаваным да першага выгану жывёлы і аказіянальнага ў выпадку прапажы жывёлы), многія рысы рытуальнай прыктыкі (выкарыстанне замоў, сходны прадметны і акцыянальны бакі) – абодва рытуалы мелі і істотныя адрозненні. Найбольш заўважныя з іх – здзяйсненне рытуала “зацінання” “знахарам”, а “отпуска” – пастухом, які ў дадзеным выпадку пераймае частку знахарскіх функцый, цалкам вусны характар замоўнай традыцыі “зацінання” і пераважна пісьмовы – “отпуска” (хаця існаваў і вусны корпус замоўных тэкстаў, аднак ён не быў дамінуючым), з пераўтварэннем самога швытка з замовамі “отпуска” ў самастойны рытуальны прадмет, які надзяляўся звышнатуральнай сілай, і быў фактычна абавязковым атрыбутом пастуха, а таксама больш выразны дуалістычны падзел “отпускаў” на “боскія” (“бласлаўленыя”) і “лясныя” (“страшныя”) на аснове характара звышнатуральных памочнікаў (у першым выпадку – хрысціянскія сілы, у другім – нячыстая сіла, асабліва, Лесавік) [18]. Усё гэта дае падставы меркаваць, што “заціннанне” з “отпускам” сфарміраваліся незалежна адзін ад аднаго на аснове старажытнага рытуала, які суправаджаў у славянскіх плямёнаў (ці часткі з іх) першы выган жывёлы ў поле вясною. Пры гэтым “заціннанне” захавала значна больш выражаны архаічны характар.

ЛІТАРАТУРА

1. Толстая, С.М. Полесский народный календарь / С.М. Толстая ; Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения. – М. : Индрик, 2005. – 599 с. – (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования).
2. Крачковский, Ю. Очерки быта западнорусского крестьянина / Ю. Крачковский // Виленский сборник. – Вильна : Издал В. Кулин, 1869. – С. 160–209.
3. Сербай, І.А. Вічыніскія паляне. Матэрыяльная культура: этнаграфічны нарыс Беларускага Палесся / І.А. Сербай ; падрыхт. матэрыялу да друку і прадм. Т.А. Наваградскага. – Мінск : Беларус. фонд культуры, 2005. – 78 с.
4. Грынблат, М.Я. Некаторыя матар’ялы да вывучэння пастушаства і жывёлагадоўлі Тураўшчыны / М.Я. Грынблат // Наш край. – 1928. – № 8–9 (35–36). – С. 64–71.
5. Полесские заговоры: в записях 1970–1990-х гг. : сборник / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения. – М. : Индрик, 2003. – 751 с. – (Традиционная духовная культура славян. Публикация текстов).
6. Jeleńska, E. Wieś Komarówicze w powiecie Mozyrskim / E. Jeleńska. – Warszawa : J. Jeżyński, 1892. – 83 s.
7. Moszyński, K. Polesie wschodnie: Materiały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu Mozyrskiego oraz z powiatu Rzeczyckiego / K. Moszyński. – Warszawa : Wyd-wo Kasy im. Mianowskiego, 1928. – 304 s.
8. Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80–90-х гг. XX века : в 4 т. / сост.: Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская. – М. : Языки славянских культур, 2010. – (Studia philologica) – Т. 1 : Люди со сверхъестественными свойствами / сост.: Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская. – 2010. – 648 с.
9. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў : у 6 т. / А.М. Боганева [і інш.] ; ідэя і агул. рэд. Т.Б. Варфаламеевай. – Мінск : Выш. шк., 2013. – Т. 6. Гомельскае Палессе і Падняпроўе. У 2 кн. Кн. 2. – 1231 с.
10. Тураўскі слоўнік : у 5 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа ; склад: А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун, І.Я. Яшкін ; рэд. А.А. Крывіцкі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982–1987. – Т. 2 : Д–К / склад. А.А. Крывіцкі [і інш.]. – 1982. – 270 с.
11. Ганчар, У.А. Тыпы «знаючых» у Беларускам Палессі і іх змены ў XX – пачатку XXI ст. / У.А. Ганчар // Весці Палесскага дзярж. ун-та. Сер. грамад. і гуманітар. навук. – 2011. – № 1. – С. 20–26.
12. Народная демонология Полесья: публикации текстов в записях 80–90-х гг. XX века : в 4 т. / сост.: Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская. – М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2012. – (Studia philologica) – Т. 2 : Демонологизация умерших людей / сост.: Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская. – 2012. – 800 с.
13. Плотникова, А.А. Выгон скота / А.А. Плотникова // Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. / Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения и балканистики ; под ред. Н.И. Толстого. – М. : Междунар. отношения, 1995–2011. – Т. 1 : А–Г / Т.А. Агапкина [и др.]. – 1995. – С. 467–474.
14. Federowski, M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej: materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1894: w 3 t. / M. Federowski. – Kraków : Wyd-wo Komisii antropologicznej akademii umiejętności, 1897–1903. – Т. 1: Wiara, wierzenia: przesady ludu z okolic Wołkowyska, Słonima i Sokółki. – 1897. – 510 s.
15. Валодзіна, Т.В. Статусныя характарыстыкі мужчыны-знахара ў традыцыйнай культуры беларусаў (падзвінская традыцыя на агульнаэтнічным фоне) / Т.В. Валодзіна // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў (да 20-годдзя археалагічных і этнаграфічных экспедыцый ПДУ) : зб. навук. арт. II Міжнар. навук. канф., Полацк, 17–18 красав. 2014 г. : у 2 ч. / пад агул. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача, С.А. Шыдлоўскага. – Наваполацк : ПДУ, 2014. – Ч. 1. – С. 163–173.
16. Бобров, А.Г. Рукописный отпуск в пастушеской обрядности Русского Севера (конец XVIII–начало XX вв.) / А.Г. Бобров, А.Е. Финченко // Русский Север: Проблемы этнокультурной истории, этнографии, фольклористики / отв. ред.: Т.А. Бернштам, К.В. Чистов. – Л. : Наука, 1986. – С. 135–164.
17. Мороз, А.Б. «Лесной отпуск». Тайное знание севернорусского пастуха и его репрезентация в крестьянской общине / А.Б. Мороз // Локальные традиции в народной культуре Русского Севера : материалы IV Междунар. науч. конф. «Рябин. чтения – 2003» / редкол.: Т.Г. Иванова (отв. ред.) [и др.]. – Петрозаводск : Карел. науч. центр РАН, 2003. – С. 206–208.

18. Moroz, A. Some Collateral Motifs of Herdsmen's Otpusks ('Release' Charms) in Ritual and Mythological Context / A. Moroz // Oral Charms in Structural and Comparative Light : Proceedings of the Conference of the International Society for Folk Narrative Research's (ISFNR) Committee on Charms. Charmers and Charming, Moscow, 27–29 October 2011 / ed.: T. Mikhailova, J. Roper, A.L. Toporkov, D.S. Nikolayev. – Moscow : PROBEL – 2000, 2011. – P. 75–83.

Пастыніў 31.03.2016

**THE RITUAL OF "ZATCINANNE" ("PREVENTING")
IN WITCHERY OF BELARUSIAN POLESIA
IN THE SECOND HALF OF THE XIX – THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY**

U. HANCHAR

In the article is considered the ritual of "zatcinanne" ("preventing") in witchery of Belarusian Polesia in the second half of the XIX – the beginning of the XXIst century, which wasn't previously received proper attention within the Belarusian ethnological science. On the basis of published ethnographical data and his own field researches, the author examines the main types of that ritual and its distinguishing features, traces its gradual transformation and extinction during the period under review. On the large amount of sources are revealed the similar practices in adjacent historico-cultural regions, for instance, in Ukrainian Polesia, Belarusian Dnieper region. Additionally, the comparison of "zatcinanne" and of typical in Russian North region culture ritual of "otpusk" ("release") is conducted. The author makes the conclusion about the archaic origin of ritual "zatcinanne" ("preventing"), and necessity regarding it as one of the most ancient layers of traditional Belarusian culture.

Keywords: Belarusian Polesia, traditional culture, witchery, "preventing".

УДК 947.086(476)

**ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ, ОКАЗЫВАВШИЕ ВЛИЯНИЕ НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ БССР
В ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ***канд. ист. наук, проф. Г.Г. КРАСКО**(Институт национальной безопасности Республики Беларусь)*

После окончания Великой Отечественной войны советское политическое руководство стремилось найти эффективные механизмы адаптации государства и его институтов к происходившим изменениям обстановки. Значительное место в вопросах стабилизации обстановки в стране отводилось силовому блоку, в том числе органам государственной безопасности. Отмечается, что на деятельность советской спецслужбы в исследуемый период оказывал влияние ряд взаимосвязанных факторов: деятельность коммунистической партии и советского правительства по защите интересов государства от внешних и внутренних угроз; наличие на территории западных районов страны структур антисоветского вооруженного подполья; деятельность иностранных спецслужб и организаций, направленная на причинение ущерба интересам Советского Союза.

Ключевые слова: органы государственной безопасности, БССР, механизмы адаптации государства.

Успешное наступление Красной Армии в июне-июле 1944 г. привело к освобождению территории БССР от немецко-фашистских захватчиков. Вместе с тем, на протяжении нескольких лет обстановка в республике оставалась сложной. Советское политическое руководство стремилось найти эффективные механизмы адаптации государства и его институтов к происходившим изменениям обстановки. Однако партийная номенклатура не собиралась трансформировать содержательную сторону существующей политической системы. Это было обусловлено рядом причин и, прежде всего, позицией лично И. Сталина. В тех конкретных исторических условиях значительное место в вопросах стабилизации обстановки в стране отводилось силовому блоку, в том числе органам государственной безопасности, на деятельность которых в исследуемый период оказывал влияние ряд факторов.

Различные аспекты обеспечения государственной безопасности в Советском Союзе нашли широкое отражение в научных трудах и публикациях. Однако проблемы функционирования органов НКГБ-МГБ-МВД-КГБ на территории БССР в первое послевоенное десятилетие, в том числе факторов, оказывавших влияние на их деятельность, остаются недостаточно освещенными в отечественной исторической науке. В то же время отдельные аспекты деятельности советской спецслужбы на территории республики рассматривались отечественными и зарубежными учеными в рамках исследования иных актуальных проблем советской и отечественной истории [1–6]. Попытки в рамках доступных открытых материалов выделить основные факторы, оказывавшие влияние на деятельность органов государственной безопасности на территории БССР в послевоенный период, были предприняты в последние годы в отдельных работах автора [7–10]. Однако анализ состояния научной разработки исследуемой проблемы показал, что в историческом плане она является малоизученной. Информационно полных и аналитически развернутых работ по исследуемой проблеме в данный момент не существует. Объектом исследования выступили органы государственной безопасности, функционировавшие на территории БССР. Целью данного исследования являлось выделение основных факторов, которые оказали наибольшее влияние на деятельность органов государственной безопасности в первые послевоенные годы, и раскрытие их основных характеристик. Для достижения цели при проведении исследования автор применял как общенаучные (анализ, сравнение, обобщение), так и специально-исторические (историко-генетический, историко-сравнительный, историко-типологический) методы.

Великая Отечественная война явилась тяжелым испытанием для граждан СССР. Пережив оккупацию, пройдя через голод и лишения, испытав гибель родных и близких людей, население столкнулось с не меньшими трудностями и в послевоенный период.

Возвращение к мирной жизни предполагало, прежде всего, восстановление экономики и ее переориентацию на мирные цели. Нанесенные войной человеческие и материальные потери были огромны. Экономика республики была отброшена на уровень 1913 г. Прямой материальный ущерб, нанесенный Беларуси оккупацией, в 35 раз превышал бюджет БССР 1940 г. Тяжелейшие утраты были понесены в человеческом измерении – погиб каждый третий житель республики [11]. Осложняли послевоенную ситуацию в стране те политические и социально-экономические проблемы, которые уже существовали и не были решены до войны, а в годы войны еще более усугубились.

Представляется, что именно деятельность коммунистической партии и советского правительства по защите интересов государства от внешних и внутренних угроз являлась одним из основных факторов,

оказывавших влияние на организацию и деятельность советских органов государственной безопасности. В исследуемый период органы НКГБ-МГБ-МВД-КГБ являлись одним из элементов системы обеспечения безопасности советского государства. Советская спецслужба, сменившая уже в довоенные годы несколько названий, с момента своего создания подчинялась партийному руководству, выступала гарантом защиты партийных, а значит и государственных интересов. Органы государственной безопасности находились под постоянным контролем партийных структур. Партийная вертикаль контролировала работу спецслужбы на всех уровнях: на уровне республики – руководители ЦК КПБ, областей – обкомов, районов – райкомов.

В условиях существовавшей в стране политической системы фактическое руководство в сфере обеспечения государственной безопасности сосредоточилось в послевоенный период в руках узкого круга лиц, входивших в состав политбюро ЦК ВКП(б). Органы государственной безопасности находились под постоянным личным контролем И.В. Сталина [5, с. 5]. Автор согласен с мнением российского исследователя А.И. Пожарова о том, что усиление позиций органов НКГБ-МГБ в послевоенный период вызвало настороженность политического руководства СССР и привело к снижению в начале 1950-х гг. уровня доверия спецслужбе со стороны партийно-советской элиты. Представляется, что интересы самосохранения политической системы и личной власти И. Сталина на рубеже 1940-х – 1950-х гг. были поставлены выше государственных [6, с. 112–116].

Образование в марте 1954 г. КГБ при Совете Министров СССР – органа, подчиненного не только ЦК КПСС, но и Совету Министров СССР, – существенно не изменило ситуацию. Партийное руководство определяло задачи органов государственной безопасности, осуществляло подбор и расстановку руководящих кадров.

По мнению автора, в качестве еще одного основного фактора, оказывавшего влияние на деятельность органов государственной безопасности в первые послевоенные годы, необходимо рассматривать антисоветское вооруженное подполье, существовавшее в западных районах БССР с 1939 г. Как правило, террор структур антисоветского вооруженного подполья был направлен против партийно-советского актива. Однако и местное население в значительной мере ощутило на себе их преступную деятельность.

Историческая ретроспектива свидетельствует о неоправданности ожиданий советского политического руководства о скорой нейтрализации экстремистских проявлений. Несмотря на подавляющее превосходство советских силовиков, борьба с антисоветским вооруженным подпольем затянулась более чем на десятилетие. Следует отметить, что попытки создания единого антибольшевистского фронта на оккупированной территории немецкое командование предпринимало еще в период Великой Отечественной войны. В свою очередь, в послевоенные годы в ряде случаев структуры антисоветского подполья были также связаны с иностранными разведывательными и контрразведывательными органами. Они открыто или под прикрытием соответствующих легенд организовывались и укомплектовывались их агентурой, материально обеспечивались.

Вербовочная работа немецких разведывательных и контрразведывательных органов в предвоенные годы и, особенно, в период временной оккупации БССР также может рассматриваться в качестве одного из основных факторов, оказывавших влияние на деятельность органов государственной безопасности в республике на протяжении первых послевоенных лет. Многочисленные вербовки, проведенные германскими спецслужбами на территории СССР накануне и в годы войны, обусловили необходимость кропотливой контрразведывательной работы советских органов государственной безопасности по выявлению агентуры фашистских спецслужб и пресечению ее противоправной деятельности. Учитывая масштабы вербовочной работы немецких спецслужб накануне и в годы войны, на территории СССР оставалось проживать большое количество агентуры противника. Среди них были и те, кому сотрудники немецких разведывательных и контрразведывательных органов перед отступлением оставили конкретные поручения по ведению деятельности, направленной на причинение ущерба интересам советского государства либо были «законсервированы» до наступления благоприятного периода – изменения военной обстановки в пользу Германии и ее союзников, начала новой войны против СССР. Допустить функционирование на своей территории агентурной сети противника в условиях напряженной послевоенной внешней и внутривнутриполитической обстановки советское государство не имело права. Поэтому в процессе кропотливой контрразведывательной работы органам государственной безопасности на протяжении ряда послевоенных лет приходилось проводить работу по выявлению немецкой агентуры и пресечению ее противоправной деятельности.

Сложная общественно-политическая ситуация в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны, а также разнообразные методы и формы вербовки советских граждан немецкими спецслужбами привели к тому, что в рядах профашистских гражданских структур и воинских формирований оказались разные категории граждан СССР – от убежденных врагов советской политической системы до лиц, вынужденных сотрудничать с оккупантами в силу различных жизненных обстоятельств вопреки своим взглядам и убеждениям [12, с. 10].

Во время оккупации вербовочный контингент немецкими разведывательными и контрразведывательными органами формировался, как правило, за счет военнопленных Красной Армии, граждан, обремененных советской властью и их родственников, лиц, негативно относившихся к советской политической системе, инициативно предлагавших свои услуги оккупационным властям [13, с. 157]. Необходимо принимать во внимание и то, что немецкому вторжению предшествовали репрессии, широко развернутые советской властью в 1930-х годах.

Основная вербовочная работа на временно оккупированной территории БССР проводилась следующими немецкими спецслужбами: абвером (военной разведкой и контрразведкой), Главным управлением имперской безопасности (гестапо и политической разведкой), тайной полевой полицией (исполнительным органом военной контрразведки в армии), а также специальными частями и специальными службами в структуре группы армий «Центр».

Подразделения абвера (абверкоманды, абвергруппы, лагеря, школы и др.) на оккупированной территории БССР были сформированы при группе армий «Центр» и широко представлены на всей территории республики. Основным немецким разведывательным органом на московском направлении являлась «Абверкоманда 103» (радиопозывной «Сатурн»), которая дислоцировалась на оккупированной территории Белорусской ССР. Это подразделение абвера было создано уже в августе 1941 г. и осуществляло подготовку агентов-разведчиков и радистов (на протяжении 1–2 месяцев). Агентура приобреталась «Абверкомандой 103» в основном в лагерях советских военнопленных. После вербовки и обучения бывших советских военнослужащих засылали в тыл Красной Армии и в партизанские зоны для выявления и уточнения мест дислокации войсковых подразделений и партизанских формирований.

С марта 1942 г. против партизан, подпольщиков и спецгрупп органов государственной безопасности и внутренних дел, находившихся на территории БССР, действовал специальный контрразведывательный орган Главного управления имперской безопасности – «Ингвар». В Витебске, Могилеве, Гомеле, Бобруйске, Полоцке, Орше, Городке, Бешенковичах, Кричеве, Дубровно дислоцировались оперативные подразделения полиции безопасности и СД [13, с. 159]. С марта 1942 г. в г. Витебске действовала «Ауссенкоманда № 4» специального диверсионного органа полиции безопасности и СД унтермен «Цепелин» [13, с. 191]. Одно из отделений отдела «А» (разведка) полиции безопасности и СД, подчинявшееся Берлину, находилось в г. Глубокое. А всего на оккупированной территории БССР было более 40 «опорных пунктов» этого органа. В регионе активно функционировали резидентуры СД.

Также на территории БССР находились подразделения исполнительного органа военной контрразведки в действующей немецкой армии – Тайной полевой полицией («Гехаймфельдполицай» – ГФП). Контрразведывательная работа ГФП сводилась на практике к выполнению в зоне боевых действий и ближних тылах функций гестапо. На территории БССР в годы войны различные подразделения ГФП функционировали в Барановичах, Бресте, Борисове, Бобруйске, Витебске, Гомеле, Горках, Минске, Могилеве, Мозыре, Петрикове, Слуцке. Всего на территории БССР немцы использовали 28 групп и команд ГФП.

В годы войны немецкая агентура из числа советских граждан выполняла свои задачи под видом красноармейцев, бежавших из лагерей военнопленных, беженцев, бродячих нищих, церковнослужителей, перебежчиков из полиции и прогерманских антисоветских формирований.

О преемственности немецких спецслужб военного и послевоенного периода, а также их тесной связи с США может свидетельствовать тот факт, что в 1946 г. американские оккупационные власти решили воспользоваться накопленным немцами опытом по борьбе с «Иванами» и создали «Организацию Гелена» (сокращенно Org.). Возглавил ее генерал-майор вермахта Рейнхард Гелен (Reinhard Gehlen), который в годы Второй мировой войны руководил 12 отделом Генерального штаба «Иностранные армии Востока» (FremdeHeereOst – ФНО). Он же в 1956 г. возглавил новую разведслужбу ФРГ – БНД. После войны востребованными оказались и некоторые другие функционеры фашистской разведки и контрразведки, в том числе Главного управления имперской безопасности (РСХА), во время войны служившие в СС, СД и гестапо [14]. Представляется закономерным, что после окончания войны советским органам государственной безопасности при организации своей работы приходилось учитывать эту «преемственность».

Таким образом, проведенное автором исследование позволяет выделить следующие взаимосвязанные факторы, которые оказали наибольшее влияние на деятельность органов НКГБ-МГБ-МВД-КГБ на территории БССР в первые послевоенные годы:

- деятельность коммунистической партии и советского правительства по защите интересов государства от внешних и внутренних угроз;
- наличие на территории западных районов БССР структур антисоветского вооруженного подполья, а также отдельных лиц, вставших на путь борьбы с советской властью;
- деятельность иностранных спецслужб и организаций, направленная на причинение ущерба интересам Советского Союза.

Определяющее влияние на функционирование спецслужбы оказывала советская политическая система и лично руководители страны. На основе проведенного исследования представляется возмож-

ным определить, что, несмотря на сложные условия послевоенной обстановки, советские органы государственной безопасности стремились своевременно реагировать на возникающие вызовы и угрозы. Задачи, возникавшие в связи с этим, предопределяли корректировку структуры органов государственной безопасности и их функций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Валаханович, И.А. Антисоветское подполье на территории Беларуси в 1944–1953 гг. / И.А. Валаханович. – Минск : Белорус. гос. ун-т, 2002. – 146 с.
2. Ситкевич, С.А. Польское подполье на территории западных областей Беларуси (1939–1954 гг.) / С.А. Ситкевич. – Гродно : Гродн. гос. аграр. ун-т, 2004. – 344 с.
3. Долгополов, Ю.Б. Война без линии фронта / Ю.Б. Долгополов. – М. : Воениздат, 1981. – 200 с.
4. Щит и меч Отечества / КГБ Респ. Беларусь, М-во информ. Респ. Беларусь ; под общ. ред. С.Н. Сухоренко. – Минск : Междунар. центр интеграц. информ. : Обществ. пресс-центр Дома прессы, 2006. – 340 с.
5. Лазарев, В.И. Деятельность органов государственной безопасности СССР в послевоенный период (1945–1954) / В.И. Лазарев // Исторические чтения на Лубянке, 2001 год / Федер. служба безопасности РФ ; редкол.: А.А. Зданович [и др.]. – М. ; Великий Новгород, 2002. – С. 3 – 19.
6. Пожаров, А.И. Сталинская реорганизация МГБ СССР в преддверии новых репрессий. 1951–1953 годы / А.И. Пожаров // Исторические чтения на Лубянке, 2001 год / Федер. служба безопасности РФ ; редкол.: А.А. Зданович [и др.]. – М. ; Великий Новгород, 2002. – С. 111–120.
7. Краско, Г.Г. Борьба с антисоветским вооруженным подпольем (из опыта противодействия проявлениям терроризма) / Г.Г. Краско // Партнерство государства, общественного сектора и делового сообщества в борьбе с терроризмом – безопасность через диалог, согласие и взаимодействие : материалы междунар. науч.-практ. конф., Минск, 30–31 окт. 2014 г. : в 2 т. / Ин-т нац. Безопасности Респ Беларусь ; редкол. : С.Н. Князев (гл. ред.) [и др.] – Минск, 2014. – Т. 1. – С. 125–127.
8. Краско, Г.Г. О некоторых аспектах деятельности спецслужб в первые послевоенные годы / Г.Г. Краско // Актуальные проблемы международных отношений и дипломатии (вторая половина XX – начало XXI в.) : материалы междунар. науч. конф., Витебск, 25–26 апр. 2013 г. / Витеб. гос. ун-т ; редкол.: А.П. Косов (отв. ред.) [и др.]. – Витебск, 2013. – С. 59–62.
9. Краско, Г.Г. Послевоенная репатриация: роль и место органов государственной безопасности / Г.Г. Краско // Первая мировая война: история, геополитика, уроки и современность (к 90-летию окончания Первой мировой войны и началу формирования Версальско-Вашингтонской системы международных отношений) : материалы междунар. науч. конф., Витебск, 11–12 нояб. 2008 г. / Витеб. гос. ун-т ; редкол.: В.А. Космач (гл. ред.) [и др.]. – Витебск, 2008. – С. 238–239.
10. Краско, Г.Г. Проблемы трансформации системы советских органов государственной безопасности (1943–1960 гг.) / Г.Г. Краско // Вестн. Витеб. гос. ун-та. – 2008. – № 2. – С. 28 – 33.
11. Последствия Великой Отечественной войны для Беларуси: обзорная справка [Электронный ресурс] // Архивы Беларуси. – Режим доступа: <http://archives.gov.by/index.php?id=704880>. – Дата доступа: 24.02.2010.
12. Зверев, Ю.В. «Русские» формирования вермахта и войск СС на территории Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Ю.В. Зверев; БГУ. – Минск, 2002. – 19 с.
13. Надтачаев, В.Н. Военная контрразведка Беларуси: судьбы, трагедии, победы... / В.Н. Надтачаев. – Минск : Кавалер, 2008. – 416 с.
14. Отдел 85. О том, как немецкая разведка боролась с нацистами в своих рядах [Электронный ресурс] // Lenta.ru. – Режим доступа: <http://lenta.ru/articles/2010/03/22/bnd>. – Дата доступа: 28.01.2016.

Поступила 21.03.2016

**KEY FACTORS INFLUENCING THE ACTIVITIES
OF THE STATE SECURITY ON BSSR TERRITORY
IN THE EARLY POSTWAR YEARS**

G. KRASKO

After the Great Patriotic War Soviet political management was eager to find effective mechanisms meant for adaptation of the state and its institutes to the concomitant changes in the country. However, party leaders didn't intend to transform the qualitative part of Soviet political system. It was determined by a number of reasons and, first of all, by Stalin's personal attitude. Law-enforcement bodies and state security agencies in particular played an important role in stabilization of the situation in the state. Soviet special services activity was influenced by a number of interconnected factors such as the activity of the communist party and Soviet government aimed at protection of state's interests from external and internal threats, existence of the armed anti-Soviet underground on Western territories of the country, foreign special services and organizations' activity directed against the Soviet Union's interests.

Keywords: *the state security, BSSR, mechanisms for adaptation of the state.*

УДК [39+008](=161.3)

ВАЛЬКІРЫІ ПАЎНОЧНАБЕЛАРУСКІХ ПАДАННЯЎ: СІМВОЛІКА І ТЫПАЛОГІЯ ВОБРАЗУ¹

канд. гіст. навук У.А. ЛОБАЧ
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Робіцца аналіз тапанімічных паданняў Паўночнай Беларусі, звязаных з вобразам ваяўнічай дзяўчыны-багатыркі. Вылучаецца, што паданні такога тыпу ў найбольшай ступені характэрныя для Беларускага Падзвіння і Пскоўшчыны, а ў астатніх зонах балта-славяніцкай практычна не сустракаюцца. Выказваецца меркаванне, што вобраз дзяўчыны-багатыркі ў беларускім фальклоры мае тыпалагічныя паралелі з валькірыямі скандынаўскай міфалогіі. Гэтая акалічнасць магла быць абумоўлена інтэнсіўным славяна-скандынаўскім узаемадзеяннем у часы ранняга сярэднявечча на тэрыторыі Полацкай і Пскоўскай земляў.

Ключавыя словы: тапанімічныя паданні Паўночнай Беларусі, вобраз дзяўчыны-багатыркі, валькірыі.

Уводзіны. Тапанімічныя паданні пра багатыроў (асілкаў, веліканаў), якія жывуць на прыродных узвышшах альбо гарадзішчах і перакідваюцца паміж сабой сякерамі (іншымі рэчамі) на вялікай адлегласці, фіксуюцца на значнай тэрыторыі: Беларусі, Пскоўшчыне, Смаленшчыне, Рускім Памор’і, Заходняй Украіне, Малапольшчы, Балгарыі, а таксама ў Літве. Пры гэтым у паданнях азначанага тыпу пераважаюць мужчынскія персанажы, а жаночыя вобразы сустракаюцца скрайне рэдка. У гэтым сэнсе шэраг тапанімічных паданняў Паўночнай Беларусі, у якіх фігуруюць ваяўнічыя багатыркі, выклікае несумненную даследчыцкую цікавасць.

Асноўная частка. У 1995 г. фальклорна-этнаграфічная экспедыцыя Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта ў зоне беларуска-рускага памежжа зафіксавала паданне пра Дароціну гару (в. Канчаны Верхнядзвінскага р-на), легендарная жыхарка якой перакідвала рэчы на аддалены востраў Асвейскага возера. “На той гары Дарота жыўшы. Кажуць, што на той гары жыла Дарота – жанчына, можа там быў яе участак зямлі. Казалі, што быў гарадок на востраве. І жыхары гарадку шапкамі перакідваліся з Даротай. Дарота перабрасвала свае шапкі аж на востраў” [1, с. 248]. Другі варыянт падання, нягледзячы на сваю лаканічнасць, удакладняе хранатоп незвычайнага перакідвання і статус яго ўдзельнікаў: “Некалі на востраве на гары Гарадзец жыла княгіня-чараўніца, а на Дароцінай гары – чараўніца Дарота. У Іванаву ноч яны перакідваліся палкамі, ігралі так” [1, с. 249]. Трэцяя версія ў якасці асноўнага занятку Дароты ўказвае ваенныя дзеянні. “Ну, як во я ад старых чула: што была такая Дарота – ваявала з гэтай гары. А такія разгаворы ішлі. З кім-та там яна ваявала, Дарота тая. Ёсць у нас места – завецца “Чапураўка”. Гара такая вялікая. І вобшчэм, страляла яна з гэтай Дароцінай гары на гэту Чапураўку. Ну вобшчэм, бітва якая-та ішоўшы... А Чапураўка – гэта аж там, за возерам. І тая Дарота, ну, не то што кідала, страляла, можа з лукаў яшчэ тады. Ну, наверна сільная жэнічына была, раз ваявала. Ну, гэта даўно. Да і мы ўжо ж старыя...” [1, с. 249]. Гара, на якой жыла ваяўнічая Дарота, выступае і як месца яе смерці (= пахавання?): “Ад пачатка века (названня) – Бірулін рог, Лосна, Іваська, Баравіна, Гарадок. – А пра Дароціну гару што знаецца? – Дарота – жэнічына-воін. У якую-та вайну змагалася, пагібла там. – У якую вайну? – Раней за наш”².

Перакідванне розных прадметаў (шапак, палак) паміж Даротай і “княгіняй-чараўніцай”, якія жывуць на ўзвышшах, на значным аддаленні адна ад адной (адлегласць паміж Дароцінай гарой і Гарадком – гарадзішчам жалезнага веку на азёрным востраве – складае каля 5,5 км), тоесна матыву перакідвання сякерай паміж легендарнымі багатырамі. Аднак прысутнасць жаночых персанажаў у якасці асноўных герояў фальклорнага паведамлення і ваяўнічыя характарыстыкі Дароты абсалютна не тыповыя для паданняў такога роду. Вобраз ваяўнічай дзяўчыны (ваяўніцы) у беларускім фальклоры і магчымыя паралелі з персанажамі германа-скандынаўскай міфалогіі былі разгледжаны намі раней [2], аднак даследванне насіла толькі папярэдні характар і не ўлічвала разнастайнасць “багатырскай тэмы” ў фальклорных крыніцах.

Жаночыя вобразы ў тапанімічных паданнях пра багатыроў (асілкаў) сустракаюцца адносна рэдка і, як правіла, фігуруюць у сувязі з мужчынскімі персанажамі. У паўночнарускім фальклоры нявесткі братоў-багатыроў Захара і Андрэя перакідваюцца патэльнямі; у паданні, запісаным у Ніжнегародскай

¹ Артыкул падрыхтаваны ў рамках праекта БРФФД-РДНФ “Адаптыўныя механізмы культуры руско-беларускага погранічча: судьба народнай традыцыі в мяняющемся мире”, дамова № Г15Р-017.

² Зап. аўтарам (ЗА) у 1995 г. ад Аржанік Веры Васільеўны, 1918 г.н., г.п. Асвея Верхнядзвінскага р-на.

губерні, “наложніца” Сценькі Разіна “атаманша Марынка” перакідваецца з ім касыром (вялікім гаспадарчым нажом) [3, с. 356, 360]. Аднаасобна жанчыны-багатыркі ўзгадваюцца ў раёне Анежскага возера, дзе на гарах “калісьці жылі, па народным паданні, дзве сястры, бліны пяклі, з гары на гару перакідвалі”, а таксама ў Пермскай губерні: “Назву “Дзівій” гара атрымала таму, што, паводле падання, некалі на гэтай гары сядзела дзеўка і прала, і ад суму перакідвалася верацяном з другой дзеўкай, якая сядзела на бабыке, а верацяно было жалезным і важыла 100 пудоў” [3, с. 357–359]. Выключным выпадкам, калі жанчына, ніякім чынам не звязаная з мужчынскімі персанажамі, выступае ў іпастасі воіна, з’яўляецца беларускае паданне пра Дароту, прыведзенае вышэй.

Пошук тыпалагічных адпаведнікаў у зоне балта-славянскага памежжа выявіў даволі выразныя паралелі ў фальклорным матэрыяле Віцебшчыны і Пскоўшчыны і поўную іх адсутнасць у латышскім і літоўскім фальклоры. У апошнім выпадку матыў перакідвання сякерай паміж багатырамі (веліканамі) не мае ваенных канатацый і звязаны са стваральнай (будаўніцтва, раскарчоўка лесу) актыўнасцю. Што датычыцца жанчын багатырскіх росту і сілы, то ў Паўночна-Усходняй Літве (ваколіцы г. Дубінгяй) вядома толькі паданне пра трох чараўніц, якія абменьваліся песнямі (спявалі) на адлегласці ад 1,5 да 12 кіламетраў; “падобныя галасы могуць мець толькі вялікія і магутныя істоты, такія як веліканы” [4, р. 24]³.

Ваяўнічыя характарыстыкі знаходзім у вобразе багатыркі Дар’і, сястры багатыроў Сімяона і Дарафея – легендарных заснавальнікаў вёсак Сімяонаў Бор і Дарошкін Бор у Наваржэўскім павеце Пскоўскай губерні. Паданне пра сям’ю багатыроў, запісанае і апублікаванае А. Фярэсавым у канцы XIX ст. на старонках губернскай газеты, доўгі час заставалася малавядомым. Тэкст паведамлення ўтрымлівае ў сабе тры сюжэтныя лініі: 1) багатыры-першажыхары перакідваюцца сякерамі ў працэсе будаўніцтва (заснавання паселішчаў); 2) сустрэча багатыроў з “чарвяком” – чалавекам новага пакалення; 3) барацьба багатыроў з іншаземным нашэсцем (“Літвой”) [5, с. 315–317].

У нашым выпадку асабліваю цікавасць уяўляе матыў барацьбы з інтэрвентамі, паколькі актыўным персанажам тут выступае менавіта Дар’я, а яе браты характарызуюцца пасіўнасцю. “Багатырскі сон адалеў іх... Такі моцны сон, што трэція суткі надыйшлі, а Дарафей з Сімяонам спяць і не чуюць, як Літва да іх падступаецца. Сястра Дар’я спрабавала іх пабудзіць і не пабудзіла. Бачыць яна, што Літва блізка падступіла, схпіла пральнік, якім паласкалі бялізну, і ну гэтым пральнікам цягаць Літву... Ад самага бору да Дзявічага вострава, больш сямі вёрст, гнала яна Літву: цэлы дзень, да самога вечару білася Дар’я з Літвой і загнала яе да Цавельскага возера. Але тут на востраве у яе выпалі з кашулі белыя грудзі, і Літва ўбачыла, што іх б’е дзеўка. Гэта надала ім смеласці, яны звярнуліся і зноў сталі біцца. Да глыбокай ночы білася Дар’я з імі. Многіх застукала яна сваім вялікім валькліком, але як паглядзіць Літва на яе белыя грудзі – засаромеецца, што не можа адолець дзеўку і пачынае ўсё смялей і смялей наступаць на Дар’ю. Толькі апоўначы адалелі яе і забілі на зялёным востраве, які і завецца ў нас “Дзявічы востраў”. Потым забілі і яе сонных братоў” [5, с. 316]. У дадзеным выпадку адзначым, што востраў як участак сушы, абкружаны вадой і ўзвышаны над ёю, у міфалогіі прасторы тоесны гары – элементу ландшафта, з якім найбольш часта звязаныя паданні пра багатыроў і асілкаў.

Абставіны бітвы паміж Дар’яй і Літвой і перамогі апошняй маюць несумненна знакавы характар: вораг на працягу сутэчкі прайграе, маючы справу з “воінам-багатыром”, але, як толькі была распазнаная жаночая прырода багатыркі, яна была асуджаная на паражэнне. Сітуацыя “жанчына-воін” магчымая толькі пры сімвалічнай змене Дар’яй свайго біясацыяльнага статусу – *пераапананні* ў адзенне мужчыны (воіна) і наступным *разпананні* як у літаральным – “у яе выпалі з кашулі белыя грудзі”, так і ў канцэптуальным сэнсе – “і Літва ўбачыла, што іх б’е дзеўка”. Матыў змены альбо ўтойвання пола шырока прадстаўлены ў розных жанрах еўрапейскага фальклору, але “у абодвух выпадках геранія становіцца воінам” [6, с. 56]. У гэтай сувязі варта звярнуцца да атрыбутаў Дароты беларускага падання, якое аб’ядноўвае з пскоўскай багатыркай не толькі сугучча імёнаў. Дарота перакідвае на аддалены востраў шапку – прадмет, абсалютна не тыповы для такога роду апавяданняў. Але нават у сялянскай культуры XIX–XX стст. шапка з’яўляецца выключна мужчынскім атрыбутом, яе нашэнне жанчынай было жорстка табуяванае [7, с. 527]. У кантэксце ж тапанімічных паданняў шапка сінанімічная воінскаму галаўному ўбору (шлему, каске), з дапамогай якога салдаты насыпаюць курганы ці гарадзішчы. “Ну дзета тут ўбілі іхняга палкаводца, ну яго палажылі, пахаранілі вунь тут во, колька войска было – каждый у шапкі наняслі. Каскамі чэрпалі пясок няслі і сыпалі. І во ў гэць гэтага палкаводца насыпана гара і называюць таму Швецакай” [1, с. 250].

Шапка Дароты і перакідванне яе на вялікую адлегласць указваюць на мужчынскія характарыстыкі гераніі – сілу, не характэрную для жанчыны, і ваяўнічасць. У метафарычным сэнсе, размова ідзе пра “шапку-невідзімку”, якая сімвалічным чынам анулюе жаночую сутнасць персанажа і маніфестуе ягоную маскулінасць. Пры гэтым перакідванне шапкі на вялікую адлегласць азначае багатырскую сілу

³ Выказваю шчырую ўдзячнасць Вікінтасу Вайткявічусу за кансультацыі па дадзенай праблематыцы і прадстаўленне каштоўных крыніц.

толькі пры адной умове – галаўны ўбор мае надзвычайную масіўнасць, якая адпавядае анамальным фізічным характарыстыкам шапкі казачнага героя (напрыклад, саракапудовая шапка багатыра Іллюшкі, з дапамогай якой ён перамагае суперніка) [8, с. 298]. Магчымы яшчэ адзін аргумент на карысць ваяўнічага характару Дароты: “палка”, якой яна перакідваецца з княгіней-чараўніцай, і пральнік – зброя пскоўскай багатыркі, верагодна, указваюць на *паліцу* – архаічную драўляную зброю ўдарна-раздробнага дзеяння, якая паходзіць ад звычайнай палкі (назва ад агульнаслав. *пала*, посах, дубіна, палена), а формай (цэльны драўляны выраб з ручкай і патоўшчанай баявой часткай) адпавядае прыладзе для прання бялізны.

Паданне пра ваяўнічую Дар’ю ўяўляе сабой пераходны тып фальклорнага паведамлення пра багатырак, дзе жаночы персанаж хоць і фігуруе ў кантэксце сямейных сувязяў (сястра і браты-багатыры), але ваярскае прызначэнне рэалізуе аднаасобна. Вобраз ваяўнічай дзяўчыны надзвычайнай сілы, якая жыве на гары (гарадзішчы) і адна змагаецца з варожым войскам, знаходзім у тапанімічных паданнях Паўночнай Беларусі. У 1920-х гг. у Расонскім раёне краязнаўца І. Карандзей запісаў паданне пра Багатыр-гару. “*Даўно-даўно на гэтай гары жыла вялікая жанчына. Ростам гэтая жанчына была тры арышыны. Ваду яна насіла на гару вялікімі цэбрамі, па два цэбры за адзін раз, а ў кожным цэбры было па 15 судаў. Каля тэй гары шло нейкае татарскае войска. І запыталіся ў гэтае жанчыны-багатыркі: дзе дарога да рускага войска? Жанчына-багатырка ўзяла ды і завяла войска татарскае ў балоты, дзе яно і было пабіта рускім войскам. Рэштка татарскага войска, уцякаючы назад, забіла жанчыну-багатырку і пахавала на гэтай гары. Гара і стала звацца пасля гэтага – Багатыр-гара*” [9, с. 347]. Фальклорная антрапаметрыя жанчыны-багатыркі (тры арышыны) у цэлым адпавядае фізічным параметрам асілкаў (*касяя сажань*) з падання, запісанага Ф. Альхімовічам на тэрыторыі суседняй з расоншчынай Себежчыне [9, с. 44–45]. Рост чалавека ў 2,1–2,5 метры для носьбітаў фальклорнай традыцыі безумоўна ўяўляўся “багатырскім”, але яго дакладнае метралагічнае вызначэнне сведчыць пра ўключанасць асілкаў і багатыроў у поле культурных значэнняў, што супрацьпастаўляе іх веліканам часоў першастварэння, няпэўных гіганцкіх памераў.

Сюжэтная лінія пра ваяўнічую жанчыну з’яўляецца цэнтральнай і ў паданні пра Мар’іну гару каля в. Міхалова Чашніцкага р-на. “*Там (на гары) ваявалі, там людзей многа палажылі. Ну вот жа дзед таварыў: ваявалі. Мар’я ваявала, а з кім і што, я не знаю. І там многа людзей паложана. Вот яе заэта прызвалі Мар’іна гара*”⁴. Больш падрабязная версія падання ўказвае на не толькі ворагаў Мар’і, але і пазначае высокі сацыяльны статус самой герані: “*Ну, там, гавораць, што як з французамі ваявала тая Мар’я, дык яны (французы) пілоткамі нанасілі гэту гару. Там роў такі ёсць кругом гары, там манеты старыя находзяць. Там тая Мар’я ваявала з французамі. – А пра тую Мар’ю што яшчэ гаварылі? – Ну, яна памешчыцай была, там у яе усядзьба была. Вродзе бы, гаворуць, яна там дзеньгі схувала, і ніхто не знайць дзе*”⁵. Як і ў выпадку з Даротай, Дар’яй і расонскай “жанчынай-багатыркай”, гара з’яўляецца не толькі месцам пражывання (уладаннем) Мар’і, але і эпіцэнтрам ваеннага канфлікту, а таксама месцам пахавання фальклорнага персанажа. На апошнюю акалічнасць указвае калектыўны характар насыпання гары-магілы ўручную з дапамогай галаўных убораў (*пілоткамі нанасілі гэту гару*). Падобная формула (насыпаюць каскамі, шлемамі, ботамі) вельмі шырока выкарыстоўваецца ў мове фальклору для апісання працэдуры ўзвядзення пахавальных насыпаў (курганаў, гарадзішчаў) над магіламі легендарных персанажаў альбо інтэрвентаў (французаў, шведаў, татараў).

Зыходны фальклорны вобраз ваяўнічай Мар’і ў адным з варыянтаў падання суадносіцца з імператрыцай Кацярынай II – рэальным гістарычным персанажам, даволі актуальным для мясцовай фальклорнай гісторыі. “*На Мар’янай гарэ нахадзілі ствалы ад старых руж’яў. На гарэ былі акопы, там яшчэ ваявала Кацярына втарая*” [10, с. 31]. У любым выпадку, у структуры лакальнага культурнага ландшафту Мар’іна гара характарызуецца як сакральна вылучаная прастора, пра што сведчыць яго статус “*царкавішча*” – месца, дзе пад зямлю праваліўся храм. “*Гаварылі, што во тут, дзе Мар’іна гара, была і цэрква. І прапала, правалілася, і палучылася такая вот гара. Але ж гэта даўно было...*”⁶. Паданні пра храм, які праваліўся, часта суадносяцца з гарадзішчамі. У выпадку з Мар’інай гарой размова хутчэй за ўсё ідзе менавіта пра гэтую катэгорыю археалагічных помнікаў (*там роў такі ёсць кругом гары*), аднак археалагічнае даследванне гэтага аб’екта дагэтуль не праводзілася.

Можна выказаць меркаванне, што трансфармацыя зыходнага фальклорнага вобразу, адлюстраванага ў тапоніме “Мар’іна горка”, мае месца і ў паданнях пра паходжанне назвы аднайменнага горада ў Мінскай вобласці. Аўтэнтычны персанаж, верагодна, быў пераасэнсаваны ў рэчышчы хрысціянскіх уяўленняў і асіміляваны вобразам Божай Маці (Дзевы Марыі), па волі якой і гіне варожае войска. Уласна фальклорная гісторыя Мар’інай горкі ўключае ў сябе тры паслядоўных паданні: 1) пра паганскае капішча, дзе “ладзіліся танцы на вялікім камяні, які стаяў пасярод гары”;

⁴ Зап. А. Глушко у 1999 г. ад Кудзёрка Марыі, 1920 г.н. у в. Міхалова Чашніцкага р-на.

⁵ ЗА у 2015 г. ад Муравіцкага Аляксандра Фаміча, 1942 г.н., д. Міхалова Чашніцкага р-на.

⁶ ЗА у 2015 г. ад Буевіч Вольгі Міхайлаўны, 1923 г.н., в. Дубовы Лог Чашніцкага р-на.

зямлю, а гара расколваецца напалам пасля асвячэння капішча хрысціянскім святаром; 2) пра цудадейнае выздараўленне селяніна Сідара, якому ў сне з'явілася Багародзіца і загадала на гары ўзвесці капліцу; "...пабудаваў капліцу і размясціў там абраз Прасвятой дзевы Марыі..., шмат хто атрымліваў выратаванне ад гэтага абраза"; 3) пра спаленне капліцы атрадам французаў і наступнае пакаранне за святатацтва; французы спалілі капліцу, "за што і былі пакараныя слепатой: многія з іх аслеплі ў той жа дзень" [11, с. 224–225].

Матыў асляплення варажыга войска даволі шырока прадстаўлены ў тапанімічных паданнях Беларусі і Паўночна-Заходняй Расіі і на мове фальклору азначае пагібель інтэрвентаў. "Быць сляпым значыць належаць свету смерці. І ў гэтым сэнсе характэрна, што многія народныя апавяданні пра пагібель інша-земнага войска завяршаюцца менавіта ягоным асляпленнем" [12, с. 141]. Але ў паданні пра Мар'іну горку вобраз Дзевы Марыі не выпадковы: ідэнтычнасць імёнаў фальклорнага правобразу і хрысціянскага персанажу толькі дапаўняе іх агульныя базавыя характарыстыкі – беззаганнасць (цнатлівасць) жанчыны і яе магутнасць (сілу, ваяўнічасць).

На тэрыторыі Беларусі вядомы шэраг Мар'іных горак (ці назваў, вытворных ад імя з каранём – Мар-), з якімі народная традыцыя звязвае жаночыя персанажы, што валодаюць надзвычайнымі якасцямі. На беразе Лукомльскага возера (Чашніцкі р-н) знаходзіцца ўзвышша "Мар'іна гара", якое атрымала сваё найменне ад "чараўніцы Мар'і", каторая нібыта жыла там калісьці. У зоне беларуска-літоўскага памежжа, каля в. Пеляса Воранаўскага р-на вядома Маруленя-гара, на якой у даўнія часы быццам бы "была пахавана княгіня Маруленя" [13, с. 22]. Да гэтага ж шэрагу гіпатэтычна можна аднесці і Марыліну гару – гарадзішча жалезнага веку на беразе р. Дрыса ля в. Цясты Верхнядзвінскага р-на. Хоць у гэтым выпадку паданняў пра гару не зафіксавана, акрамя цмяных узгадак пра нейкую Марылю, якая жыла там у даўнія часы. Жаночыя імёны з агульным каранём "мар-", які ляжыць у аснове падобных тапанімічных канструкцый, магчыма, сведчаць пра генетычную сувязь прыведзеных вышэй паданняў з міфалагічным персанажам жаночай прыроды, які ўвасабляе ідэю смерці і разбурэння. Па меркаванні В.В. Іванава і У.М. Тапарова, у "Мар'і рускіх і іншых славянскіх купальскіх песен адлюстраваны прататып, звязаны са смерцю (і вадой-морам) і выяўлены адпаведнай формай (*mer-, *mor-)" [14, с. 230].

Суднясенне паданняў пра ваяўнічых дзяўчын з курганнымі пахаваннямі для беларускай традыцыі з'яўляецца даволі рэдкім. У выпадку з "Дзявічай гарой" (ля в. Фралова Гарадоцкага пав.), дзе, "паводле народнага падання, пахаваная нейкая дзяўчына, забітая багатыром" [15, с. 10], не зразумела пра якую катэгорыю археалагічных помнікаў ідзе размова: курган ці невялікае гарадзішча. Атрыбутаваная дарэвалюцыйнымі археолагамі як курганны насып, "Дзявічая гара" паводле сваіх памераў (дыяметр каля 70 м) адпавядае невялікім гарадзішчам. У любым выпадку, важны той факт, што гэты аб'ект у мясцовай фальклорнай традыцыі атаясамліваецца з гарой, а "дзявіца", што мае пахаванне такіх памераў, можа быць інтэрпрэтаваная як "багатырка".

"Амаль літаральны апавяд народа пра паходжанне бядзедавіцкіх і вусцянскіх насыпаў" (Полацкі р-н), прыведзены ў XIX ст. А.М. Семянтоўскім: "Гэта было вельмі даўно і дзяды нашыя таго не памятаюць. Зямлёй нашай валодаў Батура, як даведлася пра гэта багатыр-Кацярына, то сабрала рускае войска і ў гэтым самым месцы сустрэла польскую раць Батуры. У той час тут быў вялізны лес; убачыўшы царыцу, Батура схпіў елку і вырваў яе з каранём, і гаворыць Кацярыне: "Нашто нам біцца? Вось паглядзі нашу сілу!" Паглядзела царыца, пасміхнулася і кажа яму: "Добра, а пастаў елку назад у зямлю!". А Батура і не змог. Тады багатыр-Кацярына ўзяла елку, перавярнула каранямі ўверх, і ўціснула да палавіны ў зямлю; затым разбіла раць Батуры, а рэшткі прагнала за Дзвіну" [16, с. 21].

Прыведзенае апавяданне даволі істотна адрозніваецца ад паданняў дадзенага тыпу, якія адносяцца да ўзвышшаў (гарадзішчаў), і ўтрымліваюць значныя аўтарскія дадаткі ідэалагічнага плану. Як правіла, ваяўнічая дзяўчына жыве на гары, там жа змагаецца і гіне (пахаваная), у той жа час як прасторавая лакалізацыя "багатыра-Кацярыны" застаецца няпэўнай. Лясны масіў ("у той час тут быў вялізны лес") нетыповае месца для "эпахальнай бітвы" ў яе фальклорным адлюстраванні. Таксама не характэрны для беларускіх паданняў негатывны вобраз караля Рэчы Паспалітай і Вялікага князя Літоўскага Стэфана Баторыя, які выступае ў фальклорнай гісторыі ў якасці культурнага героя (пракладае дарогі, будуе масты, выкопвае цудадейныя калодзежы, якія потым носяць ягонае імя) [13, с. 310–311]. У паданні пра Батураву гару (Верхнядзвінскі р-н) кароль фігуруе як "цар" і "вялікі палкаводзец": "...ёсць ішчэ места – Батурава гара. Даўней гаварылі, што на тым месці пагіб і пахаронен ні то цар, ні то бальшой палкаводзіц Батура. Цяпер зруйнавалі, а тады бальшая была гара. Яно людзі послі гіблі і шлемамі нанасілі зямлі, насып і шлемамі нанасілі зямлі, насып здзелалі, штоб места ні паціралася"⁷.

Ідэалагічная нагрузка апавядання А.М. Семянтоўскага, сканцэнтраваная ў нібыта народным вершы, які завяршае паданне: "Не долго думала богатырь-Катерина; как схватит за путы в одну руку одного, а в другую другого коня: И пошла ими валять / Польскую рать; / Силу народа побила, / Много в Двине

⁷ Зап. А. Картэнка ад Хадзюк Лідзіі Міхайлаўны, 1914 г.н. у в. Росіца Верхнядзвінскага р-на.

потопила, / Остальных за речку прогнала. / И тут Русская земля стала” [16, с. 21]. Падобныя “народныя песні” антыпольскай скіраванасці, якія з’явіліся ў друку пасля падаўлення паўстання 1863–64 гг., былі ахарактарызаваныя яшчэ А. М. Пыпіным як падробкі “грубога сочинительства” [17, с. 179–180]. Разам з тым, не выключана, што А.М. Семянтоўскі выкарыстоўваў у сваім творы матывы арыгінальных фальклорных паданняў пра барацьбу багатыроў (багатырак) супраць захопнікаў. На карысць гэтай думкі сведчыць паданне пра Напалеона, які сустракаецца ў Вяліжскім р-не Смаленскай вобласці [18, с. 129].

Тыпалагічнае падабенства з паданнямі пра ваяўнічых дзяўчын дэманструе цэлы комплекс фальклорных наратываў Пскоўшчыны, прывязаных да так званай “Вольгінай тапанімікі” у ваколіцах сяла Выбуты – легендарнага месца нараджэння і дзявоцтва летапіснай княгіні. Як і ў выпадку з вышэй памянёнымі Даротай і Дар’яй, фальклорная традыцыя прыпісвае Вользе “мужчынскае аблічча” – трансвестызм сімвалічнага плану, які адлюстроўвае прэтэнзію персанажа на іншы сацыяльны статус у грамадстве. “*Она переправлялася, где церков. У неё была короткая стрижка. Она тогда была под мальчика подстрижен. [Собиратели: А с кем она ехала?] А она ехала, какой-то приехал Игорь. [Собиратели: Игорь-князь, да?] Игорь, он был князь. И переправлялся. Надо было ему на ту сторону переехать. Там деревня Горки, где напротив церкви. Ну вот, и говорит: “Э, пацан! Перевязи меня на ту сторону”. Она в брюках, короткая стрижка. “Пацан, – говорит, – перевязи меня на ту сторону”*” [5, с. 140].

Мужчынскае аблічча і ваярскія функцыі характэрныя і для “паляніці” рускага быліннага эпасу (Златыгорка, Настася Мікулішна), але “вобраз ваяўнічай гераніні, разнастайна прадстаўлены ў эпічных жанрах рускага фальклору, сустракаецца ў сюжэтах, у аснове якіх ляжыць выпрабаванне мужчынскага персанажу, якое звязана ці суадносіцца з ідэяй шлюбу” [19, с. 25]. У выпадку ж з Вольгай яе характарыстыкі ваяўнічай дзяўчыны праяўляюцца не ў момант сустрэчы з будучым мужам – князем Ігарам, а менавіта ў часе дзявоцтва і шлюбных канатацый не маюць. Тапанімічныя паданні “малой радзімы” Вольгі – гэта ўласна яе жыццёпіс да ўступлення ў шлюб з Ігарам, дзе геранія выступае магутным, ваяўнічым персанажам. “Калі святая Вольга выпраўлялася “на вайну з поганню”, то несла ў хустцы мноства вялікіх камянёў, на паўдарозе хустка парвалася і з яе выпаў вялікі камень: менавіта той, які ляжыць у полі каля в. Беклешы” [20, с. 58–59]. Паводле другой версіі, агрэсія Вольгі была скіраваная не супраць чужакоў, але варожых людзей з ліку мясцовага насельніцтва: “Камень несла [Собиратели: Как же она такой большой камень несла?] *Бог помогал. Ольга же святая была. Вредили ей люди. Она хотела их утопить. Бог не допустил: не донесла. На следу моллились. Отпечатаны пальцы. Настоящий следок и кровь была: Ольга босиком несла камень*” [5, с. 147]. Апазіцыйнасць “святая Вольгі” людзям, якія ёй “шкодзілі”, паказвае на яе незвычайны статус у структуры сацыяльнага ландшафту. Пры гэтым “фальклорная біяграфія” Вольгі ўсяляк акцэнтуюе адпачаткова сакральны характар яе паходжання і, адпаведна, звышнатуральныя здольнасці: будучая княжна з’яўляецца пакідышам (“эту девочку маленькую принесли и положили около колодца, что придут за водичкой и девочку возьмут, унесут в богатый дом” [5, с. 138], можа пераносіць вялізныя камяні і пакідаць сляды на іх, мае дар чарадзеяства, з дапамогай якога хавае ад людзей свой палац і скарбы [20, с. 64–72].

У гістарычных крыніцах узгадваецца і абавязковы ў паданнях пра ваяўнічых дзяўчын ландшафтны арыбут – гара, якая носіць імя Вольгі. Сучасная лакалізацыя дадзенага аб’екту з’яўляецца праблематычнай, але паказальна, што “Олгина гора” фігуруе ў 2-м Пскоўскім летапісе пад 1394 г. як эпіцэнтр бітвы з наўгародцамі, у якой пскавічы атрымалі перамогу: “И тогда оубиша копорского Иоана под Олгиною Горою, а инех многих избиша на Выбуте, а инех роуками яша...” [21, с. 30]. У зоне Віцебска-Пскоўскага памежжа з імём Вольгі звязана і паданне пра Княгінню (Княгініну) гару на паўночным беразе Асвейскага возера (Верхнядзвінскі р-н: “У якую-та вайну там, на гары, ваявала княгіня Вольга, а яе салдаты на гару [зямлю] шапкамі нанасілі” [1, с. 248]. Матыў насыпання гары шапкамі дазваляе меркаваць, што сціслая фальклорная гісторыя мела на ўвазе пагібель і пахаванне ваяўнічай княгіні яе войскам. Аднак найбольш поўны варыянт падання пра княгіню Вольгу ў яе ваяўнічай іпастасі знаходзім далёка за межамі разгляднага арэалу – на тэрыторыі Заходняга Палесся. Як і ў прыведзеных прыкладах з Даротай, Дар’яй, Мар’яй, паданне суадносіцца з узвышшам, вядомым у Кобрынскім раёне пад назвай Княжая Гара (*Кня’жа Гора*). “Я чула гэту гісторыю от свікрыві. Там блы’зько був йіх хўтор, то вона мні чя’сто росказувала про гэту гору. Казала вона, шо там похоронёна княгы’ня Ольга. Колы’сь забы’лы мужыка йійі Владімыра і вона пойшла воёваты з врагамы. Вона хы’тросцю обманула врагів, пэрэкувавши у конэй подковы на копы’тёх задом на пырбд. Тут вона прохобдыла з войском. А на ты’й горі йійі забы’лы й похороны’лы” [22, с. 288–289].

Пытанне пра генезіс вобразу ваяўнічай дзяўчыны вельмі складаны па прычыне яго архетыповага характару і, як адзначыў В.М. Жырмунскі, па прычыне “шырокага распаўсюджання ў казцы і герайчным эпасе Усходу і Захаду. Сюды адносяцца старажытнагрэцкія “амазонкі”, ваяўнічыя дзяўчыны (Schildmaid) і валькірыі германскага эпасу, ваяўнічыя гераніні старажытнаірландскіх саг, “Шах-намэ” Фірдаусі і “Давіда Сасунскага”, арабскіх казак (“1001 ноч”), цюркскага і мангольскага эпасу (кіргізкі “Манас”, каракалпакскія “Сорак дзяўчын”, старажытнаагузкі “Кітабі Каркуд” і інш.), да якіх павінны быць аднесены і “ўдалыя паляніціцы” рускіх былін” [23].

У нашым выпадку, калі арэал бытавання тапанімічных паданняў пра ваяўнічых дзяўчын вельмі выразна абмежаваны тэрыторыяй сучасных Віцебскай і Пскоўскай абласцей, а самі фальклорныя вобразы маюць шэраг агульных устойлівых характарыстык, першачарговай задачай з’яўляецца вызначэнне не генетычных вытокаў архетыповай багатыркі, але тых абставінаў (міфалагічных, гістарычных, сацыяльна-палітычных і інш), якія сфармавалі алгарытм і тэкстуру паданняў азначанага тыпу. Іншымі словамі, “рэгіянальныя дробязі” ў фальклорным паведамленні могуць аказацца ключавымі для разумення сэнсу і функцыянальнасці вобразу ваяўнічай дзяўчыны ў рамках канкрэтнага культурнага ландшафту. У гэтай сувязі падаецца плённым параўнальны аналіз вобразаў “удалых палянніц” рускага быліннага эпасу і багатырак тапанімічных паданняў.

Ваяўнічыя герайні былін рэалізуюць сваё прызначэнне ў часе шлюбнага двубою, і іх лёс непадзельны з лёсам мужчыны-суперніка. Па меркаванні А.Е. Мадлеўскай, “вобраз ваяўнічай герайні сустракаецца ў сюжэтах, у цэнтры ўвагі якіх аказваецца лёс мужчынскага персанажа – быліннага багатыра ці казачнага героя. У аснове гэтых сюжэтаў ляжыць выпрабаванне мужчынскага персанажа, звязанае ці суаднесенае з ідэяй шлюбу” [24]. Але для паданняў, дзе фігуруюць ваяўнічыя дзяўчыны, шлюбны матыў абсалютна чужы – у большасці наратываў падобнага роду мужчынскія персанажы ўвогуле адсутнічаюць альбо падкрэсліваюць дзявоцкі стан герайні (Дар’я і яе браты). Вайна ў гэтым выпадку не мае шлюбнай метафорыкі і выступае ў “чыстым выглядзе” як змаганне жаночага персанажа з варажым войскам. Але ў адрозненне ад “палянніц” перамога над ворагам азначае і смерць багатыркі як у тэкстуальным, так і ў касмалагічным плане, паколькі гэтыя сінхронныя падзеі – завяршэнне варажжа нашэсця і гібель палярнага пакалення людзей – азначаюць фінальную кропку касмагоніі, пасля чаго і ландшафт, і людзі набываюць свае канчатковыя (“нармальныя” для носьбіта фальклорнай традыцыі) характарыстыкі.

Прынцыпова адрозніваецца і ландшафтны код былін і паданняў, а таксама ўзаемадзеянне герайні з ключавымі топасамі апавяданняў. Палянніцы ў адносінах да прасторы мабільныя, яны выпрабавваюць свой лёс у стэпе (“чыстым полі”), дзе і адбываецца двубой з багатырамі. “Як указваецца ў быліне, Настасся “мало при доми” жыве. Яе асноўны занятка на пачатку апавядання – палякаванне: яна ездзіць у чыстым полі і б’ецца з багатырамі” [24]. Уласна і самі вобразы палянніц у рускіх былінах з’яўляюцца запазычаннем з фальклору стэпавых народаў: “Такім ёсць вобраз стэпавай ваяўнічай жанчыны ў рускіх былінах, які ў іх “прывандраваў” наўпрост са стэпавага эпасу” [25, с. 533]. Стэп як “родная стыхія” былінных багатырак вызначае і іх месца ў апазіцыі “свае” – “чужыя”, асабліва актуальнай у кантэксце проціборства. “Характарыстыка Настассі як “чужой” падмацоўваецца ўстойлівымі вызначэннямі, якія ў эпасе адносяцца, як правіла, да персанажаў варажых Русі і рускаму багатырству. Так у быліне яе часта называюць “татарынам няверным”; і сама герайня гаворыць пра сябе, што ў яе “ўста паганья”. Але, па сутнасці, аказваецца не важным, як называецца герайня – татарынам ці літоўскай каралеўнай. На дзяржаўнай стадыі развіцця эпасу важна, што яна – не праваслаўнай веры і не прыналежыць да Святой Русі [24].

Ваяўнічыя дзяўчыны ў паданнях Віцебшчыны і Пскоўшчыны суаднесены з ключавым топасам апавядання – гарой, незалежна ад прыроднага ці антрапагеннага (гарадзішча) характару яе паходжання. Такая прывязка абумоўлена як самім характарам тапанімічнага падання, дзе героя немагчыма ўявіць паза дакладным суднясеннем і лакалізацыяй у прастору, так і семантыкай вобразу багатыркі, які ў дадзеным выпадку істотна дапаўняецца сімволікай ландшафтнага аб’екту. Калі “палянніцы” былін мабільныя, то для багатырак паданняў характэрная статычнасць: яны жывуць, змагаюцца і гінуць на гары. Баявы конь – абавязковы атрыбут “палянніц” – ніколі не ўзгадваецца ў сувязі з багатырамі, якія жывуць на гарах.

Матыў стваральнай дзейнасці (будаўніцтва), які з’яўляецца агульным месцам у паданнях пра першажыхароў (асілкаў), што перакідаюцца паміж сабой сякерай, для апавяданняў пра ваяўнічых дзяўчын абсалютна не характэрны. У ролі культурных герояў (першапачыненцаў, родапачынальнікаў), якія засвойваюць прыродную прастору, будуць першыя паселішчы, багатыркі не фігуруюць. Сітуацыя, калі багатырка аднаасобна і аўтаномна жыве на гары, у паданнях выступае як дадзенасць – месца пражывання адначасова з’яўляецца і ўладаннем герайні, якое яна і абараняе ад ворагаў. Сацыяльны статус ваяўнічых дзяўчын у паданнях (княгіня, царыца, памешчыца) толькі пацвярджае гэтае права ўладання. І ў дадзеным выпадку сутнасным падаюцца тыя абставіны, што ваенная актыўнасць ваяўніц з’яўляецца толькі вымушанай рэакцыяй на знешнюю пагрозу, абаронай уласных уладанняў (бітвы з ворагам адбываюцца альбо на гары, дзе яны жывуць, альбо паблізу), але ні ў якім разе не экспансіяй у знешнюю, чужую прастору.

З другога боку, высокі сацыяльны статус суаднесены і з пэўнай вылучанасцю сакральнага плану – фальклорны персанаж, які жыве на гары, прафанага прачытання ў міфапэтычнай карціне свету не мае. У гэтым сэнсе храм, які, паводле падання, пабудавала Вольга, і царква, што нібыта правалілася пад зямлю на Мар’інай гары, падкрэсліваюць не толькі сакральны статус прасторы, але і персанажа, які там жыве. Сутнасным стае і той факт, што гара рэпрэзентуе не толькі ідэю “верха”, але і “цэнтра”, які арганізуе навакольную прастору вакол сябе, у адрозненне ад бесструктурнага, набліжанага да хаосу “чыстага

поля”. У гэтым сэнсе гераіня падання, якая змагаецца на сваёй гары з чужаземнымі захопнікамі, адназначна ўспрымаецца носьбітам лакальнай фальклорнай традыцыі як “свая”, паколькі змагаецца з чужынцамі (літвой, татарамі, французамі) за ўсе вакольнія землі, з’яўляецца “сваёй” для сучаснага насельніцтва “па прыкмеце пражывання на “гэтай” зямлі” [12, с. 159].

Пытанне пра тое, наколькі і ў якой ступені пераламлення міфалагічных ўяўленняў, фальклор і сацыяльна-гістарычная рэальнасць узаемаадлюстраваныя і ўплываюць адзін на аднаго, з’яўляецца найбольш складаным у выпадку з раннімі этапамі этнакультурнай і палітычнай гісторыі ўсходніх славян. Гэтая складанасць абумоўлена і мізэрнай колькасцю першакрыніц як па міфалогіі, так і па гісторыі гэтага перыяду, калі казаць пра Усходнюю Еўропу ў цэлым. Аднак пра тое, што пэўная карэляцыя паміж міфалагічнымі (эпічнымі) вобразамі і асаблівасцямі сацыяльнай арганізацыі супольнасці была актуальнай, сведчыць археалагічная аргументацыя існавання “ваяўнічых дзяўчын” у стэпавых народаў ранняга сярэднявечча. У прыватнасці, раскопкі Дзмітрыеўскага могільніка, які адносіцца да круга салтова-маяцкай культуры – культуры Хазарскага каганату – паказалі, што, “каля 30% жаночых пахаванняў усіх узростаў суправаджаліся зброяй, пераважна сякеркамі. Удалося прасачыць, што ў пахаваннях маладых (18–25 год) і старых (50–60-гадовых) жанчын зброя змяшчалася значна часцей (каля 70% усіх знаходак), чым у пахаваннях жанчын сярэдняга веку. Да таго ж маладыя жанчыны нярэдка суправаджаліся поўным наборам зброі: сякеркамі, лукамі са стрэламі, нажамі-кінжаламі і нават шаблямі” [25, с. 533].

У выпадку з ваяўніцамі ўсходнеславянскіх паданняў падобныя аналогіі праблематычныя, паколькі дагэтуль на разглядаанай тэрыторыі жаночыя пахаванні са зброяй не выяўлены. Аднак сам арэал бытавання паданняў такога тыпу дазваляе выказаць некаторыя меркаванні. Усе выпадкі фіксацыі тапанімічных паданняў пра ваяўнічых багатырак прыходзяцца на тэрыторыю сучаснай Віцебскай і Пскоўскай абласцей, колішніх зямель полацкіх і пскоўскіх крывічоў адпаведна. Жаночыя персанажы ў паданнях пра багатыроў вядомыя і на Рускай Поўначы, але яны ў фальклорных тэкстах фігуруюць толькі ў кантэксце гаспадарчай дзейнасці. Полацкая ж і Пскоўская землі перыяду ранняга сярэднявечча даюць выключныя прыклады жанчын княскай годнасці, помста якіх сваім ворагам (ворагам свайго роду) красамоўна адлюстравана ў летапісных крыніцах. Размова ідзе пра полацкую княжну Рагнеду, якая помсціла князю Уладзіміру за забітага бацьку, братаў і ўласную ганьбу, а таксама пра княгіню Вольгу, што крывава адплаціла драўлянам за смерць свайго мужа князя Ігара.

У абодвух выпадках княгіні маюць скандынаўскае паходжанне, пра што пераканаўча сведчаць іх імёны: імя “Вольга” даволі пэўна выводзіцца са скандынаўскага “Helga”, а імя Рагвалода, “якое трывала ўвайшло ў традыцыю рода полацкіх князёў, а таксама імя ягонага дачкі праўдзіва тлумачацца як скандынаўскія і маюць характэрную алітэрацыю” [26, с. 195, 213]. Вобраз Вольгі, роўна як і яе помста драўлянам, знаходзіць выразныя адпаведнікі ў скандынаўскіх сагах. Па меркаванні А.А. Рыздзевскай, найбольшае тыпалагічнае падабенства з кіеўскай княгіняй мае Сігрыд, удава Эрыка Шведскага. “Валодаючы шматлікімі буйнымі хутарамі, Сігрыд была абсалютна незалежнай у эканамічным плане. Паводле адной сагі, яна яшчэ пры жыцці мужа ўладарыла над цэлай вобласцю. Сагі прыпісваюць ёй значную ролю ў палітычных падзеях таго часу і называюць яе мудрэйшай з жанчын... Прозвішча “Гордая” малое яе як асобу ўладную, славалюбіваю. Паданне пра яе расправу з жаніхамі, што сваталіся да яе, і якіх яна спаліла ў доме, дзе наладзіла для іх пір, вельмі нагадвае летапіснае апавяданне пра Вольгу і драўлянскіх паслоў, сватоў князя Мала, якіх яна загадала спаліць у лазні” [26, с. 179].

Значную колькасць паралеляў у скандынаўскіх сагах мае і летапісны сюжэт пра сватанне князя Уладзіміра да Рагнеды і пра захоп ім Полацка. У прыватнасці, “чатыры паралелі выяўляюцца ў “Саге аб Інглінгах”. Пры адрозненні ў канкрэтных дэталях ўсе гэтыя чатыры сюжэты пабудаваныя вакол помсты жанчыны свайму мужу ці жаніху за здраду і / альбо забойства сваякоў” [26, с. 169]. Помста Рагнеды не з’яўляецца імпульсіўным учынкам зняважанай жанчыны, экзатычным і выключным выпадкам, але абсалютна ўпісваецца ў сістэму сацыяльных норм і каштоўнасцяў таго часу, дзе жанчына з’яўлялася актыўным прадстаўніком соцыума. “Легенда пра Рагнеду, яркая, цэльная і вытрыманая, перагукваецца з паўночнымі сагамі; вобраз дачкі Рагвалода, якая помсціць за сваіх кроўных сваякоў, глыбока роднасны гераіням саг і “Эды”. У скандынаўскім грамадстве эпохі вікінгаў яшчэ захоўвалі сваю сілу адносіны і паняцці, успадкаваныя ад родавага ладу, і ў гэтым грамадстве жанчына займала высокае і ганаровае становішча” [26, с. 214].

У кантэксце дадзенай праблемы заўважым, што ў абодвух выпадках помста княгінь інспіравана знешняй агрэсіяй у адносінах да іх (іх рода і ўладанняў), і акт адплаты мае мэтай не столькі маральную сатысфакцыю, колькі ўмацаванне ці аднаўленне суверэнных правоў княскага рода. Матывацыя ваяўнічых паводзінаў летапісных княгінь цалкам адпавядае матывацыі багатырак тапанімічных паданняў – яны ўступаюць у бітву, баронячы свае ўладанні і правы.

Паказальна, што няўдалы замах Рагнеды на жыццё Уладзіміра мае далёкасяжныя наступствы для Полацкай зямлі: княжна не толькі не пакараная, але вяртаецца ў сваю “вотчыну”, а яе сын Ізяслаў, які з’яўляецца прамым нашчадкам Уладзіміра, тым не менш выступае прадаўжальнікам рода Раг-

валодавічаў. Як адзначае А.А. Рыдзеўская, “адзінае, з чым можна параўнаць сцэну з Ізяславам па яе ўнутраным змесце, – гэта неаднаразова выяўлены ў паўночных сагах погляд на сына як на прадстаўніка рода маці (а не толькі бацькі), як на магчымага заступніка за яе і мсціўцу за яе родзічаў нават супраць уласнага бацькі. Такім чынам, у аснове выступлення Ізяслава, падрыхтаванага Рагнедай, ляжыць, магчыма, не толькі спроба змягчыць і расчуліць Уладзіміра нечаканым з’яўленнем Ізяслава ў крытычны і небяспечны для Рагнеды момант, але і тая ўяўленні пра кроўнасваяцкую сувязь па матчынай лініі... Калі прыняць гэты пункт гледжання, то Рагнеда выступае перад намі не толькі як энэргічная і цэльная жаночая індывідуальнасць, але і як прадстаўніца цэлай ідэалогіі, заснаванай на радавых адносінах” [26, с. 214].

Асаблівае значэнне маюць тая акалічнасці, што летапісныя паведамленні пра надзвычай актыўных, нават па мужчынскіх мерках, княгінь, і фальклорныя вобразы ваяўнічых дзяўчын не з’яўляюцца прадуктам выключна міфатворчасці ці літаратурных перайманняў, але маюць рэальныя сацыяльныя прататыпы. Саксон Граматык у “Дзеяннях данаў” (пасля 1200, але да 1219 г.) апісвае ваяўнічых дзяўчын, у прыватнасці, іх характар: “Калісьці ў Даніі былі жанчыны, якія апраналіся так, каб выглядаць як мужчыны, і кожную хвіліну прысвячалі вайсковым практыкаванням, яны не хацелі згубіць сілу сваіх доблесных мышцаў і быць у распешчанай раскошы. Яны ненавідзілі вытанчаны лад жыцця, яны загартоўвалі цела і розум працай і цягавітасцю, а жаночы дух прывучалі да бязлітаснасці, уласцівай мужчынам. Яны гэтак апантана клапаціліся пра ваярскую доблесць, што можна было падумаць, што яны згубілі ўсё ўласцівае жаночаму полу. Асабліва імкнуліся да такога ладу жыцця тая, хто валодаў моцнымі характарам альбо высокім і моцным целам” [28, с. 353].

Інфармацыя пісьмовай крыніцы знаходзіць пацверджанне ў археалагічных дадзеных. “Чыста “літаратурным” матывам лічацца, як правіла, і ўяўленні пра “дзяўчын шчыта” (*skjald-meujar*) – ваяўніцах у старажытнаісландскай літаратуры. Разам з тым адзінаквыя, але вельмі паказальныя пахавальныя комплексы эпохі вікінгаў змушаюць больш уважліва адносіцца да гэтых уяўленняў: у адным з дацкіх пахаванняў IX ст. у Гердрупе жанчына была пахаваная з кап’ём, і яе суправаджаў забіты раб (без інвентару); у нарвежскім пахаванні X ст. у Оснэсе галава ўзброенай дамы ляжала на шчыце, што выразна нагадвае пра “дзеў шчыта” [29, с. 42].

Адзінаквыя жаночыя пахаванняў са зброяй карэлююцца з адзінаквымі паданняў пра ваяўнічых багатырак у Полацка-Пскоўскім рэгіёне – зоне актыўнага славяна-скандынаўскага ўзаемадзеяння ў эпоху ранняга сярэднявечча. Гэтая акалічнасць можа сведчыць пра тое, што ў рэальным жыцці жанчына-валадарка (ваяўніца) была з’явай не шараговай, але надзвычайнай, магчымай толькі ў экстраардынарнай, з гледзішча сучаснікаў, сітуацыі, што і абумовіла яе асаблівую вылучанасць як у фальклору, так і ў літаратуры. “Цалкам верагодна, што ўяўленні пра ваяўнічых дзяўчын карэняцца ў сацыяльнай рэальнасці, у якой у пэўных абставінах жанчыны былі вымушаны не столькі па ўласным выбары, колькі пад ціскам абставінаў, браць на сябе функцыі мужчын: яны выконвалі абавязак помсты, уступалі ў спадчыныя правы, плацілі *wergild*. Іх агіда да шлюбу, верагодна, тлумачыцца жаданнем захаваць неабмежаваную ўладу над сваёй краінай, успадкаваную ад бацькоў і якая ёсць спадчынай усяго роду” [28, с. 356–357].

Заклучэнне. Можна меркаваць, што тапанімічныя паданні пра ваяўнічых багатырак, якія фіксуюцца ў Віцебска-Пскоўскім рэгіёне, адлюстроўваюць пэўныя гістарычныя, сацыяльныя і культурныя рэаліі ранніх этапаў усходнеславянскай дзяржаўнасці, якія былі засвоены і зафіксаваны ў фальклору пры дапамозе ўстойлівых міфалагічных архетыпаў і схем. Крышталізацыя ранніх форм дзяржаўнай улады на фоне міжэстэйчнага (культурнага, палітычнага) ўзаемадзеяння паміж славянамі і скандынавамі ў акрэсленым арэале, а таксама супрацьстаянне знешняй бяспецы знаходзяць адлюстраванне ў фальклору ў адпаведнасці з правіламі і формуламі, уласцівымі міфапаэтычнай карціне свету. Архетыпы дзяўчыны-ваяўніцы, а таксама ўвесь наяўны набор сімвалічных (ландшафтны, персанажны, акцыянальны і інш.) кодаў – далёка не поўны інструментар фальклорнай аб’ектывацыі гісторыі, што фіксуе як яе заканамернасці, так і рэгіянальную спецыфіку.

ЛІТАРАТУРА

1. Полацкі этнаграфічны зборнік : у 2 ч. / уклад., прадм. і паказ. У.А. Лобача. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – Ч. 1. – Вып. 2 : Народная проза беларусаў Падзвіння. – 292 с.
2. Да пытання аб “Крыўскіх валькірыях” // 480 год беларускага кнігадрукавання : матэрыялы 3-х Скарынаўскіх чытанняў / Гал. рэд. А. Мальдзіс. – Мінск : Бел.навука, 1998. – С. 170–176.
3. Смирнов, Ю.И. Первожителі с единственным топором / Ю.И. Смирнов // Балто-славянские исследования 1997. – М. : Индрик, 1998. – С. 350–373.
4. Vaitkevičius, V. Lietuva. 101 legendinė vieta / V. Vaitkevičius, D. Vaitkevičienė. – Vilnius : Alma littera, 2011. – 316 p.
5. Сборник документов и материалов по истории Псковского края (IX–XX вв.) / сост. И.О. Колосова [и др.]. – Псков : ПГПИ им. С.Кирова, 2000. – 628 с.
6. Кжижановский, Ю. Девушка-юноша (к истории мотива “перемена пола”) / Ю. Кжижановский // Русский фольклор. – М.-Л. : Наука, 1963. – VII. – С. 56–66.

7. Валодзіна, Т. Шапка / Т. Валодзіна, С. Санько // Міфалогія беларусаў : энцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка ; навук.рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск : Беларусь, 2011. – С. 527.
8. Чарадзейныя казкі : у 2 ч. / склад. К.П. Кабашнікаў, Г.А. Барташэвіч ; рэд. выд. В.К. Бандарчык – 2-е выд. выпр. і дапрац. – Мінск : Бел. навука, 2003. – Ч.1. – 639 с.
9. Легенды і паданні / склад. М. Я Грынблат і А.І.Гурскі ; рэд.тома А.С. Фядосік. – 2-е выд., дап. і дапрац. – Мінск : Бел. навука, 2005. – 552 с.
10. Дзе Байна сустракаецца з Эсай: народная проза Лепельшчыны / уклад. В. Тухта. – Мінск : Медисонт, 2013. – 64 с.
11. Шпилевский, П.М. Путешествие по Полесью и белорусскому краю / П.М. Шпилевский. – Мінск : Полымя, 1992. – 251 с.
12. Штырков, С.А. Предания об иноземном нашествии: крестьянский нарратив и мифология ландшафта (на материалах Северо-Восточной Новгородчины) / С. А. Штырков. – СПб. : Наука, 2012. – 228 с.
13. Дучыц, Л.У. Сакральная геаграфія Беларусі / Л. Дучыц, І.Клімковіч. – Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2011. – 384 с.
14. Иванов, Вяч. Вс. Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов / Вяч.Вс. Иванов, В.Н. Топоров. – М. : Наука, 1974. – 342 с.
15. Известия императорской археологической комиссии. – СПб. : Гл. упр. уделов, 1903. – Вып. 5. – 127 с.
16. Сементовский, А.К. Белорусские древности / А.К. Сементовский. – СПб. : Типо-лит. Н. Степанова, 1890. – 137 с.
17. Пыпин, А.Н. История русской этнографии / А.Н. Пыпин. – Минск, 2005. – Т. 4 : Белоруссия и Сибирь. – 256 с.
18. Кошелев, Я.Р. Смоленщина: народная поэзия исторической памяти / Я.Р. Кошелев. – Смоленск : СмолГУ, 2007. – 172 с.
19. Мадлевская, Е.Л. Героиня-воительница в эпических жанрах русского фольклора : автореф. дис. ... канд. ф. наук : 10.01.09 / Е.Л. Мадлевская. – СПб, 2000. – 30 с.
20. Александров, А. Во времена княгини Ольги: легенды и были о княгине Ольге в Псковской земле / А. Александров. – Псков : Псковское возрождение, 2001. – 282 с.
21. Псковские летописи / под ред. А.Н. Насонова. – М. : Изд. АН СССР, 1955. – Вып. 2. – 364 с.
22. Барысюк, Ю.А. Легенды з Кобрыншчыны і Камянеччыны / Ю.А. Барысюк, В.Г. Белявец // Скарбы народнай мовы : дыялекталагічны зб. – Мінск : Права і эканоміка, 2005. – С. 288–291.
23. Жирмунский, В.М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. [Электронный ресурс] / В. М. Жирмунский. – Рэжым доступу: <http://www.ruthenia.ru/folklore/zhirmunsky1.htm>. – Дата доступу: 27.11.2015.
24. Мадлевская, Е.Л. Героиня-воительница в русских былинах [Электронный ресурс] / Е.Л. Мадлевская. – Рэжым доступу: http://www.folk.ru/Research/Conf_2002/madlevskaya.php?rubr=Research-conf. – Дата доступу: 25.11.2015.
25. Плетнева, С.А. «Амазонки» как социально-политическое явление / С. А. Плетнева // Культура славян и Русь : сб. / сост. Т.Б. Князевская. – М. : Наука, 1998. – С.529–537.
26. Рыздзевская, Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. Материалы и исследования / Е.А. Рыздзевская. – М. : Наука, 1978. – 240 с.
27. Михеев, С.М. Легенда о Владимире и Рогнеде и скандинавская традиция (к параллели с легендой о сыновьях Хейдрекса) / С. М. Михеев // Именослов. История языка. История культуры / отв. ред. Ф.Б. Успенский. – СПб., 2010. – С. 169–179.
28. Матюшина, И.Г. О жанровой эволюции рыцарской саги / И.Г. Матюшина // Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 г. Восточная и Северная Европа в средневековье. – М. : Восточная литература, 2001. – С. 309–362.
29. Петрухин, В.Я. Варяжская женщина на Востоке: жена, рабыня или «валькирия» / В. Я. Петрухин // Секс и Эротика в русской традиционной культуре. – М. : Ладомир, 1996. – С. 31–43.

Паступіў 21.04.2016

VALKYRIES OF THE NORTH-BELARUSIAN LEGENDS: SYMBOLISM AND TYPOLOGY OF THE IMAGE

U. LOBACH

The article is devoted to the analysis of the toponymical legends of North Belarus that associated with the image of a warlike powerful girl. The research shows that the legends of such type are mostly characterized for the Belarusian Dvina region and Pskov region, they do not practically occur on the other Baltic-Slavic zones. The opinion is suggested that the image of the powerful girl in the Belarusian folklore has typological parallels with valkyries of the Scandinavian mythology. This circumstance could be caused by the intensive Slavic-Scandinavian interactions in the times of the early Middle Ages in the territory of the Polotsks and Pskov lands.

Keywords: *the toponymical legends of North Belarus, image of a warlike girl, valkyries.*

УДК 902/904«20»(476)=161.3

АМУЛЕТ-ЗМЕЯВИК З ВЫЯВАЙ СВЯТЫХ КАСМЫ І ДАМІЯНА З ПОЛАЦКА

канд. гіст. навук, дац. І.У. МАГАЛІНСКІ
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)
i.mahaliski@psy.by

Публікуюцца вынікі даследавання амулета-змеевіка, які быў выяўлены падчас археалагічнага нагляду за землянымі работамі на тэрыторыі Полацкай дзіцячай школы мастацтваў (вул. Камуністычная, д. 7) у красавіку 2014 г. Робіцца выснова, што знаходка ў Полацку амулета-змеевіка з выявай святых Касмы і Даміяна з'яўляецца важным указаннем на трывалыя культурна-эканамічныя сувязі горада з паўднёварускімі землямі на працягу XIII–XV стст.

Ключавыя словы: амулет-змеевік, культурныя традыцыі, культурна-эканамічныя сувязі.

Уводзіны. Важным элементам матэрыяльнай культуры старажытнага Полацка з'яўляюцца вырабы з каляровых металаў. Гэтая катэгорыя прадметаў адлюстроўвае ўзровень развіцця рамеснай вытворчасці старажытнага горада і утрымлівае інфармацыю аб накірунках гандлёва-эканамічных і культурных кантактаў у старажытнасці. Значную частку калекцыі вырабаў з каляровых металаў з Полацка складаюць прадметы культу, якія маркіравалі прыналежнасці да пэўнай канфесіі, выконвалі ролю абярэгаў, а таксама з'яўляюцца выдатнымі ўзорамі сярэднявечнага ювелірнага рамяства. Сярод прадметаў культу можна вылучыць масавыя рэчы стандартызаванага выгляду, а таксама асобныя ўнікальныя рэчы, якія ювеліры выраблялі на замову для прадстаўнікоў эліт. З групы элітарных рэчаў вылучаюцца амулеты-змеевікі.

Амулеты-змеевікі – гэта двухбаковыя падвескі ў выглядзе медальёнаў, якія на адным баку маюць кананічную хрысціянскую выяву, а на другім – нехрысціянскі матыў, так званую змеепадобную кампазіцыю [1, с. 47]. Традыцыйна падобныя амулеты разглядаюцца ў якасці помнікаў двухвер'я, змешвання язычніцкіх і хрысціянскіх уяўленняў у свядомасці насельніцтва старажытнай Русі. Амулеты звычайна мелі акруглую форму і насіліся на шыі, верагодна, паверх адзення. Акрамя змеепадобнай кампазіцыі і хрысціянскай кананічнай выявы на змеевіках, як правіла, змяшчаліся надпісы, якія ўтрымлівалі заклёны ад хвароб. Надпіс выконваўся на грэчаскай ці старажытнаславянскай мовах. Часта падчас шматкратнага паўтарэння амулетаў ювелірамі, сэнс надпісу для майстра губляўся і заклён ператвараўся ў нечытальны малюнак. Змеевікі атрымалі распаўсюджванне на тэрыторыі старажытнай Русі з XI па XV ст. [2, с. 47].

Амулеты-змеевікі здаўна прыцягвалі ўвагу мастацтвазнаўцаў, гісторыкаў, археолагаў і іншых даследчыкаў. Спецыяльна дадзеныя артэфакты вывучалі В. Фрохнер, Г. Шлюмберг, В. Дрэкслер, М.І. Сакалоў, Л.У. Даль, І.І. Талсты, А.С. Арлоў, М.В. Сядова, С.В. Гнутава, Д. Спайр і іншыя. У працах дадзеных даследчыкаў закраналіся пытанні паходжання і атрыбуцыі амулетаў, іх тыпалогіі і храналагічнай атрыбуцыі [2, с. 47–48].

Сярод беларускіх археолагаў амулеты-змеевікі спецыяльна вывучаў А.А. Башкоў [2–3]. Даследчык прыйшоў да высновы, што змеевікі паўднёварускага паходжання трапілі на тэрыторыю Беларусі па Дняпра-Сожскаму і Бярэзінскаму водным шляхам, а галоўным транзітным пунктам паступлення дадзенай катэгорыі вырабаў выступаў Копысь, дзе існавала мясцовая вытворчасць амулетаў-змеевікоў. Полацк у канцэпцыі А.А. Башкова выступае ў якасці асноўнага транзітнага пункту для змеевікоў паўночнарускіх тыпаў. З'яўленне на тэрыторыі Беларусі амулетаў-змеевікоў даследчык звязвае з павелічэннем уплываў паўднёвых і паўночнарускіх культурных традыцый на беларускі рэгіён у XII–XIV стст. [2, с. 49].

У сувязі з адзінкавым характарам знаходак амулетаў-змеевікоў на тэрыторыі Беларусі выяўленне кожнага падобнага артэфакта з'яўляецца важным адкрыццём і патрабуе ўсебаковага вывучэння.

Асноўная частка. У 2014 г. на тэрыторыі Полацка ажыццяўляўся археалагічны нагляд за землянымі работамі, якія праводзіліся падчас рэканструкцыі Полацкай дзіцячай школы мастацтваў (вул. Камуністычная, д. 7) [4, с. 285]. Месца правядзення работ размяшчаецца ў межах былога Вялікага пасада старажытнага горада, які ўваходзіць у зону аховы культурнага пласта. Земляныя працы на аб'екце зводзіліся да распрацоўкі шэрагу сумежных траншэй для пракладкі камунікацый і ўмацавання фундаменту існуючага будынка.

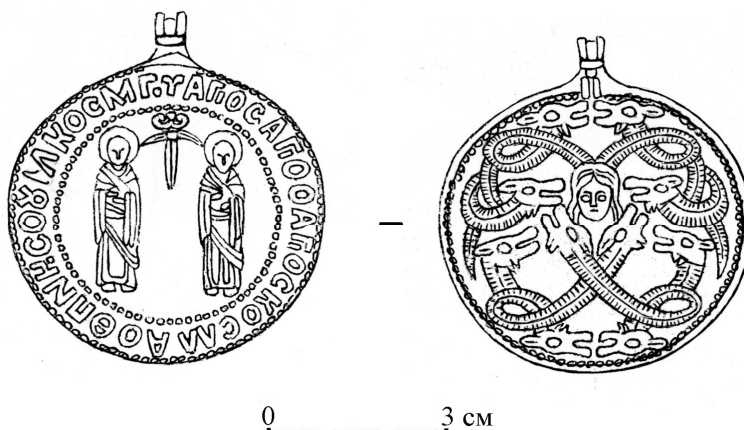
Культурны слой у межах даследаваных участкаў моцна пашкоджаны ў выніку актыўнай будаўнічай дзейнасці ў XX ст. Магутнасць культурнага пласта дасягала 2,0 м пры сярэдняй магутнасці 1,5–1,6 м. Культурны слой быў зафіксаваны на працягу ўсёй глыбіні траншэй, а мацярык выяўлены толькі на адным з участкаў і уяўляў з сябе светла-жоўты, вільготны, дробнакамкаваты пясок. Верхняя

частка культурных напластаванняў прадстаўлена баластнымі адкладаннямі, а ніжняя – слоём чорнай, вільготнай, буйнакамкаватай глебы з уключэннямі фрагментаў цэгля і керамікі.

Даследаванні на аб'екце праводзіліся аўтарам. Актыўную дапамогу ў ажыццяўленні археалагічных прац аказаў вядучы навуковы супрацоўнік Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка А.А. Салаўёў.

У ходзе даследаванняў была выяўлена прадстаўнічая калекцыя археалагічных знаходак. Сярод артэфактаў пераважаюць фрагменты керамічных вырабаў (талеркі, кубкі, гаршчкі і інш.), якія датуюцца ў шырокім храналагічным дыяпазоне ад XII да XVIII стст.

Асаблівае значэнне мае знаходка ўнікальнага для тэрыторыі Беларусі артэфакта – амулета-змеевіка (мал.). Прадмет быў выяўлены сярод іншых знаходак (пераважна керамікі) XII–XVIII стст. на ўчастку траншэі з пераадкладзеным слоём [4, с. 287].

Малюнак – Амулет-змеевік з выявай святых Касмы і Даміяна (прамалёўка Т.А. Арловой)

Полацкі змеевік уяўляе сабой круглы, двухбаковы, плоскі выраб дыяметрам 5,4 см. На адным баку прадмета – антропаморфная кампазіцыя з выявай святых Касмы і Даміяна і кругавы надпіс у кропкавым абадку. На другім баку амулета – змеепадобная кампазіцыя, што складаецца з цэнтральнай выявы жаночай галавы і васьмі змяіных пысаў, якія адыходзяць ад яе ў розныя бакі. Прадмет літы, з вушкам для падвешвання.

Святых прадстаўлены параставымі фігурамі з дэталёва акрэсленымі рысамі адзення. Атаясаміць прадстаўлення на амулецце антропаморфныя выявы з кананічнымі выявамі святых лекараў Касмы і Даміяна дазваляюць тыпалагічна блізкія амулеты-змеевікі, а таксама надпіс у кропкавым абадку вакол фігур святых.

Паміж фігурамі святых – працвіўшы крыж (па іншых меркаваннях – стылізаваная фігура Збаўцы). Надпіс у кропкавым абадку прадстаўлены добра вядомай формулай “АГІОС АГІОС АГІОС КОСМА ...”. Частка надпісу мае неразборлівы характар.

Для ўстанаўлення адметнасцяў вытворчасці амулета праводзілася даследаванне яго хімічнага складу. Якасны элементны аналіз выконваўся з дапамогай мабільнай версіі лазернага эмісійнага спектральнага аналізатара, распрацаванага ў Інстытуце фізікі НАН Беларусі. Для выпарвання матэрыялу і генерацыі спектраў плазмы выкарыстоўваўся АІГ:Nd³⁺ лазар з дыёднай напампоўкай, які генеруе выпраменьванне на даўжыне хвалі 1064 нм. Энергія кожнага імпульса складала 70–80 мДж.

Рэгістрацыя эмісійных спектраў праводзілася ў спектральным дыяпазоне 270–390 нм з дапамогай поліхраматара MS2004i (Solar TП, Беларусь), абсталяванага рашоткай 1200 штр/мм і шматканальным рэгістратарам на аснове ПЗС-матрыцы Hamamatsu S11071-1106, якая працуе ў рэжыме сумавання радкоў. Спектрометр мае магчымасць адначасовага шматэлементнага аналізу ў рэжыме *in situ* (без папярэдняй падрыхтоўкі прадмета для аналізу).

У выніку было ўстаноўлена, што прадмет зроблены з алавяна-свінцовай бронзы (CuPbSn) з дастаткова вялікім утрыманнем волава і свінца. Падчас даследавання хімічнага складу прадметаў культуры з Полацка (21 проба) было выяўлена, што асноўнай сыравінай для іх вырабу з’яўлялася свінцовая і алавяна-свінцовая бронза. Наяўнасць свінца ў падобных сплавах забяспечвала шчыльнасць адлівак. Выкарыстанне для вырабу прадметаў культуры свінцовай і алавяна-свінцовай бронзы ў цэлым характэрна для тэрыторыі Паўночна-заходняй Русі. Так, у выніку даследавання 13-ці энкаліпенаў са збору Дзяржаўнага гістарычнага музея (Расійская Федэрацыя) было ўстаноўлена, што 9 прадметаў зроблены з алавяна-свінцовай бронзы [5, с. 251]. З гэтага ж сплаву адліты богаслужэбныя прадметы з Ваўкавыска (хорасы, лампадка), а таксама асобныя наўгародскія артэфакты [6, с. 245].

На тэрыторыі горада гэта не першая знаходка амулета-змеевіка. У 1995 г. падчас археалагічных даследаванняў на Верхнім замку пад кіраўніцтвам С.В. Тарасава і М.В. Клімава быў выяўлены фрагмент амулета з выявай святога воіна Фёдара Страцілата ў даспехах [7, с. 12]. Па баках фігуры святога размешчаны вертыкальны надпіс “АГИАСЬ ФЕДЕРЪ”. Створка з выявай змеяпадобнай кампазіцыі не захавалася. Аналогіі дадзенаму вырабу вядомы ў Ноўгарадзе і Цверы (XIII–XIV стст.) [8, с. 50]. Традыцыйна падобныя змеевікі звязваюцца з воінскім саслоўем. Тыпалагічна блізкі змеявік захоўваецца ў Дзяржаўным рускім музеі (Расійская Федэрацыя) і датуецца XII ст. [1, с. 74]. Змеевікі з выявай Фёдара Страцілата звычайна адносяцца да наўгародскага кола старажытнасцяў і маюць паўночнарускае паходжанне [2, с. 49].

З тэрыторыі Полацка паходзіць таксама яшчэ адзін змеявік з выявай святых Касмы і Даміяна (паведамленне Д.У. Дука, дакладнае месца знаходкі не акрэсленае). Выявы на амулеце аналагічныя змеевіку з даследаванняў на Вялікім пасадзе 2014 г. Між тым амулеты адрозніваюцца паводле дробных дэталей (выкананне адзення святых, афармлення вушка для падвешвання і інш.), што не дазваляе разглядаць прадметы ў якасці прадукцыі адной рамеснай майстэрні. Вельмі верагодна, што адметнасці дэталей амулетаў выкліканы розным часам іх вырабу. На гэта ўскосным чынам ўказвае форма агалоўя амулета з прыватнай калекцыі ў выглядзе квадрата са зрэзанымі вугламі, якое найбольш характэрна для перыяду XIV–XV стст.

Аналогіі амулетам-змеевікам з выявай святых Касмы і Даміяна сустракаюцца ў Сярэднім Падняпроўі (Кіеўшчына), дзе знаходзіўся цэнтр вытворчасці гэтых прадметаў. Акрамя Полацка, з тэрыторыі Беларусі паходзіць толькі адзін такі змеявік (месца знаходкі не вядомае), які датуецца XIII ст. Найбольш тыпалагічна блізкі полацкім артэфактам змеявік быў знойдзены ў г. Яцын Палтаўскай вобласці (Украіна) [1, с. 78; 2, с. 49]. У цэлым, вырабы з выявамі Касмы і Даміяна звычайна датуюцца XIII–XV стст. [1, с. 78]. Полацкі экзэмпляр таксама трэба датаваць у межах гэтага храналагічнага адрэзку.

Заклучэнне. Амулеты-змеевікі, прадстаўленыя ў археалагічных даследаваннях адзінкавымі экзэмплярамі, не адносяцца да катэгорыі рэчаў масавага імпарту. Між тым значнасць падобных рэчаў для ўстанаўлення культурных сувязяў беларускіх зямель у старажытнасці нельга адмаўляць.

За апошнія гады на тэрыторыі Полацка археалагічна выяўлены два амулета-змеевіка, яшчэ адзін прадмет паходзіць з прыватных збораў і з’яўляецца выпадковай знаходкай. Амулеты адносяцца да розных культурных традыцый і маркіруюць сувязі горада як з Паўночна-Заходняй тэрыторыяй, так і Паўдэвай Русі.

Апошнія полацкія знаходкі амулетаў-змеевікоў з выявамі святых лекараў Касмы і Даміяна выразнага паўднёварускага паходжання дазваляюць перагледзіць ролю горада ў структуры старажытнарускіх культурных сувязяў. Відавочна, што тэрыторыя Полацка з’яўлялася не толькі вельмі важным пунктам паступлення амулетаў з тэрыторыі Ноўгарада і іншых паўночнарускіх гарадоў, аднак і значным цэнтрам канцэнтрацыі амулетаў паўднёварускага паходжання.

У той жа час пра мясцовую вытворчасць вырабаў гэтага тыпу гаварыць не выпадае. Полацкія амулеты з выявамі святых Касмы і Даміяна вылучаюцца вельмі высокай якасцю прапрацоўкі дэталей, што ўказвае на паходжанне вырабаў з цэнтру вытворчасці гэтых прадметаў у Сярэднім Падняпроўі. Да цяперашняга часу на тэрыторыі Беларусі не былі вядомы знаходкі тыпалагічна блізкіх амулетаў на адным помніку. Адносна высокая канцэнтрацыя знаходак аднаго тыпу, якія, верагодна, адрозніваюцца паміж сабой храналагічна, з’яўляецца ўскосным сведчаннем трывалых кантактаў Полацка з прадстаўнікамі эліт Паўднёвай Русі на працягу XIII–XV стст.

Такім чынам, знаходка на тэрыторыі Полацка амулетаў-змеевікоў з выявамі святых Касмы і Даміяна з’яўляецца важным указаннем на трывалыя сувязі горада з паўднёварускімі землямі на працягу XIII–XV стст., перыяду, які звычайна звязваецца са спыненнем сталых гандлёвых і культурных кантактаў з дадзеным рэгіёнам.

ЛІТАРАТУРА

1. Николаева, Т.В. Древнерусские амулеты-змеевики / Т.В. Николаева, А.В. Чернецов. – М. : Наука, 1991. – 124 с.: ил.
2. Башков, А.А. Змеевики XII–XIV вв. на территории Беларуси / А.А. Башков // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2008. – Вып. 15. – С. 47–50.
3. Башков, А.А. Христианские древности Беларуси конца X–XIV вв. (предметы христианского культа индивидуального использования) / А.А. Башков. – Минск : И.П. Логвинов, 2011. – 194 с.
4. Магалінскі, І.У. Вынікі археалагічных наглядаў за землянымі работамі ў Полацку ў 2014 г. / І.У. Магалінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск, 2016. – Вып. 27. – С. 285–288.
5. Асташова, Н.И. Химико-технологическое изучение древнерусских рельефных энколпионов из археологического собрания Государственного Исторического музея / Н.И. Асташова, Т.Г. Сарачева // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки : материалы Международ. науч. конф., посвященной 100-летию со дня рождения Г.Ф. Корзухиной, Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г. – СПб., 2010. – С. 317–329.

6. Магалінскі, І.У. Хімічны склад вырабаў з каляровых металаў X–XVII стст. з Полацка (суадносінны тыпалагічных і металургічных груп) / І.У. Магалінскі // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. – Полацк : НІПКМЗ. – С. 243–251.
7. Клімаў, М.В. Справаздача за 1995 г. аб археалагічных даследаваннях у Полацку і Полацкім раёне / М.В. Клімаў, С.В. Тарасаў // Інстытут гісторыі НАН Беларусі. – № 1599.
8. Гнутова, С.В. Кресты, иконы, складни. Медное художественное литьё XI – начала XX вв. из собрания центрального музея древнерусской культуры и искусства им. Андрея Рублёва / С.В. Гнутова, Е.Я. Зотова. – М. : Интербук-бизнес, 2000. – 135 с.

Паступіў 23.03.2016

THE AMULATE WITH IMAGES OF SAINTS COSMAS AND DAMIAN FROM POLOTSK

I. MAHALINSKI

The results of a snake amulet studies, found during archeological field workson the territory of Polotsk Children's School of Art (Kommunisticheskaya str., 7) on April 2014, are published in the article. The author makes a conclusion that this amulate with images of Saints Cosmas and Damian proves strong cultural and economic ties with cities of Southern Russian lands in XIII-XV centuries.

Keywords: *snake amulet, cultural traditions, cultural and economic ties.*

УДК 94:325.2(=161.1):94(430)«192»

**ФОРМИРОВАНИЕ И АДАПТАЦИЯ РУССКОЙ ЭМИГРАЦИИ
В ГЕРМАНИИ В 1920-е ГОДЫ***канд. ист. наук, доц. О.В. МАРЧЕНКО**(Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины)*

Рассматривается жизнедеятельность русской эмиграции в Германии в 1920-е годы. Анализируются источники комплектования рядов ее диаспоры, причины, побудившие выходцев из России покинуть пределы своей исторической родины. Особое внимание уделяется освещению процесса адаптации русских эмигрантов в Германии. Показаны факторы, свидетельствующие о том, что адаптация, несмотря на определенные сложности, в начале 1920-х гг. проходила в данной стране в более благоприятных условиях, чем в других европейских государствах. Однако ее территория не стала для большинства выходцев из России местом постоянного проживания, и они в поисках лучшей доли были вынуждены уезжать в различные регионы мира. Подчеркивается, что этому способствовали экономические трудности, факты вмешательства русских эмигрантов во внутренние дела Германии, а также интенсивное развитие советско-германских отношений в русле Рапалльского процесса в изучаемый период.

Ключевые слова: *русская эмиграция, адаптация, правовой статус, Германия, Советская Россия, советско-германские отношения, эмигрантские общественные организации.*

Введение. В результате социально-политических процессов, произошедших на территории бывшей Российской империи в ходе гражданской войны, определенная часть населения – порядка 2 млн человек – покинула ее пределы и стала расселяться в различные регионы мира. Эмиграция из России носила добровольно-вынужденный характер. Представители различных слоев населения уезжали по своей воле, так как не хотели воспринимать перемены, произошедшие у них на родине. Германия в начале 1920-х гг. являлась крупнейшим центром сосредоточения русской диаспоры в Западной Европе. На ее территории в 1920 г. проживало 560 тыс. эмигрантов, но уже к 1928 г. их численность уменьшилась до 150 тыс. человек [1, с. 97]. Однако приведенные выше данные отражают приблизительный количественный состав русской диаспоры. Это связано с тем, что в Германии в начале 1920-х гг. в недостаточной степени была налажена система обязательной регистрации выходцев из России со стороны немецких властей. Она не осуществлялась и представителями русских общественных эмигрантских организаций [2, л. 12 об]. Данное положение дел сохранялось и на всем протяжении 1920-х гг. Это было связано с тем, что Германия рассматривалась многими русскими эмигрантами как временное пристанище. Спустя некоторое время они покидали ее пределы в поисках лучшей доли. Оказавшись в Германии, русским эмигрантам пришлось столкнуться с рядом трудностей, связанных с адаптацией. В советской историографии особенности адаптации выходцев из России в данной стране рассматривались фрагментарно. Так, например, Г.Ф. Барихновским [3], В.В. Коминым [4], Л.К. Шкаренковым [5] приводились факты, касающиеся потоков расселения русских эмигрантов в различные регионы мира, показывалась политика правительственных кругов отдельных государств Европы в их отношении в начале 1920-х гг. Однако в то же время ими не были проанализированы такие важнейшие аспекты адаптации, как специфика правового статуса выходцев из России в Германии в изучаемый период, взаимоотношения с местным населением и др.

В начале 1990-х гг. происходят кардинальные изменения в подходах к изучению первой волны русской эмиграции. Она стала восприниматься как уникальный культурно-исторический феномен новейшей истории России. В результате исследователи стали уделять пристальное внимание проблеме адаптации выходцев из России на чужбине в 1920-е гг. XX века. По мнению В.В. Костикова [6], в Германии в начале 1920-х гг. она проходила в более благоприятных условиях, чем в других государствах Европы. Этому способствовали, во-первых, наличие регулярных культурных контактов между данной страной и Советской Россией, во-вторых, дешевизна предметов потребления.

В российской историографии адаптации русских эмигрантов в различных странах мира посвящены труды С.С. Ипполитова [7], И.В. Сабенниковой [8] и др. Ими были рассмотрены особенности правового статуса выходцев из России в Германии, деятельность ряда эмигрантских общественных организаций по улучшению их положения, однако в недостаточной степени было проанализировано воздействие экономических затруднений, с которыми столкнулось данное государство в 1920-е гг., на жизнедеятельность выходцев из России. Также ими фрагментарно было изучено и влияние советско-германских отношений на положение русской диаспоры. Отдельные аспекты рассматриваемой проблемы затрагивались в трудах таких германских историков, как Г.Э. Фолькман [9], С. Доденхефт [10] и др.

Основная часть. После окончания гражданской войны в России русская диаспора в Германии формировалась из представителей политических партий, торгово-промышленных кругов, военных, рабочих и крестьян [10, с. 10–11]. Причины, побудившие их покинуть родину, были следующие: лишение собственности, потеря прежнего общественного положения, голод, холод, разруха [11, с. 4]. Также русская диаспора пополнялась и за счет определенной части интеллигенции, которая не сумела принять произошедшие в России перемены [12, с. 8].

Введение политики НЭПа Советской властью способствовало новому притоку русских эмигрантов в Германии. Примечательно, что в это время большевиками был разрешен легальный выезд за рубеж. Он мог быть осуществлен по ходатайству членов советского правительства либо кого-то из авторитетных деятелей РКП(б) [6, с. 39]. В период НЭПа происходит усиление идеологической конфронтации Советской власти с представителями оппозиционных политических партий и интеллигенции, выражавших свое несогласие с проводимой политикой. Широкое распространение получила практика их высылки за границу без права возвращения на родину. В период с 1920 по 1921 гг. за рубежом оказались такие представители русского меньшевизма, как Л.Ю. Мартов, Р.А. Абрамович, Д.Ю. Далин [13, с. 98]. Однако в дальнейшем идеологическое противостояние большевиков и представителей оппозиционных им политических партий продолжилось. В своем письме к Наркомюсту Д.И. Курскому В.И. Ленин требовал усиления проведения репрессий в отношении противников Советской власти – меньшевиков и эсеров [14, с. 396]. Это способствовало тому, что в 1922 г. из Советской России в Германию было выслано 25 деятелей партии меньшевиков, среди которых были Ф.И. Дан, Б.И. Никольский и др. [15, с. 519]. Такая же участь постигла и 200 представителей интеллигенции [6, с. 71]. Следует отметить, что в скором времени практика высылки за границу членов оппозиционных политических партий была отменена большевиками [13, с. 98–99]. В годы НЭПа на территорию Германии эмигрировали и представители различных социальных слоев населения Советской России. Среди них были бывшие царские военные, опасавшиеся репрессий со стороны большевиков; предприниматели, не нашедшие применение своим деловым способностям, и др. [16, с. 46–47].

Пополнялась русская эмиграция в Германии и за счет «невозвращенцев», являвшихся главным образом сотрудниками советских учреждений за рубежом. Большинство из них осталось на чужбине из корыстных побуждений. Однако среди «невозвращенцев» были лица, связанные с зарубежными спецслужбами и антисоветскими эмигрантскими политическими кругами. Боясь возможного разоблачения, они оставались за границей [17, с. 47]. Среди русских эмигрантов в Германии было немало и представителей студенческой молодежи. Они покидали Советскую Россию из-за голода и отсутствия условий, необходимых для дальнейшего профессионального роста. Примечательно, что именно в Германии в 1922 г. образовалась самая крупная колония студентов-эмигрантов во всем русском зарубежье [18, с. 152].

Оказавшись на ее территории, выходцы из России столкнулись с серьезной проблемой, связанной с адаптацией. Наибольшие затруднения у русских эмигрантов вызывал процесс их приспособления к немецкому образу жизни. При этом местное население видело в них непрошенных гостей и старалось не вступать с ними ни в какие связи [19, с. 53, 61]. Следует отметить, что германские власти проводили политику, направленную на ограничение контактов своих подданных с русскими эмигрантами. Согласно немецкому законодательству, женщина, вышедшая замуж за иностранца, юридически лишалась гражданства Германии [12, с. 40]. Существенной проблемой, с которой пришлось столкнуться русским эмигрантам, являлось отсутствие у них четко выраженного правового статуса. Большевиками в «Известиях ВЦИК» от 20 декабря 1921 г. было опубликовано постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета (ВЦИК) Совета Народных Комиссаров (СНК) Российской Советской Федеративной Социалистической Республики (РСФСР) «О лишении прав российского гражданства». Оно было адресовано следующим группам русских эмигрантов: а) пребывающим за границей свыше 5 лет и не получившим от советских представительств заграничных паспортов до 1 июня 1922 г.; б) выехавшим из России после 7 ноября 1917 г. без разрешения Советской власти; в) добровольно служившим в армиях, сражавшихся против Советской власти. Лица, попавшие под пункты а) и б) могли подавать заявления о восстановлении своих гражданских прав на имя ВЦИК через ближайшие представительства Российской республики [20, с. 63–64].

Сложность положения русских эмигрантов еще осложнялась тем, что германские власти по отношению к ним действовали в рамках советского законодательства [2, л. 2]. Однако его нормы существенно расходились с немецкими. В результате германские власти в отношении к русским эмигрантам в одних случаях руководствовались местным законодательством, а в других – советским [7, с. 47–48].

Важнейшим документом, характеризующим правовое положение гражданина того или иного государства, является паспорт. После заключения советско-германского договора в 1922 г. в Рапалло немецкие власти стали признавать только паспорта, которые были выданы русским эмигрантам в Советской России. Однако после издания германским Министерством внутренних дел закона от 6 июня 1922 г. ситуация коренным образом изменилась. Немецкие власти стали отказываться от практики требования

советских паспортов от русских эмигрантов, так как у большинства из них они отсутствовали. Их стало заменять выдававшееся органами местной полиции краткосрочное свидетельство личности. Однако оно не давало возможности проживать выходцам из России на территории Германии [2, л. 14].

С 1922 г. по инициативе Верховного комиссара по делам русских беженцев Ф. Нансена были введены так называемые «нансеновские паспорта». Они стали заменять русским эмигрантам документ, удостоверяющий личность, выданный им на родине либо в другом государстве. Владельцы «нансеновских паспортов» имели возможность свободно перемещаться по территории различных европейских стран [20, с. 65–66]. Особенностью Германии являлось то, что ее властями было выдано незначительное количество отмеченных выше документов, так как они не проявляли заинтересованности в их широком внедрении [7, с. 59]. Русские эмигранты, которые обладали «нансеновскими паспортами», тем не менее не могли рассчитывать на получение пособий по безработице и инвалидности, а также трудоустроиться [21, с. 28]. Парадоксальность ситуации заключалась в том, что правительственные круги Веймарской республики осуществляли активную социальную политику. В частности, возросло количество представителей различных социальных групп местного населения, которым государство стало предоставлять страховку от несчастных случаев на производстве и по болезни. Помимо этого, были увеличены и пенсии [22, с. 198, 210–211]. Однако данные меры не распространялись на иностранцев, в том числе и на выходцев из России.

Серьезные проблемы русские эмигранты испытывали и с получением визы, предоставлявшей им возможность на проживание в Германии. Наиболее предпочтительным для них вариантом являлось обладание долговременной визой. Однако основная масса русских эмигрантов была лишена данной возможности. Преимущественно им выдавалась под залог временная виза, позволявшая находиться в Германии в течение 2–3 месяцев. При этом залог не возвращался, если выходцы из России не покидали ее пределы в отмеченный срок. Наихудшим вариантом для них являлась «запретная виза». Ее владельцы не имели особых прав и зачастую высылались из страны [2, л. 14].

Для русских эмигрантов в Германии весьма остро стояла и жилищная проблема. Германскими властями было принято жилищное законодательство, посредством которого был установлен государственный контроль относительно договоров, касающихся найма жилья [19, с. 40]. Безусловно, данное обстоятельство существенно ограничивало свободу передвижения выходцев из России.

Несмотря на экономические затруднения, которые испытывала Германия, адаптация русских эмигрантов на ее территории проходила в более благоприятных условиях, чем в других европейских странах. Немецкие власти были заинтересованы в притоке иностранной дешевой рабочей силы [11, с. 27]. При этом правительственные круги Германии в дальнейшем рассчитывали использовать и силы русских военных эмигрантов для решения своих внешнеполитических задач [9, с. 73–74]. Также территория данной страны привлекала выходцев из России более дешевым уровнем проживания по сравнению с другими европейскими государствами. Помимо этого, между Германией и Советской Россией существовали тесные культурные контакты. Благодаря советской прессе и выступлениям артистов, политических и общественных деятелей выходцы из России имели возможность поддерживать регулярные связи со своей бывшей родиной [7, с. 40, 67]. Германия привлекала русских эмигрантов также и тем, что местные власти не проводили в отношении их ассимиляционную политику [23, с. 184].

Следует отметить, что германские правительственные круги в начале 1920-х гг. весьма благожелательно относились к выходцам из России. Ими были выделены средства на создание лагерей, в которых размещались русские эмигранты. При этом в одних из них находились гражданские и военные лица, а в других – только военные. Примером лагерей первого типа являлся лагерь «Альтенау», в котором на 21 марта 1921 г. проживало 116 чел. Из них 50 мужчин, 36 женщин и 30 детей. По роду профессиональных занятий население лагеря также было достаточно разнообразно. Так, например, его мужское население составляли 16 бывших кадровых офицеров, 3 бывших военных врача, 1 гражданский врач, 2 интенданта, 1 учитель, 1 священник, 1 художник, 7 студентов, 1 торговец, 1 чиновник, 4 учащихся, 2 портных, 1 бухгалтер, 5 крестьян-земледельцев, 4 юриста. Из 36 женщин – 1 сестра милосердия, 2 городских учительницы, 1 сельская учительница, 4 работницы. Остальные 28 женщин находились при своих мужьях.

Условия проживания русских эмигрантов в лагере «Альтенау» были недостаточно оптимальны. В нем находилась школа, рассчитанная на обучение только 20 детей, в которой работало 10 преподавателей. При лагере существовала и библиотека, книжный фонд которой состоял из 300 книг, но большая их часть находилась в плачевном состоянии. Скучным было и питание выходцев из России. Каждый из них получал по 50 грамм рыбы или мяса в неделю, а горячее питание выдавалось им два раза в указанный срок [24, л. 33–33 об.]. Русские эмигранты проявляли недовольство условиями своего проживания. Так, специальной комиссией 23 ноября 1921 г., возглавляемой полковником Багрянским, был произведен санитарный осмотр лагеря «Альтенау». Ее представители отметили, что помещения, в которых проживают эмигранты, недостаточно хорошо убираются. При этом они не отапливаются каждый день. В комнатах замечено много пыли и паутины. Серьезные нарушения были отмечены и в работе столовой. Бумага на

столах меняется не часто, а в помещении, где осуществляется приготовление пищи, обнаружена пыль. Черпаки, в которых подается пища, поржавевшие и недостаточно вымытые. Прилегающая к лагерю территория завалена бумагой и банками, так как отсутствовали специальные ящики для мусора. Члены комиссии обратились к представителям немецких властей устранить указанные выше недостатки [24, л. 46–46 об].

В начале 1920-х гг. в Германии оказались и остатки разгромленных Советской властью в ходе гражданской войны белогвардейских формирований. Среди них были части эвакуированной с территории Прибалтики Северо-Западной армии, возглавляемой генералом П.М. Аваловым-Бермонтом, группировка донских казаков генерала П.Н. Краснова и др. Как уже отмечалось выше, их представители размещались в лагерях, созданных германским правительством. Наиболее известными из них являлись «Вюнсдорф» и «Квелингбург». В них проживало 10 тысяч солдат и офицеров бывшей Северо-Западной армии генерала П.М. Авалова-Бермонта [25, с. 454]. Офицер выше отмеченного формирования Б. Ланин, проживавший в лагере «Вюнсдорф», писал: «Жизнь в лагере, по единодушным отзывам, сносная. Немецкие власти заботятся о хорошем питании пленных. Пища выдается в достаточном количестве. По сходным ценам пленным продается обувь и платье. Каждый интернированный получает жалование в размере от 4 до 6 марок в день в зависимости от военного чина. Отопление также удовлетворительное. По обоим концам длинного барака поставлены железные печки, отапливающиеся торфом. Этого, конечно, недостаточно. Каждый интернированный до 9 часов вечера имеет право выходить из лагеря, не отходя от него на расстояние, превышающее 3 км. После 9 в места более отдаленные требуется особое разрешение, которое выдается свободно и предъявляется немецкому патрулю при входе и выходе из лагеря» [1, с. 33]. Ухудшение положения русских солдат и офицеров произошло в 1921 г. Это было связано с тем, что германское правительство прекратило выдавать денежные субсидии на содержание лагерей для военных чинов. Аналогичное решение было принято в августе 1922 г. и в отношении лагерей, в которых проживали совместно гражданские и военные лица.

Большую помощь в адаптации на чужбине выходцам из России оказывал и целый ряд русских эмигрантских общественных организаций. Одной из них являлся Российский Земско-городской комитет помощи российским гражданам в Германии (РЗГК). Он был образован в 1921 г. на основе ликвидированного Комитета по делам русских беженцев. Возглавлял его Ф.В. Шлиппе [26, л. 8]. Финансовую помощь эта организация получала от Совещания бывших российских послов через Российский Земско-городской комитет в Париже. С 1923 г. она стала предоставляться напрямую без какого-либо посредничества [2, л. 13]. Направления деятельности данной организации были достаточно разнообразны. В частности, РЗГК активно занимался благотворительностью. Так, по просьбе С.Д. Боткина, была оказана материальная помощь бывшему российскому посланнику в Мексике А.С. Сталевскому, проживавшему вместе со своей сестрой и не имевшему средств к существованию [27, л. 49]. Таких примеров благотворительности в практике организации было немало. Непосредственное участие РЗГК принимал и в решении жилищной проблемы, с которой на чужбине столкнулось большинство русских эмигрантов. В его ведомство германским правительством за незначительную сумму были переданы 2 лагеря-общежития, находившиеся недалеко от Берлина и Ганновера [2, л. 13–13 об].

Одним из приоритетных направлений деятельности РЗГК являлась культурно-просветительская работа. Так, Русскому Комитету беженцев в Баварии его руководство стало ежемесячно выделять 20 000 марок на организацию культурных мероприятий [27, л. 16–17]. Оказывалась поддержка и русским студентам. Из фондов РЗГК им стали регулярно выплачиваться стипендии [2, л. 14 об].

С начала 1920-х гг. происходит активизация политических контактов между Германией и Советской Россией. Сближение обеих стран было продиктовано как внешнеполитическими, так и экономическими расчетами. Благодаря установлению дипломатических отношений с Советской Россией германские правительственные круги рассчитывали ликвидировать последствия международной изоляции, в которой Германия оказалась после заключения Версальского мира 1919 г. К тому же они были заинтересованы в получении сырья для немецкой промышленности [25, с. 442–443], а также в освоении советского рынка посредством его монополизации [28, с. 165]. В развитии отношений были заинтересованы и большевики. Благодаря политическим контактам с немецкой стороной они рассчитывали расколоть единство капиталистических государств Европы, направленное против Советской России. Немаловажным фактором являлось получение кредитов, необходимых для восстановления разрушенной экономики страны [25, с. 433]. Логическим итогом развития советско-германских отношений являлось заключение Рапальского мирного договора в 1922 г.

Политическое сближение обеих держав существенно осложнило положение русских эмигрантов в Германии. Немецкие власти стали проводить политику жестких мер в отношении выходцев из России, чтобы укрепить доверие советского руководства. Особая активность в данном вопросе была проявлена со стороны высокопоставленного сотрудника Министерства иностранных дел (МИД) Германии М. Шлезингера. Он являлся ближайшим сподвижником главы восточного отдела германского МИДа барона Мальцана, выступавшего за развитие тесных контактов с Советской Россией и имевшего большое влия-

ние на рейхсканцлера К.Й. Вирта [25, с. 437, 439]. М. Шлезингер заявил о необходимости возвращения всех русских эмигрантов из Германии на родину [23, с. 177]. Особое внимание при этом уделялось военнопленным [25, с. 491–492]. Данная инициатива М. Шлезингера была обусловлена тем, что многие русские эмигранты принимали активное участие в капповском и «пивном» путчах [29, с. 288]. Факт активного вмешательства выходцев из России во внутренние дела страны серьезно обеспокоил немецкие власти, и для обеспечения безопасности они были вынуждены выслать их за ее пределы.

Таким образом, из Германии в Советскую Россию в период с 1921 по 1924 гг. было выслано 6000 эмигрантов, половину из которых составляли бывшие русские военнопленные [23, с. 177]. Среди них было немало и гражданских лиц, испытывавших серьезные материально-бытовые проблемы на чужбине и не желавших участвовать в вооруженной борьбе против Советской власти из-за отсутствия ее дальнейших перспектив. Традиции Рапалльского процесса были продолжены подписанием Берлинского договора о ненападении и нейтралитете между СССР и Германией в 1926 г. Безусловно, это не способствовало улучшению положения русских эмигрантов.

Однако не только развитие советско-германских отношений побуждало выходцев из России покинуть пределы Германии. Во многом этому способствовали экономические затруднения в 1920-е гг. Кризис 1923 г., вызванный оккупацией Рура французскими и бельгийскими войсками, содействовал усилению инфляции, росту цен и падению заработной платы [30, с. 50–52]. Принятие плана Дауэса в 1924 г. благоприятно отразилось лишь на развитии экспортных отраслей промышленности, а в других – наблюдался значительный спад производства. Существенно возросла и безработица, достигшая в 1927 г. своего пика по сравнению с предвоенными годами [31, с. 152]. Безусловно, немецкие власти пытались ослабить тяготы, испытываемые населением Германии. С июля 1927 г. они стали выплачивать пособие по безработице [10, s. 15]. Развитие вышеотмеченных процессов существенно сказалось на положении русских эмигрантов. Многие из них лишились работы и испытывали серьезные материальные затруднения. К тому же пособие по безработице германские власти стали выплачивать им только с 1929 г. [10, s. 15].

Заключение. Источники формирования русской эмиграции в Германии в 1920-е гг. были достаточно разнообразны. Ряды русской диаспоры пополнялись представителями политических партий, интеллигенции, торговой и промышленной буржуазии, военными, рабочими, крестьянами и др. Основные причины, побудившие их покинуть родину, были следующие: неприятие произошедших на ее территории перемен, а также идеологические разногласия с большевиками, обострившиеся в период НЭПа. Камнем преткновения являлись дальнейшие перспективы развития России. Адаптация русских эмигрантов в Германии в 1920-е гг., несмотря на определенные сложности, проходила в более благоприятных условиях, чем в других странах Европы. Этому способствовало наличие регулярных культурных контактов с Советской Россией, первоначальная поддержка со стороны германских властей, выражавшаяся в создании системы специальных лагерей для выходцев из России. Немаловажное значение имела и помощь, оказываемая им русскими эмигрантскими общественными организациями. Однако по ряду обстоятельств Германия так и не стала для выходцев из России второй родиной. Значительная их часть была вынуждена покинуть ее пределы из-за экономических затруднений и процесса развития советско-германских отношений. Под воздействием последних германские правительственные круги стали проводить политику жестких мер в отношении русских эмигрантов. Этому способствовали и факты вмешательства выходцев из России во внутренние дела Германии, угрожавшие безопасности страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Русский Берлин / сост. В.В. Сорокина. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 2003. – 365 с.
2. Бюллетень о положении русских белоэмигрантов за границей, 1924 г. // Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. 6006. Оп. 1. Д. 37.
3. Барихновский, Г.Ф. Идеино-политический крах белоэмиграции и разгром внутренней контрреволюции / Г.Ф. Барихновский. – Л. : Ленингр. гос. ун-т, 1978. – 160 с.
4. Комин, В.В. Политический и идейный крах русской мелкобуржуазной контрреволюции за рубежом : учеб. пособие : в 2 ч. / В.В. Комин. – Калинин : Калинин. гос. ун-т, 1977. – Ч. 1. – 120 с.
5. Шкаренков, Л.К. Агония белой эмиграции / Л.К. Шкаренков. – 3-е изд. – М. : Мысль, 1987. – 236 с.
6. Костиков, В.В. Не будем проклинать изгнание... : пути и судьбы русской эмиграции / В.В. Костиков. – М. : Междунар. отношения, 1990. – 464 с.
7. Ипполитов, С.С. Российская эмиграция и Европа: несостоявшийся альянс / С.С. Ипполитов. – М. : Изд-во Ипполитова, 2004. – 376 с.
8. Сабенникова, И.В. Российская эмиграция (1917 – 1939): сравн.-типол. исслед. / И.В. Сабенникова. – Тверь : Золотая буква, 2002. – 431 с.
9. Volkman, H-E. Die russische Emigration in Deutschland. 1919–1929 / H-E. Volkman. – Würzburg : Hoizner, 1966. – 154 S.
10. Dodenhoeft, S. «Last mich nach Russland heim». Russische Emigranten in Deutschland von 1918 bis 1945 / S. Dodenhoeft. – Frankfurt am Main [etc.] : Lang, 1993. – 338 S.
11. Соничева, Н.Е. На чужом берегу: к истории рус. эмиграции в послеокт. период / Н.Е. Соничева. – М. : Наука, 1991. – 61 с.

12. Александровский, Б.Н. Из пережитого в чужих краях. Воспоминания и думы бывшего эмигранта / Б.Н. Александровский – М. : Мысль, 1986. – 374 с.
13. Павлов, Д.Б. Репрессии в отношении членов социалистических партий и анархических организаций в первое пятилетие «пролетарской диктатуры» / Д.Б. Павлов // *Меньшевики и меньшевизм* : сб. ст. / под ред. С.В. Тютюкина. – М., 1998. – С. 69–108.
14. Ленин, В.И. О задачах Наркомюста в условиях новой экономической политики. Письмо Д.И. Курскому / В.И. Ленин // *Полн. собр. соч.* : в 55 т. – М., 1982. – Т. 44. – С. 396–400.
15. Тютюкин, С.В. Меньшевизм: страницы истории / С.В. Тютюкин. – М. : РОССПЭН, 2002. – 560 с.
16. Проворов, Н. Кому живется весело, счастливо на Руси / Н. Проворов // *Двуглавый орел*. – 1921. – Вып. 21. – С. 41–48.
17. Генис, В.Л. Невозвращенцы 1920-х – начала 1930-х годов / В.Л. Генис // *Вопр. истории*. – 2000. – № 1. – С. 46–63.
18. Жданов, Д.Н. Студенческие организации в европейских центрах русской эмиграции и адаптации русского студенчества (1920-е гг.) / Д.Н. Жданов // *Социально-экономическая адаптация российских эмигрантов (конец XIX–XX вв.)* : сб. ст. / Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории ; под ред. Ю.А.Полякова, Г.Я. Тарле. – М., 1999. – С. 150–161.
19. Гессен, И.В. Годы изгнания. Жизненный отчет / И.В. Гессен. – Париж : YMCA-PRESS, 1979. – 286 с.
20. Бочарова, З.С. Документы о правовом положении русской эмиграции 1920–30-х годов / З.С. Бочарова // *Источники по истории адаптации российских эмигрантов в XIX–XX вв.* : сб. ст. / Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории ; под ред. Ю.А. Полякова, Г.Я. Тарле. – М., 1997. – С. 63–70.
21. Назаров, М.В. Миссия русской эмиграции / М.В. Назаров. – Ставрополь : Кавк. край, 1992. – 415 с.
22. Hentschel, V. Die Sozialpolitik in der Weimarer Republik / V. Hentschel // *Die Weimarer Republik 1918–1933. Politik. Wirtschaft. Gesellschaft: SB der Artikel / Red.* : K.D. Bracher. – Bonn, 1988. – S. 197–217.
23. Синдеев, А.А. Политика государственных и общественных институтов в вопросах адаптации и ассимиляции российской эмиграции в 1920-х гг. в Германии / А.А. Синдеев // *Социально-экономическая адаптация российских эмигрантов (конец XIX–XX вв.)* : сб. ст. / Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории ; под ред. Ю.А. Полякова, Г.Я. Тарле. – М., 1999. – С. 173–188.
24. Переписка с белоэмигрантскими и белогвардейскими организациями по защите интересов русских белоэмигрантов в Германии и по оказанию им денежной и материальной помощи. 1920–1921 г. // ГАРФ. – Ф. 6011. Оп. 1. Д. 2.
25. Русская военная эмиграция 20–40-х годов : док. и материалы / Ин-т истории М-ва обороны Рос. Федерации ; сост.: И.И. Басик [и др.] ; редкол.: Золотарев [и др.]. – М. : Гя, 1998. – Т. 1 : Так начиналось изгнание, 1920–1922. Кн. 2 : На чужбине. – 751 с.
26. Протоколы (копии) заседаний Комитета по делам русских беженцев в Германии, 1921 г. // ГАРФ. – Ф. 6007. Оп. 1. Д. 11.
27. Переписка с организациями защиты интересов русских беженцев в Германии, Комитетом помощи русским детям в Германии и другими белоэмигрантскими организациями. 1922–1923 гг. // ГАРФ. – Ф. 6006. Оп. 1. Д. 13.
28. История внешней политики СССР, 1917 – 1985 гг. : в 2 т. / редкол.: А. Громыко, Б. Пономарев (гл. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1986. – Т. 1 : 1917–1945 гг. / А. Горев [и др.]. – 1985. – 535 с.
29. Иоффе, Г.З. Крах российской монархической контрреволюции / Г.З. Иоффе. – М. : Наука, 1977. – 320 с.
30. Орлова, М.И. Германия 1918–1939 годов : лекции по курсу / М.И. Орлова. – М. : Моск. гос. ун-т, 1973. – 119 с.
31. Шульце, Х. Краткая история Германии / Х. Шульце. – М. : Весь мир, 2004. – 256 с.

Поступила 24.03.2016

FORMATION AND ADAPTATION OF RUSSIAN EMIGRATION IN GERMANY IN THE 1920s

O. MARCHENKO

The article deals with the vital activity of the Russian emigration in Germany in the 1920s. The sources of acquisition of the ranks of its diaspora, as well as reasons for emigrants from Russia to leave the limits of their historical homeland are analysed. Particular attention is paid to lighting the adaptation of Russian emigrants in Germany. The author shows factors indicating that adaptation, in spite of certain difficulties in the early 1920s was held in the country in more favourable conditions than in other European countries. However, its territory did not become the place of residence for the majority of Russian emigrants. They were in search of a better life, so they were forced to go to different parts of the world. It is emphasized that economic difficulties contributed to this process, as well as the facts of interference of Russian emigrants in the internal affairs of Germany, the rapid development of the Soviet-German relations in line with the Rapallo process during this period.

Keywords: Russian emigration, adaptation, legal status, Germany, Soviet Russia, the Soviet-German relations, the emigrant community organizations.

УДК 94(476)

**ПОЛАЦКІ КАШТАЛЯН МІКАЛАЙ ШЭМЕТ У ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫМ ЖЫЦЦІ
РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ У ПЕРШАЙ ТРЭЦІ ХVІІІ СТАГОДДЗЯ**

*канд. гіст. навук А. МАЦУК
(Інстытут гісторыі НАН Беларусі)*

Даследуецца месца і роль Мікалая Шэмета ў грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай у першай трэці ХVІІІ стагоддзя; робіцца падрабязная рэканструкцыя яго біяграфіі. Заўважана, што апягэй дзейнасці Мікалая Шэмета ў грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай прыпадае на пачатак ХVІІІ стагоддзя, калі ён з'яўляўся адным з лідараў “рэспубліканцаў” у Арианскім павеце. Выяўлена, што гэта стала штуршком для яго кар’еры, якая скончылася на сенатарскім урадзе полацкага кашталяна.

Ключавыя словы: *Мікалай Шэмет, Рэч Паспалітая, урад полацкага кашталяна.*

Мікалай Шэмет заслужыў упамінання ў некаторых працах па гісторыі Рэчы Паспалітай першай трэці ХVІІІ ст. Яго біяграфія маецца ў “Польскім біяграфічным слоўніку” [1, S. 156–158]. Гэта біяграфія не здолела зняць усе пытанні наконт жыццёвага шляха Мікалая Шэмета. Некаторыя з гэтых пытанняў былі раскрыты намі ў яго кароткім жыццёвым нарысе ў кнізе пра “Друцк” [2, с. 282–286].

Род Шэметаў пакінуў значны адбітак у грамадска-палітычным жыцці ВКЛ ХV–ХVІІ стст., а яго прадстаўнікі шмат разоў напрацягу гэтых стагоддзяў займалі сенатарскія ўрады. Безумоўна, гэта былі не вядучыя ўрады (гетманаў, канцлера ці падканцлера), але ўвесь час хтосьці з прадстаўнікоў рода Шэметаў займаў сенатарскі ўрад. Аднак ужо ў другой палове ХVІІ ст. ніводны прадстаўнік рода Шэметаў не займаў сенатарскага ўрада. Прычынай гэтага было збядненне ўсіх трох вядомых галін рода Шэметаў (ваўкавыскай (на Груску), лідскай (на Дзітве і Вішнёўцы) і аршанскай (на Талачыне і Друцку)). Іх маёмасны статус не даваў магчымасці парадніцца з вядучымі магнацкімі родамі ці зрабіць кар’еру сенатара. Прадстаўнікі рода Шэметаў у асноўным займалі павятовыя ўрады. Адзіным выключэннем да канца існавання Рэчы Паспалітай быў Мікалай Шэмет, які напрыканцы свайго жыцця стаў полацкім кашталянам.

Мікалай Шэмет нарадзіўся каля 1676 г. Ён быў унукам полацкага падстоля Яўстаха і сынам маленскага стольніка Міхала і Клары з Галімскага Шэметаў. Як бачна, не бацькі, не дзед Яўстах не займалі значных урадаў. Прабабкай Мікалая Шэмета была Ганна Канстанцыя з Сапегаў (жонка віленскага падкаморыя Яраслава Аляксандра Шэмета). Дзякуючы гэтаму падканцлер ВКЛ Казімір Лявон Сапега сваім тэстаментам ад 30 ліпеня 1655 г. запісаў сваім крэўным братам Аляксандру і Яўстаху Шэметам свае ўладанні Талачын, Друцк у Аршанскім павеце і Івашкевічы ў Ваўкавыскім павеце. З іх Яўстаху Шэмету прыпала вялікае ўладанне Талачын, што значна ўзмацніла яго маёмасны стан і паправіла фінансавыя справы. З гэтага часу гэтая галіна рода Шэметаў селіцца ў Талачыне, і галоўная іх дзейнасць разгортваецца ў Аршанскім павеце.

Маці Мікалая даволі рана пемёрла і бацька другі раз ажаніўся на Ганне з Шпілоўскіх. Сам бацька Міхал Шэмет памёр паміж 1688 г. і 1691 г. Міхал Шэмет быў не вельмі добрым гаспадаром і пакінуў значныя даўгі. З усіх уладанняў бацькі Яўстаха яму фактычна ўдалося толькі захаваць вялікае ўладанне Талачын, але і тое ён у 1688 г. аддаў на 8 год у заставу віцебскаму скарбніку Аляксандру Адамовічу за 44 тысячы злотых на вельмі нявыгадных умовах. Адразу пасля смерці бацькі Мікалай Шэмет разам з мачахай імкнуліся ліквідаваць такую нявыгадную дамову. За гэта Адамовіч падаў на іх у суд і 1 ліпеня 1691 г. атрымаў трыбунальскі дэкрэт, якім Мікалай Шэмет і яго мачаха былі асуджаны на баніцыю. У адказ Шэметы абвінавацілі Адамовіча ў незаконным трыманні Талочына і пачалі судовую справу супраць яго. У 1693 г. яны атрымалі дэкрэт Трыбунала ВКЛ, якім Адамовіч быў асуджаны на баніцыю. На падставе гэтага дэкрэта Мікалай Шэмет заняў Талочын. Адамовіч бараніў Талочын, і падчас яго заняцця былі прычынены значныя шкоды яго маёмасці, якія былі ацэнены ў 35 тысяч злотых. Абодва бакі дамовіліся вырашыць справу кампрамісам. Па дамове ад 5 чэрвеня 1694 г. Мікалай Шэмет пагадзіўся вярнуць 20 тысяч злотых (з суммы ў 44 тысячы злотых, выплачанай арэнды Адамовічу) [3, к. 259–260 v, 263–264 v]. Паколькі Мікалай Шэмет не мог адразу выплаціць усіх грошай, то было дамоўлена, што ён пакіне ў заставу за 20 тысяч злотых на адзін год Аляксандру Казіміру Адамовічу адзелены ад Талачына фальварак Серадыкі з 4 сёламі: Мураўнічы, Новае сяло, Стуканы і Пячорава. У выпадку, калі і праз год у Мікалая Шэмета не будзе сродкаў выкупіць фальварк Серадыкі, то ён застаецца ў Адамовіча яшчэ на тры гады, а тэрмін заставы працягваецца на наступныя тры гады да таго часу, пакуль Мікалай Шэмет не выкупіць гэтыя ўладанні [3, к. 261–262 v, 265–265 v]. Гэтых станоўчых перамоў ў дамове з Адамовічам Мікалаю Шэмету ўдалося дасягнуць дзякуючы дапамозе мачыхі, адносіны з якой у Шэмета скаліся

вельмі добра. У выніку нават мачаха Ганна з Шпілоўскіх, незадоўга да сваёй смерці, 4 красавіка 1694 г. даравала Мікалаю Шэмету 40 тысяч злотых, якія Міхал Шэмет запісаў ёй на Талочыне, што дапамагло пазбегнуць значных фінансавых выдаткаў [4, к. 76–77 v, 78–79 v].

У 1700 г. Мікалай Шэмет жаніўся на Тэрэзе з Совічаў Корсакаў, якая была дачкой наваградскага падкаморыя Аляксандра Міхала Совіча Корсака і наваградскай ваявадзянкі Ефразініі з Палубінскіх). Гэта была вельмі ўдалая жаніцьба, бо родзічы Тэрэзы мелі значныя ўплывы ў ВКЛ. Праўда, асноўная іх дзейнасць праходзіла ў Наваградскім ваяводстве. Мелі яны значныя ўладанні і ў Аршанскім павеце, а дакладней былі ўладальнікамі недалёка размешчаных ад Талачына значных уладанняў: Вечэжанкі з сёламі Яблонка і Ляшчанка, а таксама Вялікай Аравы. Такім чынам, Шэмет атрымліваў не толькі эканамічную, але і палітычную карысць, дзякуючы падтрымцы Совічаў Корсакаў у Аршанскім павеце.

У прыданае жонка Мікалая Шэмета атрымала 24 тысячы злотых і застаўнае права на Мікадзінаў у Аршанскім павеце яшчэ на 24 тысячы злотых. Акрамя таго, Тэрэза з Совічаў Корсакаў атрымала ўпрыгожванняў, срэбра і іншай маёмасці на 20 тысяч злотых. У сваю чаргу Мікалай Шэмет даў сваёй будучай жонцы 40 тысяч злотых, 22 чэрвеня 1700 г. запісаў ёй на Талочыне 80 тысяч злотых. 21 чэрвеня 1701 г. Тэрэза з Совічаў Корсакаў падарыла свайму мужу раней запісаную ёй сумму на Талачыне. Замест гэтага Мікалай Шэмет запісаў ёй 50 тысяч злотых і ўсю маёмасць. Пры адсутнасці нашчадкаў усе ўладанні Мікалая Шэмета мелі трапіць да жонкі [5, к. 1529–1530 v, 1531–1532 v, 1533–1534 v, 1535–1536 v, 1537–1538 v]. 7 снежня 1713 г. Мікалай Шэмет пацвердзіў сваёй жонцы запіс Талочына і адначасова запісаў ёй 30 тысяч злотых на гэтым уладанні. Усе вайсковыя рэчы мелі атрымаць яго родзічы, стрыечныя браты: Аляксандр Мальхер, Бенедыкт, Францішак і Ян (Януш) Шэметы.

У канцы XVII ст. у ВКЛ разгарнулася барацьба шляхты і часткі магнатэрыі супраць гегемоніі Сапегаў. Гэты рух атрымаў назву “рэспубліканцаў”. Вялікая колькасць прыхільнікаў гэтага руху была ў Аршанскім павеце. Актыўна ў ім удзельнічаў Мікалай Шэмет, які стаў адным з лідараў “рэспубліканцаў” у Аршанскім павеце. Менавіта прыналежнасць да “рэспубліканцаў” дала магчымасць Мікалаю Шэмету зрабіць выдатную кар’еру. Як аршанскі ротмістр ён быў на чале адной з пяці харугваў Аршанскага павета, якія 18 лістапада 1700 г. удзельнічалі ў бітве з войскамі Сапегаў пад Алькенікамі. Пасля перамогі ў гэтай бітве разам з іншымі “рэспубліканцамі” 24 лістапада 1700 г. ён падпісаў “Генеральнае пастанаўленне Станаў ВКЛ” [1, S. 156]. Пераможцы сталі займаць сапежынскія ўладанні. Вялікая іх колькасць знаходзілася ў Аршанскім павеце (Стары і Новы Быхаў, Дуброўна, Чарэя, Беліца, Горы, Горкі, Баркалабава, Дашкоўка, Буйнічы). Дастаткова сказаць, што Сапегам у павеце належыла 39 працэнтаў усіх сялянскіх дымоў. У адказ на дзеянні “рэспубліканцаў” у гэтых уладаннях успыхнула паўстанне. Тайна яго падтрымлівалі і Сапегі. Мясцовыя “рэспубліканцы” былі вымушаны абараняцца. Пасля вяртання ў Аршанскі павет, Мікалай Шэмет 7 лютага 1701 г. быў абраны дэпутатам на Трыбунал ВКЛ і павятовым ротмістрам. Ужо на гэтым сойміку аршанская шляхта шмат увагі ўдзяліла злоўжыванням ў Аршанскім павеце сапежынскай адміністрацыі Старога Быхава, які стаў цэнтрам паўстання [6, с.17; 7, арк. 120 адв]. З 1701 г. Мікалай Шэмет пачынае называцца аршанскім стольнікам, але гэты ўрад ён атрымаў пазней. Напэўна Аўгуст II надаў гэты ўрад у падзяку за падтрымку. Магчыма, праўда, і іншая версія: ён не атрымліваў гэтага ўраду, а проста тытулаваўся аршанскім стольнікам. Канфлікт з паўстаўшымі падданымі Сапегаў толькі ўзмацняўся. Вясной 1701 г. прыхільнікі Сапегаў са Старога Быхава перайшлі ў наступленне. 31 красавіка 1701 г. яны разбілі атрад “рэспубліканцаў” пад Новым Быхам. З гэтага часу “выступленне прыхільнікаў Сапегаў набывае характар паўстання з удзелам як шляхты, так і сялян”. У маі 1701 г. імі былі заняты Горы, Горкі, Дуброўна. Паўстанне не дасягнула Талачына, але прынесла непасрэдня шкоды Мікалаю Шэмету, бо ў яго трыманні была частка горацкіх уладанняў. “Рэспубліканцы” пасля перамогі пад Алькенікамі захавалі правы застаўнікоў на сапежынскія ўладанні, але іх не прызнавалі сапежынскія прыхільнікі. У ліпені 1701 г. “рэспубліканцы” пачалі наступленне на сілы паўстанцаў. Паспалітае рушанне Аршанскага павета мела сабрацца 30 ліпеня 1701 г. Мікалай Шэмет як ротмістр павінен быў кіраваць адной з яго харугваў. Аднак яшчэ да яго збору, 26 ліпеня 1701 г., войска “рэспубліканцаў” на чале з Казімірам Пацеём разбіла атрад паўстанцаў пад кіраўніцтвам Каршы пад Дуброўнам. “Рэспубліканцы” захапілі ўсё Дубровенскае графства, устанавілі кантроль і над Горамі, частка якіх была ў заставе ў Шэмета. Аршанская шляхта не прымала актыўнага ўдзелу ў атрадах “рэспубліканцаў”. Новы тэрмін склікання паспалітага рушання быў вызначаны на сне-жань 1701 г., але “фактычна быў сарваны з-за саперніцтва дзвюх варагуючых групавак” [6, с. 18–19]. Прычынай быў канфлікт аршанскага віцэ-палкоўніка і аршанскага скарбніка Самуэля Цеханавецкага з аршанскімі ротмістрамі на чале з Казімірам Стэткевічам, якога падтрымліваў і іншы ротмістр Мікалай Шэмет. Харугвам Стэткевіча і Шэмета было загадана ўніверсалам Цеханавецкага рушыць да Аранцэвічаў, але сам віцэ-палкоўнік не з’явіўся тут. Праўда, Стэткевічу і Шэмету быў дасланы загад змяніць месца дыслакацыі – перамясціцца да Беліцы і часткі іншага ўладання Сапегаў – Чарэі. Тут да іх дайшоў новы загад Цеханавецкага аб роспуску гэтых харугваў. Прычынай Цеханавецкі называў бяздзейнасць Стэткевіча

супраць паўстанцаў і вырашэнне ўласных прыватных спраў з дапамогай харугвы паспалітага рушання. Стэткевіч і Шэмет вырашылі не падпарадкоўвацца такому загаду. Яны лічылі неабходным захаваць свае харугвы для барацьбы з паўстанцамі і 20 снежня 1701 г. выдалі адпаведны маніфест. Лідарам выступлення супраць Цеханавецкага быў Казімір Стэткевіч. Мікалай Шэмет цалкам падтрымліваў яго ў гэтай барацьбе, што павялічыла кола яго прыхільнікаў сярод “рэспубліканцаў” [6, с. 19; 7, арк. 834а-835адв, 877-878].

Менавіта яны дамагліся перамогі над прыхільнікамі Цеханавецкіх на грамнічным аршанскім сойміку 1702 г., а іх лідар Казімір Стэткевіч быў абраны палкоўнікам Аршанскага павету. Мікалай Шэмет не прысутнічаў на гэтым сойміку, але, як можна меркаваць, быў задаволены яго вынікамі, бо гэта дала яму магчымасць застацца аршанскім ротмістрам і захаваць сваю харугву. Сілаў войска “рэспубліканцаў” не хапала, каб нанесці паўстанцам рашаючае паражэнне. Цэнтрам паўстання заставаўся ўмацаваны Стары Быхаў. Мікалай Шэмет прысутнічаў на аршанскім сойміку 30 мая 1702 г. на якім было прынята рашэнне абараняць караля Аўгуста II у вайне са Швецыяй, а ў дапамогу генеральнаму палкоўніку ВКЛ Міхалу Вішнявецкаму сабраць панцырную харугву (120 коней). 12–13 чэрвеня 1702 г. аршанская шляхта сабралася на паспалітае рушанне пад Лесунамі, дзе абрала Мікалая Шэмета адным з павятовых ротмістраў. Гэты выбар быў пацверджаны на чарговым з’ездзе ў Оршы (6 ліпеня 1702 г.). Мікалай Шэмет таксама ўдзельнічаў у з’ездзе паспалітага рушання 27–29 ліпеня 1702 г. пад Галоўчынам паміж Лазіцамі і Смятанічамі, сабранага на падставе лімітаванага з’езда ў Оршы [7, арк.1080; 8, с. 261–263]. Лёс паўстання тым часам быў вырашаны без удзелу аршанскага паспалітага рушання, а з дапамогай “рэспубліканцаў” расійскіх войскаў, якія ў красавіку 1702 г. увайшлі ў ВКЛ. Пасля доўгай асады 10 лістапада 1702 г. Быхаў капітуляваў [6, с. 19–20]. З яго капітуляцыяй супакоілася і сітуацыя ў Аршанскім павеце.

У 1703 г. Мікалай Шэмет быў абраны дырэктарам грамнічнага сойміка ў Оршы. 13 чэрвеня 1703 г. Мікалай Шэмет прысутнічаў на аршанскім пасольскім сойміку, у ліпені 1703 г. як ротмістр кіраваў адной з харугваў на паспалітым рушанні аршанскай шляхты. Яго ўплывы сярод аршанскай шляхты толькі ўзрасталі, і ў 1704 г. ён быў абраны павятовым палкоўнікам [9, арк. 1811адв]. Мікалай Шэмет прысутнічаў на наступным аршанскім пасольскім сойміку ў чэрвені 1704 г., дзе аршанская шляхта абрала паслоў да караля Аўгуста II і вялікага гетмана ВКЛ Міхала Вішнявецкага. Прысутнічаў таксама на аршанскім сойміку 18 снежня 1704 г., дзе абмяркоўваліся падаткі расійскае войска, якое прыйшло на дапамогу “рэспубліканцам” і Аўгусту II. Да яго далучылася і расійскае войска, якое пасля асады Дэргіта і Нарвы рушыла на зімовыя кватэры пад Смаленск як раз праз Аршанскі павет. З невядомых прычынаў Мікалай Шэмет не падпісаў інструкцыю паслам да вялікага гетмана ВКЛ Міхала Вішнявецкага, што былі абраны на гэтым сойміку. Будучы павятовым палкоўнікам, Мікалай Шэмет ад імя Аршанскага павета праводзіў перамовы з расійскімі войскамі, якія ўвайшлі ў ВКЛ на дапамогу “рэспубліканцам”. 17 мая 1705 г. як павятовы палкоўнік Мікалай Шэмет выдаў універсал для збора правіянта для расійскіх войскаў пад кіраўніцтвам расійскага генерал-фельдмаршала Барыса Шарамецьева [10, арк. 400]. Шэмет прысутнічаў на сойміку 24 верасня 1705 г., дзе вырашалася пытанне збору правіянта для расійскіх войскаў. Гэтую праблему не ўдавалася вырашыць цалкам, і аршанская шляхта ўвесь час мусіла збірацца на соймікі для вызначэння новых падаткаў і збора правіянта для расійскіх войскаў. Яна знаходзілася ў цэнтры ўвагі і Мікалая Шэмета, як павятовага палкоўніка. Менавіта ён сваімі ўніверсаламі склікаў аршанскі соймік 4 студзеня 1706 г., дзе павінна было разглядацца пытанне вызначэння і збора правіянта для расійскіх войскаў. У 1706 г. расійскія войскі апасаліся руху шведскіх войскаў і “сапежынцаў”, якія размясціліся ў Мінскім ваяводстве, але тыя рушылі ў Карону. Расійскія войскі размясцілі свае атрады ў Аршанскім павеце: Оршы, Магілёве, Шклове і іншых месцах. З гэтага часу расійскія войскі ўвесь час дыслацыраваліся ў Аршанскім павеце. Гэта прынесла мясцовай шляхце вялікія выдаткі на забеспячэнне гэтых войскаў, але і садзейнічала таму, што ў гэтым павеце прыхільнікі Сапегаў не мелі магчымасці арганізаваць ніякіх сваіх атрадаў. Абвастрылася сітуацыя ў Аршанскім павеце толькі ў 1708 г., калі на ўсход ВКЛ па шляху ў Расію рушыла шведскае войска [11, с. 79–80, 95; 12, с. 547–549].

У Паўночнай вайне Мікалай Шэмет, як і іншыя “рэспубліканцы”, застаўся верным Аўгусту II і ваяваў супраць прыхільнікаў Станіслава I Ляшчынскага і шведскіх войскаў у ВКЛ. З іншых “рэспубліканцаў” Мікалай Шэмет найбольш зблізіўся з родам Валовічаў з Мсціслаўскага ваяводства. У 1711 г. ён быў паручыкам гусарскай харугвы маршалка ВКЛ Марціна Валовіча. Сам Шэмет валодаў моцным уплывам ў войске ВКЛ і ўжо ў 1712 г. ён быў рэгіментарыям “беларускай дывізіі”. 11 мая 1713 г. на аршанскім элекцыйным сойміку Шэмет быў абраны адным з кандыдатаў на ўрад аршанскага падкаморыя. Яго канкурэнтамі былі аршанскі стольнік Дамінік Хлявінскі, аршанскі падстароста Антоній Галімска і аршанскі памежны суддзя і аршанскі ротмістр Ян Кіркор. Безумоўна Шэмет быў кандыдатам, які меў найбольш шанцаў атрымаць каралеўскі прывілей на гэты ўрад, што і адбылося ўжо 24 мая 1713 г. [13, арк. 920]. 5 лютага 1714 г. аршанская шляхта на грамнічным сойміку абрала яго адміністратарам шалезнага і чопавага падаткаў [14, арк. 48]. У 1713 г. Мікалай Шэмет стаў паручыкам гусарскай харугвы

аднаго з лідараў прыдворнай партыі падканцлера ВКЛ Казіміра Чартарыйскага. Нягледзячы на гэта Мікалай Шэмет захаваў добрыя адносіны з вялікім гетманам ВКЛ Людвікам Пацеем, які быў лідарам анты-каралеўскай апазіцыі ў Княстве. Пацей у мае-чэрвене 1714 г. паўторна прызначае Мікалая Шэмета рэгіментарыям “беларускай дывізіі” войска ВКЛ. Мікалай Шэмет прысутнічаў на аршанскім грамнічным сойміку 1715 г. На гэтым сойміку былі абраны паслы да вялікага гетмана ВКЛ аршанскі скарбнік Дамінік Амброк і аршанскі лоўчы Ян Кураш. Па задумцы Пацея, яны мелі паказаць каралеўскаму двару яго ўплывы, а незадаволенай прысутнасцю саксонскіх войскаў шляхце – падтрымку з боку вялікага гетмана і войска ВКЛ. Мікалай Шэмет, напэўна, не хацеў абвастраць адносіны з каралеўскім дваром і таму прысутнічаў на аршанскім грамнічным сойміку 1715 г., але не падпісаў інструкцыі паслам да вялікага гетмана ВКЛ. Сувязі адначасова з каралеўскім дваром і вялікім гетманам ВКЛ Людвікам Пацеем абумовілі тое, што Мікалай Шэмет не прымаў актыўнага ўдзелу ў Тарнаградскай канфедэрацыі ў 1715–1717 гг., бо яна выступала супраць прысутнасці саксонскіх войск у Рэчы Паспалітай і ў асноўным была накіравана супраць каралеўскага двара і гетманаў [1, S. 157]. Дзейнасць Шэмета абмежавалася межамі Аршанскага павета. Ён прысутнічаў на аршанскім грамнічным сойміку 1716 г. Разам з іншай аршанскай шляхтай сабраўся 20 сакавіка 1716 г. на соймік, дзе былі абраны паслы на Віленскі з’езд і да вялікага гетмана ВКЛ. Магчыма пад уплывам Шэмета аршанская шляхта, у адрозненні ад іншых паветаў, працягвала ў Пацеі бачыць абаронцу сваёй вольнасці, які ў гэты час упарадкаваў усе свае справы з каралеўскім дваром і таму перашкаджаў стварэнню канфедэрацый. Праўда, пад націскам шляхты Пацей быў вымушаны пакарыцца патрабаванням шляхты стварыць канфедэрацыю [14, арк. 887-887адв, 913-914адв, 941-942].

Дзякуючы каралеўскаму двару ўжо ў 1717 г. Мікалай Шэмет стаў паручыкам гусарскай харугвы каралевіча Фрыдэрыка Аўгуста, якая даслацыравалася ў Полацку. На аршанскім рэляцыйным сойміке 15 сакавіка 1717 г. разам з кухмістрам ВКЛ Каралем Залускім Мікалай Шэмет быў абраны камісарам для верыфікацыі тарыфа і збора падаткаў у Аршанскім павеце. Гэта аказалася няўдзячнай працай, бо супраць дзейнасці камісіі былі занесены шматлікія пратэстацыі, а Шэмета і іншых удзельнікаў абвінавачвалі ў злоўжываннях і фальсіфікацыях [15, арк. 168-169адв].

Мікалай Шэмет даволі ўдала павялічваў свой маёнтак. Аўгуст II надаў яму велятыцкае староства ў Аршанскім павеце. 10 студзеня 1717 г. лідар прыдворнай партыі Казімір Чартарыйскі перадаў Мікалаю Шэмету дзержавы Палепе, Кашолкі, Ленча, Прэйкопы і Служы ў Жамойці. Праз два гады Шэмет перадаў гэта ўладанне Жыгімонту Карпу. 3 сакавіка 1720 г. Аўгуст II дазволіў на перадачу Шэмету грунта Вірыдымава ў Наваградскім ваяводстве. Шэмет экспартаваў збожжа і лясныя тавары. Для гэтага выкарыстоўваў раку Заходнюю Дзвіну (праз Рыгу) і Нёман (праз Кралявец) [1, S. 157].

22 жніўня 1718 г. Мікалай Шэмет у Оршы быў абраны паслом на сойм 1718 г. Гэты сойм зацвердзіў Варшаўскую дамову 1716 г. паміж каралём і сканфедэраванай шляхтай, а таксама пастановы Нямога сойма 1717 г. Разам з іншымі соймавымі пасламі патрабаваў вывад расійскіх войскаў з Рэчы Паспалітай. Расійскаму паслу Рыгору Даўгарукаму ўдалося падкупіць калегу Шэмета Марціна Фларыяна Корбута, каб той сарваў сойм. Аднак каралеўскія прыхільнікі перакупілі Корбута, і сойм не быў сарваны [15, арк. 743-743адв; 16, р.898; 17, р.3v; 18, с. 36]. Невыключана, што свайго калегу ім дапамог пераканаць і Мікалай Шэмет. Прысутнасць на сойме 1718 г. мела нечаканыя наступствы для Шэмета. Дзякуючы яму ён апраўдаўся перад шляхтай супраць абвінавачванняў аршанскіх ураднікаў аб кражы грошай, якія былі сабраны з падатку з Аршанскага павета згодна ўніверсалу Генеральнай канфедэрацыі ВКЛ 1716 г. Мікалай Шэмет прыняў удзел і ў наступным сойме 1719–1720 гг., які быў скліканы з тым жа складам паслоў (акрамя тых павятовых пасольскіх соймаў 1718 г., якія былі сарваны). Яшчэ раней на аршанскім грамнічным сойміку 1719 г. мясцовая шляхта пацвердзіла пасольскія паўнамоцтвы Шэмета і Корбута. На гэтым жа сойміку была вызначына ім пасольшчына: 6 тысяч злотых Шэмету і 5 тысяч злотых Корбуту [19, к. 29]. Мікалай Шэмет прысутнічаў на аршанскім грамнічным сойміку 1724 г. На аршанскім пасольскім сойміку 1724 г. падчас выбара дырэктара сойма дайшло да канфлікта паміж шляхтай. Прычынай быў канфлікт аршанскай шляхты з мясцовымі ўраднікамі на чале з падкаморыям Мікалаям Шэметам і харужым Казімірам Стэткевічам. У выніку соймік быў сарваны. Пасля ўдалося дайсці да згоды і пры дырэкцыі лідара варожай групы Юзафа Лукомскага на паўторным аршанскім сойміку 20 верасня 1724 г. адным з паслоў быў абраны Мікалай Шэмет. Прысутнічаў Мікалай Шэмет на аршанскім грамнічным сойміку 1726 г., які скончыўся паспяховым выбарам дэпутатаў смаленскага стольніка Юзафа Галінскага і бецкага староства Аляксандра Юзафовіча [20, арк. 536–537адв, 538–539адв; 21, р. 35–39v; 22, к. 421v]. Як пасол на сойм 1724 г. удзельнічаў Мікалай Шэмет і ў сойме 1726 г., які быў соймам з ліміты. На гэтым сойме 12 кастрычніка 1726 г. Мікалай Шэмет атрымаў ўрад полацкага кашталяна. Як сенатар Мікалай Шэмет быў вызначаны ў склад камісіі для перамоў з Прусіяй. [1, S. 157]. Нажаль, невядома за якія заслугі Мікалай Шэмет атрымаў сенатарскі ўрад полацкага кашталяна. Гэты ўрад быў вольным пасля смерці ў 1725 г. полацкага кашталяна Крыштафа Канстанціна Паца. Менавіта ў гэты час адбыліся перамены сярод полацкай эліты. У дваццатых лічбах мая 1725 г. у Полацку адбыліся элекцыйныя соймікі

па выбару полацкіх земскіх ураднікаў: падкаморыя, харужага, земскага судзі, падсудка і пісара [23, арк. 273]. Ужо 6 чэрвеня 1726 г. на ўсе вышэй пералічаныя ўрады былі выдадзены прывілеі [24, с. 396–404; 25, к. 1580-1583v, 1602-1603v]. Самым уплывовым з вышэйшых земскіх ураднікаў у Полацкім ваяводстве быў Антоній Зяновіч, але выбар яго кандыдатуры на ўрад полацкага кашталяна быў малаверагодным. Тым больш, што нядаўна ён стаў полацкім падкаморыям. У такім выпадку каралеўскі выбар паў на Мікалая Шэмета, нягледзячы на тое, што ён не меў ніякіх уладанняў у Полацкім ваяводстве. Адзінае, што яго звязвала з Полацкім ваяводствам гэта тое, што ў гэтым ваяводстве дыслацыравалася харугва каралевіча Фрыдэрыка Аўгуста, дзе Шэмет служыў. У такім выпадку самым лагічным тлумачэннем прызначэння Шэмета полацкім кашталянам бачыцца прыналежнасць яго да каралеўскай групы.

У 1727 г., не жадаючы рэліцыю з соймаў 1724 і 1726 гг., разам з афіцэрамі сваёй харугвы сарваў дэпутацкі, рэліцыяны і гаспадарчы соймікі. Другой прычынай зрыву соймаў быў канфлікт Шэмета з мясцовай шляхты наконт фальсіфікацыі тарыфа Аршанскага павета 1717 г. З-за гэтага аршанская шляхта мела плаціць звышшаныя падаткі. Шляхта з гэтым не згаджалася і хацела зверыць гэты тарыф з тарыфам Аршанскага павета 1690 г., але той быў у Шэмета і ён не хацеў яго выдаваць [26, арк. 23–24]. У выніку, на наступным грамічным сойміку (9 лютага 1728 г.) аршанская шляхта прыняла пастанову забраць у Мікалая Шэмета тарыф Аршанскага павета 1690 г., які ён трымаў яшчэ з 1717 г. [27, арк. 413–414адв]. Нягледзячы на такія выступленні супраць сябе часткі мясцовай шляхты, Шэмет увесь час валодаў значным уплывам у Аршанскім павеце. 21 жніўня 1730 г. Шэмет быў абраны дырэктарам аршанскага пасольскага сойма, дзе пасламі былі падстоілы ВКЛ Міхал Антоні Патоцкі і аршанскі гродскі староста Аляксандр Юзафовіч. Напэўна не без ініцыятывы Шэмета на гэтым жа сойміку былі абраны пасламі аршанскі скарбнік і аршанскі ротмістр Міхал Піятроўскі і аршанскі канюшы Павел Длускі да новапрызначанага генеральнага рэгіментарыя ВКЛ Міхала Вішнявецкага. Гэтым паслам Мікалай Шэмет падпісаў і інструкцыю, у якой заклікалася надаць урад вялікага гетмана ВКЛ менавіта Міхалу Вішнявецкаму [28, арк. 280, 303-303адв]. На карысць гэтай думкі кажа тое, што адразу пасля смерці вялікага гетмана ВКЛ Людвіка Пацея Мікалай Шэмет актыўна пачаў супрацоўнічаць з генеральным рэгіментарыям ВКЛ Міхалам Вішнявецкім, які ўзначальваў магнацкую групоўку Радзівілаў. Адпаведна Шэмет пачаў супрацоўнічаць з магнацкай групоўкай Радзівілаў. У лютым 1731 г. па просьбе Радзівілаў Шэмет пільнаваў аршанскі грамічны сойм. 3 чэрвеня 1731 г. загадаў занесці ў аршанскія гродскія кнігі ўніверсал канцлера ВКЛ і генеральнага рэгіментарыя ВКЛ Міхала Вішнявецкага, які датычыўся абароны “нойбургскіх уладанняў” перад магчымым захопам Сапегаў. 2 жніўня 1728 г. у Гданьску памірае полацкі ваявода Станіслаў Дэнгоф, і Мікалай Шэмет становіцца вышэйшым мясцовым ураднікам. Да гэтага часу Шэмет набыў неабходную палітычную вагу ў полацкай шляхты, якая на полацкім грамічным сойміку 1732 г. разглядала магчымасць абраць да яго паслоў па ўніверсал на правядзенне элекцыйнага сойма па выбару полацкага падкаморыя [28, с. 99].

Пасля смерці Аўгуста II (1 лютага 1733 г.) Мікалай Шэмет не прымаў актыўнага ўдзелу ў падзеях бескаралеўя. З невядомых прычынаў Мікалай Шэмет не быў 18 сакавіка 1733 г. на аршанскім перадканвакацыйным сойміку. Таксама Шэмет не прысутнічаў у Варшаве на элекцыйным сойме 1733 г., які абраў каралём Станіслава I Ляшчынскага. Не быў Шэмет і ў варшаўскім прадмесці Празе на абранні каралём 5 кастрычніка 1733 г. праціўніка Ляшчынскага саксонскага курфюрста Фрыдэрыка Аўгуста пад імем Аўгуста III [1, S. 157]. Фактычна атрымалася, што Шэмет займаў нейтральную пазіцыю. Гэта давала Шэмету магчымасць бараніць свае ўладанні перад расійскімі войскамі і атрадамі прыхільнікаў Аўгуста III і Станіслава Ляшчынскага. Большасць аршанскай шляхты выказалася на баку Станіслава I Ляшчынскага, але магнацкія пратэктары Шэмета Радзівілы былі на баку Аўгуста III, а Міхал Вішнявецкі нават узначаліў групоўку яго прыхільнікаў у Княстве. Нейтральнасці Шэмета дапамагала і тое, што канфедэрацыя прыхільнікаў Ляшчынскага да сакавіка 1734 г. адсутнічала ў Аршанскім павеце. Прыхільнікі Ляшчынскага ў Аршанскім павеце падазравалі Шэмета ў скрытай падтрымцы Аўгуста III. Іх лідар аршанскі гродскі староста 3 красавіка 1734 г. прыказаў сваім падначаленым прывезці Шэмета ў Оршу з “ушанаваннем сенатарскага гонару” для складання прысягі на вернасць Станіславу I [30, л. 95]. Напэўна, Юзафовіч меў памылковыя звесткі наконт месцазнаходжання Шэмета, бо той ужо 5 красавіка 1734 г. падпісаў у Вільні акт Генеральнай канфедэрацыі ВКЛ [31, с. 380]. Да канца не зразумелы прычыны, якія вымусілі Шэмета адкрыта выказацца на баку Станіслава Ляшчынскага. Магчыма такім спосабам Мікалай Шэмет імкнуўся абараніць свае ўладанні перад прыхільнікамі Ляшчынскага. Яшчэ адной прычынай бачыцца знаходжанне ў шэрагах прыхільнікаў Станіслава I Ляшчынскага большасці аршанскай шляхты, і Шэмет, калі хацеў захаваць сваю папулярнасць сярод яе, меў таксама падтрымаць кандыдатуру Ляшчынскага.

Восенню 1735 г. Мікалай Шэмет атрымаў навіну, што яго лічуць памершым і таму чын паручніка каралеўскай гусарскай харугвы нададзены іншаму. Гэта прымусіла Шэмета выехаць на сойм да Варшавы. Аднак па дарозе ён монца захварэў і спыніўся ў Кублічах у Полацкім ваяводстве. Адтуль 30 каст-

рычніка 1735 г. прасіў дапамогі ў троцкага кашталяна і польнага гетмана ВКЛ Міхала Казіміра Радзівіла і ў караля вярнуць чын паручніка каралеўскай гусарскай харугвы. Да хворага Шэмета ў Куюлічы прыбылі яго родзічы: аршанскі падчашы Аляксандр Мальхер і наваградскі скарбніковіч Геранім Шэметы. Ім удалося пераканаць Мікалая Шэмета змяніць ранейшыя свае запісы на карысць жонкі. 11 лістапада 1735 г. яны атрымалі ад яго дароўны запіс, а 8 снежня 1735 г. згодна складзенаму тэстаменту ён перадаў ім усе свае ўладанні. Гэта супярэчыла ранейшым запісам усіх уладанняў жонцы і стала прычынай далейшай шматгадовай судовай справы. Сам Мікалай Шэмет памёр у Кублічах 26 снежня 1735 г. [1, S. 157].

Такім чынам, Мікалай Шэмет пражыў каля шасцідзясяці гадоў, паказаў сябе добрым гаспадаром. Атрымаўшы ў спадчыну вялікае ўладанне Талочын, якое было застаўлена з-за даўгі, Мікалай Шэмет не толькі выплаціў гэтыя даўгі, але і павялічыў колькасць сваіх уладанняў. Жаніцьба на Тэрэзе з Совічаў Корсакаў парадніла Шэмета з родам, які меў моцныя ўплывы ў Наваградскім ваяводстве і Аршанскім павеце. Апагей актыўнасці Мікалая Шэмета ў грамадска-палітычным жыцці ВКЛ прыпадае на пачатак XVIII ст., калі ён быў адным з лідараў “рэспубліканцаў” у Аршанскім павеце ў іх вайне супраць Сапегаў. Прыналежнасць да “рэспубліканцаў” дала магчымасць у далейшым атрымаць новыя афіцэрскія чыны ў войску і ўрады. Ён зрабіў даволі ўдалую кар’еру – дасягнуў сенатарскага ўрада полацкага кашталяна. Для параўнання яго дзед і бацька мелі нязначныя павятовыя ўрады: полацкага падстоля і смаленскага стольніка. Безумоўна Мікалай Шэмет уваходзіў у павятовую эліту Аршанскага павета, дзе займаў адзін з вышэйшых урадаў – падкаморыя. Двойчы (у 1718 і 1724 гг.) Мікалай Шэмет абіраўся ў Оршы паслом на сойм. Соімы 1718 і 1724 гг. былі лімітаваны, што дало магчымасць Шэмету прыняць удзел у чатырох соймах: 1718, 1719–1720, 1724, 1726 гг. На апошнім з іх Мікалаю Шэмету быў нададзены ўрад полацкага кашталяна. Сам Мікалай Шэмет быў слаба звязаны з Полацкім ваяводствам, і атрыманне гэтага ўрада стала магчыма дзякуючы двум прычынам. Па-першае, падтрымкі каралеўскага двара. Па-другое, адсутнасці моцнага канкурэнта на гэты ўрад з боку мясцовай павятовай эліты. Да гэтага часу Мікалая Шэмета з Полацкім ваяводствам звязвала толькі тое, што ён быў паручнікам харугвы каралевіча Фрыдэрыка Аўгуста, якая дыслацыравалася ў Полацку, і праз гэту тэрыторыю экспартаваліся тавары ў Рыгу з яго ўладанняў у Аршанскім павеце. Пасля смерці 2 жніўня 1728 г. полацкага ваяводы Станіслава Дэнгофа менавіта Мікалай Шэмет становіцца першым ураднікам Полацкага ваяводства і застаецца ім да смерці.

ЛІТАРАТУРА

1. Naratym, A. Szemioth Mikołaj Józef / A. Naratyn, A. Matsuk // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa; Kraków, 2012. – Т. XLVIII/1, z. 196. – S. 156–158.
2. Мацук А.У. Владения рода Шеметов и Сангушек и участие их представителей в общественно-политической жизни Речи Посполитой XVII – XVIII ст. // Друцк: Друцк и Друцкая волость (княжество) в IX–XII вв., летопись древних слоев, князя Друцкие и их владения в XIII – XVIII вв., ремесло, промыслы, торговля (по данным археологии, нумизматики, письменных источников), памятники культуры и объекты туризма / О.Н. Левко [и др.] ; редкол.: А.А. Коваленя (гл. ред.) ; науч. ред. О.Н. Левко. – Минск, 2014. – С. 270–290.
3. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. – SA 39.
4. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. – SA 43.
5. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. – SA 48.
6. Віцько, Д. Паўстанне на ўсходзе Беларусі ў 1701–1702 гг. / Д. Віцько // Беларускі гістарычны часопіс. – 2007. – № 4. – С. 15–21.
7. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску. – Ф. 1731. Воп. 1. Спр. 2.
8. Віцько, Д. Зборы паспалітага рушэння шляхты ВКЛ у 1702 г. / Д. Віцько // Вялікае княства Літоўскае і суседзі. Права. Вайна. Дыпламатыя / рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч. – Мінск, 2012. – С. 255–287.
9. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску. – Ф. 1731. Воп. 1. Спр. 3.
10. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску. – Ф. 1731. Воп. 1. Спр. 4.
11. Заозерский, А. Фельдмаршал Б.П. Шереметев / А. Заозерский. – М., 1989.
12. Burdowicz-Nowicki, J. Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706 / J. Burdowicz-Nowicki. – Kraków, 2010.
13. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску. – Ф. 1731. Воп. 1. Спр. 6.
14. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску. – Ф. 1731. Воп. 1. Спр. 7.
15. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску. – Ф. 1731. Воп. 1. Спр. 8.
16. Lietuvos mokslų akademijos biblioteka. – F. 17. Op.1. B. 177.
17. Lietuvos mokslų akademijos biblioteka. – F. 148. Op.1. B. 79.
18. Kosińska, U. Sejm 1719–1720 a sprawa ratyfikacji traktatu wiedeńskiego / U. Kosińska. – Warszawa, 2003.
19. Lietuvos mokslų akademijos biblioteka. – F. 17. Op.1. B. 68.
20. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску. – Ф. 1731. Воп. 1. Спр. 9.
21. Lietuvos mokslų akademijos biblioteka. – F. 17. Op.1. B. 52.
22. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. – SA 77.
23. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску. – Ф. 1734. Воп. 1. Спр. 17.
24. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску. – КМФ-18. № 165.

25. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. – SA 81.
26. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску. – Ф. 1731. Воп. 1. Спр. 10.
27. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску. – Ф. 1731. Воп. 1. Спр. 11.
28. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску. – Ф. 1731. Воп. 1. Спр. 15.
29. Мацук, А. Полацкае ваяводства ў XVIII ст.: ваявода, шляхецкая эліта, соймкі / А. Мацук. – Мінск, 2014.
30. Архив внешней политики Российской империи. – Ф.79. Отношения с Польшей. Оп.1. 1733 г. Д.17.
31. Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (AZS WKL). – Warszawa, 2006. – Т. 1 : Opracował H. Lulewicz.

Паступніў 14.04.2016

**POLOTSK CASTELLANS NICHOLAS SEMET IN THE SOCIO-POLITICAL LIFE
OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH
IN THE FIRST THIRD OF THE XVIII CENTURY**

A. MATSUK

We investigate the role and place of Nicholas Semet in socio-political life of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the first third of the XVIII century; the detailed reconstruction of his biography is given. It is noticed that the apogee of the activity of Nikolay Semet in socio-political life of the Polish-Lithuanian Commonwealth falls at the beginning of the XVIII century, when he has been one of the leaders of "Republican" in Orsha district. It is found that this has been the impetus for his career, which has ended in the senatorial government Polotsk castellans.

Keywords: *Nicholas Semet, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the senatorial government Polotsk castellans.*

УДК 94(476)“1969/1991”

**ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ НОВОГО И НОВЕЙШЕГО ВРЕМЕНИ
В ИНСТИТУТЕ ИСТОРИИ АН БССР В 1969–1991 ГОДЫ**

*канд. ист. наук, доц. В.А. ОСТРОГА
(Белорусский государственный университет)*

Рассматривается изучение истории Нового и Новейшего времени зарубежных стран в Институте истории Академии наук БССР в 1969–1991-х годах. Исследование основано на использовании ранее неопубликованных архивных источников. Отмечается, что академическая научная инфраструктура в области всеобщей истории периодически ликвидировалась, что не создавало основ преемственности и возможности формирования крупной научной школы академических историков в области всеобщей истории. Только создание сектора истории зарубежных социалистических стран в 1969 г. позволило возобновить исследования в области Новейшей истории в АН БССР. Однако после создания в 1983 г. на его основе сектора истории зарубежных связей БССР исследования всеобщей истории вновь трансформировались в изучение истории Беларуси. Делается вывод, что деятельность Института истории АН БССР в рассматриваемый период заложило прочную основу для формирования современной белорусской академической школы историков-международников.

Ключевые слова: историография, научные исследования, Новая и Новейшая история, история международных отношений, научный центр, Академия наук БССР.

Введение. Изучение развития исторической науки является актуальной и важной исследовательской задачей. Нельзя утверждать, что существующие в Беларуси научно-исторические исследовательские центры в историографическом плане абсолютно не исследованы. Но на сегодняшний день, несомненно, анализ их деятельности недостаточен и поверхностен. Поэтому предлагаемое изучение работы академических центров в области изучения истории Нового и Новейшего времени зарубежных стран в 1960–1980-х годах, основанное в значительной мере на основе архивных источников, углубит наше представление о развитии этой области исторического знания в Беларуси.

Основная часть. Академические центры играли в БССР достаточно большую роль в области изучения истории Нового и Новейшего времени зарубежных стран. Однако их позиции в силу определенных причин оказались слабее, чем они потенциально способны были занять. На протяжении существования Белорусской ССР в числе академических центров были научно-исследовательские подразделения Института белорусской культуры и АН БССР. Их насчитывалось свыше десятка. Отметим, что в довоенный период стремление академических ученых изучать проблемы всеобщей истории было более сильным и институционально развитым, чем в послевоенные десятилетия, особенно начиная с 1950-х годов. Так, специализированные академические структуры периодически ликвидировались, что не создавало основ преемственности и возможности формирования научной школы. К примеру, в Институте истории АН БССР в области истории Нового и Новейшего времени в 1929–1938 гг. работала секция истории Запада, далее сектор истории Новейшего времени в 1951–1952 гг., сектор истории зарубежных социалистических стран (истории европейских социалистических стран) в 1969–1983 гг., и затем через почти 20 лет в 2001 г. создан отдел «Всеобщей истории Нового и Новейшего времени». Ныне это Центр всеобщей истории и международных отношений, где изучается всеобщая история с древнейших времен, история международных отношений Республики Беларусь и межгосударственные интеграционные процессы. Таким образом, можно констатировать лишь фактически начальный уровень институционального развития Новой и Новейшей истории в академических структурах БССР, причем их научная тематика постоянно стремилась к выходу на проблемы белорусской истории, а не на исследования собственно всеобщей истории.

В конце 1950-х – начале 1960-х годов в Советском Союзе происходит дальнейшее расширение проблематики исследований в области всеобщей истории. Развитие экономических, культурных и политических связей СССР и БССР со странами социалистического лагеря, рост интереса общественности к вопросам строительства социализма в этих странах, активизация зарубежных контактов советских ученых потребовали расширения тематики научных исследований и, в частности, создания, в Академии наук БССР подразделений, занимающихся вопросами зарубежной истории, международных связей БССР. Так, в 1966 г. в секторе истории Беларуси послевоенного периода началась работа над темой «Развитие международных связей БССР с социалистическими странами в послевоенное время». Тему разрабатывали С.Д. Войтович, В.С. Толстой и Н.С. Воробей. Вскоре их исследования были закреплены в первых в

БССР кандидатских диссертациях по внешним связям БССР. Таким образом, в 1960-х гг. стали создаваться условия для восстановления академических исследований всеобщей истории.

20 октября 1969 г. в Институте истории АН БССР был создан сектор истории зарубежных социалистических стран. Как отмечает профессор В.Е. Снапковский – «главными причинами его создания были политические: после событий 1968 г. в Чехословакии советское руководство поняло необходимость научного исследования «братских» социалистических стран», которые время от времени сталкивались с острыми кризисами [1, с. 298]. Учитывая возможности Института и объективные сложности, в первую очередь кадровые, в его научную проблематику вошли вопросы Новейшей истории стран Восточной и Центральной Европы, двусторонних связей Белорусской ССР с социалистическими странами и сотрудничества с ООН. Руководить сектором был назначен известный ученый, до того заведовавший отделом истории Великой Отечественной войны, доктор исторических наук А.Н. Мацко.

К 1970 г. сектор значительно укрепился, и в его составе трудилось 7 человек. Руководитель А.Н. Мацко работал над темой «Внутренние и внешние предпосылки образования ПНР», С.Д. Войтович – «Связи Белорусской ССР с развивающимися странами», М.Г. Крэканэ – «Экономическая помощь СССР Румынии в исторической литературе (1948–1960 гг.)», Н.К. Дегиль – «Сотрудничество Белорусской ССР и Федеративной Народной Республики Югославия (1956–1966 гг.)», В.П. Голубович – «Сотрудничество Белорусской ССР и Венгерской народной республикой (1956–1970 гг.)», В.С. Толстой – «Белорусско-польские внешнеполитические отношения» и Л.П. Мирочицкий – «Сотрудничество Белорусской ССР и Чехословацкой социалистической республики (1956–1966 гг.)» [2, л. 2–4].

В январе 1971 г. сектор стал именоваться сектором истории европейских социалистических стран (ИЕСС). Кроме приоритетных проблем внешней политики БССР в нем изучались вопросы Новейшей истории Польши, Болгарии, Чехословакии и ГДР, общие проблемы европейской части социалистического лагеря. Теперь круг изучаемых стран – только Европа. Как утверждает В.Е. Снапковский, «несмотря на название, приоритетным направлением сектора сразу был определен анализ зарубежных связей БССР», а «необеспеченность сектора квалифицированными кадрами по специализации отдельных стран Восточной Европы, их отток в вузы по причине более высокой оплаты труда, трудности с изданием научной продукции по проблематике европейских социалистических стран (это считалось прерогативой московских академических учреждений) привели к тому, что с начала своего существования ИЕСС сконцентрировался на исследовании двух- и многосторонних связей БССР с отдельными странами «социалистического содружества» и деятельности республики в ООН. Но задача изучения Новейшей истории отдельных европейских социалистических стран не снималась» [3, с. 72]. Одновременно с этим сотрудники сектора занимались изучением иных вопросов, в первую очередь связанных с темами диссертационных исследований.

В итоге НИР сектора на 1971 гг. осуществлялась по большой общей теме «Белорусская ССР в международных отношениях». Ее целью было отразить вклад белорусского народа в дело сохранения и укрепления мира и международной безопасности. Исследования международных связей БССР, которые там проводились, стали новым перспективным научным направлением. Так, значительным вкладом в науку явилась монография В.С. Толстого «Братское сотрудничество белорусского и польского народов. 1944–1964 гг.» (1966). Сотрудник сектора С.Д. Войтович в 1968 г. издал книгу «БССР в борьбе за мир и сотрудничество между народами», а в 1974 г. – «Белорусская ССР и развивающиеся страны (1945–1970 гг.)».

29 ноября 1973 г. на должность заведующего сектором ИЕСС был утвержден полонист, кандидат исторических наук В.С. Толстой. На сентябрь 1974 г. распоряжением по Институту было закреплено распределение сотрудников сектора по выполнению плановых тем: «Участие БССР в сотрудничестве Советского Союза с развивающимися странами в ООН по вопросам разоружения и ослабления международной напряженности. 1945–1970 гг. (С.Д. Войтович, М.Г. Крэканэ, Л.Н. Юрсон и С.А. Кузнецова); «Национальная политика буржуазной Польши в западнобелорусских землях (1921–1939 гг.)» (В.С. Толстой, Г.Г. Сергеева, А.Н. Устинович, Н.К. Дегиль и А.Е. Петрунников); «Сотрудничество БССР и ЧССР в 1967–1974 гг. (Л.П. Мирочицкий, Н.Д. Коваленко, Э.А. Лейкин, Г.М. Ганжа и А.С. Леднева)» [4, л. 52]. Активная работа сектора принесла свои плоды. По итогам социалистического соревнования 1975 г. он занял 3-е место и был награжден Почетной грамотой.

Отметим, что сотрудники сектора на протяжении нескольких лет активно работали в одноименной секции в Научном проблемном совете по истории Белоруссии при Институте истории. В самой секции председательствовал В.С. Толстой, а кроме него в ее состав вошли (на 1977 г.): ученый секретарь секции Г.Г. Сергеева, С.Д. Войтович, Л.П. Мирочицкий (Институт истории АН БССР), А.Н. Мацко, И.Л. Петрович (Минский ГПИ), Н.Г. Лобатенко (Минская ВПШ при ЦК КПБ), Н.С. Воробей (Белорусский политехнический институт), Д.Б. Мельцер, Д.С. Климовский (БГУ), В.П. Жуков, И.Ф. Дешко (Гродненский ГПИ), Н.Л. Третьякова (ГГУ), С.А. Малевич (Минский ГПИИЯ) [5, л. 57].

В этот период в соответствии с годовым планом НИР института на 1978 г. ученые сектора ИЕСС трудились над темой «Углубление интернационализации общественной жизни – объективный, закономерный процесс строительства коммунизма», которая содержала в себе проблематику Новейшей истории. В ее рамках работали над различными проблемами: Э.А. Лейкин – «Участие КПБ в сотрудничестве КПСС с коммунистическими и рабочими партиями социалистических стран», «Деятельность общественных организаций Белорусской ССР по осуществлению сотрудничества с народами социалистических стран»; Л.П. Мирочицкий – «Внешняя и внутренняя политика ЧССР»; С.Д. Войтович – «Социалистические страны Европы в ООН в борьбе за мир и безопасность народов (1945–1975 гг.)»; Г.Г. Сергеева по болгарской тематике. Но все же периодически давало о себе знать кадровое движение. Так, в 1979 г. из сектора ушла специалист по Югославии Н.К. Дегиль, и ее проблематику подхватил Л.П. Мирочицкий, а должность младшего научного сотрудника занял В.Е. Снапковский, исследовавший взаимоотношения ГДР и ФРГ. В 1981 г. в сектор пришла Л.В. Языкович, изучавшая участие БССР в деятельности ЮНЕСКО.

В начале 1980-е гг. Институт истории совместно с секцией всеобщей истории Научного проблемного совета начал координацию исследований белорусских историков. В это время сотрудники сектора: С.Д. Войтович, Л.П. Мирочицкий, Г.Г. Сергеева, В.Е. Снапковский, М.Г. Крэккане, А.С. Леднева, Н.Д. Коваленко и Л.В. Языкович под руководством П.Т. Петрикова и В.С. Толстого работали над темой «История строительства социализма в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, развитие сотрудничества и братской взаимопомощи социалистических стран» [6, л. 10].

Необходимо отметить, что работа сектора никогда не осуществлялась в благоприятных условиях. Как вспоминает В.С. Толстой, в начале 1980-х гг. на уровне Президиума АН БССР появилось мнение, о том, что больше нет необходимости в существовании «небелорусского» сектора – что можно нового написать по всеобщей истории в Институте истории, пусть это лучше делают в Москве. Поэтому, по предложению директора института П.Т. Петрикова, в 1982 г. сектор было решено репрофилировать. Руководство института объясняло реорганизацию необходимостью большей концентрации усилий на международной деятельности БССР и реальных исследовательских возможностях его сотрудников [7, с. 86]. Однако в соседней Украине за пять лет до этого решения в структуре АН УССР был создан даже не сектор, а Институт социальных и экономических проблем зарубежных стран. Его научными направлениями стали изучение стран СЭВ, Ближнего Востока, национально-освободительной борьбы, критика буржуазной идеологии и другие. В АН БССР, наоборот, это направление стало свертываться. Хотя были и другие подобные примеры. Так, данная область не исследовалась в АН соседних с Беларусью прибалтийских республик. Таким образом, белорусские академические историки в очередной раз вынуждены были отстраниться от исследования проблем всеобщей истории. В итоге в том же году В.С. Толстой перешел в сектор «Истории Октябрьской революции и гражданской войны», а и.о. заведующей сектора была назначена кандидат исторических наук Г.Г. Сергеева. Вскоре прежняя исследовательская тема «История строительства социализма в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, развития братского сотрудничества социалистических стран», запланированная на 1981–1985 гг., была переформулирована на «Участие Белорусской ССР в сотрудничестве СССР с социалистическими странами».

В 1983 г. сектор был переименован в сектор истории зарубежных связей БССР. Это, как тогда считалось, точнее отражало его научно-исследовательскую проблематику, сложившуюся на практике. Под руководством Г.Г. Сергеевой научную работу в нем проводили С.Д. Войтович, М.Г. Крэккане, В.П. Голубович, Л.П. Мирочицкий, А.С. Леднева, Н.В. Нехайчик (с 1983 г.), Л.В. Языкович, Т.А. Поповская и Т.Д. Хруцкая. В 1984 г. была завершена прежняя тема НИР сектора. Одним из ее результатов стали две монографии: «БССР в отношениях СССР с развивающимися странами (1971–1985 гг.)» (С.Д. Войтович) и «Участие БССР в сотрудничестве СССР и Румынии (1950–1980 гг.)» (М.Г. Крэккане). В 1985–1988 гг. в секторе разрабатывалась новая исследовательская тема «Социально-экономические и культурные связи Белорусской ССР с зарубежными странами». В ее рамках сотрудники были исполнителями разных подтем: С.Д. Войтович – «БССР в экономических отношениях СССР с зарубежными странами», Г.Г. Сергеева – «Деятельность Белорусской ССР в международных научных и научно-технических организациях (1970–1985 гг.)», Л.П. Мирочицкий – «Белорусско-югославские культурные и научные связи (1946–1985 гг.)», В.П. Голубович – «Интернациональные связи профсоюзов Белорусской ССР и социалистических стран (1971–1985 гг.)» и М.Г. Крэккане – «Культурное сотрудничество белорусского и румынского народов (1945–1985 гг.)».

В период перестройки сектор отошел от проблем всеобщей истории, стараясь приблизить свои исследования к потребностям тогдашнего белорусского общества, которое жадно стремилось узнать больше о своей истории. Так, в декабре 1989 г. В.Е. Снапковский опубликовал в академической газете «За передовую науку» большую статью «Мы многого еще не знаем», где критически проанализировал состояние изучения истории международной деятельности Белорусской ССР [8, с. 5]. В свою очередь, крупный советский историк профессор И.С. Галкин сетовал в своем письме в редакцию журнала «Новая

и новейшая история» в 1988 г. – «В последние годы наиболее серьезно отставание в изучении всеобщей истории в стране. В большинстве институтов истории Академий наук союзных республик нет подразделений, занимающихся всеобщей историей ... Мы нуждаемся в серьезных и качественных сдвигах в изучении всеобщей истории» [9, с. 207]. Поэтому неудивительно, что в отчете о выполнении плана НИР института за 1990 г. среди 25 исследовательских тем имелась только одна тема, касавшаяся проблем истории международного сотрудничества «Культурные и научные связи между БССР и ПНР (1945–1985 гг.)» [10, л. 2]. В этом году была завершена тема «Общественно-политические связи Белорусской ССР с зарубежными странами (1945–1985 гг.)».

В конце 1980-х гг. в АН СССР все же признали, что «тенденция первых послевоенных лет, приведшая к созданию в союзных республиках универсальных академий, в основном копирующих научные направления и структуру АН СССР, изжила себя. В ряде республиканских академий произошло пагубное для развития науки замыкание на сугубо республиканском уровне» [11, с. 91]. Белорусские историографы Д.В. Кареев и А.Н. Нечухрин в своей статье, посвященной общим тенденциям развития белорусской историографии в 1990-е гг., отметили, что Институт истории НАН Беларуси «почти полностью сосредоточился на разработке белорусской проблематики» и «центр тяжести в изучении ... всеобщей истории ... в итоге переместился на соответствующие кафедры исторических факультетов вузов» [12, с.14–15]. С 1991 г. в новых условиях государственной независимости в стенах Академии наук первоначально не произошло какой-либо заметной активизации изучения всеобщей истории. Более того, в связи с новыми задачами в 1991 г. сектор был преобразован в отдел истории национальных отношений и культуры Беларуси советского периода, руководимый Г.Г. Сергеевой. Лишь в 2001 г., когда в институте было вновь образовано подразделение в области зарубежной истории – отдел всеобщей истории Нового и Новейшего времени, академические ученые смогли напрямую заняться проблемами зарубежной истории [13, с. 325].

Закключение. Анализ развития исследований Новой и Новейшей истории в академических структурах БССР демонстрирует постоянный интерес академических ученых к проблемам всеобщей истории начиная с середины 1920-х гг. Однако недостаток квалифицированных кадров, научная и политическая конъюнктура не позволила этой отрасли знаний стабильно развиваться в стенах академии, что, как признают современные историки, является неправильным. Но, несмотря на все объективные и субъективные трудности, деятельность специализированных подразделений Института истории АН БССР заложила прочное основание для формирования современной белорусской академической школы историков-международников и, в целом, всеобщников.

ЛИТЕРАТУРА

1. Снапкоўскі, У.Е. Знешнепалітычная дзейнасць і міжнародныя сувязі Беларусі ў даследаваннях Інстытута гісторыі НАН Беларусі (1960–90-я гг.) / У.Е. Снапкоўскі // Гістарыяграфія гісторыі Беларусі: стан і перспектывы развіцця : матэрыялы навук. канф., прысвечанай 70-годдзю Інстытута гісторыі НАН Беларусі., Мінск, 6–7 кастр. 1999 г. / Ін-т гісторыі НАН Беларусі ; рэдкал. М.П. Касцюк (гал. рэд.). – Мінск, 2000. – С. 297–301.
2. Протоколы заседаний сектора истории зарубежных социалистических стран [1970 г.] // Центральный научный архив НАН Беларуси. – Ф. 3. Оп. 1. Д. 637.
3. Снапкоўскі, У.Е. Аб навуковых даследаваннях Аджзела нацыянальных і міжнародных адносін Беларусі Інстытута гісторыі НАН Беларусі (1960–1990-я гг.) / У.Е. Снапкоўскі // Беларуский журнал международного права и международных отношений. – 2000. – № 1. – С. 72–75.
4. Приказы по Институту. Т. 2. [1974 г.] // Центральный научный архив НАН Беларуси. – Ф. 3. Оп.1. Д. 682.
5. Отчет о деятельности Научного совета [1977 г.] // Центральный научный архив НАН Беларуси. – Ф. 3. Оп. 1. Д. 716.
6. Годовой отчет о научно-исследовательской работе [1981 г.] // Центральный научный архив НАН Беларуси. – Ф. 3. Оп. 1. Д. 778.
7. Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі : (Да 70-годдзя ўтварэння) / М.П. Касцюк [і інш]. – Мінск : Экаперспектыва, 1999. – 107 с.
8. Снапковский, В.Е. Мы многого еще не знаем / В.Е. Снапковский // За передовую науку. – 1989. – 8 дек. – С. 2–5 ; 15 дек. – С. 5.
9. Галкин, И.С. Об эффективности научного потенциала вузовских историков / И.С. Галкин // Новая и новейшая история. – 1988. – № 5. – С. 205–207.
10. Отчет о выполнении плана научно-исследовательской работы института [1990 г.] // Центральный научный архив НАН Беларуси. – Ф. 3. Оп. 1. Д. 944.
11. Белогуров, М.Г. В Совете по координации научной деятельности / М.Г. Белогуров, В.Г. Овчинников // Вопросы истории. – 1987. – № 12. – С. 90–96.
12. Карев, Д.В. Развитие исторических исследований в Республике Беларусь : общие тенденции / Д.В. Карев, А.Н. Нечухрин // Весн. Гродзен. дзярж. ун-та імя Янкі Купалы. Сер.1, Гісторыя. Філасофія. Паліталогія і сацыялогія. Культуралогія. Мастацтвазнаўства. Педагагіка. Псіхалогія. Правазнаўства. Філалогія. – 2000. – № 1. – С. 14–25.

13. Институт истории Национальной академии наук Беларуси в лицах (1929–2008 гг.) : биобиблиогр. справ. / Корзенко Г.В. [и др.] ; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Белорус. наука, 2008. – 423 с.

Поступила 23.03.2016

**THE STUDY OF THE MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY
AT THE INSTITUTE OF HISTORY ACADEMY OF SCIENCES OF THE BSSR IN 1969-1991**

V. ASTROHA

The article discusses the study of the modern and contemporary history of foreign countries at the Institute of history Academy of Sciences of the BSSR in 1969–1991. Study is based on the use of previously unpublished archival sources. The author notes that academic research infrastructure in the field of General history periodically eliminated that did not create the foundations of continuity and the possibility of formation of large scientific schools academic historians in the field of General history. Only the creation of the sector of foreign socialist countries in 1969, allowed to revive research in the field of contemporary history in the Academy of Sciences of the BSSR. However, since its creation in 1983 based on it sector history of the BSSR foreign relations, studies of General history again transformed into the study of the history of Belarus. It is concluded that the activities of the Institute of history Academy of Sciences of the BSSR in the period under review panned durable basis for the formation of the modern Belarusian school of academic historians of international affairs.

Keywords: *historiography, research, modern and contemporary history, history of international relations, research centre, Academy of Sciences of the BSSR.*

УДК 432.34

ЕВРЕИ БЕЛАРУСИ В XX ВЕКЕ: ОПЫТ ПРИОБРЕТЕНИЯ И ПОТЕРЬ

д-р ист. наук, проф. М.В. СТРЕЛЕЦ
(Брестский государственный технический университет)

Рассматриваются проблемы истории белорусских евреев в XX веке в свете принципиально новых концептуальных подходов, которые прослеживаются в книге Л. Смиловицкого «Евреи Беларуси: из нашей общей истории, 1905–1953 гг.» Делается вывод, что Л. Смиловицкому удалось показать, насколько разнообразной, сложной, трагичной, противоречивой и в то же время необыкновенно интересной и поучительной является история белорусского еврейства первой половины XX века. Одновременно монография этого израильского ученого дает представление о богатстве источников и тем для научного поиска, о том, сколько событий и исторических персонажей еще не получили своей оценки, сколько устоявшихся стереотипов нуждаются в переоценке.

Ключевые слова: антисемитизм, ассимиляция, Беларусь, евреи, концепции, Леонид Смиловицкий, тоталитаризм, Холокост, этнос.

Введение. «Евреи Беларуси: из нашей общей истории, 1905–1953 гг.», увидевшая свет в Минске в 1999 г., – первая книга израильского историка Леонида Львовича Смиловицкого, который последние 25 лет изучает историю белорусского еврейства [1].

Объективная оценка настоящей монографии возможна только при условии, что будут приняты во внимание все последующие публикации автора. Только в таком случае можно понять значимость настоящей работы и ее место в творческой биографии автора.

Основная часть. Не трудно догадаться, что книга Л. Смиловицкого о судьбе евреев в противоречивую эпоху первой половины XX века возникла не на пустом месте. Евреи Беларуси, как народ, всегда интересовали историков до и после 1917 г. Пиком этого интереса стали двадцатые годы, когда творческий поиск не знал ограничений, старая историческая школа еще не была утрачена, а наряду с ней рождались новые подходы в освещении исторического прошлого. К сожалению, в тридцатые годы этот процесс был сначала искусственно ограничен, а потом прерван политикой русификации, в основу которой были положены «классовые интересы» в исторической науке. Великая Отечественная война и трагедия Холокоста, а затем кардинальные перемены во внутренней политике СССР в послевоенный период сделали невозможным научное изучение истории евреев Беларуси в нашей стране. Центр тяжести исследований, посвященных истории российского и советского еврейства, переместился на Запад.

К началу девяностых годов историками Израиля, Америки, Англии, Германии, Франции, Польши был проделан определенный путь в изучении названной проблемы. Однако их труды страдали одним недостатком – отсутствием архивных документов. Зарубежные исследователи могли использовать только источники второго плана – советские публикации, периодическую печать, статистические сборники, воспоминания очевидцев и современников событий, личные архивы, которые дополняли мемориальные книги по истории еврейских общин, изданные в 1950–1980-е гг. в Израиле на идиш и иврите.

Отличие советских архивов от подобных научных учреждений в демократическом мире заключалось в том, что это была разновидность спецхрана, доступ в который строго контролировался. Главное правило в работе советских архивистов, распространявшееся и на Беларусь, состояло в том, чтобы не позволить пролить свет как раз на то, что настоятельно требовало своего изучения. «Придворным историкам» из Института истории партии при ЦК КПБ и Института истории АН БССР поручалось представить события такими, какими они должны были выглядеть с точки зрения Коммунистической партии. Необходимость такого подхода обосновывалась формулой: обобщать только положительный опыт партии. Критики белорусской истории на советский манер объявлялись в СССР ревизионистами, фальсификаторами, клеветниками, пособниками империалистов и т.п. Разумеется, что в этой схеме не оставалось места для изучения национальной истории евреев Беларуси, традиций, культуры и языка идиш, не говоря уже об иврите, который еще в 1920-е годы был объявлен языком контрреволюции, – раввинов и сионистов.

Отсутствие полноценных архивных данных сказывалось на качестве публикаций по истории евреев Беларуси. Нельзя было проследить, как формировалась государственная политика, кто и как ее осуществлял на практике, понять динамику процесса, а сделать ясные и точные выводы – невозможно. Вот почему до 1991 г. в Израиле, Германии, Америке и других странах не вышло ни одного обобщающего труда с панорамным видением истории евреев Беларуси. Так, в истории белорусской иудаики возникла ниша, которая ожидала своего заполнения.

Для восполнения этого пробела требовался, с одной стороны, достоверный архивный материал, а с другой – профессионал, знающий эпоху, исторический фон событий, умеющий распознать главное во второстепенном, увидеть большое в малом. Такой человек должен был хорошо знать советскую ментальность, понимать условности и намеки в поведении советской государственной машины и одновременно воспринимать стандарты западной исторической школы. Подобную задачу трудно было решить западному историку с выученным русским языком, выросшим в мире, построенном на плюрализме и свободе прав личности и гражданина. Понять коды поведения «хомо советикус» такому исследователю было не по силам. Наконец, эта работа требовала большой мотивации, сил и времени для проникновения в исторический материал, его изучение, обобщение и изложения собственной версии событий.

Вторая половина 1980-х и начало 1990-х годов ознаменовались большими переменами, которые потрясли Советский Союз. Последовали отмена цензуры, открытие архивов, переоценка ценностей, попытка белорусов по-новому взглянуть на собственную историю, падение идеологических оков, стремление к переустройству общества, поиск новых подходов в изучении прошлого. Для историков открылись новые возможности. Открылись спецхраны, начался процесс рассекречивания закрытых архивных фондов. Западное историческое сообщество поспешило воспользоваться плодами перестройки. Родились взаимовыгодные научные связи, появились совместные проекты. Так, копии уникальных документов из истории евреев Беларуси поступили в Яд Вашем, Центральный архив народа Израиля, Сионистский архив в Иерусалиме и другие научные учреждения.

Именно тогда взойшла звезда Леонида Смиловицкого, который оказался в нужное время в нужном месте. Совершив репатриацию в Израиль осенью 1992 г., он уже через год приступил к работе в архиве Национального мемориала Катастрофы и героизма Восточноевропейского еврейства (Яд Вашем) в Иерусалиме. Здесь состоялось его первое знакомство с израильской наукой. Богатство и разнообразие сведений о жизни евреев Беларуси, накопленные в израильских архивах, поразило Леонида Львовича. Сравнивая то, что поступило в архив из стран бывшего СССР незадолго до его репатриации, с тем, что уже находилось в Израиле, знакомясь с публикациями на иврите и английском языках, посвященных истории евреев Беларуси, Смиловицкий обнаружил научную нишу.

Свои выводы и наблюдения Смиловицкий всегда сверял с тем, что было написано и издано до него. Именно поэтому каждый материал, который вошел в книгу, содержит рассуждения и размышления автора, анализ доказательной базы с привлечением большого количества источников. Творческий метод автора состоит в умелом сочетании архивного материала, опубликованных источников и устной истории (интервью, воспоминаний, мемуаров). Сочетание этих трех компонентов делают историю достоверной и убедительной. Подобный прием, впервые апробированный в книге «Евреи Беларуси: из нашей общей истории, 1905–1953 гг.», впоследствии будет использован исследователем во всех его последующих научных трудах.

До Смиловицкого первую попытку написания обзорной работы по истории евреев Беларуси сделал профессор Белорусского государственного педагогического университета им. М. Танка Э.Г. Йоффе в 1996 г. [2]. Вместе с тем, его книга была задумана и исполнена в научно-популярном стиле и не претендовала на статус научного исследования.

Для автора было важно, чтобы его первая книга увидела свет именно в Минске, что давало гарантию ее доступности белорусскому читателю. Однако в ходе издания, рукопись, поступившая в издательство АРТИ-ФЕКС, претерпела большие изменения. Первоначальный вариант обладал всеми атрибутами научной монографии. Текст книги был снабжен подстрочным аппаратом, пояснительными сносками, ссылками на источники и архивы, списком библиографии, именным, географическим и тематическим указателями. Однако издатель, Лев Романович Козлов, не позволил полностью осуществить творческий замысел автора. Без согласования с автором из книги были удалены наиболее проблемные, с точки зрения Козлова, места.

Книгу, конечно, очень обедняет отсутствие подстрочного аппарата и ссылок на использованные источники и литературу. Это лишает читателя возможности понять логику, увидеть аргументацию и проследить ход творческого поиска автора.

В книгу «Евреи Беларуси: из нашей общей истории, 1905–1953 гг.» вошли 13 очерков, которые тематически охватывают период от первой русской революции до смерти Сталина. Книга была составлена на материале публикаций Смиловицкого на иврите и английском языке в научных журналах Израиля, Великобритании и США в 1995–1998 гг.

13 очерков были объединены семью темами. Первые четыре темы посвящены участию евреев в первой русской революции 1905 г., еврейской школе и народному образованию, советскому строительству, омраченному предвоенными репрессиями, Холокосту и вооруженному сопротивлению евреев с нацистами [1, с. 21–209]. Пятая тема – показ судьбы евреев Беларуси на примере отдельно взятых общин – Городеи, Червены и Речицы [1, с. 210–237], шестая – религиозная жизнь после войны на примерах Бобруйска и Минска, а также судьба раввинов и других руководителей общин республики [1, с. 247–301].

Книгу завершает глава о жизни и творческом наследии Заира Исааковича Азгура, выдающегося советского скульптора, не забывшего о своем еврействе [1, с. 302–309]. Разнообразие тем, представленных автором за первые пять лет его пребывания в Израиле, широта и глубина научного проникновения в проблематику позволяют судить, насколько плодотворным был старт ученого.

В начале творческого процесса исследователя всегда лежит выбор темы. Если читатель задается вопросом, кто последний раз с научной точки зрения освещал проблему еврейских погромов периода первой русской революции в Беларуси, то обнаружит, что до Смиловицкого это делали только Лев Дейч [3] и Самуил Агурский [4] 90 лет назад!

Если говорить о другой главе, посвященной истории школы на идиш в Беларуси, то последние публикации по этой теме относятся к довоенному периоду, а единственная статья на обобщающую тему в этом вопросе была напечатана Юделем Марком в Нью-Йорке полвека назад [5].

Позволим себе немного более подробно охарактеризовать эту важную тему. Смиловицкий рассказывает, как родилась идея строительства еврейской школы на идиш в Беларуси, как еврейская секция при ЦК КП(б)Б использовала народное образование и просвещение в борьбе с религией и традицией (противопоставление хедерам и иешивам), что представляли собой советские учебники на идиш и чем они отличались от их русской версии. В книге приводятся статистические данные национального состава учреждений народного просвещения, начиная с детских садов и детских домов и приютов, и заканчивая высшими учебными заведениями в соответствии с языком обучения (идиш, белорусский, русский, польский, украинский языки). Говорится не только о формировании системы образования на идиш, но и о подготовке педагогических кадров, не только об учебном процессе и общественной работе, но и активном участии школы во всех мероприятиях советской власти. Автор показывает, что представляло собой образование на идиш к середине тридцатых годов. Дается ответ на вопрос, что явилось мотивом закрытия школы на идиш в 1938 году, как родители и еврейская общественность, национальная интеллигенция прореагировали на этот шаг советской власти, наконец, как поступили с еврейским образованием в областях Западной Беларуси в 1939–1941 гг.

Тема сталинских репрессий, от которых сильно пострадала еврейская интеллигенция в 1936–1938 гг., раскрыта судьба Изи Харика. «Певец и жертва эпохи», Исаак Давидович Харик за 20 лет сделал карьеру от талантливого юноши из еврейского местечка Зембин до члена-корреспондента АН БССР, председателя еврейской секции Союза советских писателей Беларуси (самой многочисленной в ССП). Харик стал жертвой сталинского режима, несмотря на то, что был основоположником советской пролетарской поэзии на идиш. Сведения, обнаруженные в архивах, позволили автору написать первую научную биографию замечательного поэта. Смиловицкий разыскал учеников Харика, от них он услышал много интересных подробностей. В частности, Евгений Ганкин читал ему в переводе с идиш поэму Харика, посвященную чекистам Ежова¹. В ней речь шла о вкладе ОГПУ в трудовое перевоспитание «врагов народа» на Беломорско-Балтийском канале в 1934–1935 гг.²

В этой главе Смиловицкий выступает не только как историк, но и как литературовед, анализируя поэтические произведения Харика. Мы видим, как формировалась личность поэта и гражданина, насколько искренне он воспринял идеалы советской власти, так много обещавшей еврейской бедноте, и насколько глубоким было разочарование. К чему все свелось спустя два десятилетия после революции 1917 г., как искренне он переживал, теряя товарищей, и его трагическая кончина.

Из рассказа вдовы поэта Дины Звуловны Харик читатель узнает, что на момент ее ареста вслед за мужем, дома оставались двое малышей в возрасте до трех лет, судьба которых навсегда осталась неизвестной³. Так творческая трагедия была дополнена личным несчастьем. Заблуждения Харика, как и многих других представителей творческой интеллигенции, и даже желание служить советской власти не спасли от печальной участи. Вот почему вслед за белорусской секцией Союза советских писателей Беларуси еврейская секция была почти полностью уничтожена.

Одной из центральных тем книги является трагедия Холокоста и сопротивление нацистской политике геноцида. Для каждого еврея Холокост – это психологическая травма. Когда это станет не безразлично для других народов, мы получим гарантию, что подобное никогда больше не повторится, ни с евреями, ни с кем другим. Но, к сожалению, до этого еще далеко. Вот почему каждое честное и непредвзятое

¹ Ежов Николай Иванович (1895–1940 гг.) – советский партийный и государственный деятель, председатель Комиссии партийного контроля при ЦК ВКП(б), секретарь ЦК ВКП(б), кандидат в члены Политбюро ЦК ВКП(б), народный комиссар внутренних дел СССР (1936–1938), народный комиссар водного транспорта СССР (1938–1939), главный организатор массовых репрессий в стране (1937–1938 гг.).

² Беломорско-Балтийский канал – соединяет Белое море с Онежским озером, имеет выход в Балтийское море (227 км), построен между 1931 и 1933 гг. в рекордно короткий срок, строительство велось силами заключенных ГУЛАГа, первое в СССР полностью лагерное строительство.

³ Как известно, в 1930-е гг. в СССР в детских домах системы НКВД для детей репрессированных родителей существовала практика сознательной перемены имен и фамилий малолетних воспитанников.

исследование истории Холокоста обращает на себя внимание. Речь идет не только о поиске и обнародовании новых сведений, которые мы находим в работе Леонида Смиловицкого, но и их осмыслении.

В книге «Евреи Беларуси: из нашей общей истории, 1905–1953 гг.» этой проблеме отведено три самостоятельных очерка: «Холокост и спасение евреев Беларуси», «Еврейские семейные лагеря и отряды», «Спротивление в гетто Минска».

Тема еврейского геноцида и сопротивление евреев имеет свои особенности. С одной стороны, трагедия евреев состояла в том, что из гетто некуда было бежать – среда оставалась враждебной. На это нацисты и рассчитывали, не особенно охраняя гетто. Известен не один случай, когда после массовой акции евреи, чудом уцелевшие, выбравшись из расстрельной ямы, бежали обратно в гетто. Там оставались свои, там можно было еще спрятаться. Белорусские соседи, запуганные нацистами, оказались не готовы, в своем большинстве, предоставить помощь. С другой стороны, Смиловицкий показывает, что ни один узник, бежавший из гетто, не мог спастись без помощи местного населения.

Общее негативное отношение белорусов к политике геноцида евреев подтвердило традиционную их толерантность. Автор приводит примеры из докладов руководителей айнзацгрупп⁴ о том, что набрать карателей из белорусов не получается, как нельзя и «раскачать» их на еврейские погромы. Однако до сих пор эта проблема малоизученна. Дополнительные усилия необходимы для выяснения мотивов спасения, кто и как именно это делал (предоставление крова, питания, устройства убежища, изготовление фальшивых документов, признание псевдородства и т.д.). Объективной оценки требует участие евреев в партизанском движении Беларуси, устройство и существование семейных лагерей. Раскрытие этих тем позволит полнее оценить гуманизм спасителей-праведников.

Своеобразным приемом в освещении темы Холокоста можно считать рассказ о жизни и гибели отдельных еврейских общин. Здесь Смиловицкий выступает не только в роли историка, но и краеведа. Ученый делает это на трех примерах – небольшого местечка Городея⁵, крупного местечка Червень⁶ и города Речица, районного центра Гомельской области⁷. У автора были свои причины начать разговор о том, что происходило в каждом из названных мест в отдельности. В главе «Встреча с Городеей» [1, с. 210–215], где Леонид Львович проходил свою первую педагогическую практику, учащиеся указали на место массового расстрела евреев, которое никак не было обозначено (в самом центре поселка). Сколько вообще еврейских усыпальниц оказалось разбросано на территории Беларуси? Городею еще повезло, память ее расстрелянных жителей в 2004 г. увековечил известный архитектор, лауреат Государственной премии Беларуси Леонид Левин.

Знакомство с главой «Это было в Червене» вызывает разочарование. Виною этому самоуправство издателя, который при публикации самовольно изъял ключевой документ, вокруг которого строилось все повествование. Речь шла о докладной записке с грифом «Совершенно секретно» секретаря Минского ОК ЛКСМБ И. Полякова на имя секретаря Минского ОК КП(б) В.И. Козлова. Смиловицкий обнаружил его летом 1995 г. в Национальном архиве Республики Беларусь, унаследовавшем фонды Партийного архива Института истории партии при ЦК КПБ [6].

Лаконичный по форме, но очень выразительный по содержанию документ давал представление об отношении советского руководства к еврейской проблеме в послевоенные годы (замалчивание катастрофы, отрицание вклада евреев в победу над нацизмом, гонения против «безродных космополитов» и «буржуазных националистов» основную часть которых составляли евреи). Документ был выполнен в виде типичного для второй половины сороковых годов политического доноса и раскрывал способ мышления функционеров. «Криминал», вскрытый в Червене в 1946 г., имел отношение к несанкционированной попытке родственников расстрелянных нацистами евреев увековечить их память. Поляков с возмущением сообщал Козлову, что активное участие в этой работе принимал приезжавший из Москвы Владимир Исаакович Фундатор, один из конструкторов легендарного танка Т-34, родители которого погибли в Червене.

Издатель Л.Р. Козлов вычеркнул из книги Смиловицкого имена Полякова и Козлова, опасаясь ненужных последствий. Василий Иванович Козлов (1903–1967 гг.) с января 1948 г. по 1967 г. занимал должность председателя Президиума Верховного Совета Белорусской ССР и заместителя председателя Президиума Верховного Совета СССР, а Иван Евтеевич Поляков (1914–1985 гг.), в свою очередь, возглавлял Президиум Верховного Совета БССР и одновременно являлся заместителем председателя Пре-

⁴ Айнзацгруппы полиции безопасности и СД (нем. Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, сокр. EGr, рус. «целевые группы», «группы развертывания») – военизированные эскадроны смерти нацистской Германии, осуществившие массовые убийства гражданских лиц на оккупированных ею территориях стран Европы и СССР.

⁵ Городея – поселок городского типа в Несвижском районе Минской области; 18 июля 1942 г. в ходе ликвидации гетто нацисты расстреляли 1137 евреев.

⁶ Червень (Игумен до 1923 г.) – город Минской области, 2 февраля 1942 г. было расстреляно 1800 евреев.

⁷ В Речице 25 ноября 1941 г. было расстреляно около 3 500 евреев.

зидиума Верховного Совета СССР (1977–1985 гг.). Читателю, не знакомому с оригиналом рукописи, трудно понять, сколько потеряла глава из-за такой обидной купюры.

Тем не менее, исследовательский поиск доктора Смиловицкого не остался незамеченным. Он обратил на себя внимание сотрудников Червенского краеведческого музея. Результатом стала книга И.И. Вабищевич, которая в посвящении написала: «Леониду Смиловицкому, моему фактическому соавтору с огромной благодарностью»[7].

История жизни евреев в Речице неизбежно нашла отражение в творчестве Смиловицкого как место его рождения. Автор начинает эту важную для него главу словами о значимости понятия «малая родина». Смиловицкий отмечает, что всегда чувствовал себя в Речице органично и никогда не делил ее на еврейскую и белорусскую, хотя находились такие, кто делал это намеренно. В главе «Еврейская Речица» [1, с. 216–237] рассказывается, когда именно евреи впервые появились в этом городе на Днепре, приводятся статистические данные о численности еврейского населения с 1863 по 1997 гг. Дается распределение населения Речицы в процентах по основным видам деятельности (промышленность, строительство, транспорт и связь, сельское и лесное хозяйство, торговля, свободные профессии, прислуга, рантье и др.) Приводятся сведения о религиозной жизни, годах революции и советском строительстве, сталинских репрессиях, оккупации Речицы нацистами, послевоенном восстановлении.

Евреи Речицы, застигнутые на оккупированной территории, разделили общую судьбу евреев Беларуси. В ноябре 1941 г. немцы приказали меламеду Маленковичу составить списки оставшихся евреев. Гетто в Речице устроили по ул. Фрунзе за городской тюрьмой в двухэтажном помещении. Часть домов огородили колючей проволокой и охраняли (не менее 785 семей.) В октябре-ноябре 1941 г. в Гомельской области была создана сеть гетто (15 тыс. узников). В Гомеле существовало четыре гетто: в Жлобине – два, в Рогачеве, Брагине, Хойниках, Речице и некоторых других местах – по одному [8–11]. Узников содержали в невыносимых условиях, били, унижали, морили голодом, отбирали ценности, заставляли выполнять тяжелые физические работы.

Нацисты не скрывали своих намерений, но просто убивать евреев им казалось мало. Рабочий-ударник Речицкой фабрики "Десять лет Октября" Юдка Левикович Смиловицкий (родной брат Мотеля, деда Леонида Смиловицкого) очень любил лошадей. Немцы приказали запрячь его вместо лошади в сани (даже не в телегу – Л. С.), а его жену Хаю Хацкелевну погонять мужа кнутом. Когда та отказалась, дядю Юдку застрелили на глазах у семьи. Саму Хаю отправили в Речицкую тюрьму. Назавтра их пятилетний сын Левушка пытался передать матери узелок с продуктами через забор, и был застрелен конвоиром с вышки. Басю Ароновну Смиловицкую, 1872 г. р. (прабабушка Леонида Смиловицкого) живой столкнули в погреб дома по улице Комсомольской и в течение нескольких дней наблюдали, как она умирала. Хану Шпилевскую привязали к мотоциклу и заставили бежать вслед. Когда женщина выбилась из сил и упала, ее еще некоторое время волокли по земле под гогот солдат и полицейских, а затем расстреляли.

В конце ноября 1941 г. в Речицу прибыл новый комендант, который заявил, что не станет принимать у своего преемника город до тех пор, пока "останутся в живых жида и коммунисты". 25 ноября 1941 г. после полудня к воротам гетто подъехало семь крытых грузовых автомобилей. Лейбу Рябенского, который был парализован и не мог самостоятельно взобраться в кузов сажали вилами. Каждый автомобиль увозил по 30–35 человек в сторону военных лагерей, где был противотанковый ров (ныне район костнотуберкулезного санатория – Л. С.). Когда ввели на расстрел, многие посылали проклятья. Хава-Сейна Рудницкая кричала: "Сталин победит!" Людей выгружали и загоняли в ров группами по 15–20 человек, выстраивали в шеренгу и открывали огонь из автоматов. По свидетельству очевидцев, стрелявшие были в "пьяном виде". В момент расстрела восьмилетний Борис Смиловицкий кричал: "Бандиты, фашисты, вы проливаете нашу кровь, но все равно Красная Армия победит и отомстит за нас!"

По мнению Льва Матвеевича Смиловицкого, кричал, скорее всего, не восьмилетний Борис, что трудно было ожидать от ребенка в таком возрасте, а его двоюродный брат Зиновий Смиловицкий 15 лет. Зяма слыл боевым пареньком, задирой, любил играть в "казаки-разбойники", был патриотом. И остался он в Речице не по своей вине. Именно Зяма, а не кто-то другой был способен посылать в момент расправы проклятия. Так погибло более трех тысяч речицких евреев. Почти одновременно ушли из жизни 4 тыс. евреев в Гомеле, 3 тыс. 500 евреев – в Рогачеве, 1 тыс. 200 чел. – в Жлобине и т. д. [1, с. 227].

История евреев Речицы продолжала волновать Леонида Львовича и в последующие годы после выхода его книги «Евреи Беларуси: из нашей общей истории», поэтому не случайно появились его новые аналитические статьи, посвященные разным аспектам жизни еврейской общины в этом городе [12–15]. Впоследствии весь накопленный материал, включающий архивные сведения, записанные им интервью и устные истории выходцев из этого богатого историей города Беларуси, Смиловицкий безвозмездно передал Альберту Каганович, который приступил к работе над книгой по истории евреев в Речице. В 2007 г. монография доктора А. Кагановича вышла на русском языке [16], а в 2013 г. – на английском [17].

Последний раз Леонид Львович был на своей малой родине в 2014 г., куда он специально привозил младшего сына Моше. Вместе они посетили еврейское кладбище в Речице, одно из немногих ныне

действующих в Беларуси. Усилиями местной еврейской общины (около 300 человек) на кладбище подерживается порядок. Установлен памятник из черного гранита жертвам Холокоста с красноречивой надписью на русском и иврите, которая гласит: «3000 тысячи человеческих жертв. За что?» Родственники переводят деньги, и за могилами смотрят.

На еврейском кладбище в Речице похоронены бабушки и дедушки Смиловицкого – Чечик Эстер Файвелевна (1896–1970 гг.), Чечик Израиль Аронович (1892–1974 гг.), Смиловицкая Лиза Мордуховна (1900–1968 гг.), Смиловицкий Марк Львович (1892–1984 гг.). Вся довоенная и послевоенная Речица переселилась сюда. Инженеры, врачи, учителя, рабочие, служащие, партийные и советские работники, военные, профсоюзные деятели, заготовители вторсырья, лодочники и рыбаки, грузчики, домохозяйки ... теперь на земляков смотрят только надписи с надгробных плит.

Вклад Смиловицкого в освещение жизни речичских евреев оценили. Первыми это сделали в Энциклопедии истории Беларуси (Минск) [18], за ними последовала Российская еврейская энциклопедия (Москва) [19], а потом Ежевика (Еврейская электронная энциклопедия) [20] и Википедия [21].

В 2013 г. вышел внушительный том, посвященный 800-летию юбилею Речицы – одному из старейших городов белорусского Полесья. В разделе «Таланты Речицкой земли» приводятся сведения о жизни и творчестве Л.Л. Смиловицкого. Нельзя не отметить и одно приятное совпадение: на одной и той же странице рассказывается о профессоре Виталии Михайловиче Фомине, бывшем заведующем кафедрой истории СССР Белорусского государственного педагогического университета им. М. Танка, где в 1972–1977 гг. учился Леонид Львович. Так, земляки, ученик и учитель, оказались рядом через 40 лет [22].

Поскольку до Смиловицкого о еврейской жизни в Городе, Червене и Речице не писали, есть все основания считать, что и эти главы в его книге явились новаторскими в белорусской историографии.

Заключительные главы книги «Евреи Беларуси: из нашей общей истории» посвящены еврейской религиозной жизни в республике в послевоенный период. Долгое время эта тема оставалась неизученной в белорусской историографии. Причин этому несколько. Прежде всего считалось, что достоверные сведения по этому вопросу отсутствуют. Кроме того, не было социального заказа, и продолжали существовать негласные запреты на изучение еврейского вопроса в БССР, как и в целом по стране. Это имело отношение к любым проявлениям еврейской национальной жизни, не говоря уже о ее религиозной составляющей, которая определялась как крайне нежелательная.

До 1991 г. никто из историков даже не мог подумать о том, чтобы выяснить, как обстояли дела в этой области. Так история жизни и борьбы за свои права тысяч верующих, которые вернулись из эвакуации, десятилетия оставалась неизвестной. Однако ситуация в изучении этой темы не изменилась и после 1991 г., когда запретов не стало, а цензуру отменили. Л.Л. Смиловицкий решил восполнить этот пробел. Первые опыты были им предприняты при написании двух статей, которые спустя некоторое время превратились в отдельные главы его первой книги о евреях Беларуси. Речь шла о борьбе евреев Минска и Бобруйска за восстановление своих гражданских прав, соблюдения свободы совести, обещанные по советской Конституции 1936 г. [23–24]. Почему автор выбрал именно Минск и Бобруйск – тоже понятно. До войны еврейское население этих городов составляло соответственно – 29,7% и 31,77% [25]. Существовала уверенность, что после войны все будет по-другому⁸. С одной стороны, евреи подтвердили свой патриотизм и преданность советской власти. С другой – они полагали, что заслуживали снисхождения и сочувствия со стороны властей, как наиболее пострадавший народ от нацистского геноцида.

На 1 июля 1947 г. ходатайства о регистрации своих религиозных общин подали евреи Орши, Пинска, Калинковичей. В стадии оформления находились ходатайства из Витебска, Полоцка, Могилева, Гомеля, Речицы, Жлобина, Лиды, Радошковичей – всего 17. Уполномоченный СДРК по БССР Кондратий Уласевич летом 1947 г. сообщал первому секретарю ЦК КП(б)Б Н.И. Гусарову и Председателю Совета Министров БССР П.К. Пономаренко, что до войны евреи не проявляли «большого рвения к религии, а сейчас они сделали большой крен в сторону религиозного фанатизма, пожалуй, больше, чем какая-либо другая народность» [1, с. 278]. К этому времени в Беларуси фактически действовали 634 религиозные общины (17 иудейских), но официальную регистрацию из них сумели пройти только 476 (2 иудейские). Исполкомы местных советов отмечали, что чиновники не располагали силами и средствами, чтобы определить тенденции развития общин в республике, будь они православными, католическими, мусульманскими или иудейскими, однако «все они являются реакционными и поле их деятельности следует ограничить». При этом подчеркивалось, что националисты «под видом религиозности внушают евреям теснее объединяться вокруг синагоги, спланиваться друг с другом, восстанавливать и поддерживать связи с заграничными сионистскими организациями» [1, с. 279].

Все, что происходило в Беларуси после войны, было созвучно тем процессам, которые разворачивались в Советском Союзе в целом. Власти, обещая на словах одно, на практике делали другое. Проце-

⁸ 19 мая 1944 г. СНК СССР был образован Совет по делам религиозных культов (СДРК), на который возлагалось осуществление связи между Правительством СССР и руководителями религиозных объединений, включая иудейские.

дура регистрации общин и открытия синагог сопровождалась многочисленными препятствиями. Чиновники опасались, что ситуация выйдет из-под контроля и общины начнут действовать явочным порядком.

Сюжет, который лег в основу рассказа о борьбе евреев Бобруйска за свои права, достоин детективного жанра. О том, как верующие начали добиваться регистрации общины и на свои средства (100 тыс. руб.) восстановили синагогу в немыслимо сжатые сроки в условиях послевоенной разрухи. О том, как она у них была несправедливо отнята властями, и какие тяжбы верующие вели с городскими властями в рамках допустимого советским законодательством порядка.

Уполномоченный СДРК по Бобруйской области Н. Хоромецкий в 1946 г. сообщал в Минск, что прихожане распространяли слухи: «Если закроете синагогу, то об этом будет знать Америка!» или «Поставьте хоть пулеметы, все равно из этой синагоги не уйдем!» Упорство еврейской общины было не случайным. Еще в XIX в. Бобруйск по праву считался центром культурной и политической жизни белорусского еврейства. Здесь находились многочисленные иешивы и выдающиеся раввины – руководители хабадского хасидизма Мордехай Барух Эттингер, Хиллель из Паричей, Шмария Ноах Шнеерсон, Иаков Давид Воловский (Ридбаз) и Рафаэль Шапиро. В XX веке Бобруйск стал центром Бунда, сионизма и других еврейских политических течений. Здесь еще выходили молитвенники и другие еврейские книги, включая «Ягдил Тора» – последнее произведение еврейской религиозной литературы, изданное в СССР [1, с. 280].

Синагогу по ул. К. Либкнехта в Бобруйске то открывали, то закрывали. Ее помещение передавали для нужд то советско-партийной школы, то городскому обществу инвалидов войны, то его собирались использовать как дом народного творчества Бобруйска, то для нужд милиции. Окончательное решение о закрытии синагоги было принято лично Сталиным 9 октября 1949 г. Здание синагоги передали Государственному архиву Бобруйской области [1, с. 283].

Материал для этой главы автор обнаружил в Центральном архиве народа Израиля в Иерусалиме. Это были копии документов, поступившие из Москвы и Минска. В начале 2000-х годов вышла книга Михаэля Бейзера, в которой были обобщены все известные на Западе публикации по истории еврейской религиозной жизни в СССР после войны, включая сюжеты по Беларуси [26]. Из списка библиографии следует, что непосредственно Беларуси посвящены только работы Смиловицкого, за исключением статьи профессора Мордехая Альтшулера [27] и профессора Якова Рои [28], где писалось о религиозной жизни в Советском Союзе в целом.

С огорчением приходится констатировать, что белорусских историков тема еврейской общинной жизни не интересует или считается бесперспективной. В противном случае трудно объяснить, почему архивы Беларуси, наполненные значимой, правдивой и поучительной информацией по обозначенным вопросам, так и остаются без внимания. Главным образом это фонд Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по БССР, где сосредоточена вся документальная база по этой теме, приказы, распоряжения, переписка и контакты с верующими. Только отдельные аспекты этой работы наши освещены в книге «Канфесіі на Беларусі» [29], которая имеет обзорный характер.

Заключительная глава книги «Евреи Беларуси: из нашей общей истории» не случайно посвящена выдающемуся белорусскому скульптору Заиру Исааковичу Азгuru [1, с. 302–309]. С одной стороны, это портрет мастера на фоне эпохи, а с другой – попытка протянуть ниточку из прошлого в настоящее.

Судьба каждого художника трудная. Здесь наслаиваются противоречия творческого поиска, заурядные материальные условия, обыденная жизнь с ее проблемами, наконец, здоровье. Но самая большая опасность – компромисс с совестью, соблазн поменять дар мастера на устройство личного благополучия. Невозможно сбрасывать со счета и элементарную человеческую зависть, которая возникает всякий раз после того, как успех достается другому. У Заира Исааковича всегда было достаточно недоброжелателей, которые только и ждали случая, чтобы предъявить претензии. Некоторые из них были не прочь свести с ним счеты хотя бы на том основании, что еврей Азгур был признан и обласкан властью, которая отказывала другим в том, что те у нее выпрашивали, оставаясь творческими бездарностями.

Азгур работал в области станковой и монументальной скульптуры и был сторонником строгой реалистической формы. Он лепил не только портреты вождей народов, основоположников, теоретиков научного социализма и коммунизма, да и эти люди, воплощенные художником в камень и бронзу, никогда не выглядели у Заира Исааковича истуканами. Азгур много времени посвятил тем, кто действительно двигал вперед человеческую мысль. Очень интересны его портреты видных деятелей белорусской культуры. Глубокое впечатление оставляет галерея еврейских мыслителей, мудрецов, философов, ученых, писателей, поэтов и музыкантов. Судьба разбросала их по разным странам и континентам, но не лишила национального самосознания. Азгур наделял своих художественных героев качествами живых людей, создавал образы, которые запечатлели бы время и эпоху» [1, с. 307–308].

Читатель познакомится и с главным заветом мастера. По словам скульптора, в течение всей жизни он пытался разобраться в причинах, порождавших неудовлетворение, вражду, зависть и ненависть среди людей. Художник стремился понять, что заставляет одного человека поднять руку на другого и даже ли-

шить жизни?! Заир Исаакович пришел к выводу, что борьба не должна вестись за обладание, что природа никого не создавала для единоличного владения остальным миром [1, с. 308–309].

Хорошо известно, что для евреев вхождение в политическую, экономическую, научную, культурную элиту стран, в которых они проживали, всегда было испытанием, поскольку они не принадлежали к титульной нации. Не будем забывать, что большая часть творческого пути Заира Азгура, автора полутора тысяч скульптурных произведений, совпала с периодом, когда Советский Союз оставался обществом, полностью закрытым от остального мира. Азгур не стеснялся своего еврейства. Еврейская тема всегда присутствовала в его творчестве. Он хорошо владел идиш, читал на иврите, но никогда это не афишировал, чтобы не прослыть еврейским националистом. Вместе с тем, скульптор любил цитировать то место в «Песни песней» царя Соломона, где сказано, что человек, несмотря на любое давление, подобно червяку, обязан выползти, взбираться наверх, оставаясь при этом живым. Так вынужден был поступать и сам мастер, преодолевая, порой, непредсказуемые препятствия. Он подчеркивал, что в течение многих столетий евреи жили в Белоруссии, «гостили у народов, не оставляя плохих следов», как сказано у царя Соломона. Два народа породнились и справедливо считали Белоруссию своим домом [1, с. 309].

Заключение. Подводя итог разговору о книге Л.Л. Смиловицкого «Евреи Беларуси: из нашей общей истории, 1905–1953 гг.», можно утверждать, что автору удалось показать насколько разнообразной, сложной, трагичной, противоречивой и в то же время необыкновенно интересной и поучительной является история белорусского еврейства первой половины XX века. Одновременно монография Смиловицкого дает представление о богатстве источников и тем для научного поиска, сколько событий и исторических персонажей еще не получили своей оценки, сколько устоявшихся стереотипов нуждаются в переоценке.

История евреев Беларуси является неотъемлемой частью истории самой Беларуси. Без знания еврейской составляющей история Беларуси не может считаться правдивой, полноценной и объективной. На сегодняшний день некогда многочисленная, деятельная, богатая на таланты еврейская диаспора в Беларуси прекратила существование. Беларусь теперь является более мононациональным обществом, чем это было 70, 60 или 50 лет назад. Однако это не снимает с повестки дня исторической науки все те вопросы, которые остались без ответа. Леонид Смиловицкий в своей первой книге только определяет, какие проблемные поля существуют. Ответы на эти вопросы, конечно, будут найдены, но лучше, если это произойдет раньше, чем позже. В изучении истории евреев должны быть заинтересованы не только евреи и их потомки, но и сами белорусы. Такой подход позволит взглянуть на себя со стороны, трезво оценить свое прошлое, узнать об утраченных возможностях и открывающихся перспективах. Открывая для себя еврейскую историю, белорусы научатся уважать собственную историю. Только так будет возможно оценить ее богатство и разнообразие, понять цену приобретениям, которые были сделаны, увидеть перспективы развития нации, которая всегда должна смотреть вперед.

ЛИТЕРАТУРА

1. Смиловицкий, Л. Евреи Беларуси: из нашей общей истории, 1905–1953 гг. / Л. Смиловицкий. – Минск : АРТИ-ФЕКС, 1999. – 361 с.
2. Иоффе, Э.Г. Страницы истории евреев Беларуси. Научно-популярный очерк / Э.Г. Иоффе. – Минск : АРТИ-ФЕКС, 1996. — 294 с.
3. Дейч, Л.Г. Роль евреев в русском революционном движении / Л.Г. Дейч. – М. : Госиздат, 1925. – 437 с.
4. Агурский, С. Очерки по истории революционного движения в Белоруссии: 1867–1917 гг. / С. Агурский. – Минск : Белгиз, 1928. - 348 с.
5. Марк, Ю. Еврейская школа в Советском Союзе / Ю. Марк // Книга о русском еврействе 1917–1967 гг. / под ред. Я. Г. Фрумкина [и др.]. – Нью-Йорк : Союз русских евреев, 1968. – 480 с.
6. Национальный архив Республики Беларусь (далее – НАРБ). – Ф. 4. Оп. 32. Д. 101. Л. 195–196.
7. Вабищевич, И.И. Город скорбит о потерянных детях своих / И.И. Вабищевич. – Червень : Контур, 2012. – 214 с.
8. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. 7021. Оп. 85. Д. 413. Л. 15.
9. Нацистская политика геноцида и "выжженной земли" в Белоруссии: 1941–1944 гг. Сборник документов и материалов / Лобанок В.Е. (отв.ред.). – Минск : Беларусь. – 271 с.
10. Трагедия еврейского народа в Белоруссии, 1941–1944 гг. Сборник документов и материалов / Р.А. Черноглазова (ред.). – Минск, 1992. – 346 с.
11. Трагедия евреев Белоруссии в годы немецкой оккупации (1941–1944) : сб. материалов и док. / под ред. Г.А. Черноглазовой. – 2-е изд., испр. и доп. – Минск, 1997. – 408 с.
12. Smilovitsky, L. Jewish Addresses in Rechitsa / L. Smilovitsky // Journal of Federation of East European Family History Societies. Salt Lake City (USA). – 2002. – Vol. 10. – P. 6–15.
13. Смиловицкий, Л.Л. Воскресная школа в Речице / Л.Л. Смиловицкий // Новая еврейская школа (СПБ). – 2002. – № 12. – С. 164–172.
14. Смиловицкий, Л.Л. Резник из Речицы Иегуда Пинский / Л.Л. Смиловицкий // Мишпоха. – 2002. – № 11. – С. 49–53.
15. Смиловицкий, Л.Л. Семья Гузман из Речицы / Л.Л. Смиловицкий // Еврейский камертон. – 2002. – 31 янв. – С. 10–11.

16. Каганович, А. Речица. История еврейского местечка Юго-Восточной Белоруссии / А. Каганович. – Иерусалим, 2007. – 448 с.
17. Kaganovitch, Albert The Long Life and Swift Death of Jewish Rechitsa: a community in Belarus, 1625–2000 / Albert Kaganovitch. – The University Wisconsin Press 2013. – 402 p.
18. Смілавіцкі Леанід Львовіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мінск, 2001. – Т. 6. – Ч. 1. – С. 367.
19. Смиловицкий Леонид Львович // Российская еврейская энциклопедия. – М., 2007. – Т. 6. – С. 345.
20. Смиловицкий, Леонид Львович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.jearc.info/wiki_Смиловицкий,_Леонид_Львович. – Дата доступа: 04.01.2016.
21. Смиловицкий, Леонид Львович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Смиловицкий,_Леонид_Львович. – Дата доступа: 04.01.2016.
22. Речица. Дорогой столетий в будущее / В.М. Лебедева [и др.]. – Речица : Редакция газеты “Дняпровец”, 2013. – 407 с.
23. Smilovitsky, L. Jewish Religious Life in Bobruisk, 1944–1954 / L. Smilovitsky // Jews in Eastern Europe. – 1995. – № 2 (27). – P. 43–54. – (Hebrew University of Jerusalem).
24. Smilovitsky, L. Jewish Religious Life in Minsk, 1944–1953 / L. Smilovitsky // Jews in Eastern Europe. – 1996. – № 2(30). – P. 5–17.
25. Smilovitsky, L. Distribution of the Jewish population in the USSR, 1939 / L. Smilovitsky // Ed. by Mordechai Altshuler. – Jerusalem, 1993. – P. 38–39.
26. Бейзер, М. Наше наследство: синагоги СНГ в прошлом и настоящем / М. Бейзер. – М.-Иерусалим, 2002. – 245 с.
27. Altshuler, M. Synagogues and Rabbis in the Soviet Union in the Light of Statistics, 1953–1964 / M. Altshuler // Jews in Eastern Europe. – 1998. – № 1(35). – P. 39–46.
28. Ro'i, Y. The Jews and Jewish Life in Russia and Soviet Union / Y. Ro'i. – Frank Cass, England, 1995. – 456 p.
29. Канфесіі на Беларусі (канец XVIII—XX ст.) / В.В. Грыгор'ева [і інш.] ; навук. рэд. У.І. Навіцкі. – Мінск : Эка-перспектыва, 1998. – 340 с.

Поступила 09.01.2016

THE JEWS OF BELARUS IN THE TWENTIETH CENTURY: EXPERIENCE GAINS AND LOSSES

M. STRELETS

The author reflects on the problems of the history of Belarusian Jews in the twentieth century in the light of a fundamentally new conceptual approaches, which can be traced in the book L. Smilovitsky Jews of Belarus: of our shared history, 1905–1953. It was concluded that L. Smilovitsky able to show how diverse, complex, tragic, controversial and at the same time extremely interesting and instructive is the history of the Belarusian Jewry first half of the twentieth century. At the same time, Israeli scientist monograph gives an idea of the wealth of sources and topics for scientific research, about how many events and historical figures have not yet received your assessment, how many stereotypes need to be reassessed.

Keywords: anti-Semitism, assimilation, Belarus, Jews, concepts, Leonid Smilovitsky, totalitarianism, the Holocaust, ethnic group.

УДК 27.87(438).9

АСАБЛІВАСЦІ З'ЯЎЛЕННЯ, РАСПАЎСЮДЖАННЯ І ДАКТРЫНЫ ВАЛЬДЭНСАЎ НА ТЭРЫТОРЫІ СУЧАСНАЙ ПОЛЬШЧЫ

А.В. ВАЛОДЗІНА

(Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск)

Разглядаюцца этапы з'яўлення і распаўсюджвання ерэтычнага руху вальдэнсаў на тэрыторыі сучаснай Польшчы да моманту пранікнення ў яе гусітаў. Аналізуюцца першыя ўзгадкі пра ерэтыкоў у папскіх булах, паведамленні сярэднявечных храністаў і інквізітарскія матэрыялы. Дзецца кароткае апісанне сацыяльнага складу (рамеснікі, ганьдзяры і сяляне), арганізацыі вальдэнскага руху і характарыстыка этнічнай прыналежнасці яго членаў (пераважна перасяленцы з нямецкамоўных тэрыторый са сваімі сем'ямі). Разгорнута (праз цытаты з лацінамоўных крыніц, перакладзеных упершыню на беларускую мову аўтарам) прыводзіцца апісанне дактрынальных асаблівасцяў польскіх вальдэнсаў, такіх як непрыняцце клятвы, права свецкай улады на гвалт, індульгенцый, царкоўных адлучэнняў і малітваў за памерлых, а таксама царкоўных пахаванняў, Чыстцу, пакланення мошчам святых і інш.

Ключавыя словы: вальдэнсы, ерэтыкі, ерэтычныя рухі ў Польшчы, Пётр Цвікер, інквізіцыя ў Польшчы.

Уводзіны. Цікаваць да вальдэнсаў на тэрыторыі сучаснай Польшчы звязана, па-першае, з унікальнасцю гэтага ерэтычнага руху як адзінага, які дайшоў да нас з часоў Высокага Сярэднявечча; па-другое, з яго ўплывам на гусітаў і пратэстантаў, якія, у сваю чаргу, зрабілі вялікі ўнёсак у гісторыю і культуру Беларусі. Паколькі вальдэнсы змяшаліся з першымі і былі папярэднікамі другіх, даследаванне іх асаблівасцяў бачыцца карысным для вывучэння айчыннай гісторыі.

Асноўная частка. Разрозненыя ўзгадкі неідэнтыфікаваных ерэтыкоў

Вальдэнсы на тэрыторыі сучаснай Польшчы з'яўляюцца адносна рана, менш чым праз стагоддзе пасля першай пропаведзі Вальдо (70-я гг. XII ст.). Праўда, звесткі пра іх тут даволі ўскосныя і ўтрымліваюцца ў буле Папы Рымскага Аляксандра IV ад 17 красавіка 1257 года [1, S. 238].

Бо адкуль у некаторых частках каралеўства і валадарства найдаражэйшага сына нашага ўва Хрысце Святлейшага Караля Багеміі і памежных польскіх землях¹ памылкі нявер'я ўзмацніліся настолькі, што многія адхіліліся ад шляху ісціны ў адваротным кірунку для памылковай аддаленасці, разбуралі пабудаванае сваімі падманлівымі доказамі, што можа прывесці да гібельнага расшатвання муру артадаксальнай веры; Апостальскі прастол старанна выкарыстоўваў належныя лекі супраць такіх падступных хітрыкаў, каб не распаўсюдзілася паціху гэтая хвароба, выкарыстоўваючы такіх вартых мужоў, якія б звярталі [ў каталіцкую веру] сваім пачэсным прыкладам чысціні і адукаванымі вуснамі ўмацоўвалі выратавальную дактрыну, каб іх святым служэннем вышэйадзначаныя правінцыі былі ачышчаны ад шкоднага ўплыву.

Сама була не называе секту, але некаторыя даследчыкі выказваюць меркаванне, што гэта былі адгалоскі руху, вядомага на тэрыторыі Чэхіі з 1244 г. [2, s. 294–295; 3, P. 113]. Дакладна вядома, што ў гэты час секта была распаўсюджана на тэрыторыях сучаснай Германіі і Аўстрыі, магчыма, сам Вальдо памірае на ўсходзе Еўропы падчас сваёй вандроўкі разам з верным спадарожнікам Віветам у Багемію прыкладна ў 1217 г. [4, p. 256; 5, p. 47]

Наступны раз неідэнтыфікаваныя ерэтыкі заўважаны на тэрыторыі Польшчы ў сувязі з дзейнасцю вроцлаўскага біскупа Генрыка ў 1314–1315 гг. Адрозні ў двух аналах мы маем спасылку на спаленне ерэтыкоў у 1315 г. у падначаленым яго юрыдыцыі горадзе Свідніцы (табл.).

Табліца – Вытрымкі з аналаў

ANNALES LUBENSES [6, S. 548–549]	ANNALES CISTERCIENSIIUM IN HEINRICHOW [7, S. 33–37]
У лета Божэа 1315 каля дня свята святога Іакава ² многія ерэтыкі колькасцю каля пяцідзесяці ці больш, разам са сваімі жонкамі і дзецьмі, былі спалены ў Свідніцы; ва Вроцлаве і іншых гарадах таксама многія былі спалены.	У лета Божэа 1315 у Сілезіі: у Свідніцы, у Вроцлаве і ў іншых месцах было спалена мноства ерэтыкоў.

У тым жа 1315 г. у Свідніцы па антыерэтычнай справе быў скліканы трыбунал у складзе дамініканцаў, францысканцаў і прадстаўнікоў свецкіх уладаў пад кіраўніцтвам памочніка вроцлаўскага біскупа Паўла з Банча. Сярод абвінавачаных сустракаліся нават жанчыны. Па яго выніках не менш за чатыры чалавекі былі адпраўлены на вогнішча. Яшчэ адным распаўсюджаным у той час пакараннем была канфіскацыя маёмасці і выгнанне [8, s. 2].

¹ Фармулірока “на польскім памежжы” (“RegisBoemorumetPolonieconfiniis”) можа мець 2 пераклады з лаціны: “на тэрыторыі Польшчына памежжы з Чэхіяй і “ў Чэхіі на мяжы з Польшчай”.

²Прыкладна 25 ліпеня 1315 г.

Прыкладна ў гэты час і пачынае сваё існаванне інквізіцыя на тэрыторыі польскай Сілезіі. Абставіны прызначэння інквізітараў, а таксама іх імёны мы можам знайсці ў лістах Папы Рымскага Іаана XXII вrocławскаму біскупу Генрыку, змешчаных у Сілезскім дыпламатычным кодэксе³ [9, S. 40–41, 49–50, 54–57, 72–74, 80–83]. Шэраг гэтых булаў не маюць дакладнай даціроўкі, але можна меркаваць, што напісанія яны ў 1315 г. або непасрэдна пасля яго.

У гэтых булах ізноў жа не сустракаецца найменне “вальдэнсы”, гаворка ідзе проста пра “ерэтыкоў”. Затое маюцца вельмі каштоўныя звесткі пра іх сацыяльны склад: перадусім купцы (з чаго можна зрабіць выснову, што ерась магла быць завезена нямецкімі гандлярамі з захаду), затым месцічы і магчыма нават клірыкі⁴:

- займаюцца аптovým і дробным гандлем;
- будзь то клірыкі ці міране [9, S. 54–55].

Цэлая була прысвечана недапушчальным паводзінам вікарыя царквы св. Елізаветы ў Вроцлаве Хельрэгія № 64 [9, S. 40–41]:

– моцна падазраецца ў ертычнай сапсаванасці;
– не атрымаўшы права прапаведваць, непачцівымі вуснамі пасеяў публічна пустыя словы, наколькі блюзнерскія і амаральныя, настолькі схізматычныя і вар’яцкія, што з-за яго ганьбы і нечысціні не толькі быў выгнаны, але і прымусяў жахнуцца ўсіх цнатлівых вернікаў, пры гэтым нехта з яго слухачоў, які быў спужаны з-за лёгкасці і схільнасці чалавека да граху, зваліўся ў прорву.

Асобна разглядаецца справа “служы” з № 89 [9, S. 72–74]

– Дыцыус Мацье з Мільхема, грамадзянін Вроцлава, слуга, наколькі быў выкрыты ў саўдзельніцтве ў многіх жахлівых баязбожнасцях, і ў тым, што ён спрыяў ерэтыкам.

Таксама мы ведаем, што ў секты былі свае “настаўнікі дактрыны”. Іх выкрыванню прысвечаны № 52 [9, S. 40–41]:

– пісар... , якія нядаўна ў Вроцлаў адкуль-небудзь прыбыў, прымае сабе імя, можа быць не беспадстаўна абвінавачаным у тым, што для выкладання навукі пісаць і чытаць выбірае сабе аддаленае месца і таемна праводзіць сходы, куды прываблівае моладзь і шкаляроў, публічных жа і пачэсных месцаў Вроцлава, абраных для школаў, не без цяжкага падазрэння збягае і пазбягае.

Кары на ерэтыкоў накладаліся самыя розныя (аналагічнае пакаранне ўсім, хто дапамагаў парадай ці прытулкам, ці нейкім іншым чынам спрыяў):

- адлучэнне;
- пазбаўленне маёмасці;
- выгнанне з тэрыторыі гораду і дзяцэзіі;
- спаленне.

У 1318 г. усё яшчэ неідэнтыфікаваныя ерэтычныя рухі распаўсюджаны ўжо на біскупствы Міснійскае, Аламоўскае, Пражскае, Вроцлаўскае і Кракаўскае [10, S. 104]. У той жа час некаторыя даследчыкі сцвярджаюць, што адпраўка інквізітараў у дадзеныя правінцыі мела выключна прэвентыўныя меры [11, s. 7].

Далей колькасць інквізітараў толькі павялічвалася – чытаем булу ад 1326/7 г. [12, s. 62–63] – і іх дзейнасць ахоплівала амаль усю Польшчу (гаворка ідзе не пра канкрэтныя біскупствы, а пра “Каралеўства Польшча” агулам).

У булах Папы Рымскага ад 1327 і 1330 гг. пішацца, што ерэтыкі пранікалі на тэрыторыю каралеўства Венгрыя з Германіі і Польшчы (адпаведна, у Славакію з Малапольшчы). У 1327 г. трыбунал па пошуку ерэтыкоў маецца ў Каміньскай дзяцэзіі. Папа даручае яму “змагацца супраць ворагаў крыжа, якія пранікаюць з Германіі і Чэхіі” [13, s. 8]. Инквізітар ў Кракаве ўзгадваецца і пад 1350 г. [12, s. 60].

Вызначыць прыналежнасць ерэтыкоў да нейкай канкрэтнай секты дастаткова складана. Самымі верагоднымі кандыдатамі выступаюць, найперш, вальдэнсы і бегінкі/бегарды або Браты Вольнага Духу як найбольш распаўсюджаныя ў дадзены перыяд на тэрыторыі Чэхіі, Аўстрыі і Германіі. Другі варыянт малаверагодны, бо якраз яны ў булах звычайна называюцца канкрэтна, таму напрацягу доўгага часу сярод навукоўцаў панавалі падыход да гэтых сектаў выключна як да вальдэнскіх. Хаця ў апошні час польскай даследчыцай Магдаленай Огурэк было выказана меркаванне пра прыналежнасць гэтых спаленых ерэтыкоў з Любяжскіх аналаў, а таксама тых, хто цяпеў пераслед біскупа Генрыка, да катараў [14, s. 1]. У доказ прыводзіцца цытата нейкага вальдэнса Энгільмара, што “*эсць іная група (gens), горшая за нас, якая не есь мяса*”. На вялікі жаль, у артыкуле адсутнічае спасылка на крыніцу паходжання цытаты, таму гэта можа застацца толькі гіпотэзай.

Узгадка ў больш позніх крыніцах, якія даюць нам самыя раннія даты

Першы раз узгадка менавіта вальдэнсаў на тэрыторыі Польшчы сустракаецца ў гісторыка XVI ст. Флацыўса Ілірыўса (1520–1575) у яго манументальным трактаце “Каталог тэкстаў ісціны” (Catalogus estium veritatis) ст. 719–720 [15]:

Тыя ж (вальдэнсы), якія накіраваліся ў Ламбардыю, многія былі даведзены да смерці выказваннямі сваёй ісціннай рэлігіі, і іх дактрына шырока распаўсюдзілася. Бо на ўсёй Італіі, а таксама Сіцыліі іх

³Ніжэй даецца двайная спасылка: нумар дакументы ў кодэксе і яго старонка.

⁴Далей прыведзены ўрыўкі з булаў.

догма настолькі пашырылася, што імператар Фрыдрых II выдаў супраць іх закон. Таксама ж у Германіі, а асабліва ў Эльзасе і ў наваколлях Рэйна, а таксама ў Багеміі, а адтуль далей ў Саксонію, Сілезію, Маравію і Польшчу дактрына іх перад 300-мі гадамі пашырылася. Бо ў Ламбардыі ў іх была школа або акадэмія ісціннай тэалогіі Хрыста. Усё гэта мы можам даведацца са старых інквізіцыйных кніг.

Інквізіцыя ў Багеміі і Польшчы супраць вальдэнсаў была ўсталявана каля 1330 года Гасподняга, калі былі сабраныя красамоўныя звесткі, што яны маюць звычку зносіцца з братамі з Ламбардыі, а таксама інквізіцыяй было выкрыта, што для навучання тэалогіі з Багеміі накіроўваюцца да сваіх папярэднікаў вальдэнсаў у Ламбардыю, у тую школу ці акадэмію.

У іншым творы ў таго ж аўтара мы сустракаем наступную згадку [2, s. 301–302]:

У мяне ёсць інквізітарскія кнігі, напісаныя да 300-ых гг., у якіх паведамляецца, што вучэнне секты вальдэнсаў было распаўсюджана ў Багеміі, Саксоніі, Сілезіі і Польшчы, і гэта вучэнне мела паходжанне з Ламбардыі і цызальпійскай Галіі. Тады ў Багеміі мелі звычку збіраць маёмасць і пасылаць братоў вучняў для пераймання ў школу тэалогіі.

Хутчэй за ўсё, звесткі аўтар атрымаў з матэрыялаў допытаў Шчэцынскага інквізіцыйнага трыбуналу (гл. ніжэй), частку з якіх ён першы апублікаваў.

Мы маем даныя пра дзейнасць у 30-ых гг. у Вроцлаве па загаду біскупа Нанкера інквізітара-дамініканца Яна з Швенкенфельду (ваколіцы Свідніцы), які разгарнуў акцыю як супраць канкрэтных асобаў Пятра Піранэнсіса (таксама вядомы як Пётр, сын Яна з Алівы) і Іанна Лютцэбургена, так і супраць руху бегінак у цэлым [16, s. 27].

Вучэнне вышэйадзначанага Пятра канкрэтызуе ў сваёй “Царкоўнай гісторыі” 1590 г. Абрахам Броўскі (крыніцай мог служыць каментар да Апакаліпсісу аўтарства самога Пятра, выданыя пазней Ігнацам фон Дзёллігенрам [17, S. 527–535]). Ерэсіярх называе Рым Вавілонам, Рымскую Царкву – сінагогай Сатаны, а Папу – Антыхрыстам. Евангеллі, з яго пункту гледжання, трэба было разумець літаральна, і крыж таксама не меў ніякага сімвалічнага напаўнення. Некаторыя аўтары схільны бачыць у гэтых заявах вальдэнскі ўплыў [18, s. 184], хоць яны і былі характэрны для многіх ерэтычных цячэнняў таго часу. Антыклерыкальныя выступленні вроцлаўскіх мяшчан пад кіраўніцтвам нейкага Марціна, збеглага манаха-цыстэрцыянца з Грэнобля, праходзілі таксама пад лозунгамі, падобнымі да вальдэнскіх: дазвол прымаць споведзь несвятару, запрашэнне вандроўных святароў, ігнараванне царкоўнага адлучэння. Але гэта таксама пазнейшая канкрэтызацыя назвы ерэтычнага руху.

У 1380 г. у Пражскай, Лютамержскай і Аламоўцкай дзяццэзіях была праведзена акцыя супраць “тых асуджаных сялян-вальдэнсаў”, якая распаўсюдзілася і на Сілезскія землі [18, s. 185].

У канцы XIV – пачатку XV стагоддзя вядома супрацьстаянне вальдэнсам біскупа Вацлава (1382–1417) у Аўстрыі, Чэхіі, Маравіі, Цюрынгіі, Брандэнбургу і на Памор’і. У рамках гэтай дзейнасці ў 1398 г. у Вроцлаве быў спалены нехта Стэфан, чые 15 пунктаў веравучэння нагадваюць вучэнні Вікліфа і вальдэнсаў:

1. *Ён мае дух святы.*
2. *Ён, хоць і з’яўляецца міранінам, але пасланы прапаведваць.*
3. *І не толькі ён, але і ўсялякі вернік ці ўсялякі добры хрысціянін.*
4. *Дзеці будуць выратаваны, нават калі памруць нехрышчонамі.*
5. *Любы праведны міранін можа адпускаяць грахі і асвятляць цела Хрыстова, не могуць толькі тыя, хто робіць благое.*

6. *Падчас таінства на алтары не сапраўднае, а толькі выратавальнае (далей у тэксце – містычнае) цела Хрыстова.*

7. *Чысцец не існуе.*

8. *Не трэба пакланяцца ні святым, ні іконам.*

9. *Толькі надзельная малітва прамаўляецца дзеля малітвы.*

10. *Ніхто не клапаціцца пра прадвызначэнне і статус Рымскай Царквы.*

11. *Благія прэлаты не маюць ніякай улады ў царкве і*

12. *не трэба ім падпарадкавацца.*

13. *Адлучэнне недазваляльна.*

14. *Клясціся абсалютна недазваляльна.*

15. *Зло не ад царквы.*

Падкрэсліваецца, што ў дэбатах з дактарамі рымскай царквы Стэфан часта цытаваў вялікія ўрыўкі з Бібліі на памяць (характэрная рыса вальдэнсаў) [19, S. 251–252].

Апісанні вальдэнсаў, пакінутыя іх сучаснікамі

Найважнейшае значэнне для вывучэння гісторыі вальдэнсаў у Польшчы мае спіс міністраў секты вальдэнсаў 1391 г., напісаны прыёрам камінскіх цэлесцінцаў Пятром Цвікерам у 1393–1394 гг.: “У годзе Божым 1391, 4 верасня, ніжэйзапісаныя былі рэктарамі секты вальдэнсаў: першы Мікалай з Польшчы, таксама Ян з Польшчы, сын нейкага селяніна, ... [далей яшчэ 10 імёнаў сялян і рамеснікаў з Германіі і Венгрыі]. Сярод іх былі апосталы, магістры і браты”. Палякі ў гэтым спісе запісаны ў міністры (рэктары). Якія былі іх абавязкі – сказаць цяжка. Можна толькі выказаць меркаванне, што гэта былі вандроўныя прапаведнікі, як і ў італьянскіх і французскіх вальдэнсаў. Але сам факт іх існавання сведчыць пра сталую традыцыю вальдызму на польскіх (назва “Сілезія” ў дакуменце не сутракаецца) землях. Побач

присутнічаюць і іх прафесіі: шавец, кравец, каваль, селянін. Калі прагледзець іншыя манускрыпты, дзе сустракаюцца прафесіі вальдэнскіх магістраў, то мы ўбачым ткачоў з ваўняных нітак і шоўку, але пераважаюць краўцы і шаўцы з сялянскіх сем'яў, маецца сын млынара і сын капелюшовага майстра.

Далей прыводзіцца апісанне звычайў вальдэнсаў:

Яны мелі такое жыццё і зварот: спачатку трымаюцца яны тры ці чатыры дні на тыдні на хлебе і вадзе, акрамя тых, хто выпраўляецца ў цяжкую дарогу ці займаецца цяжкай працай, і так яны робяць са сваімі падначаленымі, каб сэрцы іх нападзіліся чысцінёй. Таксама сем раз на дзень моляцца; Старишы пачынае малітву і робіць яе доўгай ці кароткай у залежнасці ад таго, чаго мяркуе дасягнуць, і астатнія трымаюцца яго ў малітве. Таксама апранаюць яны сціпла адзенне і выпраўляюцца ў дарогу па двое, старэйшы з малодшым, які ідзе за ім. У словах яны сціплыя, падману і клятвы, а таксама брыдкіх словаў пазбягаюць. Старанна выхоўваюць у сваіх падначаленых неабходнасць быць уважлівымі і асцярожнымі. У большасці сваёй яны непісьменныя і неадукаваныя. Але дзейнічаюць яны разборліва і дасягаюць поспеху: Калі старэйшыя абдумваюць [прыняць да сябе] якога-небудзь маладога [у сэнсе прышлага чалавека], або народжанага ў секце.... Тады выбіраюць для яго каго-небудзь з магістраў, які будзе вадзіць яго з зямлі ў зямлю і з месца ў месца напрацягу аднаго ці двух гадоў. Нарэшце прывядзе яго да іх савету ці капітулу, які мае звычку праводзіцца ў вялікім кірмашовым горадзе, куды прыходзіць шмат людзей, каб самі яны паміж імі маглі схвацацца. Паўсюль ходзіць у прысутнасці магістра і тады пытаецца пра тое, ці падабаецца яму такое жыццё і ці хоча быць адным з іх братаў, калі той адказвае так, то ўваходзяць самі ў пакой ці ў іншае месца, дзе маглі б сабрацца ўсе магістры і члены іх секты. Ён спавадаецца ва ўсіх сваіх грахах, тады самы разумны з іх праводзіць таінства і агучвае сем артыкулаў веры, у якія яны надта вераць. Зрабіўшы гэта, пытаецца ў яго, ці верыць ён. Адказвае, што так; тады даручае яму прынесці сябе ў ахвяру і прысвяціць сябе чысціні да самай смерці. І той адказвае: так я абяцаю рабіць гэта наколькі магу з Божай ласкі і наколькі мне дазволіць тленая чалавечая натура. Далей абяцае, што не будзе багата жыць ад працы рук сваіх, але будзе жыць з міласціны да самай смерці, і вандраваць блізка і далёка, куды ён будзе пасланы, не звважаючы на перашкоды. Таксама абяцае, што хоча мець вялікага даверу да бацькоў сваіх і да ўсіх родных сваіх, і да яшчэ якіх-небудзь дамашніх. Таксама, што не павінен у хвіліны смерці ці небяспекі ратаваць сябе з дапамогай ілжывай клятвы. І пасля таго, як згодзіцца і ўрачыста паабячае вышэйсказанае, тады ўкленчвае і магістры, і старишыя ўскладаюць рукі яму на галаву, і праз гэта пацвярджаюць яго права прымаць споведзь у падначаленых сваіх, і рабіць іншае, што звычайна робіцца. Пасля гэтага падымаецца і, падняўшы, бачыць магістраў, якія стаяць па парадку, і прымае ад кожнага з іх асобнае ўхваленне, і хто-небудзь з іх кажа яму: вітаем вас, добры брат, цяпер ты пасвечаны ў нашу веру найвялікшых апосталаў....

Таксама ёсць некаторыя артыкулы веры вальдэнсаў, які супярэчаць каталіцызму, і першае – гэта што выслухоўваюць споведзі не трэба ні ў царкве, ні пасвечанымі [у сан]. Прапаведуюць яны ў месцах таемных і прыватных. Таксама яны адмаўляюць Чысцей, кажучы, што пасля смерці ёсць дзве дарогі для любога чалавека, ці што катэгарычна кожны альбо ўздываецца на неба, або спускаецца ў пекла. Таксама [адмаўляюць] звон, вігілы, месы, міласціну і любыя іншыя царкоўныя дзеянні на карысць памерлых [17, S. 367–369].

Свае дасканалыя веды Пётр Цвікер атрымаў падчас актыўнай інквізіцыйнай дзейнасці ў Цэнтральнай Еўропе: ад Балтыйскага мора да Аўстрыйскіх Альпаў. За гады вышуку ім было апытана больш за 15.000 нямецкамоўных ерэтыкоў-вальдэнсаў [20, р. 1]. Паміж 1392 і 1394 гг. ён узначальваў інквізіцыйны трыбунал у польскім горадзе Шчэцыне (Памор'е), дзе першы раз секта ўзгадваецца пад 1366 г. [13, s. 9]. Падчас вядзення працэсу было выкрыта і выклікана на допыт 443 вальдэнсы. Адметна, што па выніках быў вынесены толькі адзін смяротны прысуд, астатнія вярнуліся (або зрабілі выгляд) у лона каталіцкай царквы. Цікавае выклікае не толькі колькасць вальдэнсаў у Памераніі напрыканцы XIV ст., але і даўнасць іх поглядаў – адна васьмідзясяцігадовая арыштаваная засведчыла свой удзел у секце з сямнаццаці гадоў [13, s. 11], а гэта значыць з 20-ых гг. XIV ст., што ўскосна дае самую раннюю (з вядомых) дату з'яўлення вальдэнсаў у Паўночна-Заходняй Польшчы.

На падставе аналізу актавых матэрыялаў мы можам атрымаць шматлікія звесткі датычна ўнутранага ладу і вераванняў вальдэнсаў. Арганізацыйна кожная невялікая абшчына мела свайго скарбніка. Гэта была другая прыступка ў агульнай іерархіі секты. На першым месцы стаялі “ерэсіярхі” з інквізіцыйных падручнікаў – вандроўныя вальдэнскія прапаведнікі, апосталы/магістры, “дасканалыя”, якія строга прытрымліваліся біблейскага жыцця, не мелі сям'і і праводзілі жыццё ў падарожжах, прапаведуючы слова Божае [21, S. 79]. У іх адсутнасць на месцах усімі справамі абшчыны заведвалі скарбнікі. Грошы, сабраныя імі, ішлі на ўтрыманне вышэйадзначаных ерэсіярхаў (бо тыя не мелі права працаваць рукамі і жылі выключна на міласціну) і найбольш бедных членаў абшчыны. Акрамя абшчыны, арганізацыйнай адзінкай магла з'яўляцца “малітоўная група”. Вальдэнсы пражывалі больш у аўтаномных вясковых зонах, дзе прыродныя ўмовы (асабліва ў зімовы перыяд) дазвалялі ім заставацца ў адноснай небяспецы ад інквізіцыі.

Паказальныя і імёны апытаных вальдэнсаў – пераважна ўсе яны носяць германскія, а не славянскія прозвішчы.

Пры абсалютнай перавазе жанчын у секту ўваходзіла вялікая колькасць мужчын. Гэта былі мяшчане, рамеснікі (з вялікай удзельнай вагой менавіта вясковых рамеснікаў) і дробныя купцы (крамнікі, карчмары). Было заўважана нават некалькі рыцараў. Аснову, аднак, складалі сяляне і іх парабкі абоіх палоў.

З апісанага сацыяльнага складу некаторыя аўтары робяць выснову, што прычынай ерасі быў не толькі і не столькі крызіс феадальнай сістэмы, колькі крызіс каталіцкай царквы [13, р. 14]. Распусныя паводзіны нямецкага кліру выклікалі нараканні з пачатку Высокага Сярэднявечча і неўзабаве пасля апісаных падзей прывялі да ўзнікнення гусіцкага руху.

Побач з вынікамі працы Пятра стаіць “Tractatus bonus contra haereticos et de eorum inquisitione” інквізітара Яна з Глівіцы (горад у Сілезіі). Напісаны ў 1399 г. ён апавядае пра вальдэнсаў і бегардаў [22]. У ім паўтараецца спіс вальдэнскіх магістраў Пятра Цвікера, праўда, пад датай 19 красавіка 1393 г. (на паўтары гады пазней).

Цікавыя звесткі ўтрымліваюцца ў адным з Вроцлаўскіх манускрыптаў: для ўсёй нямецкамоўнай вальдэнскай зоны існаваў глава ўсіх Апосталаў, т.зв. “supremus”. У XIV ст. ім і з’яўляўся Ганс з Польшчы, сын нямецкіх сялянцаў, якія перасяліліся на польскія землі на пачатку стагоддзя.

Унікальны спіс вальдэнскіх памылак дае нам манускрыпт, знойдзены ў бібліятэцы Семінарыі г. Пелпліна (побач з Гданьскам), былога цыстэрцыянскага кляштару. Кодэкс датуецца 1394 г., але можа быць створаны і крыху пазней, на рубяжы XIV і XV ст. На 45 лісце кодэкса прыводзіцца спіс з 14 памылак (15-я неразборліва):

Ліст. Далей змешчаны артыкулы ерэтычнай секты вальдэнсаў.

– *Першае, што малітвы, пасты, міласціны, царкоўныя святкаванні і іншыя добрыя справы такога плану толькі перад Богам, а не перад праведнай і бездакорнай Маці Божай Марыяй ці іншымі святымі належна ўзносіць хвалы, славу і гонар.*

– *Другое, што пасля гэтага дыцця няма ніякага Чыстца, але толькі два (увага) шляхі: добрых неадкладна да вечнага жыцця, а дрэнныя – да смерці.*

– *Трэцяе, што заступніцтва царквы за памерлых нічога не дае.*

– *Чацвёртае, што ўсялякая клятва, ці то ў судзе, ці то па-за ім, любым чынам здзейсненая, з’яўляецца грахам.*

– *Пятае, што ўсе забойствы, у тым ліку і асуджаных злачынцаў, зробленыя любым чынам, з’яўляюцца грахам.*

– *Шостае, што папскія і епіскапскія індальгенцыі нічога не даюць.*

– *Сёмае, што царкоўныя песнапенні нічога не вартыя.*

– *Восьмае, што царкоўнае пахаванне нічога не дае.*

– *Дзевятае, што ні бласлаўлёная вада, ні соль, ні свечкі, ні пальмовыя галінкі, ні травы, ні ежа, ні попел нічому не спрыяюць, гэта значыць прамаўленне словаў асвячэння нічога не паляпшае.*

– *Дзесятае, што біскупскі ўбор, а менавіта інфула, курватура, каліга, сандалі і іншае начынне яго не з’яўляецца неабходным, ні таксама арнат, у царкве для правядзення службы.*

– *Адзінаццатае, што выява распяцця і Дзевы Марыі, а таксама выявы іншых святых не з’яўляюцца аб’ектам пакланення.*

– *Дванаццатае, што царкоўныя пасвячэнні і штогадовыя службы ні для чаго не прыдатныя.*

– *Трынаццатае, што адлучэнні папы, біскупаў ці судоў царкоўных прэлатаў не звязваюць сэрца Божэа.*

– *Чатырнаццатае, што гэта секта вальдэнсаў мае сапраўдную веру і толькі яна [далей неразборліва] [23, р. 39–40].*

Дакладных копіяў гэтага кодэкса нідзе няма, сустракаюцца толькі некаторыя падабенствы. У параўнанні з некаторымі іншымі кодэксамі для чатырнаццатага пункта можа выглядаць наступным чынам: “Гэта секта вальдэнсаў ёсць адзіная і праўдзівая ў веры каталіцкай, па-за якой ніхто не зможа выратавацца”. Такое ж стаўленне сустракалася і ў “шчэцынскіх” вальдэнсаў. Наконт магчымасці выратавання па-за іх царквой для “чужынцаў” (fremden) погляды разыйшліся [24, р. 49]. Але паказальна, што гэтыя ерэтыкі ўжо не ведалі апостальскага сімвалу веры, уживаючы свой, створаны на аснове першага сімвалу веры самога Вальдо ад 1179–08 гг. [23, р. 79–80].

Паасобку амаль кожны пункт знаходзіць паралелі ў выніках допытаў Цвікера.

Я спытаў яго, ці моліцца ён за душы памерлых верных, ён адказаў, што не, і ён сказаў гэта таму, што пасля гэтага жыцця ёсць толькі 3 дарогі, а чыстца няма... І я запытаў яго, ці верыць ён, што яго секта мае сапраўдную каталіцкую веру, і па-за яе межамі ніхто не выратаецца, і ён адказаў, што так, таму што так казалі яму ерэсіярхі [21, S. 79-80].

... і верыла, што ўсе клятвы ёсць смяротны грэх... [21, S. 117].

Я спытаў яго, ці верыць ён, што лепш праводзіць службы пад царкоўныя спевы ці проста ў маўчанні, адказаў, што чуў, што лепш рабіць гэта ў маўчанні [21, S. 120].

... яна была спытана, ці верыць яна ў карысць індальгенцый, адказала, што не, таму што казалі, што гэта прыдуманая з-за сквапнасці кліру, і тое ж самае з адлучэннем [21, S. 124].

... і што бласлаўлёная вада, соль, попел і т.д. не вартыя даверу... [21, S. 131].

... пасты... і святы... толькі ў хвалу Бога, а не святых... [21, S. 120].

... уборы святароў і епіскапаў лічыў за раскошу... не верыў у паломніцтва ў Рым ... верыў, што добра хаваць і ў полі, і на могілках ... і што цалаванні рэліквіяў нічому не спрыяюць... [21, S. 156].

... верыў, што ніякія заступніцтва царквы за памерлых не будуць карыснымі... не верыў, што нават злачынцаў можна забіваць без граху... [21, S. 173].

Таму магчыма, што Пелплінскі кодэкс уяўляе сабой кароткі канспект яго інквізіцыйнай работы.

Маштабнасць прысутнасці вальдэнсаў на Польскіх землях, і, у прыватнасці, у Сілезіі напрыканцы XIV – пачатку XV ст. паказвае аналіз манускрыптаў з архіва Вроцлаўскага ўніверсітэта. Дамініканцы-інквізітары вызначанага перыяду мелі выдатную падборку антыерэтычных, у большасці сваёй антивальдэнскіх, трактатаў⁵. Асаблівай увагі варта наўнаць “Артыкулаў секты вальдэнсаў”, запісаных у 1393 годзе інквізітарамі Марцінам Пражскім і вышэйадзначаным Пятром Цвікерам. Гэты тэкст з невялікімі рэгіянальнымі асаблівасцямі меў хаджэнне ў вялікім рэгіёне Памор’я – Германіі – Аўстрыі – Чэхіі – Сілезіі. Артур Шыманьскі вылучае нават асобны ад нямецка-аўстрыйскага і пражскага сілезска-лужыцкі тып, што толькі падкрэслівае актуальнасць вальдэнскага пытання на тэрыторыі Польшчы ў вызначаны перыяд.

У гэтай бібліятэцы знойдзены кодэкс чэшскага паходжання, які змяшчае апісанне “памылак” вальдэнсаў і з’яўляецца па сутнасці працягам кодэксу Пелпінскага.

Чатырнаццаатае, што гэта секта вальдэнсаў ёсць адзінай каталіцкай, і чалавек праз інае не зможа ўратавацца.

Пятнаццаатае, што яны кажуць, што папа – глава ўсіх ерэсіярхаў.

Сямнаццаатае кажуць кардыналы, архібіскупы, біскупы, імператары, каралі, прынцы і князі, а таксама ўсе судзі духоўныя і свецкія разам з усімі клірыкамі і прэсвітэрамі з’яўляюцца ачышчанымі ад грахоў, у гэта яны вераць і даказваюць, і змагацца супраць гэтай секты немагчыма.

Сямнаццаатае – яны не вераць у таінства канфірмацыі, таму што канфірмацыю, як яны лічаць, дазволена рабіць аднаму Богу, а не іншым.

Васемнаццаатае кажуць што не трэба прамаўляць аніякія малітвы, акрамя Ойча наш.

Дзевятнаццаатае кажуць, што кожнае слова імшы, і кожны строй, зроблены спецыяльна для імшы, ёсць памылковымі, як і бласлаўляючыя словы святара.

Дваццаатае, што працэсі ў Дзень Цела Хрыстова і іншых святаў, якія ўрачыста святкуюцца хрысціянамі, яны называюць смешнымі і марнымі. Таксама на свечкі, што запальваюць хрысціяне, Яны скардзяцца [25, s. 88].

Напрыканцы XIV ст. вядома таксама пра прыкладна 400 вальдэнсаў у камінскай дзяцэзіі, што падпарадкоўвалася познаньскаму біскупу [18, р. 187].

Нягледзячы на адносна вялікую колькасць згадак пра ерэтыкоў у Польшчы, усе яны не датычацца напругу непасрэдна палякаў. Амаль усе вальдэнсы, заўважаныя ў Польшчы ў акрэслены перыяд, з’яўляліся нямецкімі перасяленцамі [3, р. 111]. Масавых народных ерэтычных рухаў у самой Польшчы да пачатку XV ст. не назіралася [11, s. 6]. Некаторыя даследчыкі на падставе палемічнага твору Пятра Цвікера ўвогуле адмаўляюць існаванне вальдэнсаў на тэрыторыі Польшчы, за выключэннем Памор’я і Сілезіі, але сучасны англійскі навукоўца Пётр Білер пераканаўча даказаў, што пры яго напісанні інквізітар ставіў перад сабой мэту абвяржэння “апостальства” вальдэнсаў, таму наўмысна заніжаў лічбы і скажаў факты. Інквізітары ўвогуле імкнуліся паказаць раздробленасць і слабую геаграфічную распаўсюджанасць ерэтыкоў, каб падкрэсліць адзінства і ўніверсальнасць рымскай каталіцкай царквы [26, р. 41–43]. Гэта абазначае, што яшчэ магчымы новыя знаходкі, якія дазваляць дакладна выявіць вальдэнсаў у іншых польскіх рэгіёнах.

Веравучэнне вальдэнсаў

З усіх прыведзеных вышэй крыніц большасць з’яўляюцца простымі ўзгадкамі і разрозненымі данымі пра вальдэнсаў на тэрыторыі сучаснай Польшчы, і толькі матэрыялы, пакінутыя інквізітарам Пятром Цвікерам, а таксама Пелпінскі кодэкс даюць нам магчымасць скласці ўяўленне пра веравызнанне вальдэнсаў. Паспрабуем скласці яго кароткае рэзюмэ:

- толькі вера секты вальдэнсаў ёсць спраўднай верай, па-за якой выратаванне немагчымае;
- секта мае сваіх святароў, для якіх не патрэбна каталіцкае пасвячэнне ў сан;
- адзінай правільнай малітвай з’яўляецца Ойча наш, скіраваны да Бога, Маці Божай і святым маліцца не варта (хоць сам па сабе іх аўтарытэт не адвяргаецца);
- нядзейсныя малітвы за памерлых і міласціна, бо Чыснец не існуе;
- уся царкоўная іерархія, святы, абраднасць і строі – бессэнсоўныя, як і таінства канфірмацыі, індальгенцыі і анафемы;
- клясцыя і выкарыстоўваць гвалт недапушчальна.

Заклучэнне. Прамыя звесткі пра існаванне вальдэнсаў на тэрыторыі Польшчы з’яўляюцца толькі ў апошняй трэці XIV ст. Абапірацца на сведчанні больш позніх аўтараў-вальдэнсаў нерацыянальна з-за іх імкнення зрабіць сваю гісторыю больш старажытнай і ўзвесці яе да часоў Апосталаў. Звесткі інквізітараў, запісаныя больш чым праз два стагоддзі пасля мяркуемых падзеяў, таксама можна прымаць толькі ў якасці ўскосных. Адзіным шляхам (акрамя пошуку новых крыніц) бачыцца аналіз вераванняў гэтых неідэнтыфікаваных ерэтыкоў (як было зроблена ў выпадку з Пятром Піранэнсісам) і супастаўленне іх з ужо вядомымі тагачаснымі вальдэнскімі тэзісамі з сумежных земляў.

У гісторыі вальдэнсаў Польшчы, які і сумежнай Чэхіі, памежнай датай з’яўляецца распаўсюджанне ідэяў Яна Гуса, карані якіх можна шукаць у вальдызме [27, р. 119]. За кошт многіх агульных рысаў у веравучэнні гэтыя два рухі вельмі моцна ўплывалі адзін на аднаго, што прывяло да сімбіёзу [13, s. 28] і зменаў у дактрыне вальдэнсаў [24, р. 50].

⁵ Падзяржэнай гл. [25].

ЛІТАРАТУРА

1. Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae // A. Voček. – Olomouc :Typographia Aloysii Skamitzl, 1841. – V. III. – 412 S.
2. Palacký, Fr. O stycích a pomeru sekty waldenske k nekdejsim sektam w cechach / Fr. Palacký // Casopis Musea král Ceského. – 1868.
3. Cegna, R. Eresie e movimentireligiosi in Polonia e in Boemia-Moravia nelMedioevo (Repubblica Ceca) / R. Cegna // BollettinodellaSocietà di StudiValdesi. – F. 174. Torre Pellice: Società di StudiValdesi, giugno 1994. – P. 109–125.
4. Blair, A. History of the Waldenses: with an introductory sketch of the history of the Christian Churches in the south of France and north of Italy, till these churches submitted to the pope, when the Waldenses continued as formerly independent of the papal see / A. Blair. – Edinburgh, 1832. – 544 p.
5. Comba, E. Storia dei valdesi / E. Comba. – Torre Pellice (Torino) : Libreria Editrice Claudiana, 1950. – 379 p.
6. Annales Lubenses / W. Arndt // MGH. – SS. 19. – 1866. – 772 S.
7. Breve chroniconSilesiae / Hg. von G. A. Stenzel // ScriptorumRerumSilesiacarum. – Breslau, 1835. – Bd. 1. – 528 S.
8. Kotełko, S. ŚridniowieczneherzjęwŚwidnicy [Электронны рэсурс] / S. Kotełko. – Рэжым доступу: <http://um.swidnica.pl/media/Encyklopedia/czescV.pdf>. – Дата доступу: 30.04.15.
9. Codex DiplomaticusSilesiae. – Breslau, 1862. – T. 5 : Das Formelbuch des Domherrn Arnold von Protzan. – 356 S.
10. Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae / J. Chytil. – Brno : Franz Gastls, 1854. – VI. – 538 S.
11. Bylina, S. WizerunekheretykawPolscepóźnośredniowiecznej / S. Bylina // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Wrocław : ZakładNarodowyim. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985. – T. 30. – P. 5–24.
12. Propago, D. Hyacinthi thavmatvrgi Poloni, seu De rebus praeclare gestis in Prouincia poloniae Ordinis Praedicatorum commentarius / D. Propago // A. Bzowski. – Venetiis : apudSocietatemMinimam, 1606. – 69 p.
13. Rymar, E. Waldensiz "kacerskich" okolicChojnyw XIV–XVwieku / E. Rymar // RocznikChojnenski: Pismohistoryczno-społeczne. – V. 1. – 2009. – 180 p.
14. Ogórek, M. Przyczajonywaldens, ukrytykatar [Электронны рэсурс] / M. Ogórek. – Рэжым доступу: <http://historia.focus.pl/swiat/przyczajony-waldens-ukryty-katar-1012>. – Дата доступу: 30.04.15.
15. Flacius, M. CatalogustestiumVeritatis [Электронны рэсурс] / M. Flacius. – 1556. – Рэжым доступу: http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenahist/autoren/flacius_hist.htm. – Дата доступу: 30.11.14.
16. Tutelaris Silesiae seu de vita rebusque praeclare gestis B. Ceslai Oorovansii, ordinis Praedicatorum commentarius / A. Bzowski. – Cracoviae, 1608. – 32 p.
17. Döllinger von, I. Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters / I. von Döllinger. – München, 1890. – 737 S.
18. Dobrowolski, K. PierwszesektyreligijnewPolsce / K. Dobrowolski, K. Chodynicki // ReformacjaPolsce. – Warszawa : PolskaKsiążnicaPomocySzkolnych, 1921. – P. 160–211.
19. CatalogusabbatumSaganensium / Hg. von G. A. Stenzel // ScriptorumRerumSilesiacarum. – Breslau, 1835. – Bd. 1. – 528 S.
20. Petreman, Ch. Peter Zwicker: A Fair but Fervent German Inquisitor [Электронны рэсурс] / Ch. Petreman. – 2012. – Рэжым доступу: https://www.academia.edu/7519093/Peter_Zwicker_A_Fair_but_Fervent_German_Inquisitor. – Дата доступу: 30.04.15.
21. Kurze, D. QuellenzurKetzergeschichteBrandenburgs und Pommerns / D. Kurze – Berlin : Gruyter, 1975. – 390 S.
22. Cegna, R. La condizionedelvaldismo secondo l'inedito "Tractatus bonus contra haereticos" del 1399, attribuibileall'inquisitoredellaSlesia Giovanni di Gliwice / R. Cegna // I Valdesi e l'Europa. –Torre Pellice, 1982. – P. 39–65.
23. Cegna, R. Il Valdismomedievale come religionpenitenziale / R. Cegna // BollettinodellaSocietà di StudiValdesi. – F. 150. Torre Pellice: Società di StudiValdesi, dicembre 1981. – P. 37–48.
24. Cegna, R. Il Valdismo del '300 come alternativeallachiesa di Roma / R. Cegna // BollettinodellaSocietà di StudiValdesi. – F. 148. Torre Pellice: Società di StudiValdesi, dicembre 1980. – P. 49–56.
25. Szymański, J. "ArticuliseWaldensium" natleantyheretyckichzbiórówrękopiśmiennych BibliotekiUniwersytetuWrocławskiego / J. Szymański // StudiaŹródłoznawcze. – Warszawa : WydawnictwoDiG, 2004. – S. 85–96.
26. Biller, P. Bernard Gui, Peter Zwicker, and the geography of Valdismo or Valdismi / P. Biller // BollettinodellaSocietà di StudiValdesi. – F. 200. Torre Pellice: Società di StudiValdesi, giugno 2007. – P. 31–43.
27. Cegna, R. Eresie e movimentireligiosi in Polonia e in Boemia-Moravia nelMedioevo (Repubblica Ceca) / R. Cegna // BollettinodellaSocietà di StudiValdesi. – F. 174. Torre Pellice: Società di StudiValdesi, giugno 1994. – P. 109–125.

Пасмыніў 30.03.2016

THE FEATURES OF APPEARANCE, SPREAD AND DOCTRINE OF THE WALDENSES IN THE TERRITORY OF PRESENT-DAY POLAND

A. VALODZINA

The stages of the heretical Waldensian movement appearance and its spread across the territory of present-day Poland before the Hussites penetration are considered by the author. The first mentions of heretics in papal antiheteric bulls, medieval chroniclers and inquisitorial materials are analyzed. A brief description of the social structure (artisans, peasants and merchants) of the Waldensian movement and the ethnicity of its members (mostly immigrants from the German-speaking territories with their families) is given. The doctrinal peculiarities of Polish Waldenses, such as rejection of the oath, authorities' violence, indulgences, excommunications and prayers for the dead and church burials, Purgatory, worship relics etc. are described in detail (via quotes from Latin sources, translated for the first time in the Belarusian language by the author).

Keywords: Waldenses, heretics, heretical movement in Poland, Peter Zwicker, inquisition in Poland.

УДК 94(476)“17”

ДЗВІНСКІ ГАНДЛЬ І ЯГО ПАДАТКААБКЛАДАННЕ Ў ПАЧАТКУ XVII СТАГОДДЗЯ

канд. гіст. навук В.У. ЯКУБАЎ
Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт
v.yakubau@psu.by

Разглядаецца гандль і падаткаабкладанне мяшчан і шляхты Беларускага Падзвіння і Падняпроўя па шляху ў Рыгу і назад. На падмурку першакрыніц аналізуецца змест таваразвароту экспарта і імпарта, сацыяльны статус удзельнікаў гадлю. Робіцца выснова аб заняпадзе полацкага рачнога флоту, адноснай роўнасці памераў і наменклатуры тавараў шляхецкага і мяшчанскага гандлю, ужыванні тэрміна “пан” адносна мяшчан і аб існаванні у XVII ст. шчыльнай узаемасувязі паміж кормнікамі Полацка, Віцебска, Чашнікаў і купецтвам Лепеля, Оршы, Шклова, Магілева, Рагачова, Рэчыцы, што стала адной з прычын стварэння самастойнага рэгіёна з назвай Белая Русь.

Ключавыя словы: гандль, падаткаабкладанне, Беларускае Падзвінне.

Уводзіны. Пры разглядзе пытанняў сацыяльна-эканамічнай гісторыі беларускіх земляў аднымі з найбольш важных тэмаў з’яўляюцца транспартныя перавозкі і гандль, якія забяспечвалі штодзённыя патрэбы насельніцтва і злучалі рэгіёны паміж сабой. Нягледзячы на важнасць тэмы, асобных навуковых працовак пасля вялікіх абагульняючых прац А. Сапунова [1], З. Капыскага [2–3], В. Мялешкі [4–5] В. Дарашэнкі [6], асобных артыкулаў, прысвечаных гандлю падзвінскіх гарадоў у пачатку XVII ст. не было. Адным з тыпаў крыніц, якія асвятляюць эканамічнае жыццё у ранні Новы Час, з’яўляюцца кнігі квітоў мытнаў. Рыжскі архіў выдатна прапрацаваны В. Дарашэнкам, але полацкія, гарадзенскія і берасцейскія мытныя кнігі са збораў бібліятэкі Віленскага ўніверсітэта [7–10] ніхто з айчынных гісторыкаў, акрамя В. Мялешкі, не выкарыстоўваў. Але ён працаваў пераважна над эканамічнай гісторыяй Магілёва, А. Сапуноў – Віцебска, В. Дарашэнка – Рыгі, таму цэлы шэраг пытанняў рэгіянальнай і інстытуцыянальнай гісторыі застаўся ў гэтых не асветленым і патрабуючым удакладнення.

Асноўная частка. Сфармаваны ў Сярэднявеччы дзвінскі гандль і інфраструктура па яго абслугоўванні, як і дзяржаўныя ўстановы па яго кантролі, працягвалі існаваць і развівацца ў Новы час. Кожны буйны горад меў мытную камору, якая фіксавала колькасць і памер тавара, узважвала яго, абкладала падаткамі (“паборавала”), выдавала квіткі аб выплаце з рэкамендацыямі, што рабіць наступным паборцам, калі тавар будзе дагружацца ці змяншацца. Каморам падначальваліся прыкаморкі. На дзвінскім водным шляху найбольш важнымі былі прыкаморкі ў Дынабургу і Дзісне, якія актыўна функцыянавалі летам і разгружалі асноўныя каморы ў Полацку і Рызе [7, с. 33, 11, 12]. Дзеля таго, каб гандляры не абышлі мытні па дробных рэчках, мыта з купцоў, якія ішлі ці вярталіся з Рыгі, збіралася на сутоках з Дзвіной і яе прытоках: у Друі, Сар’і, Дрысе і Дзісне. У XVI ст. Друя была вядучым прыкаморкам для тавару, які ўвозіўся ў ВКЛ [13, с. 46], але з уваходжаннем Інфлянтаў у склад Рэчы Паспалітай і адбудовай Дынабургу ў 1582 г. апошні перахапіў статус галоўнага мытнага пункту на выхадзе з Лівоніі ў ВКЛ, і рэестр 1616 г *ні разу* не ўзгадвае аб мытні ў Друі. Паводле подпісу 1552 г., там бралася мыта з кожнага струга грашыма (4 грошы з бочкі селядцоў “на караля”, 10 грошай са струга “на ваяводу полацкага”) ці натурай (напрыклад, па два селядцы “на ваяводу полацкага”, ці часткамі тавара: кружкаў воска, соллю, скурамі, металам і іншым) [13, с. 46–47]. Вышэй па плыні мытныя прыкаморкі на Дзвіне існавалі ў Суражы, Віцебску, а ніжэй – у Кокенгаўзе, Крыжборгу (Крэйцбургу), Дынамондзе, дзе купцы плацілі “замкавае”, “старое”, а ў часы войнаў 1600–1629 гг. – “дадатковае” і “новае падвышанае” мыта [14, с. 435] – і гэта толькі афіцыйныя падаткі і зборы. Разам з тым каморнікі маглі даць гандляру права безмытнага правозу тавара.

Існаванне ўнутраных мытнаў было выгадна для Радзівілаў і Сапегаў, кліенты якіх у гэты перыяд займалі вядучыя адміністрацыйныя пасады на землях у сярэднім цячэнні Дзвіны [15]. Біржанскія Радзівілы трымалі Кокенгаўзен, а вялікі канцлер ВКЛ Леў Сапега з невялікімі прерапынкамі ўвесь пачатак XVII ст. атрымліваў прывілеі на арэнду мыта ВКЛ і перапрадаваў кантроль над мытнымі сваім субарэндатарам, які атрымліваў з пасады максімум выгод для сябе. Зімой 1599 г. злоўжыванні мытных чыноўнікаў сталі прычынай пагроз шляхты Полацкага, Віцебскага і “іншых рускіх ваяводстваў” выклікаць Л. Сапегу і К. Радзівіла позвамі ў суд [16, с. 224]. Злоўжыванні насілі характар сістэмнай заганы і таму працягваліся. Так, дзісенскі магістрат абвінаваціў у неабаснаванай канфіскацыі тавараў (8 бочак селядцоў, 25 пудоў ворсы) у гандляроў Андрэя Запольскага і Фрола Яновіча, якую здзяйсняў перыядычна адзін з сапегаўскіх зборшчыкаў мыт ВКЛ на Дынабургу, нейкі Калецкі ў 1605 г. і 23 лютага 1606 г. Паколькі разгляд справы зацягнуўся да 1607 г., і канчатковы вырак павінен быў адбыцца на Трыбунале ВКЛ, Л. Сапега папрасіў М.К. Радзівіла, у абмен на свае паслугі, прасачыць, каб справа вырашылася станоўча для Калецкага [17]. Толькі варшаўскі сойм 1607 г. канчаткова забараніў браць мыта са шляхецкіх тавараў у Кокенгаўзе і Дынабургу [18, с. 449]. Засталіся непарушнымі карупцыя і

злоўжыванні, характэрныя для станавага грамадства. Тыповымі з’явамі былі кантрабанда, хабарніцтва, няправільныя падлікі.

Закон аб безмытным пропуску шляхецкіх тавараў 1607 г. пачаў дзейнічаць, і ў 1616 г. камора фіксавала такі тавар і не брала з яго аніякіх збораў, аднак “прыкладка” – груз кормніка (кормчага) ці іншых паспалітых асоб, абкладалася падаткамі і мытам. Рэестр 1616 г. фіксуе наступныя выпадкі гандлю шляхты (табл. 1.).

Табліца 1 – Гандль шляхты праз Полацкую мытню ў 1616 г.

Дата і тытул	Асоба, якой належыць тавар	Статус уласніка і накірунак пастаўкі тавара	Статус гаспадара і месца прыпіскі транспартнага сродка	Гаспадар транспартнага сродка	Колькасць стругоў	Змест тавару	Дзеянні на мытні
30 красавіка	Раман Марцішэвіч	Пісар Віцебскі	пана	Войны Ясінецкага	На плавіцах	Дубовыя клепкі (Wanczosu) 300, тарчаў (tarczyc) 300	За мыта і цмо плачона на каморы віцебскай Пушчаць вольна
4 мая Яго міласць	Андрэй Дзевердшых	Абывацель павету полацкага дасылае да Рыгі слугу свайго Ёзэфа Грыцэвіча	Кормнік Бешанковіцкі	Цімафей Копейка	4 1	Пянькі 9 берковіцаў, а б(п)акуля (паклі) пудоў 12 ад падданых свых браў	За чыншам на цле слуга прысягу выканаў, за якую праз вольнасці шляхецкія вольна пушчана на каморы полацкай не беручы мыта, а ні старага а ні новападвышонага, а ліст е(го) м(ілас)ці пану Дзевердзічоў? Пры скрыні мытнай о(т)слал пісан в Полацку
4 чэрвеня пан	Станіслаў Лабуцкі	Фактар ямці гетмана велькага кн літ (Яна Караля Хадкевіча) з Рыгі	Кормнік бешанковіцкі	Цімафей Копейка	2	Солі мехоў 85, віна амфар, шкатула запечатаная адсылаем да Полацка	На тых стрыгах едуць рамеснікі для ліцця дзял (гармат), ў шасці стругах. вольна пушчаем
6 чэрвеня	Грыгоры Марковіч	Мешчанін быхаўскі вязе з Рыгі	Кормнік віцебскі	Стэфан Іванавіч	4	Перац, міндаль, мускат, поморанчаў (апельсінаў) барылка, цукра каробак 5	Пана Адама Косава пісара віцебскага гродскага солі 12 мяхоў, меду барылка, піва бочка, віна 2 амф, селядцоў 4 бочкі, Пана Максіма ротмістра Уласовіча волава камені 16
16 чэрвеня	Е.м. пана канцлера ВКЛ (Леў Сапега)	Праз фактара свайго		Якуб Кроп	3	Солі мяхоў 150, віно амфар) 6	За лістам е(го)м(ілас)ці вольно пушчона ў Дынабургу
20 чэрвеня Яго міласць пан	Ярош Лопата	Правадзі стругі з Рыгі	Праз слугу свайго	Андрэя Пёславіча	22	Солі 60 мяхоў	Ад таго досыць чынёў пану Быхаўцу у Полацку, пудоў 30 ад таго досыць чынёў у Дынабургу дынам. На таго дамовы патрэбы вольно пушчона солі мяхоў 12 селядцоў 2 бочкі, віна (к)аўшы 2
пан	Юры Курьловіч	Мешчанін полацкі	Правадзі з Рыгі	пры тавары пана Лопаты			Ад таго досыць чынёў ў Дынабургу
22 чэрвеня	Ёзэф Рохінскі	Абывацель ваяводства полацкага правадзі з Рыгі.	Кормнік полацкі	Лазар Сцебуг	11	Попелу 6 лаштоў	Пасылаў да Рыгі прыцеля свайго пана Гаврыла Остафіевіча мешчаніна полацкага і слугі яго пана Войцэха Остроўскага. Якія па выкананні прысягі па вольнасцях шляхецкіх вольна пускаем.
21 чэрвеня	Яраш Валовіч стольнік мсціслаўскі	Пасылае да Рыгі	Кормнік бешанковіцкі	Цімафей Копейка	3	Ванчосу дошччак 90 з пушчы сваей ўласнай	За вольнасцю шляхецкай не браць мыта новападвышонага, вольна пушчона

Як бачым, за адзін толькі 1616 г. год магнаты (Л. Сапега, Я.К. Хадкевіч, Я. Валовіч) і паны ВКЛ ажыццяўлялі досыць актыўны гандль па Дзвіне праз сваіх упаўнаважаных – фактараў. Уладанні якіх месціліся ў Падзвінні і Падняпроўі (Леў Сапега, Ян Караль і Аляксандр Хадкевічы, князі Сангушкі, Галоўчынскія і Саломярэцкія). Шляхта гандлявала не толькі сельскагаспадарчай прадукцыяй, але і вырабамі, якія мелі з уласных пушчаў (цёс, клёпкі, попел). Леў Сапега вышэй Полацка меў уладанні і трыманні вакол сваёй роднай Астроўны і Чарэі, Лепеля, а ніжэй па плыні развіваў сваю латыфундыю з цэнтрам у Друі [19, с. 28]. У гэты ж час гетман ВКЛ Ян Караль Хадкевіч умацоўваў свае ўладанні ў Шклове і Быхаве, аб чым сведчыць фіксацыя на мытні фактарам 4 чэрвеня 1616 г. шасці стругаў з рамеснікамі для ліцця гармат (гл. табл. 1.). Найм мяшчан для транспартыроўкі і продажу тавараў ці агульных страты, калі тавар гінуў (напр. у выніку крушэння стругаў у нізоўяў, з-за невыканання рыжанами абяцанняў па прачыстцы рачнога фарватэра [6, с. 90]), бясспрэчна звязваў феадальнае грамадства ў адно цэлае, разам з тым станаўляў межы і прывілеі сцерагліся вельмі чуйна.

Працэдура верыфікацыі прыналежнасці тавара на мытні была прастай. Кормнік ці даручэнец прысягаў на словах, што тавар выраблены на продаж у гаспадарцы ці набыты на асабістыя патрэбы таго ці іншага знатнага чалавека, або паказываў пісьмовае пасведчанне ранейшай выплаты падаткаў і мытнікі “вольна пускалі” яго далей. Такая сістэма працавала, але здараліся і выключэнні. Так, анекдатычна выглядае зухвалая выхадка сына полацкага бурмістра Юрыя Фёдаравіча Хадкі, якая прайшла яму беспакарана. 20 чэрвеня 1616 г. на полацкай каморы ён заявіў аб тым, што вязе “на яго асабістыя патрэбы каралю і яго жонцы” барылку воцата – якую мытнікі не адважыліся абкласці зборамі і прапусцілі далей [7, арк. 28 аб.].

Побач з купцамі, упаўнаважанымі асобамі і супрацоўнікамі мытні ўдзельнікамі сацыяльнай структуры гандлю былі прадстаўнікі асобнай карпарацыі: “кормнікі”, прадстаўнікі якой запісваліся на мытні з пазначэннем порта прыпіскі. Сама назва паходзіць ад слова “карма” дзе, як вядома, на стругах месцілася стырно, лаўкі для сну пад навесам (дахам) і гняздо назіральніка [1, с. 346–347]¹. Кормнікі² [1, с. 252] былі ўласнікамі струга ці найманымі капітанами і лоцманамі. Яны самастойна везлі тавар або наймаліся праваднікамі стругаў і плавіц; маглі выдаваць плавучыя сродкі ў арэнду, адпраўляць сваіх даручэнцаў да Рыгі і назад. З улікам складанасці навігацыі па Дзвіне і працаёмкасці пагрузчай і сплаўнай / цяглай дзейнасці, кормнікі і шэрагавыя працоўнікі абслугі складалі досыць вялікую колькасць мяшчан, якія не ўваходзілі ў іншыя гарадскія карпарацыі. Больш таго, яны маглі нават і не жыць у горадзе. Так, у рэестры 1616 г. ёсць узгадкі аб кормніках, якія паходзілі з полацкіх прыгарадных вёсак: Шнітак (Гермаген Матысавіч) і Копцева (Федар Пранкевіч, Овсей Раманыч, Андрэй Корба), якія наняліся ў 1616 г. везці тавары галоўчынскіх купцоў [7].

Памеры артыкула не дазваляюць прывесці поўны спіс гандляроў і кормнікаў, найбольш тыповыя выпадкі прапануем ў табліцы 2.

Табліца 2 – Гандль мяшчан па Дзвіне 1616 г.

Дата і тытул	Асоба, якой належыць тавар	Статус уласніка і накірунак пастаўкі тавара	Статус гаспадара і месца прыпіскі транспартнага сродка	Гаспадар транспартнага сродка	Колькасць стругаў	Змест тавару	Дзеянні на мытні
1	2	3	4	5	6	7	8
28 красавіка 1616 Пан	Максім Уласовіч	Шклоўскі мешчанін вязе ў Рыгу	Кормнік Віцебскі	Мікалай Глуховіч	3	Пянька 30 фунтаў, Рагожа, канаплянае насенне 120 бочак, 500 рагож, 2 каменя вагай, пакля бунты (фунты?, вязкі?) два	За ўсе ў каморы полацкай разлічыўся досыць і за шло (збор) воднае і за насенне і на снасць струговую мае кормнік пянькі 11 камені. Вольна прапушчаны. Мыта не браць.

¹ А.П. Сапуноў так апісвае струг: даўжыня 17–18 сажняў, шырыня – 5 сажняў, 1–2 аршына, вышыня – 9 чвэрцяў. Пад максімальным грузам да 12 000 пудоў усаджвалася на 5 чвэрцяў. На стругу акрамя “кормчага” знаходзіліся да 30 “сходнікаў-працаўнікоў-грузчыкаў і сплаўшчыкаў на чале з “дзяцінай”, а таксама “карэнныя” (“малайцы”) грабцы-стырноўшчыкі.

² А.П. Сапуноў ведае толькі аб спробе Екацярыны II заснаваць цэхі кормшчыкаў (“коршчыкаў”) па веліжкім вымаўленні), у тым ліку на Дзвіне, але сцвярджае, што яна была няўдалай, пра ранейшыя часы яму нічога не вядома, хоць ён і сцвярджае, што лоцманскія веды аб парогах і навігацыі перадаваліся з пакалення ў пакаленне.

Працяг табліцы 2

1	2	3	4	5	6	7	8
Пан	Іван Семеновіч	Мешчанін з Дуброўна	Кормнік Віцебскі	Дзянешка Дзянісавіч	2	Пянкі 19 бунтоў, пакля палова 150 камені	12 марца ў годзе цяперашнім 1616 на прыкаморку аршанскім у Дуброўне, на што квіт выданы з нумерам 29 з подпісам рукі яго міласці Гераніма Цехановіча, которы тавар вольна пушчаць
Пан	Сямен Мацошэвіч Даўгяла	Мешчанін віцебскі	Сам кормнік		3 стругі і 1 "палавіча"	16 фунтаў пянькі 320 рагож, 50 бочак насення каняплянага, 14 лаштоў попелу	Аплочана на прыкаморку Дубровенскім. Вольна прапусціць
5 мая пан	Дорофей Семеновіч	Мешчанін Чарэйскі да Рыгі	Кормнік полацкі	Лазар Сцебуг	1	19 бунтоў пянькі 10 бочак гарэлкі 1000 кварт	за мыгто новападвышонае у Полацку заплатаў
Пан	Ян Дзягілевіч	падпісак земскі полацкі	Кормнік полацкі	Яська Савіч	1	Пянька, каняпля, пакля	За цю воднае пакапе у каморы полацкай
22 мая першае вяртанне з Рыгі	Максім Уласовіч	Мешчанін шклоўскі	З Рыгі кормніка віцебскага	Мікалая Бухновіча ?	3	60 мяхоў солі, 2 лашты селядцоў, 3 лашты воцату, 2 віна, =	кормніцкага мяхоў 30 солі На каморы полацкай падаткаў 124 чвертакі
	Якаў Федаравіч	Мешчанін полацкі	Кормнік полацкі	Алексей Гурыновіч	2	Солі 73 мяхі, розынак вялікіх 2 бочкі, фіг – барыла, мікатаў (мускатаў) – 2 фунты, імбіра 20 фунтаў, 3 фунты гваздзікоў, серы 20 фунтаў, 4 рэзы паперы, 6 пудоў перцу	Прыкладу кормніка: воцату 1 бочачка, селядцоў 6 бочак, 1 бочка піва. Забралі 80 пудоў солі, селядцоў асмінку.
24 мая пан	Федар Лазаровіч	Мешчанін полацкі	Кормнік полацкі	Карп Степанавіч	2	Солі мяхоў 78, селядцоў 8 бочак пудоў 100, павінен адаць у Полацку	За тое ў Дынаборку досыць чыніў вольна пушчона яго.
пан	Гардзеі Юржавіч	Мешчанін полацкі	Кормнік полацкі	Андрэй Косцьковіч	3	Солі 96 мяхоў, селядцоў 3 лашты, 50 штаб жалеза, 8 пудоў перцу	У каморы полацкай мыгта нам пудоў солі 100, частку ад таго даў на мыгтні дынабургскай
пан	Шчасны Марціновіч	Мешчанін полацкі	Кормнік полацкі	Іван Беднік	1	38 мяхаў солі, 38 бочак селядцоў	Ад таго даў тут 37 пудоў рэшту ў Дынабургу учыніў
28 мая пан	Остафей Сцепанавіч	Мешчанін полацкі	Кормнік полацкі	Юхна Анціпавіч	4	Соль 170 мяхоў, віна 2 окы (амфары?), меду 2 барылкі, малвазіі барылак 2	
30 мая пан	Раман Петровіч	Мешчанін полацкі	Кормнік полацкі	Опанас Нікіпоровіч	3	Соль, селядцы, разынкі 6 бочак, перцу 10 пудоў, анісу 10 пудоў, олава чвартка, мігдалаў 1 пудок, цынамону 2 фунты, воцату бочка	
11 чэрвеня пан	Іван Маляўка	Мешчанін талочынскі	Кормнік чашніцкі	Скарына	1	Соль 35 мяхаў, селядцоў 6 бочак	Ад таго досыць чыніў у Дынабургу.

Працяг табліцы 2

1	2	3	4	5	6	7	8
17 чэрвеня пан	Петр Романоўскі	Мешчанін чашніцкі	Кормнік чашніцкі	Станіслаў Малафеевіч	3	Соль, селядцы, віна 6 амф,	прыкладкі: Соль, селядцы, на патрэбу князю ковельскаму (Сангушка) жалеза штаб 12, шкла скрыня, перцу пудкоў 5, розынак кошык, олівы барылка то вольно пушчона з полацкай каморы.
20 чэрвеня	Купрыян Нікіфаравіч з таварышамі сваімі	Мяшчанін з Баркулабава вязе з Рыгі	Кормнік полацкі	Грышка Лукіс (!)	10	Солі 390 мехоў, суна карозей паставоў 20, сукна мурлаўскага (мараўскага) 1 паставоў, кірж 4 паставы, разынак 4 кошы, в ніх вага каменя 6, арэхаў влоскіх 2 бочкі.	Правозіць на свае прыкладкі кормніцкія солі 3 меха, ад таго досыць у Дынабургу пудкоў 250, на свае погрэбы 10 мяхоў солі Богдану Соломерецкому на яго дамовыя патрэбы пушчона вольна, куражы паставоў 16 і кужу паставоў 4
пан	Юры Федаравіч Ходыка	Бурмістровіч полацкі	Пры тавары пана Купрыяна на стругах кормніка полацкага	Грыгора Лакіса (відавочна, той самы чалавек і стругі, але напісанне прозвішча рознае)		Рыбы кіпкі (кучкі) 2 невялікіх, падлешчыкаў 1000, разынак 4 кошы, сялядцоў асмінку, скур ласіных 3, насення цыбульнага 2 камені	Паведаў камень 2 ад таго досыць чыніў крулове на яго паніў у Дынабургу, + самаму крулове на яго патрэбы воцата барылка вольна пушчона
20 чэрвеня 22 чэрвеня другое пайсцё ў Рыгу	Спірыд Кондратовіч	Мешчанін полацкі	Настугу прожным праз кормніка полацкага	Якуня Гурыновіч	1	Гарэлкі 2 бочкі, у ніх кварт 600, мыла таблічак 400	В подазку вязе купцу рыскаму ланс-коп 52,34/71
	Іван Фільковіч	Мешчанін полацкі	Провадзі да Інфлянт на стругу прожным	кормнік полацкі Якуня Гурыновіч	1	Гарэлкі 3 бочкі 900 кварт	Учыніў у Полацку, на расход у дарозе гарэлкі барыла 4 з ротку коп 3
	Якаў Мядзведзь	З Бешанковіч	Провадзі да Рыгі на стругах прожніх	кормнік бешанковіцкі Алексій Віцеблянін	2	попел, пакля	
21 чэрвеня	Васілі Прокуда	З Бешанковіч	Кормнік бешанковіцкі	Нікіфор Копейкі	5 Прозных	Ванчосу 100 (дубовых клепака)	Ад таго на каморы полацкай
22 чэрвеня	Карміло Грунька	Мешчанін віцебскі	Кормнік віцебскі	нагружаны праз Савосціяна Войцеховіча	4	попел, пакля, рагожы, попел, мыла маскоўскага касякоў 48, ён жа мае скур конных 200, падцялковах 50, яловічых 10, обойкаў 30	Тавар адпобораваны ў Віцебску 10 мая 1616 г. праз пана Алексія Ш(П)еренова
28 чэрвеня	Мікалай Клаўс Пентоў	Мешчанін шклоўскі	Пасылае да Рыгі праз чэлядніка свайго Фабіана Фішэра	Кормнік віцебскі Азар Вой(!)л	4	Попел лаштоў 11 бочак 6	Адпобораваны у Рэчыцы 2 квітамі, 1-1 мая №2, а 2-квіт 25 чэвеня №10 дадаў лашт, за што учыніў досыць на каморы полацкай

Працяг табліцы 2

1	2	3	4	5	6	7	8
28 чэрвеня	Роман Петровіч	Мешчанін полацкі вязе ў Рыгу	наладаваных (нагрузаных) праз кормніка полацкага	Карп Бібенка	3	Пянькі прывазной з Копысі бунтоў 61, вага 1220 каменяў, паклі 2 бунты вага 40 каменяў	За тое ўсе ў каморы полацкай плачона
8 ліпеня	Пашпі да Рыгі два стругі п(а)-рожных	Пана Шчаснага Роготня, з Полоцка	Кормнік полацкі	Кондрат Першонак	2		
Рэстр паврацэння другога пуця з Рыгі 23 юлі 18 ліпеня	Лук'ян Бука	Мешчанін віцебскі	Сам кормнік		4	Соль мяхоў 138, слядцоў 15 бочак, 2 чвэрткі фіг.	Ад таго на каморы полацкай 135 пудоў, досыць учыніў.
8 жніўня	Семен Даўгяла	Мешчанін віцебскі	Сам комнік		4	Солі 138 мяхоў, віна 2 аўкшты, воцат	У рэстры паметка што мыга тут і далей бярэцца на Дзісне [7, арк.33]
9 жніўня	Якаў Ларкевіч	Мешчанін віцебскі	Кормнік віцебскі	Марцін Захарін	13	Соль, селядцы, сукно карозі 20 паставоў і гд.	
18 жніўня	Лукаш Юр'евіч	Мешчанін полацкі	Кормнік полацкі	Іван Кубля	4	Соль 128 мяхоў	
	Цімафей Іванавіч	Мешчанін полацкі	Кормнік полацкі	Грыгор Харытонавіч	4	Соль 122 мякі, селядцы 24 бочкі	
пан	Якаў Медзьведзь	З Бешанковіч	Кормнік бешанковіцкі	Алексей Івановіч	4	Соль, селядцы, (кл) хавішу (?) 75 пудоў, сукна карозі 2 паставы	
23 жніўня	Гардзеі	Мешчанін полацкі	Кормнік бешанковіцкі	Цімафей Капейка	4	Соль 140 мехоў	
20 жніўня	Спірыд (?) Кондратоў	Мешчанін полацкі вязе ў Рыгу	Настугу прожным праз кормніка полацкага	Якуня Гурыновіч	1	Гарэлкі 2 бочкі, у ніх кварт 600, мыла таблічак 400	В подачку вязе купцу рыжскаму ланс коп 52/34/71
пан	Іван Фільковіч	Мешчанін полацкі	Провадзі да Інфлянт на стругу прожым кормніка полацкага	Якуня Гурыновіч	1	Гарэлкі 3 бочкі 900 кварт	Учыніў у Полацку, на расход у дарозе гарэлкі 4 барылы з ротку коп тры.
26 жніўня	Клаўс Пентоў	Мешчанін шкловскі	Кормнік віцебскі	Озар Войлов (!)	4	Соль, віно	На Дысне
30 жніўня трэцяе пойсце ў Рыгу пан	Федар Лазаровіч з таварыша мі яго	Мяшчане полацкія	Кормнік віцебскі	Лук'ян Бука	5	Пянька чыстая 68 бунтаў, пакля бунты 4	У Полацку аплаціў. Прыкладу свайго мае попелу 2 лашты
пан	Андрэй Лук'янавіч	Мешчанін віцебскі	Прожнія стругі		2	Пянька, скур канін і падцялковых 100, козлін 50, яловічых скур 20	
пан	Якоў Маццошэвіч	радца мяста полацкага	Кормнік полацкі	Омільян Мікіцініч	2	Попел, пянька, лену фас 5, камені 5, 130 з каторага адпаборавано ў Магілеве каменей 20, квіт № 15, насенне канаплянае 16 бочак.	
11 верасня пан	Грыгоры Юрковіч	Полачанін	Да Рыгі нагружоных Кормнікам полацкім	Алексы Хухыновіч?	4	Пянькі бунтоў 49, паклі бунты 3, насенне канаплянае 10 бочак, шкур падцёлкавых 40, воску смальцаванага (тапленанага) 7 плашлак малых, асобна воску сырцу каменей 2, усяго воску 10 каменей	Прыклады кормніка полацкага Карпа Стэфановіча Озгі за 3 копы, 8 пудоў яму вольна пушціць бо веле заплаціў на каморы полацкай мы нато 28 мая выклікала велькія купцові ўпадкі таму – вольна пушчона

Заканчэнне табліцы 2

1	2	3	4	5	6	7	8
11 верасня пан	Ламберт Вестер- ман	Мешчанін шклоўскі	Слугу свайго Ежага Фрэдара на стругу корм- ніка віцебскага	Маклеж? Махера? Быкоўска- га	1	Попела бочак 8, 4 лашты	на шле новапад- вышным вольна пушчона, безмыг- не. То в награду яму чынена, што з першым яго пуй- сем у Рыгу з тавар- рам яму се упу- сціла. Пусціце во- льна. Пісан ў По- лацку
пан	Петр Федаравіч	Войт чарэйскі	Кормнік полацкі	Лазур Сцебуг	2	Пянькі 2 фунты, паклі 1 фунт, на кроўлі скур пад- цялковых 42	вольны цяпер
пан	Якаў Мацюшэв іч	Радца мяста полацкага	Кормнік полацкі	Омільян Мікіцініч	2	Пянька, пакля, ле- ну фасаў 5, камені 5, 130 з каторага адпаворавана ў Магілеве: каменей 20, № 15, насенне канаплянае 16 бо- чак	
[7, арк. 43] 11бра (верасня) Пан	Якуб Юр'еў	Радца места полацкага	Кормнік полацкі	Іван Кубля	2	На каморы полац- кай 50 бочак, 24 камнеў, і бунт 1 пянькі вагою 25 ка- мені, в розвежы пакля камені 86, воску кружок, ва- гой 2 камені	Од таго нам до- сьць ў Полацку ўчынена пісана ў каморы Полацкай

Як бачым, абарот з Полацка на Рыгу і назад складаў каля месяца, за навігацыйны год рабілася па некалькі рэйсаў. Асаблівай сезоннай і рэгіянальнай розніцы ў наменклатуры тавараў, якія пастаўляліся ў Рыгу з Полацкага ваяводства і з іншых беларускіх земляў не было. Асноўнымі экспартнымі таварамі былі пянка, пакля, рагожы, канаплянае насенне, гарэлка (бочкамі ў 200–400 кварт), попел, воск; зрэдку лён, мыла, футры, дубовыя клёпкі на бочкі (ванчос) і донцы (тарчыцы) з пушчаў шляхты. Вясной да стругаў чапляліся плавіцы (пльты), а ў жніўні – верасні да экспартных тавараў дадаваліся скуры і футры (яловіц, лосей, коней, падцёлкавыя, казлоў). Адметна адсутнасць сярод вывазных тавараў збожжавых культур і прадукцыі пчаларскага промыслу, акрамя воску.

Адсутнасць харчавання сярод эспарту тлумачыцца не толькі спецыялізацыяй рэгіянальнай эканомікі пад профіль рыжскага гадлёвага порта [12], але і вайной з Масквой 1609–1618 гг. У 1616 г., за выключэннем адзінкавай згадкі пра мыла, іншых “маскоўскіх” тавараў рэестр не фіксуе, хаця яшчэ ў 1605 г. ішоў актыўны рээкспарт футраў, фарбаваных скур, палотнаў і г.д. [1, с. 296.]. Адносна нешматлікасць (ад 1 да 10 стругаў у кожным водным гандлевым караване) у 1616 г. была выклікана спусташальнымі набегамі маскоўскіх войскаў у ваколіцы Полацка (падчас аднаго з якіх “адных Корсакаў да кільнаасту (ад 10 да 20) забілі”) [20], спаленнем і абрабаваннем зімой 1613–1614 гг. ваколіц Чарэі, Бешанковічаў, Оршы і Мсціслава [20]. Аднаўленне страт пасля шматлікіх войнаў патрабавала часу, таму зусім не выпадкова, што ў агульным аб’ёме гандлёвых караванаў, якія прайшлі праз Полацкую мытню ў 1616 г., дамінавалі стругі, зарэгістраваныя на Віцебскіх і Чашніцкіх кормнікаў.

Блізасцю да тэатра баявых дзеянняў, рабаўніцтвам чужынцаў і небяспекай ад уласных дзэзерціраў і “падшыванцаў” пад жаўнераў можна патлумачыць фактычную адсутнасць наземнага перасоўвання твара праз Полацкую мытню. Рэестр мытных квітоў 1616 г. зафіксаваў толькі адзінкавы за год выпадак (!) прывозу палачанінам Ігнатам Пятровічам на вазе футраў (сабалёў, ліс, норак, выдраў) з Наваградка 30 траўня 1614 г. [7, с. 18]. Ёсць усе падставы пагаджацца з існаваннем сухапутнага гасцінцу да Рыгі летам, а зімой – саннага па лёдзе Дзвіны, аднак рэестр мыта 1616 г. гэтага не пацвярджае.

У імпарце з Рыгі ў глыб кантынента суцэльна дамінавалі соль і селядцы. Кожны гандляр вез іх з Рыгі. Далей па папулярнасці ішлі разынкі, фігі, воцат, віно (французкае, італьянскае, крыцкае (крэта), малвазія), пітны мёд, радзей – піва. З нехарчовых тавараў масава ўвозілі шкло, жалеза, волава, свінец, сукно (карозія, англійскае, кірж), ворсу (распушчаныя і пасечаныя на кавалкі рэшткі старога пяньковага такелажу для фітыллёў), адзін раз фіксуецца паясы і папера.

Беларускія мяшчане пачатку XVII ст. ведалі і ўжывалі спецыі і экзатычную садавіну: аніс, перац (ядрамі і пукамі), міндаль, цынамон, мускат, цукар, кмін, влоскія (грэцкія) арэхі, аліву (аліўкавы алей), помаранчы (апельсіны), лімоны. Таксама сустракаюцца себас (лаўрак – марская рыба), рыс, цукар, невялікія падлешчыкі, цыбуля-сявок.

Шырока вядома, што ў ранні Новы Час маркерам прыналежнасці да гарадской вярхушкі былі прыдомкі “славетны” перад пасадай (напрыклад, райцы, лаўніка ці бурмістра), а звароты “пан”, “ягомосць”, “ваша міласць” ужываліся адносна прадстаўнікоў шляхецкага стану. Цікавай асаблівасцю мытнага рээстра 1616 г. з’яўляецца зварот да мяшчан, прычым, рознага статусу праз “пан”, зварот гэты сустракаецца і ў іншых дакументах, але тут ён вельмі масавы і адносіцца як да кіраўнікоў цэлых рачных флотаў, так і да саматужнікаў на адным стругу. Рээстр мытных квіткаў 1616 г. утрымлівае шэраг імёнаў прадстаўнікоў кіруючых колаў беларускіх гарадоў: полацкія бурмістры: Мелешко Семеновіч, Остафей Пятровіч і “бурмістровіч” Юры Федаравіч Хадыка, радцы – Якаў Мацюшэвіч, Лукаш Юр’евіч, Якуб Юр’еў (ён жа Якуб Юр’евіч), Жук (?) Яновіч і лаўнікі – Станіслаў Станіслававіч і Цімафей Іванавіч; бурмістры віцебскія – Петр Іванавіч і Навум Воўк, чарэйскі воіт Петр Фёдаровіч [7].

Антропанімічную інфармацыю, якая дазваляе праліць пэўнае святло на этнічны і рэлігійны склад насельніцтва беларускіх гарадоў можна атрымаць па імёнах, зафіксаваных у рээстры. Сярод стара-славянскіх імёнаў, імёнаў па-бацку і мянушак (Гардзей, Хацяян, Сіла, Акула, Мікіцініч, Розумовіч, Мядзьведзь) і праваслаўных (Іван, Осіп, Астафей, Дарафей, Сцяпан) сустракаюцца ўжо дастаткова шматлікія заходнія (каталіцкія) імёны (Ян, Стэфан, Шчасны (Фелікс) Марціновіч) і балцкага паходжання (Локіс/Лакіза, Дашко Сулімонавіч, Матыс Улаховіч).

Дакумент сведчыць аб актыўнай дзейнасці нямецкіх купцоў і арэндатараў, якія знайшлі спосаб абыходзіць забарону на гандль уніз па Дзвіне за Полацкам, прапісаны ў гарадскім магдэбургскім прывілеі і законах ВКЛ, пачынаючы з Вітаўта. Яны станавіліся мяшчанамі беларускіх гарадоў, а потым выкарыстоўвалі сваіх супляменнікаў у якасці даручэнцаў і мясцовых кормнікаў для транспартыроўкі тавараў. Напрыклад, быхаўскі мяшчанін Мікалай Клаўс Пентоў “праз чэлядніка свайго Фабіана Фішэра” фіксаваў на полацкай мытнай каморы груз попелу ў 11 лаштоў і 6 бочак, якія вёз у Рыгу на 11 стругах віцебскага кормніка Лазура Войла [7, арк.32]. Запісаны мытнікамі як рыжанін Эверт Карплоў [21]³ праз сваіх даручных Ханса Скоркіна і Курта аформіў бязмытны пропуск каравану ў 8 стругаў з ляснымі таварамі, які яму сплаўлялі віцебскія кормнікі Міхал Каваль “з таварыствам” [7, арк. 38]. Але найбольш актыўным з немцаў быў шкоўскі мяшчанін Ламберт Вестерман (6 узгадак), які афармяў на полацкай мытнай каморы тавары з верхняга Падзвіння і Падняпроўя. Так, 6 мая ён запісаў у мытны рээстр на сябе найбольшы з зафіксаваных у 1616 г. караванаў з 34 стругаў і 11 плавіц з грузам пянкі і попелу, 269 лаштоў, якія вялі да Рыгі віцебскія кормнікі Якуня Бука, Багдан Федаровіч, Дуйскія, Федар Лапа, Іван Рачковіч [7].

Цікава таксама і наўнасаць у рээстры “старазапаветных” імён, якія маглі належаць прадстаўнікам юдзейскага паходжання. Але, што хутчэй за ўсё, паколькі для гэтага народу існавала забарона сяліцца на тэрыторыі Рыгі, Інфлянтаў і Віцебска, ды і ў Полацку яны толькі пачалі з’яўляцца пасля разні, учыненай Іванам Жыхлівым ў 1563 г, старазапаветныя імёны маглі ўжываць мясцовыя немцы, пратэстанты ці праваслаўныя (галоўчынскі мяшчанін Моісей Дземідовіч, мяшчане полацкія Ісак Іванавіч і Еш(с)ка Броўка, кормнікі полацкія Ісак Федаравіч і Ізак Міхайлавіч). Толькі адзін раз сустракаецца ўзгадка аб кормніку чашніцкім Аўдзеі Татарыне, які верагодна меў татарскія карані [7].

Адносна гандлевага абшару полацкага гандлю мытны рээстр 1616 г. дазваляе казаць аб працягу існавання ў пачатку XVII ст. скарочанага днепра-дзвінскага воднага шляху ў межах ВКЛ. Найбольш паўднёвым мытным таварам, які прайшоў праз полацкую камору на Рыгу ў 1616 г., былі тавары з Рэчыцы (кіяўлян і іншых жыхароў ніжняга Падняпроўя не фіксуецца), найбольш усходнім – з Веліжа і Смаленскіх пушчаў. Шырока выкарыстоўвалася рачная сетка і возеры Падзвіння, што спрычынілася да стварэння дастаткова трывалых партнерскіх адносінаў паміж кормнікамі і гандлярамі пэўных рэгіёнаў. Палачане звычайна карысталіся паслугамі сваіх землякоў або жыхароў бліжэйшай ваколіцы (Дзісна, Чашнікі, Бешанковічы). Купцы з Лепеля, Сянна, Лукомля звычайна наймалі стругі ў Чашніках і Бешанковічах, жыхары Падняпроўя (Орша, Шклоў, Дуброўна, Копысь, Галоўчын, Баркулабаў, Магілёў, Быхаў, Рагачоў, Рэчыца) для экспарту сваіх тавараў часцей за ўсё выкарыстоўвалі стругі з Віцебска, Чашнікаў, Бешанковіч і Полацка. Віцебскую прыпіску мелі каля 30%, чашніцкую – каля 28%, полацкую – каля 25% бешанковіцкую – каля 10% стругоў і плытоў, зафіксаваных на полацкай мытні ў 1616 г. [7].

Высновы. На самым пачатку ўвядзення ў практыку падатковага імунітэту для шляхты асаблівай перавагі над купецтвам у памерах яе таваразвароту не было. Як не было і жорсткага замацавання тэрміну “пан” выключна за высакароднымі станам. Мяшчане буйных гарадоў рознага сацыяльнага статусу ка-

³ Рыжскія фактары Э. ван Карпэн, М. і Б. Любарты пазычылі РП на вайну за Смаленск 1609–1611 гг. 7000 злотых, за што атрымалі ў арэнду смаленскія пушчы на 1611–1615 гг., прычым падаткі з вырабленых і сплаўленых па Дзвіне лясных тавараў ішлі ў скарб ВКЛ.

рысталіся гэтым прыдомкам у афіцыйным дакументазвароце. Практыка станавай прывеліяванасці шляхты выклікала незадаволенасць мяшчан, якая праяўлялася і ў судовых спрэчках, і ў выпадках жартаўлівага прыпісвання каралю падакцызнага тавару. Хаця полацкія гандляры і кормнікі ў першай чвэрці XVII ст. па прычыне ваенных вынішчэнняў ужо страцілі першыя гандлі на карысць віцяблян, але яшчэ засталіся сярод яго лідараў, спраўна задавальняючыя патрэбы знешняга (у пнянцы, паклі, рагожах, скурах, гарэлцы) і унутранага рынку (солі, рыбе, спецыях, віне). Развіцця сувязі паміж гандлярамі, мяшчанствам і шляхтай Падзвіння і Падняпроўя стварылі адзіны эканоміка-культурны рэгіён, які прыблізна ў пачатку XVI ст. і пачаў называцца ў пісьмовых крыніцах Белай Руссю.

ЛІТАРАТУРА

1. Сапунов, А.П. Река Западная Двина / А.П. Сапунов. – Витебск: Типо-Литография Г.А. Маркина, 1893. – 640 с.
2. Копыцкий, З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З.Ю. Копыцкий. – Минск : Наука и техника, 1966. – 227 с.
3. Копыцкий, З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. / З.Ю. Копыцкий. – Минск : Наука и техника, 1975. – 193 с.
4. Мелешко, В.И. Могилев в XVI середине XVII в. / В.И. Мелешко. – Минск : Наука и техника, 1988. – 264 с.
5. Мялешка, В. Камора / В. Мялешка // Вялікае княства Літоўскае : энцыкл. : у 3 т. / рэдкал. Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2007. – Т. 2. – С. 26–27.
6. Дорошенко, В.В. Торговля и купечество Риги в XVII в. / В.В. Дорошенко. – Рига : Зинатне, 1985. – 350 с.
7. Бібліятэка Віленскага ўніверсітэта (VUB). – F4 – 13162. Рэстр прад'яўлення квітоў каморы Полацкай 1616 г.
8. VUB. – F4 – A1670 Рэстр мыта старога каморы Гродзенскай 1600 г.,
9. VUB. – F4 – A1590 Рэстр мытных квітоў каморы Гродзенскай 1590 г.,
10. VUB. – F4 – (A233) 1360 Рэстр мыта старога Берасцейскай каморы 1605 г.
11. Острога, В.А. История таможенного дела и таможенного права Беларуси : учеб. пособие / В.А. Острога. – Минск : БИП-С, 2005. – 192 с.
12. Якубаў, В.У. Рыга / В.У. Якубаў // Вялікае княства Літоўскае : энцыкл. : у 3 т. / рэдкал. Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2010. – Т. 3. – С. 385–388.
13. Рэвізія полацкага ваяводства 1552 г. / уклад. В.В. Варонін. – Мінск : Архэ. пачатак, 2011. – 271 с.
14. Катлярчук, А. У ценю Польшчы і Расеі. Вялікае княства Літоўскае і Швэцыя ў часе эўрапейскага крызісу сярэдзіны XVII ст. / А. Катлярчук // Архэ. Пачатак. – 2008. – № 7–8. – С. 366–680.
15. Якубаў, В.У. Сапегі ў барацьбе Жыгімонта Вазы за шведскую карону 1594–1611 гг. / В.У. Якубаў // Леў Сапега (1557–1633) і яго час : матэрыялы міжнар. навук-тэарэт. канф., Гродна, 4–5 крас., 2007 г. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, УА Гродз. дзярж. ун-т імя Я. Купалы ; рэдкал.: С.В. Марозава [і інш.]. – Гродна, 2007. – С. 143–149.
16. Scriptores Rerum Polonicarum / wyd. ks. A. Sokołowski. – Kraków : Nakładem ks. A. Radziwiłła drukarnia W. Anczycza i Spółki, 1885. – Т. VIII : Archiwum domu Radziwiłłów. Listy ks. M.K. Radziwiłła, Jana Zamojskiego, Lwa Sapiehy. – 295 s.
17. Бібліятэка Літоўскай Акадэміі Навук імя Ёрублеўскага (LMAVB) – F.9. b.431 (Лісты Льва Сапегі да Радзівілаў 1600 – 1615 гг.). Ліст Льва Сапегі да М.К. Радзівіла 23 красавіка 1607 г. – С. 95.
18. Volumina legum : w 9 t. / nakładem i drukiem Jozofata Ohryzki. – St. Petersburg : Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane, Drukarnia J. Ohryzki, 1859. – Т. II : Ab anno 1550 ad annum 1609. – 482 s.
19. Inglot, S. Sprawy gospodarcze Lwa Sapiehy / S. Inglot. – Lwów : Nakład Wydawnictwa Polskiego, 1939. – 129 s.
20. LMAVB. – SKF 139 – 366 № 9 Андрэй Пукель да Яна Караля Хадкевіча 5.01.1514 з Быхава.
21. Метрыка ВКЛ. Метрыка прывілеяў караля Жыгімонта Вазы, канцлера ВКЛ Льва Сапегі 1599–1614 гг. // Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі. – Ф. КМФ–18. Воп. 1. Спр. 86. – С. 841–843.

Паступіў 22.03.2016

TRADE AND TAXATION ALONG THE DVINA IN THE EARLY XVII CENTURY

V. YAKUBAU

The article is devoted to trade and taxation burghers and the nobility of the Belarusian region over Dvina and Dnieper on the way back and forth to Riga. On the foundation of primary sources is analyzed export and import turnover content, the social status of the participants in trade. The conclusion about the decline of Polotsk river fleet, the relative equality of the size and the range of gentry and bourgeois trade of goods, the use of the term "pan" with respect to the middle class and the existence in the 17th century. tight relationship between the pilots of Polotsk, Vitebsk, Chashniki and merchants from Lepel, Orsha, Shklov, Mogilev, Rogachev, Rechitsa, which was one of the reasons for the region's residents belarusian consciousness.

Keywords: trade, taxation, the Dvina region.

УДК 341.251.1-232.37

**ТРАНСФОРМАЦИЯ ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ
АНТИРЕЛИГИОЗНОЙ РАБОТЫ В 1929 ГОДУ**

*канд. ист. наук, доц. И.И. ЯНУШЕВИЧ
(Белорусский государственный университет)*

Проводится анализ причин изменения форм и методов антирелигиозной работы в СССР и БССР на рубеже 1920-х – 1930-х годов. Исследуются изменения общественно-политической ситуации накануне года «великого перелома» и имеющиеся противоречия в деле формирования у населения материалистического мировоззрения. Показана роль партийных, комсомольских и иных общественных организаций в деле борьбы с религией и церковью. Анализируется обоснованность применения к религиозным организациям и священнослужителям классового подхода.

Ключевые слова: год «великого перелома», антирелигиозная пропаганда, Православная церковь

Введение. Общественно-политическая ситуация во второй половине 1920-х гг. отличалась крайней нестабильностью. При всей видимости единства партии, пропагандируемой смычке города и деревни, имевшие место противоречия носили системный характер. Церковный вопрос вызывал наибольший интерес. Целью данной работы является исследование основных направлений антирелигиозной агитационно-пропагандистской деятельности партийно-государственных структур в условиях года «великого перелома». Необходимо определить предпосылки усиления антирелигиозной атаки в 1929 г., формы и методы борьбы с религиозностью населения и дать оценку их эффективности. Методология исследования основана на принципах объективности и историзма.

Источниковую базу исследования составляет делопроизводственная документация ЦК КП(б)Б, НВКД БССР, Центрального совета Союза воинствующих безбожников и Комиссии культов при ЦИК СССР. Историография вопроса весьма обширна, но практическую значимость для современной исторической науки имеет небольшое количество изданий. Например, исследования 1929 г. и 1930 г. отличаются от последующих более реальной оценкой обстановки на антирелигиозном фронте. Предназначенные для целевой аудитории они сохранили атмосферу, в которой реализовывалась государственная конфессиональная политика. Жесткие идеологические рамки еще позволяли доносить свое видение вопроса. Работам нельзя отказать в определенной оригинальности и даже некой дискуссионности. Авторы в основном являлись непосредственными участниками реализации политики в отношении религии и церкви [1–6]. Со второй половины 1930-х гг., в силу полного отсутствия возможности использования фактического материала и наличия озвученных высшим партийным руководством идеологических установок, основное внимание уделялось усовершенствованию форм подачи имеющейся информации о вреде религии и церкви [7–8]. Послевоенные исследователи также в основном ограничивали свои научные поиски на начале 1930-х годов как по причине узости источниковой базы, так и по причине неоднозначности оценки предвоенного периода высшим партийным руководством. Ближе всех к изучению вопроса в целом подошел российский ученый В.А. Алексеев [9], рассмотрев его на примере деятельности комсомола, а так же А.Н. Кашеваров [10] и М.В. Шкаровский [11] – на примере политики государства по отношению к Русской православной церкви. Первыми из белорусских ученых вопрос начали изучать В. Новицкий [12] и Т. Протько [13].

Основная часть. Дискуссии об отношении социалистического государства к носителям религиозных верований, церковным организациям и священнослужителям имели место практически постоянно, в том числе в высших эшелонах власти. Взгляды по вопросу борьбы с религией и церковью зависели от политической конъюнктуры в конкретный период внутрипартийных процессов, от мировоззренческих установок каждого человека, от степени его деградации вследствие увлечения радикальными идеями большевизма. Это показало и Всесоюзное совещание в 1926 г. В выступлениях борцов с религией и церковью методы этой борьбы различались. Были как требования признания религии и духовенства классовыми врагами с применением к ним соответствующих революционных мер, так и предложения о необходимости организации наступательной профилактической работы [14, л. 34]. Совещание не привело к консенсусу и не выработало действенных мер по борьбе с религиозностью населения. Попытка скомпрометировать религию, церковь и духовенство, обвинив в консервативности, контрреволюционности, мракобесии, не возымела своего воздействия на 80% населения [15, л. 2]. Именно столько процентов граждан, по мнению ОГПУ, продолжало оставаться верующими к 1928 г. Более того, к 1929 г. наметилась тенденция роста религиозных организаций. Проводимая за счет административного давления и резких антирелигиозных кампаний церковная политика вызывала раздражение у граждан. Наличие церковных организаций и священнослужителей никак не противоречило, по мнению населения, осуществляе-

мым социально-экономическим преобразованиям, а целый ряд граждан причины неудач связывал с безбожной властью. Иногда подобные мысли высказывались публично. Особенно ситуация обострилась на кануне перевыборов 1929 г., когда конституционную норму о праве избирать и быть избранным граждане поняли буквально. Попытки выдвижения кандидатов не от правящего блока приравнивались к контрреволюционной деятельности. Избрание же в депутаты представителя власти комментировалось следующим образом: «Беда. Опять антихриста выбрали» [16, л. 30].

Мнение о путях дальнейшего развития единственного в мире социалистического государства к концу 1920-х г. вылились в план крупномасштабных социальных преобразований. Предложенная программа действий предполагала построение нового более благополучного и справедливого общества, способного обеспечить свой суверенитет и целостность путем проведения индустриализации, коллективизации и коренных преобразований в гуманитарной сфере. Для этого всему советскому народу необходимо было слиться в единое целое и во всеобщем порыве добиться реализации всех своих планов. Возникшие на пути построения социализма и коммунизма препятствия, несомненно, следовало ликвидировать.

В сентябре 1927 г. И. Сталин обозначил в беседе с первой американской рабочей делегацией, что компартия должна возглавить борьбу с религией и церковью: «Партия не может быть нейтральна в отношении религии, и она ведет антирелигиозную пропаганду против всех и всяких религиозных предрассудков, потому что она стоит за науку, а религиозные предрассудки идут против науки, ибо всякая религия есть нечто противоположное науке... Партия не может быть нейтральной в отношении религиозных предрассудков, и она будет вести пропаганду против этих предрассудков, потому что это есть одно из верных средств подорвать влияние реакционного духовенства, поддерживающего эксплуататорские классы и проповедующего повинование этим классам» [17, с. 132]. Безусловно, даже если предположить, что вождь, знакомый с религиозной терминологией, под «религиозными предрассудками» понимал именно предрассудки, а не верования, то все равно непосредственные исполнители должны были это принять в большевистской трактовке. Все духовенство являлось для партийных, комсомольских, государственных деятелей реакционным, поэтому становилось очевидным с кем необходимо бороться.

Как указал вождь, единственной силой, которая могла выступить организатором подобной борьбы, была компартия, значительно укрепившаяся к концу 1920-х гг. Внутрипартийная оппозиция была фактически купирована. Генеральный секретарь со строгой иерархией секретарей различных уровней контролировали все комитеты и первичные организации. Цензурный контроль и оперативное управление прессой и издательствами максимально сузили возможности оппонентов. ЦК национальных республик были укомплектованы проверенными кадрами, уже успевшими, например, в БССР, ликвидировать националистические группы как носителей буржуазной идеологии. Однако ситуация с уничтожением религии и церкви тормозилась, в том числе и партийными деятелями. На опасность подобных колебаний указывал И. Сталин: «Бывают случаи, что кое-кто из членов партии иногда мешает всемерному развертыванию антирелигиозной пропаганды. Если таких членов партии исключают, так это очень хорошо, ибо таким коммунистам не место в рядах нашей партии» [17, с. 133].

В БССР ситуацию иначе как критической назвать не возможно. Весной 1928 г. секретарь ЦК КП(б) В. Кнорин констатировал: «Сейчас мы наступаем на религию, а поп и ксендз наступают на нас. Мы с трудом удерживаем те позиции, которые имели несколько лет назад, больше того, мы, очевидно, отступаем от этих позиций. Успехи религиозного движения являются показателем того, что мы с той колоссальной задачей, которая перед нами стоит – распространения антирелигиозного влияния над рабочим классом – не справились» [18, л. 26-27]. Через год в постановлении бюро ЦК КП(б) «О мероприятиях по усилению антирелигиозной работы» констатировалось: «Бюро ЦК отмечает, что несмотря на наличие целого ряда директив со стороны ЦК об усилении антирелигиозной работы, эта работа остается все еще не развернутой, проводимой от кампании к кампании и в целом неудовлетворительной, ни в каком случае не могущей противостоять оживлению религиозных организаций и особенно всякого рода сект, католического духовенства и еврейского клерикализма, которое происходит на фоне обострения классово-борьбы... Бюро ЦК постановляет: Подтвердить постановление Секретариата ЦК от 17/VII-28г. о задачах антирелигиозной работы, которая осталась почти полностью невыполненной и даже недовершенная Окружками до низовых парторганов /РК, ячейки/, что лишней раз свидетельствует о недостаточном внимании со стороны ОК к антирелигиозной работе» [19, л. 1].

На заседании оргбюро ЦК ВКП(б) 10 декабря 1928 г. Е. Ярославский при обсуждении мер по усилению антирелигиозной работы также подвергает партийно-государственные структуры острой критике: «Товарищи, предложенная здесь резолюция и фактический материал, розданный вам, рисуют в довольно неприглядном виде положение антирелигиозной пропаганды и религиозных организаций. Постановку этого вопроса в ЦК мы рассматриваем как постановку одной из сторон нашего наступления на капиталистические элементы во исполнение решений XV съезда. Я должен сказать, что партия слишком мало обращает внимания на то, что в лице религиозных организаций капиталистические элементы имеют сложный и сильный аппарат агитации и пропаганды, имеющий за собой опыт столетнего влияния и опираю-

щийся на невероятную техническую и культурную отсталость сельского хозяйства, на все еще сильное влияние кулачества» [20, л. 7].

В циркулярном письме ЦК ВКП(б) от 24 января 1929 г. «О мерах по усилению антирелигиозной работы» за подписью Л. Кагановича сообщается: «ЦК партии обращает внимание на то, что партийные, комсомольские и др. общественные организации оказывают «Союзу безбожников» и делу антирелигиозной пропаганды слишком незначительную поддержку (из 128 парткомов за январь-июнь 1928 г. 64 совершенно не обсуждали вопросов антирелигиозной пропаганды, а парткомы, где этот вопрос стоял на обсуждении, в большинстве случаев ограничились принятием резолюций общего характера, без обеспечения фактических возможностей их осуществления). ВЛКСМ почти совершенно не уделяет внимания систематической антирелигиозной пропаганде... ЦК обращает внимание на то, что успехи антирелигиозной пропаганды тормозятся тем, что в рядах партийцев, комсомольцев, членов профсоюзов и других советских организаций наблюдается недооценка таких явлений, как усиление реакционного влияния религиозных организаций не только на широкие массы рабочих и крестьян, но, кое-где, в особенности на мусульманском Востоке, в Белоруссии, и на низовой аппарат Советской власти» [21, л. 2].

Приведенные выше материалы показывают степень вовлеченности партийных и комсомольских организаций в антирелигиозную работу. Группе И. Сталина предстояло переломить ситуацию. Круг единомышленников должна была составить как минимум вся партия и весь комсомол, потому что число предполагаемых противников было крайне велико, а в организационном и пропагандистском плане они были более подготовленными.

Следует отметить, что новая буржуазная нэпмановская прослойка как и самая зажиточная часть крестьянства не вызывали симпатий не только у граждан с оголенным большевистским мирозерцанием, но и у населения в целом. Все к ним причисленные должны были вызывать те же чувства, однако сплести в подобную триаду кулака, нэпмана и попа было весьма проблематично. Православная церковь, несмотря на все имеющиеся внутренние противоречия, имела гораздо больший авторитет, чем накануне революции. Противостояния между конфессиями практически не наблюдалось, а антисемитизм носил скорее этнический характер. Стравливание различных групп верующих и поведение отдельных их представителей слабо способствовали утверждению атеистических взглядов. Внутри- и внешнеполитическая обстановка же требовали от руководства страны решительных действий по развитию народного хозяйства. Единственным источником для ускоренных темпов развития могла стать беспощадная эксплуатация своего народа и природных ресурсов, в том числе, для обеспечения экспортных поставок в обмен на оборудование и технологии. Реальные деньги, зерно или иные виды продовольствия имелись у достаточно небольшой группы людей. Несбалансированность хозяйственной деятельности привела к серьезным кризисным явлениям на уровне государства, в первую очередь в деле заготовки зерна. Без экспроприации продовольствия у кулаков правительство не видело возможности дальнейшего развития, а политический штаб задумывал еще более сложный выпад в сторону предполагаемых противников существующего режима. И. Сталин в выступлении перед активом московской организации ВКП(б) 13 апреля 1929 г. предложил план действий в стиле троцкистско-зиновьевской оппозиции: «Были тогда такие чудачки в нашей партии, которые думали, что Ленин понял необходимость борьбы с церковью лишь в 1921 году, а до того времени он будто бы не понимал этого. Это, конечно, глупость, товарищи. Ленин, конечно, понимал необходимость борьбы с церковью и до 1921 года. Но дело вовсе не в этом. Дело в том, чтобы связать широкую массовую антирелигиозную кампанию с борьбой за кровные интересы народных масс и повести ее таким образом, чтобы она, эта кампания, была понятна для масс, чтобы она, эта кампания, была поддержана массами. Получилась в известной степени такая же комбинация (конечно, с соответствующими оговорками), какая имела место в 1921 году, когда партия во главе с Лениным, ввиду голода в стране, поставила вопрос об изъятии ценностей из церквей на предмет приобретения хлеба для голодающих районов, построив на этом широчайшую антирелигиозную кампанию, и когда попы, уцепившись за ценности, выступили на деле против голодающих масс и тем самым вызвали озлобление масс против церкви вообще, против религиозных предрассудков в частности, против попов и их руководителей в особенности» [22, с. 500].

В целом, конец 1928 г. начало 1929 г. стали временем поиска новой модели государственно-церковных отношений. В области организации антирелигиозной работы единого мнения о формах и методах ее осуществления, да и какого то цельного плана, в общем, не имелось. Поступавшая оперативная и аналитическая информация явно указывала на слабые достижения в деле распространения атеизма и имевшемся в первую очередь идеологическом и организационном потенциале религиозных организаций. (На заседании оргбюро ЦК ВКП(б) 10 декабря 1928 г. Е. Ярославский приводит следующие цифры и аргументы: «Актив религиозных организаций составляет около 500 тыс. членов духовных советов 2 различных религиозных организаций. Эти члены духовных советов почти исключительно, или, по крайней мере, наполовину – лишены избирательных прав, бывшие помещики, торговцы, кулаки... Они имеют, кроме того, 350 тысяч агитаторов и пропагандистов-служителей культа, затем, около 100 тысяч монашествующих. Таким образом, если взять только этот актив, то мы получим около одного миллиона актива,

политически иногда очень сильного, действительно пользующегося известным влиянием и имеющего определенную материальную базу, которой, мы, безбожники, обычно не имеем... Они до сих пор еще сравнительно используют наши школы, по крайней мере, школьников используют. В Москве 35–40% школьников, так или иначе, обслуживаются церковниками, иногда школьники комсомольского возраста посещают церковь... Духовенство переходит к сравнительно более культурным «обновленным» приемам своей работы. Они организуют всякого рода хоровые кружки, кружки рукоделия, мастерские, пытаются даже организовать всяческие детские кружки, проповедуют организацию детских ясель с религиозным влиянием на матерей и проч.» [20, л. 2-3].

Перед руководством стояла задача подвести под борьбу с религией и церковью краткий и понятный всем лозунг. Группа И. Сталина или он лично понимали, что необходимы нестандартные решения. Объявленная нэпману и кулаку война набирала обороты, но церковные организации и тем более религию (являвшиеся неотъемлемой частью жизни граждан и всей большевистской пропагандой уже давно обозначенные как «откровенная контрреволюция») можно было приписать к ней только резким, авантурным информационным наскоком. Это и было в итоге осуществлено, но, по традиции, в партии, комсомоле, в обществе была организована дискуссия, и осуществлена подводка мнения населения к необходимой оценке ситуации. Главная роль, как уже отмечалось, была отведена «Комсомольской правде», ЦК ВЛКСМ и Е. Ярославскому с его Союзом безбожников (СБ). Кроме того что молодая большевистская поросль могла наиболее радикально поставить любой вопрос и имела определенное влияние, именно комсомольцы отличались слабой постановкой антирелигиозной работы. Утвержденная секретариатом ЦК ВЛКСМ 25 марта 1930 г. резолюция о работе в 1929 г. Западного обкома и ЦК ЛКСМ Белоруссии рисует неприглядную картину: «ЦК отмечает: Антирелигиозная работа не включена во всю хозяйственно-политическую и пропагандистскую работу, проводимую Союзом. Повседневная систематическая работа подменяется кампанийщиной и поэтому антирелигиозная работа превращается в самодовлеющую, оторванную от непосредственных задач Союза, работу. Массовое безбожное движение трудящейся молодежи чрезвычайно слабо организационно закрепляется» [23, л. 70]. Для комсомольцев характерными были хулиганские выходы, оскорбления священнослужителей, верующих, нанесение урона их имуществу, антирелигиозные карнавалы и шествия. Очередной выпад на уровне всего СССР реабилитировал в первую очередь руководство ЦК ВЛКСМ перед вождем. Это фактически позволяло не вносить в устоявшуюся практику антирелигиозной деятельности серьезных изменений. По-другому организовать работу пока не получалось, и перспективы были призрачны. Ем. Ярославскому была поставлена задача объединения всех своих единомышленников по флагами СБ, однако итоги деятельности были не утешительны. К 1929 г. по самым оптимистичным данным в СССР насчитывалось не более полумиллиона членов данной организации [9, с. 87]. Качественный состав первичных организаций был чрезвычайно низок. В основном это были случайные люди, участие в союзе для них было вынужденной мерой, а заниматься систематической атеистической работой они были не в состоянии. Позиции СБ были весьма уязвимы. Атеистическое перевоспитание масс однозначно трактуется как «фронт» со всеми вытекающими отсюда последствиями: «Борьба с религией и религиозными организациями есть одна из насущных партийных задач, одна из серьезнейших задач классовой борьбы с капиталистическими элементами» [24, л. 11].

Словам Е. Ярославского вторил на втором съезде Союза воинствующих безбожников (СВБ) его заместитель А. Лукачевский. Он однозначно указывал на классовую сущность антирелигиозной деятельности и ее тесную связь с борьбой против злейших врагов социалистического государства – кулака и нэпмана: «Прямые политические кампании, возьмем например перевыборы Советов, и кампании непосредственно связанные с социалистическим строительством, и тоже имеющие политическое значение, возьмем, например, распространение займов, не получают в некоторых местах желательного размаха вследствие противодействия церковников и сектантов. Контрреволюционная политическая борьба ведется под евангельскими лозунгами» [25, с. 5]. При организации перевыборов в БССР в 1929 г. фиксировались случаи стремления поддержки не пробольшевистски настроенных кандидатов, но это было в рамках действующего законодательства и к распространению атеизма прямого отношения не имело [26, л. 43]. Фактически программная речь второго лица Центрального совета (ЦС) СВБ СССР нацеливала не на борьбу с религиозным мировоззрением граждан, а на поиск мер по ликвидации возможности участия религиозных деятелей в любых общественно значимых делах своих единомышленников. То, что подобные выпады являлись итогом нажима из ЦК ВКП(б), а не позицией ЦС СВБ говорит и характеристика подобного прямолинейного подхода к антирелигиозной деятельности, данная в 1928 г. одним из его сотрудников Ф.М. Путинцевым: «Было бы слишком упрощенно и ошибочно сводить всю антирелигиозную пропаганду к агитационному разжиганию классовой борьбы и ненависти против кулаков в деревне» [9, с. 89]. Как специалист в данной отрасли автор прекрасно понимал, чем отличается атеистическое воспитание от предлагавшейся очередной кампании по созданию видимости безрелигиозности максимально возможного числа граждан. На пагубность подмены информационно-разъяснительной и просветительской работы поиском контрреволюционной агентуры среди подавляющего большинства населения указывали М. Ка-

линин, Н. Бухарин и даже абсолютно не терпимый к религии нарком образования А. Луначарский. Председатель СНК СССР, член политбюро ВКП(б) А. Рыков на XVI Всероссийском съезде Советов в мае 1929 г. предостерегал желавших «покрепче ударить по религиозному дурману» конкретными вопросами: «Где этот дурман, где его нужно уничтожить? Его нужно уничтожить в головах людей. О каких людях идет речь? О тех крестьянах и тех рабочих, которые до сих пор еще не расстались с религией. Ведь это не борьба с нэпманом. Речь идет о работе среди трудящихся классов населения» [9, с. 89]. Не понимал председатель правительства замысла генерального секретаря и вскоре был переведен на менее ответственную должность.

Отход от некорректных, вульгарных форм атеистического просвещения к сплошному классовому подходу значительно ухудшал ситуацию с пропагандистским сопровождением закрытия храмов. Возобновленная в 1927 г. практика постепенного сужения сети молитвенных домов с привлечением к принятию решений местного населения несколько легитимировала процесс. Намечавшееся обострение отношений с верующими требовало усиления разъяснительной работы и в первую очередь по вопросу закрытия храмов и их репрофилирования под иные нужды. Не смотря на постоянные указания и требования высшего партийного руководства об осторожном и взвешенном подходе в данном вопросе, на местах не могли не удовлетворить и требования об обострении классовой борьбы, а потому центральные органы ОГПУ констатировали следующую ситуацию: «Закрытие молитвенных домов происходит ненормально, хаотически, без соблюдения партийных и советских директив, а иногда и с прямым и вредным для дела антирелигиозной пропаганды издевательством над предметами культа (стрельба в иконы, пускание ракет в верующую толпу и т.п.)... Ссылки на то, что против закрытия выступают одни лишь кулаки, нэпманы и попы, не только не правильны, но и вредны, так как они нередко обостряют отношения с верующей массой, родственной нам по своему социальному положению» [15, л. 2].

Ситуация вызывала подобную обеспокоенность уже в 1929 г., то есть еще в начале массового закрытия храмов, арестов священнослужителей и активных прихожан. Главный антирелигиозник ОГПУ Е. Тучков в докладе в ЦК ВКП(б) просит обратить «внимание соответствующих организаций, что подмена и замена идеологической борьбы с религиозными предрассудками борьбой одними административными мероприятиями и, к тому же, без соблюдения законов и партийных директив по этому вопросу, дает отрицательные результаты» [15, л. 3]. Опасность ликвидации богослужебных зданий на местах была весьма велика. И на XVI Всероссийском съезде Советов, и на II съезде СВБ значительное количество выступающих именно силовые способы считали не только наиболее эффективными, но и единственно возможными в сложившейся ситуации. Подобный радикализм был еще недопустим. Необходима была и серьезная пропагандистская работа, увязка борьбы с «поповщиной» с борьбой за социализм, за экономический рост и достижение благополучия общества. Антирелигиозная атака не могла ограничиваться только репрессивными методами. Решающее слово должен был сказать партийно-государственный идеологический актив. Стратегия и тактика решающего наступления выработывалась на декабрьском заседании оргбюро ЦК ВКП(б) и изложенная в циркулярном письме ЦК ВКП(б) от 24 января 1929 г. «О мерах по усилению антирелигиозной работы». Республиканские партийные организации в рамках указаний ЦК ВКП(б) так же выработывали свои комплексы мер по борьбе с религией и церковью. ЦК КП(б)Б старался максимально обеспечить выполнение поставленных центром задач и сконцентрировал свои усилия по двум основным направлениям: формирование республиканской структуры Союза безбожников; усиление научно-методического сопровождения антирелигиозной деятельности [19, л. 2].

Союз безбожников в рамках СССР начал создаваться еще в 1925 г. В БССР с 1926 г. действовало Общество друзей газеты «Безбожник», переоформленное в 1929 г. на первом съезде безбожников БССР. За три года своего существования организация не стала массовой структурой. Учет членов и даже первичных организаций проходил формально. Многие организации существовали только на бумаге, а в некоторых существующих единственной формой деятельности, кроме участия антирождественских или антипасхальных кампаниях, был сбор взносов. Партийное постановление требовало обеспечить численный рост организации, способной противостоять возрастающей активности религиозных структур. Предстояло сформировать безбожную вертикаль по примеру партийной и комсомольской. Для этого следовало выделить из существующего актива людей, способных к подобной деятельности, закрепить за ними определенные полномочия и заставить провести в весенний период 1929 г. мероприятия по созданию первичных, районных, городских организаций. Практически невозможно проанализировать качественные показатели работы по созданию СВБ, но количественные были весьма убедительны. К 1 января 1930 г. уже насчитывалось более 42 тысяч членов [27, л. 24] против не более чем 8 тысяч в 1928 г. [28, л. 15].

Усиление научно-методического сопровождения антирелигиозной работы проходило на базе уже достаточно укрепившейся системы партийного просвещения, в которой к 1929 г. работало 950 пропагандистов против 365 учебным годом ранее [29, л. 521]. В том же году более 1300 коммунистов изучали курс заочного коммунистического университета. Да и сама компартия насчитывала на 1 апреля 1930 г. 39 256 членов. Это был значительный актив при условии его вовлечения в организацию антирелигиозной

работы, основными исполнителями которой должны были стать комсомольцы, советские и профсоюзные деятели, руководители промышленных предприятий и колхозов, красноармейцы и сотрудники иных силовых структур, инженерно-технические работники и представители творческой интеллигенции. Вовлечение, в первую очередь данной категории, должно было стать залогом распространения атеистического мировоззрения в рабочей и, что особенно важно, в крестьянской среде, где процент верующих был самым высоким. В 1929 г. резко активизировалась издательская деятельность антирелигиозников. Например, издательство «Безбожник» в 1927–1928 гг. выпустило 79 книг, в 1929 г. – 137, а в 1930 г. – 244. [30, с. 59–60]. В БССР увидели свет работы известных специалистов в области истории религии и церкви Н.М. Никольского и Г.А. Гурева. На страницах периодической печати предполагалось проводить более глубокое и содержательное освещение вопросов борьбы с религией. К пропаганде безбожия подключалась вся сфера культуры. Предполагалось также организовать курсы по подготовке пропагандистов антирелигиозников. Таким образом, предложенные меры включали в себя практически все возможные меры информационно-пропагандистского воздействия на население. Закрытие культовых помещений также являлось важным элементом пропаганды позиции государства по отношению к религии, и темпы работы здесь весьма впечатляли (табл.).

Таблица

Закрыто	В 1928 г.	В 1929 г.	В 1930 г.
Церквей	5	34	60
Костелов	1	-	4
Синагог	15	45	68
Часовен	4	7	3

Источник: [31, л. 4].

Таким образом, проведенное исследование показывает, что антирелигиозная политика партийно-государственных структур в 1929 г. претерпела значительные изменения. Фактически исповедание той или иной религии начало трактоваться как потенциальная угроза социалистическому строю. Все служители церкви и религиозный актив были переведены в разряд непосредственных организаторов вредительства народному хозяйству. Атеистическое перевоспитание населения было названо как одно из основных условий построения нового коммунистического общества и обеспечения национальной безопасности СССР. Были предприняты решительные меры по формированию организационной структуры СВБ, путем вменения в обязанности общественным и государственным структурам задач по всемерной материальной и кадровой поддержке безбожия. Безосновательно примененный к верующим и священнослужителям классовый подход сыграл дезорганизующую роль в деле насаждения атеизма и способствовал распространению нетрадиционной религиозности, в том числе в ее крайних деструктивных формах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лукачевский, А. Безбожники стройте колхозы / А. Лукачевский. – М. : Безбожник, 1930. – 13 с.
2. Олещук, Ф. Н. Борьба с религией – борьба за социализм / Ф.Н. Олещук. – М. : Изд-во ВЦСПС, 1931. – 62 с.
3. Путинцев, Ф. М. Политическая роль сектанства / Ф.М. Путинцев. – М. : Безбожник, 1929. – 127 с.
4. Союз безбожников : сборник материалов для организации безбожной работы на предприятиях и в деревне. – М. : Изд-во "Безбожник у станка", 1929. – 72 с.
5. Эліяшэвіч, І. Рэлігія ў барацьбе за рабочую моладзь / І. Эліяшэвіч. – Мінск : Белдзяржвыд, 1929. – 72 с.
6. Ярославский, Е. Задачи и методы антирелигиозной пропаганды / Е. Ярославский. – М. : Центральное издательство народов СССР, 1930. – 93 с.
7. Платонов, Р.П. Идеологическая работа КПБ в годы социалистической индустриализации (1926–1929) / Р.П. Платонов. – Минск : Изд-во М-ва высш., сред. спец. и проф. образования БССР, 1962. – 89 с.
8. Воронцов, Г.В. Массовый атеизм: Становление и развитие / Г.В. Воронцов. – Л. : Лениздат, 1983. – 211 с.
9. Алексеев, В.А. Штурм небес отменяется? Критический очерк по истории борьбы с религией в СССР / В.А. Алексеев. – М. : Россия молодая, 1992. – 246 с.
10. Кашеваров, А.Н. Государство и церковь : Из истории взаимоотношений Сов. власти и рус. православ. церкви, 1917–1945 гг. / С.-Петерб. гос. техн. ун-т ; Науч. совет гос. н.-и. прогр. "Народы России: возрождение и развитие". – СПб. : СПбГТУ, 1995. – 139 с.
11. Шкаровский, М.В. Русская Православная Церковь в XX веке / М.В. Шкаровский. – М. : Вече, Лепта, 2010. – 480 с.
12. Навіцкі, У.І. Змена канфэсіянальнай палітыкі дзяржавы ў 20–30-я гг. XX-га ст. // Канфэсіі на Беларусі / В.В. Грыгор'ева [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 1998. – 325 с.
13. Протьюко, Т.С. Становление советской тоталитарной системы в Беларуси (1917–1941 гг.) / Т.С. Протьюко. – Минск : Тесей, 2002. – 688 с.

14. Стенограмма антирелигиозного совещания при агитпроп отделе ЦК ВКП(б). Т. 2. // Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Ф. 17. Оп. 60. Д. 791.
15. Ярославский, Е.М. Записки Криницкому с просьбой поставить на заседании Оргбюро проект циркулярного письма ЦК ВКП(б) о закрытии церквей и протокол от 23.05.1929 г. заседания комиссии по этому вопросу с приложением проекта циркулярного письма ЦК ВКП(б) о закрытии церквей / Е.М. Ярославский // РГАСПИ. – Ф. 89. Оп. 4. Д. 125.
16. Корреспонденция с мест об отходе населения от религии // Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 5407. Оп. 2. Д. 132.
17. Сталин, И.В. Беседа с первой американской рабочей делегацией 9 сентября 1927 г. / И.В. Сталин // Сочинения : в 16 т. – М. : Гос. изд-во политической лит-ры, 1949. – Т. 10. – С. 92–148.
18. Доклад секретаря ЦК КП(б)Б В.Т. Кнорина на курсах работников-пропагандистов 16 июня 1928 г. // Национальный архив Республики Беларусь (НА РБ). – Ф. 4п. Оп. 1. Д. 4294.
19. Проект постановления бюро ЦК КП(б)Б от о мероприятиях по усилению антирелигиозной работы, тезисы к докладам об антирелигиозной пропаганде, [статья] «Друк у барацьбе з рэлігіяй» // НАРБ. – Ф. 4п. Оп. 1. Д. 3508.
20. Ярославский, Е.М. Речь и заключительное слово на заседании Оргбюро ЦК ВКП(б) по вопросам о мерах по усилению антирелигиозной работы / Е.М. Ярославский // РГАСПИ. – Ф. 89. Оп. 4. Д. 26.
21. Переписка Комиссии при Президиуме ВЦИК по делам культов с управлением делами СНК и СТО, коллегией НКЮ, НКФ, республиканскими и областными прокуратурами, ЦИКаами АССР о налогообложении, закрытии церквей, неприемлемых действий местных властей и др. // ГАРФ. – Ф. 5263. Оп. 2. Д. 7.
22. Сталин, И.В. О работах апрельского объединительного пленума ЦК и ЦКК: Доклад на собрании активистов московской организации ВКП(б) 13 апр. 1928 г. / И. В. Сталин // Собр. соч. – М. : Госполитиздат, 1953. – Т. 11. – С. 459–523.
23. Протокол № 34 заседания Секретариата ЦК ВЛКСМ и материалы к ним // РГАСПИ. – Ф. 1 м. Оп. 4. Д. 443.
24. Антирелигиозник. – 1929. – № 7.
25. Антирелигиозник. – 1929. – № 6.
26. З пратакомі пасяджэння РК КП(б)Б, пленумами Нараўлянскага РК КП(б)Б, планами работы // Государственный архив общественных объединений Гомельской области. – Ф. 4286. Оп. 1а. Д. 100.
27. Постановление Центрального Комитета КП(б)Б о проведении перевыборов бюро ячеек Воинствующих безбожников. Выписки из заседания Секретариата ЦК КП(б)Б. Отчет Минского горсовета о работе Союза Воинствующих безбожников и обследованию антирелигиозной пропаганды по районам // НАРБ. – Ф. 261. Оп. 1. Д. 14.
28. Резолюции и постановления партийных органов по антирелигиозной работе (март 1926– апрель 1927г.) // НАРБ. – Ф. 261. Оп. 1. Д. 1.
29. Выписки из протоколов заседаний секретариата ЦК КП(б)Б, протоколы заседаний коллегии агитационно-пропагандистского отдела, президиума латышского, еврейского и польского бюро при ЦК КП(б)Б, документы к ним // НАРБ. – Ф. 4п. Оп. 1. Д. 3524.
30. Антирелигиозник. – 1935. – № 6.
31. Акт о передаче дел и имущества ЦС СВБ. Сведения о количестве религиозных общин и молитвенных домов // НАРБ. – Ф. 261. Оп. 1. Д. 13.

Поступила 11.04.2016

THE TRANSFORMATION OF MAIN AREAS OF ANTIRELIGIOUS WORK IN 1929

I. YANUSHEVICH

The causes of changes in the forms and methods of anti-religious work in the USSR and in the BSSR at the turn of the 1920–1930s are analyzed. Changing of socio-political situation on the eve of the year of “the great turning point” and the contradictions in the formation of the population of the materialist worldview are studied. The role of the Communist Party, the Komsomol and other public organizations in the fight against religion and the church is revealed. The validity of the class approach application to religious organizations and clergy is analyzed.

Keywords: year of “the great turning point”, anti-religious propaganda, the Orthodox Church.

УДК 061.2(476)(091)''199''

**МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ
РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В 1990-е ГОДЫ****Е.П. ГРОСС***(Институт истории НАН Беларуси)**gross.alena@mail.ru*

Рассматривается новый этап в истории белорусских общественных объединений, связанный с началом 1990-х гг., когда общественные объединения смогли самостоятельно определять направления своей деятельности и развитие международных контактов в частности. С учетом изменения правовых, экономических, и социальных условий функционирования общественных объединений Республики Беларусь выделяются два этапа в истории их международного сотрудничества в 1990-е гг.: период расширения активности общественных объединений Беларуси на мировой арене и период становления правовой базы деятельности общественных объединений Республики Беларусь, в том числе и международного сотрудничества. Делается вывод о том, что в 1990-е гг. общественные объединения Республики Беларусь внесли свой вклад в развитие внешнеполитических приоритетов страны.

Ключевые слова: общественное объединение, международное сотрудничество, Республика Беларусь, международные организации.

Новый этап в истории белорусских общественных объединений начинается в 1990 г., когда было принято постановление Совета министров СССР от 26 июля 1990 г. «Об участии в работе Совета Министров СССР общесоюзных общественных организаций, представляющих интересы граждан и трудовых коллективов в сфере хозяйственной деятельности». 3 октября 1990 г. было принято Постановление «О регистрации общественных объединений в Республике Беларусь», на основании которого Совет министров Республики Беларусь утвердил «Временное положение о порядке образования и деятельности общественных объединений».

В связи с изменением государственно-политического статуса в начале 1990-х гг. Республика Беларусь начала устанавливать дипломатические отношения и расширять географию международных контактов. Это способствовало развитию международного сотрудничества белорусских общественных объединений.

Проблематика деятельности общественных объединений Республики Беларусь и их международного сотрудничества нашла отражение в публикациях отечественных исследователей. Конференции, семинары, круглые столы, которые проводились в это время, создали условия для открытых дискуссий. Данный период также характеризовался созданием научно-методических пособий и учебной литературы по истории общественных движений и политических партий. Это работы В. Мельника [1], Е. Суваловой [2], И. Белоус [3], В. Голованова [4] и др. Некоторые исследователи подробно рассматривали деятельность отдельных видов общественных организаций – национальных меньшинств (И. Пушкин [5], Е. Мокрушич [6]), благотворительных (Н. Минаева [7]), детских (М. Минова [8]), молодежных (Л. Медведева [9]) и др. Отдельным вопросам международного сотрудничества общественных объединений Беларуси посвящены статьи А. Русаковича [10], О. Метеж [11], О. Мишуровской [12], А. Селиванова [13] и др. Таким образом, историографический анализ литературы показал, что вопрос международного сотрудничества общественных объединений Республики Беларусь в 1990-е гг. не является предметом углубленного исторического исследования.

По мнению автора, с учетом изменения правовых, экономических, и социальных условий функционирования общественных объединений Республики Беларусь можно выделить два этапа в истории их международного сотрудничества в 1990-е гг. Первый (1991–1994 гг.) – период расширения активности общественных объединений Беларуси на мировой арене, связанный с изменениями в общественно-политической жизни страны. Второй (1995–1999 гг.) – период становления правовой базы деятельности общественных объединений Республики Беларусь, в том числе и международного сотрудничества.

Приоритетной задачей для Республики Беларусь в начале 1990-х гг. стало признание ее независимости со стороны мирового сообщества. Свой вклад в этот процесс внесли общественные объединения. Международное сотрудничество общественных объединений Беларуси в ряде случаев предшествовало официальным межгосударственным отношениям, способствовало их установлению. Например, в 1990 г. общественное объединение (ОО) «Белорусский фонд мира» отправил в Израиль 216 детей из Гомельской области. Возвращаясь, они привезли официальное письмо белорусскому парламенту с предложением установить дипломатические отношения. Аналогичная ситуация произошла в Ирландии. Помимо этого, деятельность ОО «Белорусский фонд мира» способствовала налаживанию международного экономического сотрудничества. Во время визита в Голландию иностранные организации проявили интерес к белорусскому цементу и стеклу. Фонд помог установить контакты с цементным заводом в г. Волковыске и Гомельским стеклозаводом [14].

Общественные объединения Беларуси начали устанавливать партнерские отношения с неправительственными организациями зарубежных стран. Так, Союз молодежи Беларуси занимался подготовкой и рассылкой писем с предложениями о сотрудничестве и приглашениями к участию в совместных программах. В 1990-е гг. организация установила контакты и подписала соглашения о сотрудничестве с 34 международными и зарубежными молодежными организациями стран СНГ и дальнего зарубежья (Гонконг, Дания, Франция, Австрия, Чехия и др.) [15].

В рамках установления тесных контактов и договоров о сотрудничестве Республику Беларусь посетили многочисленные делегации зарубежных партнеров общественных объединений. Например, ОО «Белорусский комитет мира» в начале 1990-х гг. ежегодно принимал зарубежные делегации от организаций «Маннерарбайт» Евангелической церкви Германии, г. Хольцхаузен-Обертифенбах, «Мирная инициатива», г. Мерфельден-Валльдорф, Евангелический деканат Остхофен, Христианская служба мира, Диаконическая служба Гессен и Нассау, Евангелическая община Святой Троицы. (Германия), «Совет по обмену гражданами» (США). В рамках программ визитов в Беларусь заключались договоры о сотрудничестве, отдыхе и оздоровлении детей, поступала и распределялась гуманитарная помощь в виде денежных средств, медицинских препаратов, медицинского оборудования, продовольствия, одежды, транспортных средств. Участники делегаций посещали учреждения здравоохранения и социальной защиты, общались с семьями, с целью выявления нужд и потребностей [16].

После провозглашения независимости Республики Беларусь мобилизация международной поддержки для решения проблем, связанных с последствиями катастрофы на Чернобыльской АЭС, стала одной из основных задач внешней политики [17]. В начале 1990-х гг. проходил процесс зарождения общественных инициатив, ставящих своей целью оказание помощи пострадавшим от катастрофы на Чернобыльской АЭС и ориентированных на развитие международного сотрудничества. Решение основных вопросов, направленных на снижение последствий катастрофы, взяло на себя государство. Общественные объединения активно включились в работу по минимизации последствий катастрофы. К основным формам международного сотрудничества общественных объединений Беларуси по данному направлению можно отнести организацию отдыха и оздоровления детей за рубежом, получение иностранной безвозмездной помощи в виде денежных средств, товаров, прежде всего, медицинского назначения, услуг для реализации благотворительных, культурно-просветительских, образовательных, социальных и других проектов и программ на территории Республики Беларусь, волонтерская деятельность, обмен опытом и научными достижениями, повышение квалификации медицинских работников, культурно-просветительская деятельность. Такое разнообразие направлений деятельности объясняется всеобъемностью проблемы Чернобыля для Республики Беларусь. Наиболее активные контакты были установлены с общественными организациями Германии, Италии, Великобритании, Нидерландов и др. В области оздоровления детей лидировали Италия, Германия и Испания. В финансовом отношении оценить уровень взаимодействия и оказываемой поддержки сложно, по причине отсутствия ее фиксации в качестве «гуманитарной по преодолению последствий катастрофы на Чернобыльской АЭС» [18, с. 51].

ОО «Белорусский комитет «Детям Чернобыля» осенью 1991 г. впервые провел в Минске Международный конгресс, в котором участвовали представители общественных организаций Франции, Германии, Австрии, Италии, Дании, где обсуждались возможности совместной работы. Результатом стало налаживание международного сотрудничества общественных объединений Беларуси [19, с. 425].

С 1990 г. Белорусское Общество Красного Креста (БОКК) при поддержке Международной федерации обществ Красного Креста и Красного Полумесяца осуществляло Чернобыльскую программу гуманитарной помощи и реабилитации. В рамках данной программы предоставлялась медицинская, социальная и психологическая помощь населению, проживающему в регионах, пострадавших от аварии на Чернобыльской АЭС. Ежегодно передвижные диагностические лаборатории проводили ультразвуковое исследование не менее 45 000 человек [20, с. 8].

С начала 1990-х гг. произошло значительное увеличение числа субъектов международного культурного сотрудничества. Свое место в нем нашли региональные органы государственной власти, общественные организации, коммерческие структуры, творческие коллективы, отдельные граждане Беларуси. Общественные объединения в сотрудничестве с зарубежными партнерами проводили культурно-массовые мероприятия, целью которых были популяризация белорусской культуры за рубежом и культур других народов в Беларуси.

Общественное объединение «Белорусское общество дружбы и культурной связи с зарубежными странами» (ОО «БелОД») своей главной целью ставило популяризацию культуры зарубежных стран в Беларуси и белорусской культуры за рубежом, углубление международного сотрудничества в рамках культурных, образовательных и гуманитарных программ, развитие народной дипломатии. Общество обладало широкими зарубежными связями, высококвалифицированным аппаратом, многочисленным активом. ОО «БелОД» являлось инициатором проведения Дней Беларуси за рубежом и Дней культуры других стран в республике, организовывало выставки, фестивали, семинары, обмен делегациями и коллективами художественной самодеятельности и др.

Для координации расширяющихся связей белорусских породненных городов в 1993 г. по инициативе ОО «БелОД» была создана Белорусская общественная организация «Породненные города» (БООПГ). Если в 1986 г. 8 городов Беларуси поддерживали партнерские связи с 14 городами в 9 странах, то к концу 1991 г. уже 17 городов республики установили официальные отношения с 26 городами из 12 стран. [21, с. 117].

ОО «Белорусский союз художников» и ОО «Союз белорусских писателей» активно занимались распространением белорусской культуры в зарубежных странах, а также постоянно приглашали писателей и художников других стран для проведения выступлений, выставок, презентаций, пленеров. Одной из форм сотрудничества было заключение договоров с зарубежными партнерами, которые предусматривали мероприятия, направленные на укрепление культурного сотрудничества; осуществление взаимного обмена литературными изданиями, книгами, журналами, информацией о литературной и общественной жизни в обеих странах и выставками; обмен делегациями; изучение возможности разработки туристических маршрутов; проведение регулярных консультаций по событиям внутреннего и международного характера, по возможности принятие участия в различных мероприятиях, связанных с развитием двухсторонних отношений и др.

В первой половине 1990-х гг. наблюдался значительный прогресс в установлении и развитии связей республики с белорусской диаспорой, которые носили в основном культурный характер. Поддержка соотечественников за рубежом, развитие взаимовыгодных связей с ними являлись приоритетными целями государственной политики в отношении диаспоры. Активную работу в этом направлении проводило Международное общественное объединение «Згуртаванне беларусаў свету «Бацькаўшчына» (МОО «ЗБС «Бацькаўшчына»), которое объединило организации белорусской диаспоры более чем из 20 стран мира. Свою деятельность объединение проводило в области налаживания постоянных экономических, культурных, организационных и других связей между белорусскими диаспорами и Беларусью, оказании культурной и информационной поддержки белорусам, живущим за рубежом [22]. 8–10 июля 1993 г. в г. Минске прошел Первый съезд белорусов мира, в котором принимали участие представители государственных структур, организации белорусской диаспоры, делегаты от посольств, международных организаций.

Поскольку международное сотрудничество молодежи вносит свой вклад во взаимопонимание и мирный диалог между народами, одним из приоритетных направлений в деятельности общественных объединений являлось вовлечение молодежи в международные культурные, научные и образовательные программы. В начале 1990-х гг. стали проводиться международные молодежные лагеря, инициированные общественными объединениями Республики Беларусь и зарубежными партнерами – Международный молодежный лагерь «Бе-La-Русь» (ОО «Белорусский союз молодежи», Союз за прогресс молодежи Латвии и Российский союз молодежи), Международный лагерь дружбы детей и молодежи славянских народов «Криничка» (ОО «Белорусский фонд мира», Российский фонд мира, общественные организациями Украины и Литвы), Международный лагерь славянской молодежи «Дружба». По мнению участников, «...детская дружба является положительным примером в решении проблем сотрудничества, бесконфликтности, толерантности и ответственного поведения...» [23].

Важное место в международном сотрудничестве молодежи Беларуси в начале 1990-х гг. занимали такие организации, как Детское общественное объединение «Белорусская республиканская скаутская ассоциация», Республиканское общественное объединение «Белорусская Ассоциация клубов ЮНЕСКО», Детское общественное объединение «Ассоциация белорусских гайдов» и др.

На данном этапе продолжили деятельность общественные объединения, основанные в СССР. Это БОКК, Белорусское общественное объединение ветеранов, ОО «Белорусский союз женщин», ОО «Белорусский комитет мира», ОО «Белорусский фонд мира», ОО «БелОД». Они не утратили свое значение и в 1990-е гг. Используя накопленный в предыдущие периоды опыт международного сотрудничества, они смогли скорректировать свою деятельность в новых условиях.

БОКК – крупнейшее общественное объединение в Республике Беларусь, которое осуществляло гуманитарную деятельность и являлось помощником государства в решении социальных проблем и охране здоровья населения. Приоритетными направлениями деятельности БОКК были распространение основополагающих принципов и гуманитарных ценностей, подготовка к чрезвычайным ситуациям и реагирование на них, охрана здоровья и уход на дому, организационное развитие и укрепление потенциала БОКК [20, с. 7]. Финансовую помощь БОКК оказывали Национальные общества Красного Креста различных стран (Дании, Швейцарии, Германии, Ирландии, Австрии, Норвегии, Франции), крупные международные организации (Международный Комитет Красного Креста, Международная Федерация Обществ Красного Креста и Красного Полумесяца, Международная организация по миграции, Представительство Организации Объединенных Наций в Беларуси (ПРООН), Управление Верховного комиссара ООН по делам беженцев (УВКБ ООН)) и отдельные государства.

Приоритетной уставной задачей ОО «Белорусский фонд мира» в 1990-е гг. оставалось содействие доступными силами и средствами обеспечению мира и согласия в обществе, укреплению дружбы и взаимопонимания между народами нашей страны и зарубежных государств в рамках народной дипломатии.

С окончанием “холодной войны” формы такой работы существенно изменились. Первостепенное значение стали приобретать связи на уровне дружеских контактов семей, отдельных людей и коллективов. Это содействовало распространению достоверных знаний о Республике Беларусь, ее внутренней и внешней политике. С 1992 г. началось ширококомасштабное сотрудничество фонда с общественными объединениями Германии, Ирландии (Комитет за ядерное разоружение, благотворительная организация «Барен Чернобыль проект»), Великобритании (Международная организация «Христианская миссия Восток – Запад»), Японии (Чернобыльский детский фонд), благотворительными организациями из Испании, Италии, Финляндии и других стран [24].

ОО «Белорусский комитет мира» стоял у истоков акции «Примирение у могил», направленной на примирение народов Беларуси и Германии. Ежегодно проводились белорусско-германские Недели мира, организуемые ОО «Белорусским комитетом мира» и организацией «Меннерарбайт» Евангелической церкви земли Северный Рейн-Вестфалия в Беларуси и Германии. Позднее данные встречи стали проходить под названием «Окружающая среда не знает границ» [25]. ОО «Белорусский комитет мира» при поддержке зарубежных партнеров в деле помощи в ликвидации последствий катастрофы на Чернобыльской АЭС построил детские оздоровительные центры в п. Аксаковщина (Минская область) и г. Вилейка, мемориальный комплекс жертвам в д. Масевичи (Минская область), 1-я очередь п. Слобода (Минская область) [26]. К другим направлениям деятельности организации можно отнести обмен семьями на отдых в рамках народной дипломатии, семинары, конференции, гуманитарная деятельность.

Изменения в общественно-политической жизни страны после 1994 г. повлекли за собой изменения в положении общественных объединений. 15 марта 1994 г. была принята Конституция Республики Беларусь, которая предусматривала окончательное закрепление самостоятельности общественных объединений и одновременно предоставление им широких возможностей участия в общественно-политической жизни [27]. Закон Республики Беларусь «Об общественных объединениях», принятый 4 октября 1995 г., регулировал вопросы создания, регистрации, функционирования и осуществления международного сотрудничества общественных объединений Республики Беларусь. Так, за общественными объединениями были закреплены права поддерживать прямые международные контакты и связи, заключать соответствующие соглашения, а также участвовать в создании и вступать в международные общественные объединения и союзы (ст. 30–31) [28].

Проходил процесс совершенствования государственного регулирования международного гуманитарного сотрудничества. Это, прежде всего, Указ Президента Республики Беларусь от 9 июня 1997 г. о создании Департамента по гуманитарной помощи при Президенте Республики Беларусь, на который были возложены функции по формированию единой системы учета поступления и распределения гуманитарной помощи.

Общественные объединения Республики Беларусь продолжили деятельность по расширению географии международного сотрудничества для реализации уставных задач. Профессиональные, научные и технические общественные объединения Беларуси, такие как ОО «Белорусское научное медицинское общество микробиологов, эпидемиологов и паразитологов», ОО «Белорусская ассоциация психотерапевтов», ОО «Белорусский научно-технический союз», ОО «Белорусское научное общество иммунологов и аллергологов», ОО «Международная ассоциация белорусистов» и др. становились членами международных и региональных научных сообществ и организаций с правом участия в проводимых конференциях, конгрессах, обучающих семинарах, публикации статей в издаваемых журналах, участвовали в проведении исследований совместно с зарубежными научными учреждениями. Также они проводили работу по повышению эффективности научной деятельности молодых ученых, что способствовало их профессиональному росту и вхождению в мировое научное сообщество.

ОО «Белорусский союз молодежи» продолжил практику заключения договоров с хозяйствами Ставропольского края, Автономной Республики Крым, Республики Молдова и Приднестровья на трудоустройство студентов и учащихся на летний период (в 1998 г. работу получило 2 000 человек) [29].

Начало процесса интеграции Республики Беларусь и Российской Федерации оказало влияние на развитие контактов общественных организаций двух стран на общегосударственном и региональном уровнях. Сотрудничество осуществлялась в двух направлениях. Во-первых, организации проводили мероприятия, ставящие своей целью активизацию интеграционных процессов. Во-вторых, процессы объединения способствовали сближению общественности двух стран.

Так, в планах работы ОО «Белорусский фонд мира» отдельным пунктом указывались мероприятия по созданию союзного государства, в частности планы по расширению контактов с регионами России и проведению совместных культурных, спортивных и миротворческих акций. В 1999 г. прошла международная конференция «Беларусь – Россия на пути к единению» [30].

В целях дальнейшей интеграции государств Президентом Республики Беларусь было принято решение о проведении 28–29 октября 1999 г. в Минске Конгресса молодежных организаций государств-участниц СНГ под девизом «Молодежь в ответе за судьбу содружества», который стал значимым международным молодежным мероприятием в данной сфере.

В данный период общественные объединения Республики Беларусь были интегрированы в крупные международные организации. БОКК стало первым и основным партнером-исполнителем УВКБ ООН. Это объясняется, прежде всего, тем, что БОКК имело продолжительную историю и положительный образ в глазах общественности. Оно имело развитую инфраструктуру, территориальные органы, устойчивые международные контакты, хорошие контакты в местных органах управления, опыт взаимодействия со специализированными ведомствами в стране. Еще одним крупным проектом УВКБ ООН по делам беженцев являлся проект по созданию Центра по приему беженцев (с 1999 г. Службы). Работу Службы обеспечивало ОО «Белорусское движение медицинских работников». Помимо указанных общественных объединений, УВКБ осуществляло сотрудничество со следующими организациями: Белорусское республиканское общественное объединение «Объединенный путь» (БРОО «Объединенный путь»), ОО «Белорусская ассоциация молодых христианских женщин», ОО «Белорусский Зеленый Крест», Гродненская общественная организация грузин и др. Деятельность УВКБ ООН в отношении общественных организаций в Республике Беларусь заключалась в оказании финансовой, технической и информационной помощи неправительственным организациям, занимающимся решением проблем беженцев и лиц, ищущих убежища; обучении сотрудников организаций; развитии сотрудничества общественных организаций и органов государственной власти; содействии интеграции беженцев в белорусское общество [13, с. 66].

Во второй половине 1990-х гг. Детский Фонд Организации Объединенных Наций (ЮНИСЕФ) сотрудничал с министерствами и крупными общественными объединениями Республики Беларусь (Республиканское общественное объединение «Белорусский детский фонд», Христианский детский фонд, ОО «Белорусский комитет «Дети Чернобыля», Общественная благотворительная организация «Белорусский детский хоспис», ОО «Белорусская ассоциация помощи детям-инвалидам и молодым инвалидам»). При содействии и непосредственном участии этих организаций ЮНИСЕФ оказывал гуманитарную помощь в виде поставок медицинского оборудования, вакцин и медикаментов в родильные дома и детские больницы, специального оборудования для детей-инвалидов, одежды, обучающих материалов и спортивного инвентаря, учебных принадлежностей и других необходимых средств материального обеспечения для школ-интернатов, расположенных в Чернобыльской зоне. С октября 1997 г. деятельность Представительства ЮНИСЕФ в Беларуси была сконцентрирована на реализации проектов, разработанных совместно с государственными и неправительственными структурами в рамках трех основных программ: «Дети Чернобыля», «Распространение знаний о правах ребенка» и «Здоровье и развитие молодежи» [31, с. 93].

Развитие международного сотрудничества являлось важной составляющей деятельности общественных объединений национальных меньшинств. Основными целями этих объединений являлись: содействие в возрождении и распространении национальной, языковой и культурной самобытности, народных традиций, фольклора и прикладного искусства; развитие и укрепление культурных связей между народами как в Республике Беларусь, так и за ее пределами; содействие возрождению национально-культурного наследия различных наций и народностей, проживающих на территории нашего государства [32]. Данные организации поддерживали активные контакты с общественностью и государственными структурами стран происхождения. 25–26 мая 1996 г. в г. Гродно был проведен I Республиканский фестиваль национальных культур, в котором приняли участие все зарегистрированные в стране общественные объединения национальных меньшинств. Его проведение стало традиционным. Каждый фестиваль имел свой колорит и отличался от предыдущих. Данное мероприятие не имело аналогов на постсоветском пространстве.

Зарубежные государственные и общественные организации при сотрудничестве с государственными структурами Республики Беларусь оказывали материальную помощь общественным объединениям национальных меньшинств. При сотрудничестве с польской неправительственной организацией «Wspólnota Polska» за 1992–2004 гг. были построены или реконструированы здания «Домов польских» в г. Гродно, Барановичи, Волковыске, Лиде, Щучине, Могилеве, Кемелишках, Ошмянах, Браславе, Ивенце, Минске, Витебске, Новогрудке. Фонд культуры и Министерство просвещения и науки Литовской Республики выступили основателями средней школы с литовским языком обучения в д. Пеляса (Гродненская область). Американской организацией «Джойнт» при поддержке Конференции по материальным претензиям евреев к Германии, Еврейскими федерациями г. Атланты, г. Филадельфия, г. Хартфорда и г. Берген Каунти (США) был куплен Минский еврейский общинный дом для объединения еврейских организаций г. Минска, в котором позднее был открыт музей истории и культуры евреев Беларуси [33, с. 48–49].

Во второй половине 1990-х гг. на международной арене активизировали свою деятельность женские общественные объединения. Диапазон их деятельности включал оказание социальной поддержки, профилактику насилия и торговли женщинами, решение проблем женщин, повышение их социального статуса, качества жизни и здоровья, профессионального уровня, раскрытие личностного потенциала и в целом повышение роли женщин в белорусском обществе. Основными направлениями международного сотрудничества общественных объединений женщин были участие в работе международных конференций и семинаров, установление партнерских отношений с женскими организациями зарубежных стран (страны СНГ, Западной Европы, Америки и Азии), проведение международных мероприятий в Республике Беларусь, создание женских сетей (Ассамблея женских неправительственных организаций стран СНГ, КАРАТ-Коалиция, сеть АСТРА), участие в реализации различных проектов и программ и др.

Во время круглого стола «Интеграция и контакты: международное женское движение и НПО Беларуси» (Минск, 1996), организованного ПРООН в Республике Беларусь, ОО «Женское Независимое Демократическое Движение» и Международным образовательным центром, среди участников было проведено анкетирование, которое показало, что 14 из 23 присутствовавших представителей белорусских общественных объединений имеют зарубежных партнеров или участвуют в международных программах; а 11 – являются членами международных структур. Однако следует признать, что такое партнерство не всегда являлось равноправным, а международные структуры часто рассматривались исключительно в качестве доноров. Представители общественных объединений указывали на недостаточность информации о международных женских программах и мероприятиях, отсутствие средств для поддержания контактов и доступа в сеть Интернет [34, с. 106].

В Беларуси проблема ВИЧ/СПИД возникла еще в 1987 г. Однако первые признаки активизации эпидемической ситуации появились в июне 1996 г. В этот период общественные объединения, такие как Республиканское молодежное общественное объединение «Встреча», Белорусское общественное объединение «Позитивное движение» и др., при сотрудничестве с зарубежными партнерами начали проводить мероприятия по улучшению положения ВИЧ-инфицированных и препятствию распространения инфекции. Данные мероприятия проводились в форме медицинского и психологического консультирования, анонимного и бесплатного обследования и лечения, распространения информационных материалов, тренингов, проведение исследований и др.

Новой чертой, характерной для данного этапа, стало появление общественных объединений, ставящих своей целью помощь другим общественным объединениям. Это ресурсные центры, аккумулирующие информацию о деятельности других организаций, распространяющие сведения среди заинтересованных объединений и широких масс о реализуемых проектах, источниках финансирования.

В 1997 г. ОО «БАСР» открыла Минское Бюро социальной информации (БСИ), в создании которого был использован опыт работы Бюро гражданских советов Великобритании. БСИ работало в помещении общественной приемной Мингорисполкома с 1997 по 2000 гг. при финансовой поддержке Зонтичного проекта ПРООН и Фонда «Евразия». В то время сотрудниками была сформирована база данных о деятельности 2 000 организаций социальной сферы Минска [35].

БРОО «Объединенный путь», зарегистрированное в 1995 г., поставило своей целью содействовать развитию общественных объединений Беларуси, помогая им эффективно работать и завоевывать общественное признание. В сотрудничестве со Шведским Институтом Партнерства в области культуры и ПРООН общественное объединение занималось реализацией проекта «Укрепление сотрудничества между организациями гражданского общества в целях поддержки устойчивого человеческого развития в Республике Беларусь», направленного на обеспечение выхода общественных объединений Беларуси на международный уровень информационного обмена и расширение их международных контактов. Основным инструментом достижения поставленных целей стал первый национальный интернет-ресурс – Портал белорусских общественных объединений. Портал содержал обзор международных и местных новостей, событий и проектов общественных объединения; базу данных белорусских общественных организаций и зарубежных грантодателей; материалы по менеджменту общественных организаций [36, с. 6].

В 1999 г. были начаты мероприятия в рамках проекта Программы Европейского союза по содействию ускорению процесса экономических реформ в СНГ (ТАСИС) «Программа гражданского общества в Беларуси», одобренная Правительством Республики Беларусь. Одним из направлений данного проекта было создание сети региональных ресурсных центров через организацию обучения сотрудников, консультативную помощь, обучающие командировки в Германию, создание базы данных неправительственных организаций и журнала об общественных объединениях. Проект длился до 2003 г. [37].

В начале 1990-х гг. все большее количество организаций включались в деятельность по минимизации последствий аварии на Чернобыльской АЭС. Государственные и неправительственные организации Беларуси сотрудничали с рядом стран СНГ, Европейского союза, Юго-Восточной Азии и Северной Америки в сфере оздоровления населения, научных исследований, распространения информации, организации культурных мероприятий. Характерной чертой международных культурных связей Беларуси на данном этапе стало расширение участия в них общественных объединений. Это организации, имеющие многолетнюю историю (ОО «БелОД», ОО «Белорусский комитет мира», творческие союзы республики), и созданные в период независимости новые общественные формирования (МОО «ЗБС «Бацькаўшчына», ОО «Международная ассоциация белорусистов», БООПГ). Импульс получило сотрудничество с соотечественниками, проживающими за рубежом. В это время общественные объединения активизировали деятельность по развитию международных молодежных связей и контактов. С этой целью устанавливались эффективные взаимовыгодные партнерские связи с ведущими молодежными организациями дальнего и ближнего зарубежья, проводились международные молодежные лагеря и др. Помимо этого, необходимо отметить опыт организации международного сотрудничества общественных объединений, основанных в СССР, которые смогли преобразовать свою деятельность в новых социально-экономических условиях.

Имея богатый опыт международного сотрудничества, они смогли сохранить и расширить свои контакты, участвуя в реализации проектов, востребованных в обществе.

В период 1995–1999 гг. в Республике Беларусь сложилась нормативная правовая база деятельности общественных объединений, в том числе и международного сотрудничества. Общественными объединениями была продолжена практика расширения географии сотрудничества. Результатом данного взаимодействия стали проекты, такие как Служба по консультированию беженцев и др., которые продолжают существовать и оказывать помощь населению. Новым вектором в развитии международных контактов общественных объединений стала активизация сотрудничества с общественными организациями Российской Федерации, импульс которому дал процесс интеграции двух государств. Деятельность на международной арене белорусских общественных объединений национальных меньшинств способствовала укреплению двусторонних контактов на государственном уровне. Кроме этого, общественные объединения участвовали в поддержании межкультурных обменов и сближении народов. Также данный этап характеризовался ростом популярности женских общественных объединений и актуализацией проблем гендерного равенства в обществе и на государственном уровне. В данной сфере организации обращались к опыту и практике деятельности зарубежных институтов. В деятельности общественных объединений Республики Беларусь появляется новое направление – улучшение положения ВИЧ-инфицированных и препятствие распространению инфекции, неоценимую помощь в реализации которого оказали зарубежные партнеры. Знаковым явлением стало возникновение общественных объединений – ресурсных центров для других организаций.

Указанные факты позволяют сделать вывод, что в 1990-е гг. общественные объединения Республики Беларусь внесли свой вклад в развитие внешнеполитических приоритетов страны. Они укрепили свой статус и активно использовали имеющийся потенциал для формирования положительного имиджа страны на международной арене и укрепления присутствия Республики Беларусь в мире.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мельник, В.А. Общественные объединения / В.А. Мельник, О.Е. Побережная. – Минск : БИП-С Плюс, 2006. – 93 с.
2. Сувалова, Е.Н. История общественных движений и политических партий / Е.Н. Сувалова. – Минск : Академия МВД Республики Беларусь, 2005. – 215 с.
3. Белоус, И.А. История общественных движений и политических партий Республики Беларусь / И.А. Белоус, И.В. Котляров. – Минск : Изд-во МИУ, 2006. – 287 с.
4. Голованов, В.Г. Общественные объединения Беларуси: результаты работы и достижения / В.Г. Голованов, О.Л. Слижевский. – Мозырь : Белый ветер, 2010. – 498 с.
5. Пушкін, І.А. Нацыянальныя супольнасці Беларусі: грамадска-палітычная і культурна-асветніцкая дзейнасць (1990–2005 гг.) / І. А. Пушкін. – Магілёў : Магілёўскі дзярж. ун-т, 2007. – 203 с.
6. Макрушыч, А.М. Культурна-асветніцкая дзейнасць этнічных супольнасцяў у Рэспубліцы Беларусь (1991–2004 гг.) : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02 / А.М. Макрушыч ; Ін-т гісторыі НАН Беларусі. – Мінск, 2014. – 22 с.
7. Мінаева, Н.М. Стварэнне і дзейнасць дабрачынных грамадскіх арганізацый у Рэспубліцы Беларусь (1991–2001 гг.) : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02 / Н.М. Мінаева ; Беларус. дзярж. пед. ўн-т імя Максіма Танка. – Мінск, 2011. – 23 с.
8. Минова, М.Е. Ценности детско-юношеских общественных объединений: историографический аспект / М.Е. Минова // Зб. навук. прац Акадэміі паслядыпломнай адукацыі. – 2008. – Вып. 4. – С. 169–183.
9. Медведева, Л.Ф. Молодежные общественные организации и движения в Республике Беларусь / Л.Ф. Медведева. – Минск : Академия Управления при Президенте Республики Беларусь, 2000. – 45 с.
10. Русакович, А.В. Белорусско-германское сотрудничество 1990-х гг. по преодолению последствий чернобыльской катастрофы / А.В. Русакович // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1999. – № 4. – С. 59–64.
11. Метез, О.А. Белорусско-германские проекты по преодолению последствий Чернобыльской катастрофы (конец XX – начало XXI в.) / О.А. Метез // Вести НАН Беларуси. Сер. гуманитарных наук. – 2013. – № 2. – С. 62–67.
12. Мишуровская, О.Е. Белорусско-итальянское сотрудничество в преодолении последствий Чернобыльской катастрофы / О.Е. Мишуровская // Журнал международного права и международных отношений. – 2006. – № 4. – С. 69–74.
13. Селиванов, А.В. УВКБ ООН и белорусские общественные организации: опыт совместной деятельности / А.В. Селиванов // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – № 1. – С. 65–68.
14. Письмо А.Г. Лукашенко // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 1306. Оп. 3. Д. 96. Л. 15–16.
15. Итоги деятельности ОО «БПСМ» в 1997 г. // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 1361. Оп. 1. Д. 43. Л. 13–14.
16. Документы о приеме зарубежных делегаций // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 1306. Оп. 2. Д. 5. Л. 1–12.
17. Кравченко, П.К. Выступление на 46-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН / П.К. Кравченко // Советская Белоруссия. – 1991. – 5 окт. – С. 2.
18. Гросс, Е.П. Основные этапы международного сотрудничества общественных объединений Беларуси в 1991–2010 гг. / Е.П. Гросс // Журнал международного права и международных отношений. – 2015. – № 2. – С. 50–55.

19. Грибова, А.И. Международные контакты в решении проблем чернобыльской катастрофы / А.И. Грибова // Экологическая антропология : материалы VII Междунар. науч.-практ. конф. «Экология человека в постчернобыльский период», Минск, 27–29 сент. 1999 г. / под общ. ред. Т.В. Белоокой. – Минск : Белорусский комитет «Дети Чернобыля». – С.425–426.
20. Колбанов, В.В. Вклад Белорусского общества Красного креста в охрану здоровья и социальную поддержку населения / В.В. Колбанов // Медицинские знания. – Минск, 1999. – С. 7–9.
21. Вашилко, Г.Г. Сотрудничество городов Республики Беларусь с городами Европы (1991–2010 гг.) / Г.Г. Вашилко // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры : зб. навук. арт. / Гродз. дзярж. ун-т ; рэдкал.: І.П. Крэнь, І. В. Соркіна (адк. рэд.) [і інш.]. – Гродна, 2007. – С. 117–121.
22. Съезд белорусов мира пройдет в Минске 23–24 июля [Электронный ресурс] // Белорусское телеграфное агентство. – Режим доступа: http://www.belta.by/ru/all_news/society/Sjezd-belorusov-mira-projdet-v-Minske-23-24-ijulja_i_641735.html. – Дата доступа: 24.06.2015.
23. Дружба крепкая не сломается... [Электронный ресурс] // Отдел образования, спорта и туризма Рогачевского районного исполнительного комитета. – Режим доступа: <http://rogachevo.gov.by/home/news/5193--380>. – Дата доступа: 12.06.2015.
24. Белорусское республиканское общественное объединение «Белорусский фонд Мира» [Электронный ресурс] // Белорусское молодежное общественное объединение «Разные-равные». – Режим доступа: <http://www.ruby.org/beloruskoe-respublikanskoe-obshhestvennoe-obedinenie-beloruskij-fond-mira.html>. – Дата доступа: 10.08.2015.
25. Письмо от В. Минцеля // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 1306. Оп. 2. Д. 77. Л. 11.
26. Письмо к Чрезвычайному и полномочному послу ФРГ в Республике Беларусь // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 1306. Оп. 2. Д. 84. Л. 27.
27. Конституция Республики Беларусь 1994 года : с изм. и доп., принятыми на респ. референдумах 24 нояб. 1996 г. и 17 окт. 2004 г. – Минск : Амалфея, 2005. – 48 с.
28. Об общественных объединениях [Электронный ресурс] : Закон Республики Беларусь, 4 окт. 1994 г., № 3254-ХІІ // Национальный правовой интернет-портал Республики Беларусь. – Режим доступа: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=v19403254&p2=%7BNRPA%7D>. – Дата доступа: 12.02.2014.
29. Отчет о проделанной работе центра занятости ЦК БСМ с 1 января по 30 сентября 1998 г. // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 1434. Оп. 1. Д. 79. Л. 32.
30. Мероприятия по созданию союзного государства Беларуси и России // Национальный архив Республики Беларусь. – Ф. 1306. Оп. 3. Д. 94. Л. 12.
31. Леонова, Г.М. Миссия Детского Фонда ООН (ЮНИСЕФ) и перспективы развития его деятельности по защите прав ребенка в Республике Беларусь / Г.М. Леонова // Белорусский журнал междунар. права и междунар. отношений. – 1998. – № 5. – С. 91–97.
32. Роль общественных объединений в политической системе Республики Беларусь [Электронный ресурс] // Материалы к Единому дню информирования 20 августа 2009 г. – Режим доступа: http://minsk.gov.by/ru/actual/view/209/2009/den_info_20090820.shtml. – Дата доступа: 10.08.2015.
33. Культура Беларуси: 20 лет развития (1991–2011) / С.П. Винокурова [и др.] ; под общ. ред. О.А. Галкина, И.Г. Голубевой. – Минск : Ин-т культуры Беларуси, 2012. – 332 с.
34. Женщины Беларуси в зеркале эпохи : нац. отчет / UNDP. – Минск : ЮНИПАК, 1997. – 125 с.
35. История Бюро социальной информации в Беларуси [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.belbi.by/links/what_is_bsi/history/. – Дата доступа: 13.05.2015.
36. Партнерство: успешные истории / сост. В.С. Самоловских. – Мозырь : Белый ветер, 2003. – 22 с.
37. Основные мероприятия по созданию сети ресурсных центров // Государственный архив общественных объединений Гродненской области. – Ф. 56. Оп. 1. Д. 18. Л. 10.

Поступила 14.04.2016

INTERNATIONAL COOPERATION OF PUBLIC ASSOCIATIONS OF THE REPUBLIC OF BELARUS IN THE 1990s

E. GROSS

The article is devoted to the new stage in the history of Belarusian public associations associated with the beginning of the 1990s. When the associations were able to determine the direction of their activity and development of international contacts in particular. Taking into account changes in the legal, economic, and social conditions of the functioning of public associations of the Republic of Belarus the history of international cooperation of the public associations in the 1990s can be divided into two stages: period of expansion of activity of Belarusian public associations in the international arena because of the changes in the socio-political life of the country and the formation of the legal framework of public associations of the Republic of Belarus, including international cooperation. It can be concluded that, in the 1990s public associations of the Republic of Belarus contributed to the development of the foreign policy priorities of the country.

Keywords: public association, international contact, the Republic of Belarus, international organizations.

УДК 94(476)«192/193»

**СТАН І АРГАНІЗАЦЫЯ ПЕРАВОЗАК ПАСАЖЫРАЎ АЎТАМАБІЛЬНЫМ ТРАНСПАРТАМ
У ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ў 1920–1930-я ГАДЫ****Р.Г. БУГАЕВІЧ***(Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя М. Танка)*
ruslan.bugajewicz@gmail.com

Разглядаецца пытанне развіцця перавозак пасажыраў аўтамабільным транспартам у Заходняй Беларусі міжваеннага перыяду. Прааналізаваны прычыны заняпаду ў данай галіне ў пачатку 1930-х гг. Прыведзены абагульненыя статыстычныя дадзеныя аб узроўні развіцця перавозак аўтамабільным транспартам. Закранаюцца пытанні якасці абслугоўвання пасажыраў.

Ключавыя словы: аўтобусы, пасажырскія перавозкі, Заходняя Беларусь.

Уводзіны. Аднаўленне эканомікі і патрабаванні часу спрыялі з'яўленню сучаснай, таннай і зручнай аўтобуснай камунікацыі. Нягледзячы на незадавальняючы стан дарожнай інфраструктуры, аўтобусы сталі неад'емнай часткай транспартнай сістэмы ў заходнебеларускім рэгіёне ў міжваенны час.

Асноўная частка. Першыя аўтобусныя маршруты з'явіліся ў Заходняй Беларусі ў другой палове 1920-х гг. Так, на 1 студзеня 1927 г. Навагрудскім і Палескім ваяводскімі ўпраўленнямі было выдадзена адпаведна 14 і 9 дазволаў на аўтамабільныя пасажырскія перавозкі. У Навагрудскім ваяводстве дазволы дзейнічалі на 620 км дарог, але фактычна перавозкі ажыццяўляліся на 277 км, у Палескім – з 419 км толькі на 196 км дарог [1, s. 257].

У 1928 г. адкрыўся аўтобусны рух на лініях Ваўкавыск – Свіслач, Свіслач – Ялаўка, Свіслач – Беласток, Ваўкавыск – Лыскава, Ваўкавыск – Гродна. Аўтобусы належылі прыватным перавозчыкам [2, с. 42].

Хуткаму росту колькасці аўтобусаў і маршрутаў паспрыялі адмена абавязковага атрымання канцэсіі на перавозкі, а таксама рэдкая чыгуначная сетка Заходняй Беларусі [3, s. 4]. Актыўнае развіццё аўтобуснай камунікацыі назіралася ў Беластоцкім ваяводстве, станам на 1929 г. дзейнічала 203 перавозчыка, якія абслугоўвалі 159 маршрутаў 371 аўтобусам на 2540 км дарог. Сярэдні трыф на праезд складаў 9 гр. за асоба/кіламетр [4, s. 6].

Навагрудак сярод усіх ваяводскіх гарадоў Польшчы вылучаўся тым, што быў адзіным ваяводскім цэнтрам у краіне без нармальнага чыгуначнага злучэння са сталіцай і іншымі буйнымі гарадамі. Адпаведна ваяводства было пакрытае шырокай сеткай аўтобусных ліній. Да бліжэйшай чыгуначнай станцыі “Наваельня” аўтобусы з Навагрудка хадзілі 3 разы кожны дзень і яшчэ два дадатковыя рэйсы праз дзень. Кошт білету складаў 3 зл. [5, s. 1]. Нягледзячы на тое, што дзейнічала вузкаякалейка Навагрудак – Наваельня, пасажыры аддавалі перавагу аўтобусу, бо цягнікі былі «млявымі». Аднак былі недахопы і ў аўтобусным злучэнні Навагрудка са ст. Наваельня: аўтобус не паспяваў да адпраўлення цягніка або нават не выходзіў на лінію [6, s. 2].

На Віленшчыне аўтобусны рух быў сканцэнтраваны на цэнтры ваяводства. З 31 маршрута 18 непасрэдна звязвалі Вільню з бліжэйшымі населенымі пунктамі, 3 з якіх даўжыня перавышала 100 км: Вільня – Іўе (112 км), Вільня – Кабыльнік – Паставы (134 км), Вільня – Вілейка (145 км). [7, s. 4]. Такія лінія як Нова Свянцянны – горад Свянцянны, ст. Ашмяны – Ашмяны звязвалі павятовыя гарады з бліжэйшымі чыгуначнымі станцыямі [8, s. 20, 32]. Пра шчыльную сувязь Вільні і Ашмян сведчыла колькасць абаротных рэйсаў у дзень – 18 [9, карта].

Большая частка аўтобусных маршрутаў у Палескім ваяводстве была сканцэнтравана ў заходняй частцы. Прамым аўтобусным паведамленнем быў злучаны Брэст з Кобрынам, Тэрэспалем, Высокім і іншымі населенымі пунктамі, якія знаходзіліся ў «прыгарадзе» ваяводскага цэнтра. Вялікай колькасцю вылучаюцца абаротныя рэйсы па маршрутах Брэст – Тэрэспаль (35), Пружаны – Аранчыцы (31), Брэст – Кобрын (26). У 1929 г. колькасць пасажыраў, якія карысталіся паслугамі аўтобуса за суткі, складала толькі 3330 [4, s. 6].

Імклівае развіццё аўтобусных перавозак паставіла пытанне ўвядзення правілаў перавозак. Распараджэнне міністра грамадскіх работ, міністра ўнутраных спраў і па ўзгадненні з міністрам вайсковых спраў ад 17 красавіка 1929 г. аб руху на грамадскіх дарогах аўтобусаў, прызначаных для пасажырскіх перавозак, прадугледжвала патрабаванні да тэхнічнага стану аўтобуса, правілы рэгістрацыі транспартнага прадпрыемства, а таксама правілы праезду пасажыраў [14]. Патрабаванні былі наступнымі: у кожным аўтобусе павінен быць мінімум адзін вогнетушыцель, аптэчка; на вокнах павінны былі вісець фіранкі; у халодны перыяд году салон павінен быць абагравата. Вадзіцель і кандуктар павінны быць чыста апранутымі і мець адпаведныя адзнакі. Найбольшая хуткасць не магла перавышаць 40 км/г. Пасажырам забаранялася: садзіцца ў аўтобус, калі ўсе сядзачыя месцы былі занятыя, у нецвярозым стане; спяваць, па-

водзіць сябе непрыстойна, курыць у салоне аўтобуса, выкідаць з вокан спецце або іншыя прадметы, перавозіць у салоне жывёл [15].

Аднак наяўнасць правілаў не азначала, што іх выконвалі як перавозчыкі, так і пасажыры. Парушэнні былі звязаныя з перавозкай большай колькасці пасажыраў, чым было месцаў для сядзення, з курэннем вадзіцеля і кандуктара або нават кіраваннем аўтобуса ў стане алкагольнага ап'янення. Вось як апісваў сваю паездку пасажыр аўтобуса «Ашмяны – ст. Ашмяны»: «Еду з Ашмян на чыгуначную станцыю. 16 месцаў у аўтобусе. 22 пасажыры. Уваходзіць падпіты вадзіцель з цыгарэтай у зубах. Месца для кандуктара не хапіла, і той залез на дах аўтобуса» [16].

Акрамя таго, нязручнасці стваралі і самі пасажыры: «Аўтобусы, асабліва гродзенскія – “убогі хлам”, забруджаныя “жывым багажом”. У кожны чацвер аўтобусы з Гродна ідуць праз Эйшышкі і ператвараюцца ў “грузавікі”, запоўненыя парасяткамі, курамі, маслам, скрынямі як <...>» [17].

Аўтобусная камунікацыя залежала ад метэаралагічных умоў, бо ў перыяд восеньскіх дажджоў і веснавога раставання снегу дарогі станавіліся не прыдатнымі да праезду. Пасля ўсталявання марознага надвор'я камунікацыя аднаўлялася, аднак рэйсы маглі быць адмененыя з-за моцных снегападаў, калі дарогі не паспявалі расчысціць. Нават летам моцныя залевы размывалі дарожнае палатно, тым самым ускладняючы аўтобусную камунікацыю, напрыклад, пасажыры аўтобуса Глыбокае – Дзісна былі вымушаны выштурхоўваць з гразі свой транспарт [18].

Калі казаць пра спецыяльную інфраструктуру (аўтавакзалы, уладкаваныя прыпынкі, касы), то такіх аб'ектаў былі адзінкі. У 1931 г. да магістрата Навагрудка звярнулася фірма, якая валодала сеткай аўтазаправак, з прапановай узносу ў будаўніцтва вакзала сумы 25 тыс. зл. узамен на дазвол працы аўтазапраўкі на 12 год каля новага аўтавакзала. Навагрудскі магістрат прыняў прапанову фірмы і прыступіў да будаўніцтва [19]. Праект прадугледжваў комплекс будынкаў (гараж на 20 аўтамабіляў, зала чакавання, адміністрацыя, склады для аўтазапчастак, паліва і майстэрні, залы для вадзіцельскай школы, кватэры для абслугоўваючага персаналу) [20].

У гарадах аўтобусы адпраўляліся з цэнтра, напрыклад у Лідзе з плошчы паміж фарным касцёлам і замкам, у Навагрудку і Ваўкавыску – з гандлёвай плошчы, у Гродне – ад чыгуначнага вакзала [21, s. 9; 22, s. 93]. Аднак большасць прыпынкаў выглядала досыць прымітыўна, пра яго нагадвала толькі шыльда з надпісам «Аўтобусны прыпынак» (Przystanek autobusowy) і расклад руху.

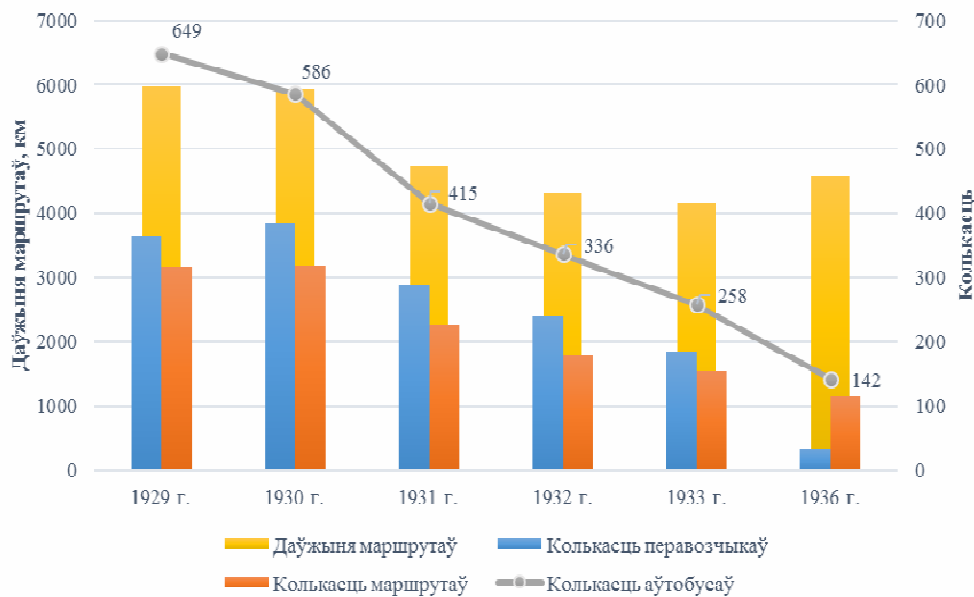
Дзяржавай была ўстаноўлена верхняя мяжа тарыфа на праезд – 15 гр. за асоба/км, а кожны перавозчык устанавіваў ужо свае кошты, зыходзячы ад максімальнага тарыфу [23, s. 335]. Калі у 1929 г. кошт праезду з Ліды да Беліцы (30 км) складаў 4 зл. або 13 гр. за 1 км, то ўжо ў 1937 г. праезд па тым жа маршруце патаннеў да 1,5 зл. (5 гр. за 1 км) [5, s. 25; 21, s. 9]. На пачатку 1930-х гг. адбываецца зніжэнне тарыфаў, гэта было звязана з тым, што знізіўся кошт паліва, паменшыліся аплаты на карысць Дзяржаўнага дарожнага фонду і мытныя плацяжы на новыя транспартныя сродкі [23, s. 335]. Ільготны праезд быў даступны некаторым катэгорыям насельніцтва: дзецям да 10 гадоў, дзяржаўным чыноўнікам і вайскоўцам; пры пакупцы сезонных білетаў летам не менш, чым на два месяцы; пры пакупцы месячных праязных білетаў на 50 паездак у буднія дні была зніжка 20% [24, с. 40].

Гарадскія аўтобусныя зносіны існавалі ў Вільні, Гродне, Брэсце, Ваўкавыску. На вуліцах Гродна першыя гарадскія аўтобусы з'явіліся летам 1930 г. і перавозілі пасажыраў па 2 маршрутах [25, с. 23–24, 27]. У Ваўкавыску гарадскі аўтобус звязваў цэнтр горада і чыгуначную станцыю Ваўкавыск-Цэнтральны, кошт білета складаў 60 гр. [2, с. 42].

У сістэме аўтамабільных пасажырскіх перавозак вылучаюцца турыстычныя перавозкі. Даны від перавозак меў важную ролю ў папулярызацыі турыстычнага руху. У 1934 г. Таварыства развіцця ўсходніх земляў арганізавала пастаянны летні аўтобусны маршрут, які называўся «Шлях Міцкевіча». Маршрут пачынаўся ў Навагрудку і праходзіў праз Свіцязь, Варончу, Тугановічы, Гарадзішча, Сталовічы, Баранавічы. Для наведвання гэтых паселішчаў былі прадугледжаныя кароткія прыпынкі ад паўгадзіны да 45 хвілін. Аўтобус адпраўляўся з Навагрудка ў 9 раніцы і пераходзіў адлегласць у 82 км да Баранавіч за 4 гадзіны 50 хвілін. Кошт праезду складаў 7 зл. Зваротны шлях займаў менш часу: з Баранавіч аўтобус адпраўляўся ў 15:10 і прыяжджаў у Навагрудку ў 17:30 [26].

Летам 1936 г. прадпрымальнік з Глыбокага Юзаф Тышка арганізоўваў экскурсіі на сваім аўтобусе на возера Нарач, кошт білету туды і назад складаў 5 зл. [27].

На пачатку 1930-х гг. аўтобусныя перавозкі апынуліся ў цяжкім становішчы, на гэта паўплываў збег трох прычын: эканамічны крызіс, стварэнне Дзяржаўнага дарожнага фонду і закон аб канцэсіяванні аўтамабільных перавозак. Закон аб дарожным фондзе прадугледжваў павышэнне аплат за рэгістрацыю транспартных сродкаў (50 зл. за кожныя 100 кг масы аўтобуса) і ўводзіў падатак ў памеры 33% ад кошту білета (мал.) [28].

Малюнак – Стан перавозак пасажыраў аўтамабільным транспартам у Заходняй Беларусі ў 1920–1930-я гг.

Крыніца: [4, s. 6; 9, s. 9; 10, s. 6; 11, 1].

Закон аб канцэсіяванні перавозак абавязваў перавозчыкаў атрымліваць канцэсіі на перавозку па вызначаных маршрутах [29]. Выканаўчым актам дадзенага закону было распараджэнне міністра камунікацыі, якое прадугледжвала норму, якая дазваляла распачынаць дзейнасць фірмы толькі пасля ўнясення залогу памерам 1500 зл. за кожнае месца ў аўтобусе, за выключэннем службовых, якая б пакрывала грамадзянскую адказнасць у выпадку нанясення шкоды падчас перавозак. Замест залогі была магчымасць прадставіць страхавы поліс, які б пакрываў адказнасць у выпадку нанясення шкоды адной асобе у 10 тыс. зл. і за шкоду больш чым адной асобе ў 30 тыс. зл., а таксама 2 тыс. зл. у выпадку пашкоджання чужой маёмасці [30].

Аднапедна было зафіксавана зніжэнне колькасці перавозчыкаў, аўтобусаў і маршрутаў. Частка маленькіх прадпрыемстваў або прыпынілі сваё існаванне, або далучыліся да іншых фірмаў.

Паводле тыпавых канцэсійных дамоў ваяводскія ўлады абавязвалі набываць аўтобусы польскай вытворчасці або зборкі [31].

Даныя за 1931 г. аб аўтобуснай камунікацыі даюць магчымасць дакладна ахарактызаваць стан пасажырскіх перавозак у Заходняй Беларусі. Лідэрам па колькасці маршрутаў з’яўлялася Беластоцкае ваяводства – 119 ліній, у Палескім было 48, у Навагрудскім – 45 і ў Віленскім – толькі 16 ліній. Падзел маршрутаў на групы, у залежнасці ад даўжыні ліній, паказаў, што большасць маршрутаў адносілася да груп з адлегласцямі 10–24 км; 25–49 км; 50–74 км, што сведчыць пра лакальны характар перавозак [10, s. 9].

Канкурэнцыю прыватным перавозчыкам пачала складаць Польская дзяржаўная чыгунка (Р.К.Р.), якая з 1 чэрвеня 1934 г. адкрыла аўтобусныя маршруты ў Беластоцкім ваяводстве. Маршруты звязалі сталіцу з Беластокам, Сувалкамі, Ломжай. З Беластока аўтобусы хадзілі ў Гродна, Ваўкавыск, Белавежу [32, s. 10]. З Гродна была магчымасць даехаць дзяржаўным аўтобусам да Сувалак і Аўгустава [22, s. 58].

У 1937 г. адбыліся якасныя змены ў аўтобусных пасажырскіх перавозках: было праведзена грунтоўнае абнаўленне аўтобусаў, старыя аўтобусы на 14–15 месцаў замяняліся новымі на 24–30 месцаў [33, s. 13].

Даныя Віленскай прамыслова-гандлёвай палаты 1937 г. паказваюць, што самая вялікая сетка аўтобусных маршрутаў была ў Віленскім ваяводстве і складала 2556 км, у Навагрудскім – 2006 км; у Беластоцкім – 1917 км і ў Палескім – 1235 км. Аднак колькасць перавезеных за год пасажыраў у Беластоцкім ваяводстве была ў паўтары разы большай чым у Віленскім (716 тыс. да 465 тыс.), што сведчыць аб большай інтэнсіўнасці пасажырскіх перавозак [33, s. 13].

Нягледзячы на нязначную колькасць транспартных сродкаў на дарогах рэгіёна, нярэдкамі былі ДТЗ з удзелам аўтобусаў. Часцей за ўсё здарэнні адбываліся з-за неналежага тэхнічнага абслугоўвання і бракаваных запчастак. Напрыклад, у аўтобуса Нясвіж – Клецк на хату адвалілася парадня колы [34]. У Лідзе на вул. Сувальскай у аўтобуса маршрута Вільня – Шчучын – Ліда адвалілася пярэдняе

правае кола [35]. Таксама да ДТЗ прыводзілі парушэнні ПДР з боку вадзіцеляў, а менавіта перавышэнне хуткасці, выезд на чыгуначны пераезд перад цягніком [36].

Вынікі. Нягледзячы на эканамічную адсталасць ад іншых рэгіёнаў II Рэчы Паспалітай, на тэрыторыі Заходняй Беларусі з'явілася і развівалася аўтобусная камунікацыя, якая спрыяла павелічэнню ўзроўня мабільнасці насельніцтва рэгіёна. Аўтобусы звязалі цэнтры ваяводстваў і павеятаў, гарады, мястэчкі, вёскі з лакальнымі эканамічнымі цэнтрамі. Уплыў сусветнага эканамічнага крызісу, пралікі дзяржавы ў камунікацыйнай палітыцы прывялі да звужэння рынку пасажырскіх перавозак аўтамабільным транспартам у першай палове 1930-х гг. Сістэму аўтобусных перавозак складалі розныя па тыпу (гарадскія, прыгарадныя, міжгароднія) і прызначэнню (экскурсійныя, турыстычныя) перавозкі. Такім чынам, можна канстатаваць, што ў Заходняй Беларусі ў міжваены час склалася цэласная сістэма аўтобусных пасажырскіх перавозак.

ЛІТАРАТУРА

1. Niezbrzycki, J. Polesie: opis wojskowo-geograficzny i studjum terenu / J. Niezbrzycki ; z przedmową Henryka Bagińskiego. – Warszawa : Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1930. – XV. – 455 s.
2. Быховец, Н. Волковыск межвоенный / Н. Буховец // Ваўкавышчына. – 2007. – № 5. – С. 41–49.
3. Komunikacja autobusowa Polski // Samochód. – 1929. – №. 28. – S. 4.
4. Ćwikiel, J.B. Komunikacja autobusowa na drogach publicznych w Polsce w 1929 r. / J.B. Ćwikiel. – Warszawa : Zakł. Graf. B. Wierzbicki i S-ka, 1930. – 11 s.
5. Rozkład jazdy autobusów na 1929 rok – Nowogródek : nakł. Dyrekcji Robót Publicznych, 1929. – S. 34.
6. Mik. Nowogródzka komunikacja / Mik // Słowo. – 1931. – № 212. – 16 września. – S. 2.
7. Ruch autobusowy na Wileńszczyźnie // Dziennik Wileński. – 1929. – № 222. – 27 września. – S. 4.
8. Rozkład jazdy autobusów w województwie Wileńskim na okres letni 1929. – Wilno : Wydawnictwo Rajmunda Kęsickiego, 1929. – S. 32.
9. Ćwikiel, J.B. Komunikacja autobusowa na drogach publicznych w Polsce w 1930 r. / J.B. Ćwikiel. – Warszawa : Drukarnia Polska, 1931. – 19 s.
10. Ćwikiel, J.B. Komunikacja autobusowa na drogach publicznych w Polsce w 1931 r. / J.B. Ćwikiel. – Warszawa : Zakł. Graf. B. Wierzbicki i S-ka, 1932. – 19 s.
11. Komunikacja autobusowa na drogach publicznych w Polsce w 1932 r. – Warszawa : Pomorska drukarnia rolnicza, 1933. – 4 s.
12. Komunikacja autobusowa na drogach publicznych w Polsce w 1933 r. – Warszawa : Pomorska drukarnia rolnicza, 1934. – 1 s.
13. Łopuszyński, M. Podstawy rozwoju sieci komunikacyjnej w Polsce / M. Łopuszyński. – Bydgoszcz : Druk. «Biblioteka Polska», 1939. – 579 s.
14. Rozporządzenie Ministra Robót Publicznych i Ministra Spraw Wewnętrznych w porozumieniu z Ministrem Spraw Wojskowych z dnia 17 kwietnia 1929 r. o ruchu na drogach publicznych autobusów, służących do utrzymywania publicznej komunikacji [Электронны рэсурс] : Internetowy System Aktów Prawnych. – Рэжым доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19290550439&type=2>. – Дата доступу: 20.02.2016.
15. Unormowanie komunikacji autobusowej na drogach publicznych // Kurjer Wileński. – 1929. – № 175. – 3 sierpnia. – S. 3.
16. Komunikacja autobusowa w pow. Oszmiańskim // Kurjer Wileński. – 1930. – № 16. – 21 stycznia. – S. 3.
17. Bołaczki międzymiastowej komunikacji autobusowej // Kurjer Wileński. – 1931. – № 175. – 1 sierpnia. – S. 3.
18. Ulewne deszcze uszkodziły drogi // Echo Głębockie. – 1936. – 4 września. – S. 8.
19. Inwestycje Nowogródzkie // Słowo. – 1931. – № 214. – 18 września. – S. 3.
20. Świącicki, B.W. Twórcza praca / B.W. Świącicki // Kurjer Wileński. – 1931. – № 65. – 20 marca. – S. 3.
21. Hancewicz, Z. Spółka autobusowa «Lidzianka» 1935–1939 / Z. Hancewicz // Ziemia Lidzka. – 2011. – № 1. – S. 7–13.
22. Rozkład jazdy komunikacji samochodowej P.K.P. – Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Komunikacji, 1935. – 98 s.
23. Brzosko, E. Rozwój transportu w Polsce w latach 1918–1939 / E. Brzosko. – Szczecin : Wydawnictwa Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1982. – 505 s.
24. Суднік, С. Аўтобусная суполка «Лідзянка» 1935–1939 / С. Суднік // Лідскі летапісец. – 2010. – № 2. – С. 32–42.
25. Саяпин, В.Ю. История общественного транспорта Гродно / В.Ю. Саяпин. – Гродно : ЮрСаПринт, 2012. – 217 с.
26. Otwarcie stałej komunikacji autobusowej na «Szlaku Mickiewiczowskim» // Tygodnik Pustrowany. – 1936. – № 26. – S. 509.
27. W.Ł. Echa wycieczkowe. / W.Ł. // Echo Głębockie. – 1936. – 8 lipca. – S. 8.
28. Ustawa z dnia 3 lutego 1931 r. o Państwowym Funduszu Drogowym [Электронны рэсурс] // Internetowy System Aktów Prawnych. – Рэжым доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19310160081&type=2>. – Дата доступу: 20.02.2016.
29. Ustawa z dnia 14 marca 1932 r. o zarobkowym przewozie osób i towarów pojazdami mechanicznymi [Электронны рэсурс] // Internetowy System Aktów Prawnych. – Рэжым доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19320320336&type=2>. – Дата доступу: 20.02.2016.
30. Rozporządzenie Ministra Komunikacji z dnia 6 lipca 1932 r. wydane w porozumieniu z Ministrami: Spraw Wewnętrznych, Spraw Wojskowych, Przemysłu i Handlu, Sprawiedliwości, Poczty i Telegrafów oraz Skarbu, a co do §

- 5 w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych, w sprawie wykonania ustawy o zarobkowym przewozie osób i towarów pojazdami mechanicznymi [Электронны рэсурс] // Internetowy System Aktów Prawnych. – Рэжым доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU19320950821&type=2>. – Дата доступу: 20.02.2016.
31. Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці. – Ф. 1. Воп. 2. Спр. 3724. Арк. 1.
 32. Гецэвіч, А.К. Транспарт і шляхі зносін у Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) / А.К. Гецэвіч // Весн. Гродзен. дзярж. ўн-та імя Янкі Купалы. Сер. 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. – 2015. – № 3. – С. 6–12.
 33. Sprawozdanie o stanie gospodarczym Okręgu Izby Przemysłowo-Handlowej w Wilnie w roku 1937. – Wilno : Izba Przemysłowa-Handlowa, 1938. – XXXVIII. – 200 s.
 34. Trzeba wyeliminować stare autobusy kursujące w Nowogródzczyźnie // Życie Nowogródzkie. – 1936. – № 26. – 29 listopada. – S. 3.
 35. Wypadek samochodowy w Lidzie // Kurjer Nowogródzki. – 1931. – № 78. – 18 grudnia. – S. 4.
 36. Straszna katastrofa autobusowa w Wołkowysku // Słowo. – 1930. – № 291. – 19 grudnia. – S. 3.

Пачыніў 22.03.2016

THE CONDITION AND ORGANIZATION OF TRANSPORTATION OF PASSENGERS BY AUTOMOBILE TRANSPORT IN THE WESTERN BELARUS IN THE 1920s-1930s

R. BUHAYEVICH

The article is devoted to the issue of the development of the bus passenger transport service of Western Belarus during the interwar period. The reasons of the decline in the industry in the early 1930s are analyzed. It is shown the general statistics data about the level of the development of the bus passenger transport service. The issues of quality of passenger service are also considered.

Keywords: buses, passenger transport service, Western Belarus.

УДК [281.9+282](476)(091)

ПОЛИТИКА РОССИЙСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В ОТНОШЕНИИ РИМСКО-КАТОЛИЧЕСКОГО КОСТЕЛА НА БЕЛОРУССКИХ ЗЕМЛЯХ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX СТОЛЕТИЙ

канд. ист. наук, доц. В.В. ТАБУНОВ

(Могилевский государственный университет имени А.А. Кулешова)

Анализируется политика российского правительства в отношении римско-католического костела на белорусских землях в конце XIX – начале XX столетий. Главной задачей проводившейся Петербургом политики в отношении костела являлось ослабление влияния римо-католицизма на белорусских землях. Деятельность же римско-католического духовенства была, наоборот, направлена на укрепление, по мере возможности, позиций костела на территории белорусских земель. Такая ситуация обостряла религиозную обстановку в крае. Отстаивая свои интересы, обе стороны предпочитали действовать преимущественно в рамках функционировавшей тогда нормативно-правовой базы.

Ключевые слова: римско-католический костел, православная церковь, конфессиональная политика, Российская империя, белорусские земли, епархия, приход, духовенство, правительство, веротерпимость.

Введение. Белорусские земли как в конце XIX – начале XX веков, так и на современном этапе развития отличались и отличаются поликонфессиональностью. При этом ведущую роль в религиозной жизни Беларуси наряду с православием играл и продолжает играть римо-католицизм. Изучение же положения римско-католического костела на белорусских землях в конце XIX – начале XX столетий позволяет систематизировать и расширить знания по истории одной из основных христианских конфессий в нашей стране, а также правильно осмыслить сущность религиозных процессов современности.

Проблема взаимоотношений российского правительства и римско-католического костела на белорусских землях в конце XIX – начале XX веков нашла отражение в коллективной работе отечественных ученых В.В. Яновской (Григорьевой), В.В. Завальнюка, В.И. Новицкого, Е.Н. Филатовой [1], диссертационном исследовании Ю.О. Бачищи [2], монографиях В.В. Яновской (Григорьевой) [3], А.И. Гончара [4–5].

Изучению деятельности римско-католического костела на белорусских землях в конце XIX – начале XX столетий посвящена монография российского исследователя О.А. Лиценбергер [6].

Из работ польских авторов, посвященных положению римско-католического костела на белорусских землях в конце XIX – начале XX веков, следует выделить труды Б. Кумора [7] и Л. Полюшкевича-Хорубала [8].

Приводимые авторами данные свидетельствуют о сложных и порой противоречивых взаимоотношениях между католическим клиром и самодержавием в Беларуси конца XIX – начала XX столетий, заключавшееся главным образом в том, что римско-католический костел, поддерживая польское национальное движение на белорусских землях, прилагал большие усилия для того, чтобы вернуть утраченные позиции времен Речи Посполитой, что вызывало противодействие со стороны как православного духовенства, так и правящих кругов империи, стремившихся не допускать роста влияния костела в крае путем осуществления всестороннего контроля за его деятельностью.

Политика российского правительства в отношении римско-католического костела на белорусских землях в конце XIX – начале XX столетий

По данным переписи 1897 г. на белорусских землях проживало 1 947 795 римо-католиков [9, с. 252–253], что составляло около 23% от общего количества населения. Большинство населения, исповедующего католицизм, было сосредоточено в северо-западных и западных уездах Виленской, Гродненской и Минской губерний.

Управление официально признанными конфессиями, в том числе и римо-католицизмом, находилось в ведении Департамента духовных дел иностранных исповеданий Министерства внутренних дел. В ведении Департамента находились римско-католическая Духовная коллегия, состоявшая из председателя-митрополита, членов постоянных заседателей от епархий, прокурора и канцелярских чинов. Коллегии подчинялись римско-католические епархиальные управления и учебные заведения.

Правительственный контроль предполагал ограничение ряда прав для римско-католической церкви, представители которой сообщались с Римом «не иначе, как через министра внутренних дел». В соответствии с установленным порядком «никакие акты, буллы, послания, наставления и всякого рода постановления и распоряжения римского папы и его правительства» не имели в России «законной силы» без разрешения правительства [10, с. 2–3, 4–5].

Вместе с тем римско-католическая церковь обладала правом публичного отправления богослужения. Она наделялась статусом юридического лица и имела право на владение собственностью. Ограничения были установлены относительно приобретения недвижимости. Имущество римско-католических церквей и монастырей охранялось законом. Духовенство освобождалось от воинской повинности и телесных наказаний, получало содержание от казны и процентов особого капитала, находившегося в ведении министра внутренних дел. За усердное служение оно награждалось орденами и наперсными крестами. Римско-католическое духовенство могло вести акты гражданского состояния, имело дисциплинарную власть, юрисдикцию по брачным делам, духовную цензуру [10, с. 7, 12–15].

Суть отношений российских властей к римско-католической церкви сформулировал в своем письме от 21 сентября 1899 г. к Николаю II обер-прокурор Синода К.П. Победоносцев: «отношение Русского государства к римскому католицизму совсем особое, потому что масса католиков у нас поляки и потому еще, что в Литве масса русского народа представляет предмет исторического спора между Россией и Польшей» [11, л. 55об.].

Римско-католическая религия в правящих кругах Российской империи рассматривалась сквозь призму польского вопроса. На это указывают многочисленные архивные документы. Так, мозырский уездный исправник в своем рапорте сообщал минскому губернатору сведения о ксендзе Грабовском, мечтающем «о возможности возрождения Польского Царства» [12, л. 12–12об.].

Большинство ксендзов считали себя поляками. Так, в Гродненской губернии по переписи 1897 г. родным языком польский признали 170 католических священников, белорусский же – 38 [13, с. 60]. Последнее также может свидетельствовать о росте национального самосознания среди католического духовенства, но все же среди католического клира в то время преобладали пропольские настроения, которые они стремились распространить на верующих. К примеру, ксендз Одельского костела Гродненской губернии Эйнарт убеждал крестьян в их польском происхождении [14, с. 112]. В 1906 г. некоторые ксендзы в Сокольском уезде требовали от прихожан писать заявления о присоединении к будущей автономной Польше [15, л. 2].

Католическое духовенство в своей религиозной практике активно пользовалось польским языком. Так, в начале 1906 г. некоторые римско-католические епископы обратились в Министерство внутренних дел с ходатайством о «допущении польского языка в официальную переписку» епархиального начальства «между собой и подведомственным духовенством», а также в «сношения ксендзов с паствой». Однако в министерстве не признали возможным изменить существовавший с 1840 г. порядок общения «римско-католического духовенства между собой и населением». Епископы разрешения на использование польского языка не получили [16, л. 3-3об.-4-4об.-5, 6].

Имелось еще одно обстоятельство, из-за которого происходили трения между костелом и царскими властями: взаимоотношения между Римской курией и Петербургом. Все дело заключалось в том, что если в Западной Европе католическая церковь подчинялась папе, как своему «верховному началу», то в России она оказалась в ином положении: самодержавие пыталось подчинить ее тем принципам, которые сложились между православной церковью и государством. Поэтому «положение католической церкви в России во многом зависело от взаимоотношений папской курии и самодержавия. Формально главой католической церкви в России являлся римский папа, фактически она подчинялась министру внутренних дел» [17, с. 46–47].

В виду участия католического духовенства в антиправительственных восстаниях 1830–1831 и 1863–1864 гг., а также его активной деятельности в области прозелитизма, продолжалось закрытие костелов и католических монастырей. В 1860–1905 гг. по распоряжению властей было закрыто 145 приходских и 52 филиальных костела, а также 240 часовен. Большая часть из них – 205 – были переданы православному духовенству и переделаны под церкви [7, с. 78].

Рубеж XIX – XX вв. стал временем интенсивного распространения различного рода религиозных меньшинств. Католицизм в этом плане был исключением. В целях борьбы с влиянием костела на белорусских землях российские власти решили оказать поддержку движению мариавитов. Его официальное признание способствовало ослаблению самой католической церкви, в чем также были заинтересованы правящие круги. Правительству явно импонировала позиция невмешательства участников этого движения в политику при одновременном сохранении лояльности к правящим кругам. На основании «отдельных для каждой общины уставов, утвержденных министром внутренних дел по согласованию с министром юстиции», разрешалось образование мариавитских общин. 28 ноября 1906 г. Николай II утвердил соответствующее положение Совета министров, в соответствии с которым мариавиты признавались «законно существующей и пользующейся охраной закона сектой» [18, л. 35-35об., 36-36об., 37].

Деятельность мариавитов вызывала недовольство у римско-католической церкви. Для противодействия распространению их вероучения на территории Беларуси и Литвы в начале XX века в Вильно епископом К. Михалькевичем был учрежден епархиальный трибунал [18, л. 51].

Главной целью всех исключительных мер, принятых в отношении деятельности римско-католического духовенства после событий 60-х гг. XIX века, было укрепление в крае позиций православия. Однако обозначенная цель, по признанию Министерства внутренних дел, не была достигнута.

В результате, по предложению Министерства внутренних дел от 6 сентября 1901 г., виленский и гродненский губернаторы должны были наблюдать за тем, чтобы римско-католическое духовенство и население соблюдало все действующие общие и местные постановления по отправлению культа. Разного рода выпады против православной церкви должны быть «строго пресекаемы», а все обвинения следовало тщательно проверять.

Рекомендовалось поощрять ксендзов, пользующихся «добрым влиянием среди паствы» (в проправительственном смысле – *В. Т.*) и сознательно идущих навстречу властям. При перемещении и назначении ксендзов на должности в первую очередь следовало учитывать то, чтобы лица, «проявившие свое отрицательное отношение» к православию и властям, «не были возвышаемы».

Просьбы о проведении ремонтно-восстановительных работ в костелах следовало удовлетворять в положительную сторону «в местностях со сплошным католическим населением» [19, л. 10об., 11-11об.].

Ксендзы находились под строгим наблюдением со стороны местных властей. Их привлекали к ответственности за нарушение многочисленных запретов при проведении богослужения, за самовольный ремонт костелов, постановку придорожных крестов, высказывания против православной церкви и правительственной школы. Но указанные ограничения не имели строго последовательного характера. Их применение на деле находилось в зависимости от «воззрений лиц, стоявших во главе центрального управления Министерства внутренних дел и даже от взглядов местных губернаторов» [20, с. 66].

Гражданской власти принадлежало право контроля за приемом в католические семинарии, наблюдение за монастырями и духовенством. Католический епископ не мог совершить объезд своей епархии без разрешения генерал-губернатора. О своем отъезде из места постоянного пребывания он сообщал губернатору, а тот – «непосредственно по начальству» и местным полицейским. Своими распоряжениями генерал-губернатор обязывал их «для предупреждения всяких недоразумений» сопровождать епископов во время совершения ими объездов епархии. Полицейские, сопровождавшие епископа, превращались «в зрение и слух» властей. О каждом шаге епископа губернатору посылались подробные донесения [21, с. 90, 98–99, 101].

При совершавшихся объездах епархий епископы могли вызывать «в те или другие пункты, по путям своего следования, настоятелей приходов и vikариев обозреваемого района». Запрещалось одновременно вызывать более трех-четырёх священников. О каждом таком вызове епархиальный начальник сообщал губернатору. Для выезда с мест их постоянного проживания испрашивалось разрешение через епархиальное начальство «у подлежащих губернских властей», которые давали разрешение на подобного рода отлучки «не иначе, как по предварительном сношении о том с генерал-губернатором или губернаторами тех местностей, в которые испрашивается отлучка». При этом указывались «сроки, местность и надобность поездки» [22, л. 1-1об., 8].

Приходские католические священники назначались на должность местным начальством с согласия правительственных органов [21, с. 106].

Поездки католического клира как по служебным, так и частным делам регулировались «Правилами об отлучках римско-католического духовенства». Согласно этим правилам «лица приходского духовенства для поездок в соседние приходы своего деканата должны» были «испрашивать на то разрешение декана». О каждом таком разрешении декан обязан был сообщать «или местному исправнику или исправнику того уезда, в который разрешена поездка» [23, л. 5-5об.].

Римско-католическое духовенство не всегда выполняло установленные российскими властями правила. Причиной этого являлся не только протест против строгого контроля властей, но и реальная обстановка, когда в экстренных случаях (болезнь священника, значительное расстояние до ближайшего приходского костела, временное отсутствие декана и так далее) требовалось присутствие священника, а времени на получение разрешения не оставалось.

Находящимся с разрешения властей в отъездах римско-католическим священникам запрещалось проводить богослужения, если только об этом не просил тот ксендз, в приход которого выезжал его коллега. Но такое правило не всегда соблюдалось католическим клиром [24, л. 19, 21, 25, 27-27об.].

Власти предприняли меры по сдерживанию роста влияния католичества в крае. В связи с этим большое внимание обращалось на постановление генерал-губернатора К.Ф. Кшивицкого от 29 января 1904 г. В соответствии с ним запрещалось прибытие в пределы Виленской, Ковенской и Гродненской губерний «иногородних религиозных процессий» без разрешения губернатора. Не разрешалось сопровождать такие процессии музыкальным оркестром. Строго воспрещалось принимавшим участие в процессиях быть «в одеяниях, не имеющих никакой связи с отправлением духовного торжества», и нести при этом эмблемы, «не составляющие предметов церковно-религиозного обихода». Постановление носило обязательный для исполнения характер. Виновным в нарушении грозил штраф в размере 500 рублей либо арест сроком до трех месяцев [25, л. 30].

Строительство и ремонт католических культовых сооружений находились под контролем властей. По распоряжению генерал-губернатора Э.И. Тотлебена от 29 апреля 1881 г. за проведение недозволенных ремонтно-восстановительных работ в костелах и каплицах католическое духовенство подвергалось штрафу до 100 рублей [21, с. 120–121]. Только в 1896 г. был отменен циркуляр генерал-губернатора М.Н. Муравьева, согласно которому строительство и ремонт костелов, часовен допускались с разрешения Главного начальника края [3, с. 98].

Установленные ограничения на постройку римско-католических культовых сооружений не всегда соблюдались. За разрешением на ремонт культовых сооружений к властям обращались как местные помещики-католики, население, исповедующее католицизм, так и представители римско-католического духовенства. После того как администрация удостоверилась в необходимости проведения восстановительных работ и в отсутствии претензий со стороны православных священников, она, как правило, удовлетворяла подобного рода ходатайства, оказывая подчас нуждающимся и финансовую помощь [26, л. 1, 4, 8-8об.-9-9об.]. Самостоятельный сбор римско-католическим духовенством необходимых для ремонтных работ средств был запрещен. Несоблюдение установленного правила строго наказывалось [27, л. 1, 2, 2об.-3, 4-5, 8-8об., 9-9об., 10-10об., 15, 19, 21].

Активизации деятельности римско-католической церкви в начале XX века способствовало утверждение монархом 11 февраля 1905 г. Особого журнала Комитета министров от 25 января 1904 г. «О существующих административных постановлениях по делам, относящимся к римско-католическому исповеданию». Отмене подлежали распоряжения об объездах епископами своих епархий, о «пастырских посланиях», о порядке связей епископов с Министерством внутренних дел «не иначе как через Генерал-Губернатора», о запрещении открытого ношения святых даров, развоза облаток, о наложении на ксендзов денежных штрафов. Передвижение римско-католического духовенства подчинялось общим постановлениям Паспортного устава и распоряжениям епархиального начальства [28, л. 1-1об.-2].

26 декабря 1905 г. Николай II подписал сразу нескольких указов, ликвидировавших многие ограничения для организации крестных ходов. Отменялось постановление о закрытии монастырей, православные духовные власти получали больше самостоятельности в кадровых и других вопросах [14, с. 102]. Например, устройство и передвижение религиозных процессий разрешалось только в случае «дозволения таковых» римско-католическим епархиальным начальством. В круг его обязанностей входило назначение и перемещение приходских священников с последующим уведомлением губернатора [29, л. 57-57об., 79].

Указ 17 апреля 1905 г. способствовал оживлению межконфессиональной жизни. После его принятия начался переход из православия в другие христианские вероисповедания, на белорусских землях – в римо-католицизм.

Сведения о численности перешедших из православия в католичество у представителей власти и духовенства несколько отличались. Так, согласно данным Виленской римско-католической епархии за 1905–1909 гг., из православия в католицизм перешло 62 тысячи человек [3, с. 106].

По официальным же данным, в Западном крае за 1905–1907 гг. в католичество перешла 171 тысяча человек [30, с. 29–31].

Расхождения в сведениях о численности перешедших из православия в католицизм у представителей религиозных организаций и органов власти были вызваны их несогласованными действиями в данной области. Римско-католическая церковь придерживалась епископских указаний, а власти и православная церковь – распоряжений вышестоящего начальства. К тому же ксендзы, в отличие от православного духовенства и чиновников, всегда стремились более широко трактовать указ о религиозных свободах.

Властями отмечалось, что ввиду издания указа 17 апреля 1905 г. о свободе вероисповеданий «римско-католические епископы стали совершать объезды своих епархий». Губернаторы и начальники жандармских управлений неоднократно доносили об имевших место «демонстративных встречах и проводах особ, принадлежащих к высшему католическому духовенству». В этих встречах, происходивших с «большой торжественностью», власти видели проявления «национально-польского характера» [31, л. 61].

17 июня 1905 г. губернаторам был разослан циркуляр, предписывавший «привлекать виновных в устройстве при встрече католических епископов бандерий, в ношении запрещенных костюмов, эмблем к законной ответственности» [32, с. 52].

В целях ограничения роста влияния католицизма постановлением от 13 сентября 1907 г. запрещалось прибытие в губернию без разрешения властей «иногородних религиозных процессий», а также сопровождение таких процессий музыкальными оркестрами и принятие участия в процессиях в одежде, «не имеющей никакой связи с отправлением духовного торжества». Не разрешалось также использовать предметы, не входящие в круг церковно-приходского обихода [29, л. 57].

Заявила о себе проблема возврата католикам бывших костелов и часовен. В тяжбах между католиками и православными правящие круги поддерживали последних. Первым же было очень непросто добиться возвращения храмовых зданий, поскольку большинство строений было передано православной церкви, в силу чего получить разрешение Синода было практически невозможно.

Но все же исключения из правил были. Одной из главных причин отказа правительства открывать упраздненные костелы и возвращать их католикам, было опасение перехода в католицизм бывших католиков и униатов, переведенных в православие, но втайне старавшихся «удовлетворить свои религиозные потребности в ближайших католических приходах» [21, с. 148].

Правительство, встревоженное участившимися случаями переходов из православия в другие религии, в конце весны и летом 1905 г. предпринимает меры к ограничению действия указа 17 апреля 1905 г. 18 августа 1905 г. всем губернаторам был разослан циркуляр министра внутренних дел А. Булыгина № 4628, в котором обращалось внимание на необходимость установления временного промежутка (месяц – *В. Т.*) между подачей заявления и переходом в другое вероисповедание для того, чтобы предоставить православному духовенству возможность «увещания отпадающего». Также указывалось, что переход из одной конфессии в другую должен оформляться при посредничестве местных властей.

Но действие указанного документа на практике было малорезультативным. К примеру, по данным минской консистории, из православия в католичество в период времени с августа 1905 г. по декабрь 1907 г. перешло всего только 3 человека [33, л. 165-165об., 166].

Заключение. В конце XIX – начале XX столетий деятельность римско-католической церкви была направлена, прежде всего, на укрепление позиций католицизма в крае. Это, безусловно, обостряло религиозную обстановку на белорусских землях. Хотя деятельность как духовных, так и гражданских лиц римско-католической веры была строго регламентирована многочисленными нормативными предписаниями, тем не менее они соответствовали существовавшему тогда законодательству. В целом же, имея целью ослабление влияния римо-католицизма на белорусских землях, политика, проводившаяся правительством по отношению к нему, в основном не выходила за рамки закона.

ЛИТЕРАТУРА

1. Канфесіі на Беларусі (к. XVIII – XX ст.) / навук. рэд. У.І. Навіцкі. – Мінск : Экаперспектыва, 1998. – 340 с.
2. Бачышча, Ю.А. Каталіцкая царква ў нацыянальна-рэлігійнай палітыцы царызму ў Беларусі (1900–1914 гг.): аўтарэф. дыс... канд. гіст. навук: 07.00.02 / Ю.А. Бачышча ; Беларус. дзярж. пед. ун-т ім. М. Танка. – Мінск, 2003. – 20 с.
3. Яноўская, В.В. Хрысціянская царква ў Беларусі. 1863–1914 гг. / В.В. Яноўская. – Мінск : БДУ, 2002. – 199 с.
4. Гончар, А.И. Римско-католический костел в Беларуси (1864–1905 гг.) / А.И. Гончар. – Гродно : ГГАУ, 2008. – 276 с.
5. Гончар, А.И. Римско-католическая церковь в Беларуси: общественное сознание и религиозная практика (вторая половина XIX – начало XX вв.) / А.И. Гончар. – Минск : Медисонт, 2015. – 582 с.
6. Лиценбергер, О.А. Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение / О.А. Лиценбергер. – Саратов : Поволжская акад. гос. службы, 2001. – 384 с.
7. Kumor., B. ks. Kosciol i katolicy w Cesarstwie Rosyjskim (do 1918 roku) / B. Kumor // Odrodzenie kosciola katolickiego w bylym ZSSR: studia historyczno-demograficzne ; pod red. E. Walewanra. – Lublin : Redacja wyd-wa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1993. – S. 17–79.
8. Nasze koscioly / opras. red.: L. Paluszkewicz-Horubala. – Warszawa : Biblioteka Narodowa, 2001. – Т. 1. Cz. 1 : Archidiecezija Mohilowska; Mohilowszczyzna. – 120 s.
9. Общий свод по империи результатов данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб. : Паровая тип.-лит. Н.Л. Ныркина, 1905. – Т. 1. – 268 с.
10. Свод учреждений и уставов управления духовных дел иностранных исповеданий христианских и иноверных. – изд. 1896 г. // Свод Законов Российской империи : полный текст всех 16 т., согласованный с последними продолжениями, постановлениями, изданными в порядке ст. 87 Зак. осн. и позднейшими узаконениями : в 5 кн. – СПб. : Русское книжное товарищество «Деятель», [б. г.]. – Кн. 3. Т. VIII. Ч. II – Т. XI. Ч. I / под ред. и с прим. И.Д. Мордухай-Болтовского ; сост. Н.П. Балканов, С.С. Войт, В.Э. Герценберг. – С. 1–157.
11. Письма обер-прокурора Святейшего Синода К.П. Победоносцева к императору Александру III и к императору Николаю II 1882–1902 гг. // Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 601. Оп. 1. Д. 1327.
12. Дело о строительстве костела в местечке Давыд-Городке 1904–1905 гг. // Национальный исторический архив Беларуси. – Ф 295. Оп. 1. Д. 7396.
13. Токць, С. Беларуская веска на мяжы эпох. Змены этнічнай самасвядомасці сялянства ва ўмовах распаду традыцыйнага грамадства (па матэрыялах Гарадзеншчыны XIX – першай трэці XX ст.) / С. Токць. – Гродна : ГрДУ, 2003. – 191 с.
14. Смалянчук, А.Ф. Палякі Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905–1907 гг. / А.Ф. Смалянчук. – Гародня : Ратуша, 2000. – 204 с.
15. Рапорты исправников о самовольном открытии тайных польских школ католическим духовенством 1906 г. // Национальный исторический архив Беларуси в Гродно. – Ф. 1. Оп. 18. Д. 1080.
16. Дело по ходатайству римско-католического духовенства о разрешении употреблять польский язык в официальной переписке римско-католического духовенства 1906–1911 гг. // Национальный исторический архив Беларуси в Гродно. – Ф. 1. Оп. 18. Д. 1081.
17. Короткая, Т.П. Христианство в Беларуси: история и современность / Т.П. Короткая. – Минск : Молодежное науч. об-во, 2000. – 72 с.

18. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 102. Оп. 236. Д. 12. Ч. 2.
19. Копия с руководящих указаний, данных министром внутренних дел Д.С. Сипягиным губернаторам Северо-Западного края по вопросам: о поддержании и развитии в крае русского землевладения; об отношениях губернаторов к римско-католическому духовенству и о постройке в крае римско-католических церквей. Всеподданнейшее собственноручное письмо Д.С. Сипягина императору о направлении на рассмотрение вышеуказанных копий 1901 г. // Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 543. Оп. 1. Д. 472.
20. Курлов, П.Г. Гибель императорской России / П.Г. Курлов. – М. : Современник, 1992. – 255 с.
21. Граф Лелива [Тышкевич, А.]. Русско-Польские отношения / Граф Лелива [А. Тышкевич]. – Лейпциг : Тип. Ф.А. Брокгауза, 1895. – 252 с.
22. Дело о поездке управляющего Могилевской архиепархией епископа Недзьялковского в Витебскую губернию 1898 г. // Национальный исторический архив Беларуси. – Ф. 1430. Оп. 1. Д. 43724.
23. Граф Лелива [Тышкевич, А.]. Русско-Польские отношения / Граф Лелива [А. Тышкевич]. – Лейпциг : Тип. Ф.А. Брокгауза, 1895. – 252 с.
24. Дело о самовольных отлучках викарного Домбровского костела ксендза Э. Милевского 1902 г. // Национальный исторический архив Беларуси в Гродно. – Ф. 1. Оп. 18. Д. 835.
25. Дело по рапортам уездных исправников со сведениями о деятельности и поведении римско-католического духовенства 1902–1903 гг. // Национальный исторический архив Беларуси. – Ф. 1430. Оп. 1. Д. 45321.
26. Дело о поездке римско-католического епископа Роппа для канонических обозрений по Гродненской губернии 1907 г. // Национальный исторический архив Беларуси в Гродно. – Ф. 1. Оп. 18. Д. 1165.
27. Дело по ходатайству римско-католического духовенства об отпуске денег на ремонт костелов 1901 г. // Национальный исторический архив Беларуси. – Ф. 1430. Оп. 1. Д. 44563.
28. Дело о сборе полоцким деканом Воеводским денежных пожертвований на ремонт каплицы святого Боболия без разрешения начальства 1897 г. // Национальный исторический архив Беларуси. – Ф. 1430. Оп. 1. Д. 43536.
29. Дело по циркуляру Департамента общих дел об отмене административных распоряжений, стесняющих исповедание веры католиками 1905 г. // Национальный исторический архив Беларуси. – Ф. 1430. Оп. 1. Д. 46998.
30. Циркуляры МВД о разрешении разным лицам покупки земли, о запрещении устраивать в учебных заведениях вечера и по другим вопросам 1905–1908 гг. // Национальный исторический архив Беларуси в Гродно. – Ф. 1. Оп. 18. Д. 1031а.
31. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1905–1907 гг. – СПб.: Синод. тип., 1910. – 304 с.
32. О торжественных встречах римско-католических епископов при объезде ими своих епархий (в виду воспевавшего 17 апреля 1905 г. Высочайшего указа о веротерпимости) 1905 г. // Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 102. Оп. 233. Д. 2290.
33. Волхонский, М.А. Национальный вопрос во внутренней политике правительства в годы первой русской революции / М.А. Волхонский // Отечественная история. – 2005. – № 5. – С. 48–63.
34. Циркуляры МВД о разрешении разным лицам покупки земли, о запрещении устраивать в учебных заведениях вечера и по другим вопросам 1905–1908 гг. // Национальный исторический архив Беларуси в Гродно. – Ф. 1. Оп. 18. Д. 1031а.
35. Дело о крещении ксендзом Полонечского костела Новогрудского уезда О. Рутковским ребенка бывшего католика, жителя местечка Ишкольд Новогрудского уезда К. Рымши 1904–1905 гг. // Национальный исторический архив Беларуси. – Ф. 136. Оп. 1. Д. 37047.

Поступила 23.03.2016

**POLICY OF THE RUSSIAN GOVERNMENT
IN RELATION TO ROMAN CATHOLIC CHURCH ON THE BELARUSSIAN LANDS
AT THE END OF THE XIXth – THE BEGINNING OF THE XXth CENTURIES**

V. TABUNOV

In article the policy of the Russian government in relation to Roman Catholic Church on the Belarusian lands at the end of XIXth – the beginning of the XXth centuries is analyzed. The main task of the policy pursued by St. Petersburg concerning a church in the edge was weakening of the influence of Roman-Catholicism on the Belarusian lands. Activities of the same Roman Catholic clergy were, on the contrary, directed to strengthening, to the extent possible, the positions of the church on the territory of Belarus. Such situation aggravated a religious situation in the edge. Defending the interests, both sides preferred to work preferentially within the normative and legal basis operating then.

Keywords: *Roman Catholic Church, the Orthodox Church, confessional policy, the Russian Empire, the Belarusian land, dioceses, parish, clergy, government, religious tolerance.*

УДК 323.2(47)

**РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННОГО ФАКТОРА
В ТРАНСФОРМАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА****А.Н. ГАЙШУН***(Белорусский государственный экономический университет)*

Анализируется роль средств массовой информации в трансформации политического сознания советского общества в переломный период истории СССР – в 80-х годах XX века. Описывается технология реализации «молекулярной теории» Поремского, ставшей основой информационной войны против стран Варшавского Договора. Отмечается, что средства информационной борьбы и сейчас являются основными для дестабилизации социума в конкретной стране.

Ключевые слова: трансформация политического сознания; информационная война; «молекулярная теория»; экстремизм.

Анализ сложных, противоречивых процессов, протекавших в СССР во второй половине 80-х – начале 90-х годов прошлого столетия, является актуальной задачей для современных историков и политологов.

Как заметил профессор О.Г. Буховец, системный кризис «реального социализма», быстро переросший затем в коллапс, застал социальную науку «второго мира», можно сказать врасплох [2, с. 533–534]. Самостоятельная стратегия познания политического, экономического, социального, духовно-ментального транзита научным миром стран бывшего социалистического лагеря и по сей день не выработана. В результате происходит научное «импортзамещение», т.е. заимствование зарубежных, главным образом, западных, теоретических моделей восприятия и интерпретации исторического развития.

Наиболее актуальным и проблемным является вопрос о причинах распада Союза Советских Социалистических Республик. Большинство современных исследователей склонны полагать, что крах советского строя был вызван серьезными просчетами, допущенными командой Горбачева при разработке и проведении политики перестройки [5, с. 487]. Не было конкретной, научно обоснованной программы обновления советского общества, в результате чего происходила подмена социалистических принципов капиталистическими, безусловно, при мощной поддержке сформированного агитпропа, который был ориентирован на дискредитацию советского строя и культурного наследия СССР.

Проблемы в экономике страны, война в Афганистане, реализация государствами-конкурентами программы внешнеэкономического подавления, «холодная война» – все это крайне негативно сказалось на внутреннем состоянии Советского Союза.

На взгляд О.Г. Буховца, трансформация советского общества стимулировалась и массовизацией критических и негативистских установок и стереотипов в отношении институтов и персоналий власти, «геронтократии». «Информационные окна», появившиеся в условиях разрядки, позволили советским людям бросить взгляд за так называемый «железный занавес» и демонстрационный эффект от этого усилился именно в 80-е годы XX века [2, с. 539].

Одну из главных ролей в изменении политического сознания советского общества сыграл именно информационный фактор.

К середине 80-х годов прошлого столетия связь Коммунистической партии Советского Союза с рабочими и сельскими тружениками значительно ослабла. После прихода к власти Михаила Горбачева она становилась все более формальной и односторонней. Особо отметим – гораздо слабее от масс к партии.

На политические настроения в советском обществе в период перестройки сильно влияли средства массовой информации: телевидение и радио, газеты и так называемые «толстые» журналы. В СМИ работали в большинстве своем представители той части советской интеллигенции, которая весьма критично относилась к советскому строю. И именно эта прослойка общества в 1987–1991 годах оказалась на главной сцене политической жизни. Несколько лет «гласности» – и политическое поведение населения СССР во многом стало зависеть от позиции СМИ.

То, что главный акцент в сложном внутривнутриполитическом противостоянии делался на борьбу за умы интеллигентского сословия (или «прослойки») вполне объяснимо. Предшествующие революционные потрясения в России первой четверти XX столетия во многом были подготовлены – теоретически и практически – именно представителями интеллигенции. Политико-идеологическое наследие предреволюционных и революционных лет оказалось востребованным и в эпоху перестройки. «Вехи», «Интеллигенция в России», «Из глубины», «Смена вех» – эти сборники трудов известных российских философов и историков обрели вторую жизнь и были весьма популярны в обществе.

«В распространенном стремлении успокаиваться на дешевой мысли, что «виновато начальство», сказывается оскорбительная рабья психология, чуждая сознания личной ответственности и привыкшая свое благо и зло приписывать всегда милости или гневу посторонней, внешней силы...» [7, с. 154]. Мысль эта стала побудительной для многих советских интеллигентов в смутное время. Особенно в 1989–1991 годах. Вот только настроениями этими умело манипулировали тогдашние политтехнологи.

Думается, есть смысл обратить внимание на такой феномен советской истории, как диссидентство. Тема эта и по сей день мало изучена историками и политологами, несмотря на ее сохраняющуюся актуальность.

Итак, «диссиденты – лица, отступающие от учения господствующей церкви». Это классическое определение. Сейчас же чаще встречается другое: «диссиденты – название участников движения против тоталитарного режима в СССР с конца 50-х годов XX столетия».

Как известно, диссидентское движение состояло из правозащитных, национально-освободительных и религиозных течений. Их деятельность активно поддерживалась зарубежными эмигрантскими центрами: Антибольшевистским блоком народов, Народно-трудовым союзом и другими.

Впрочем, влияние собственно диссидентов на широкие массы населения СССР в 1960–1970 годах было незначительным. А вот начиная с середины 80-х годов оно становится все более существенным.

В трансформации политического сознания советского общества бывшие диссиденты сыграли свою роль, активно прививая ему псевдолиберальные ценности через контролируемые средства массовой информации.

Поэтому, на наш взгляд, одним из главных дестабилизирующих социально-политическую обстановку в СССР факторов в переломный период его истории были организации «молекулярного» типа. Борьба любому государству с ними особенно сложно. Об этом свидетельствует и опыт других стран так называемого «социалистического лагеря». (Собственно, в СССР высшее политическое руководство в 1985–1991 годах к этому и не стремилось).

Создателем «молекулярной теории» является главный идеолог Народно-трудового союза Владимир Поремский. Рассмотрим главные составляющие его востребованной в те времена концепции.

Если эффективность организации равна произведению трех факторов – структуры, единства идей и единства действий, то эту самую эффективность можно получить, если уменьшить первый фактор и увеличить последние два. Созданная организация «молекулярного» типа становится неуязвимой из-за сведения к минимуму структуры внутри страны-противника. Структура, организация, как известно, всегда находятся под пристальным вниманием правоохранительных органов. Когда же нет осязаемой структуры, а есть только некий центр за пределами страны, который направляет людям-«молекулам», жителям этой страны, одностороннюю безадресную информацию, чтобы усилить единство их взглядов и индивидуальных действий, то сопротивление государству становится невидимым.

При размытой или вообще отсутствующей организации противников власти есть единство взглядов, настроений, способных в определенное время вызвать активные протестные действия людей-«молекул». Сами же «молекулы» между собой тоже жестко не связаны, а сигнализируют другим людям-«молекулам» о своем существовании безадресно, то есть распространяя листовки, подпольную литературу, рисуя символы, делая надписи в публичных местах.

Усиление единства идей – это широкое распространение простых и одновременно стандартных ответов на вопросы «против чего» и «за что» бороться.

Единство действий предусматривало самообразование, общение в группах, продвижение на выгодные в будущем властные позиции.

Главный вывод Поремского: насыщение страны-противника «молекулами» изменяет психологический климат в обществе, вселяет веру в собственные силы, подтачивает могущество власти. Таким образом, создаются условия, при которых взрывные ситуации станут возможными даже при очень небольших общественных толчках. Таковыми, например, могут быть забастовки, демонстрации, митинги.

Насколько эффективна разработанная Поремским технология отчетливо видно на примере позднего СССР. Вначале «пропагандистский поток» наполняли зарубежные радиостанции, самиздат, а потом – свои же СМИ.

Заметим, что в советском обществе было немало людей, не соглашавшихся с политикой Коммунистической партии Советского Союза и правительства по тем или иным вопросам внутренней и внешнеполитической жизни СССР. Но диссидентами или «людьми-молекулами» они не были. Угрозу советскому строю несли не убеждения, мнения или оценки, а конкретные действия, в данном случае информационные провокации.

По замечанию известного российского социолога Сергея Кара-Мурзы, диссиденты сыграли роль еретика в монастыре – еретика, который даже не утверждал, что Бога нет, и не предлагал иной картины мира, он лишь предлагал обсудить вопрос «А есть ли Бог?».

Конечно, рационализация советской идеологии и сокращение в ней идеократического компонента назрели – иным стал уровень и тип образования, утрачена память о бедствиях, которые легитимировали тотальную сплоченность. Поэтому инициатива диссидентов была, в общем, благожелательно воспринята даже в совершенно лояльных к советскому строю кругах интеллигенции [3, с. 236].

В результате, к 1991 году диссидентская идеология присутствовала в сознании практически всей интеллигенции, но более всего – в умах партийно-государственной элиты, воспринявшей к тому времени и особенные представления о западном марксизме.

Менялось сознание всего советского народа, о чем свидетельствуют и «письма во власть» [6, с. 265].

В результате информационной войны главная идеологическая опора СССР, собранная из таких идей, как справедливость, братство народов, равенство, необходимость выстоять в жесткой конкурентной борьбе с Западом, была разрушена.

В общественное сознание с использованием пропагандистских технологий были внедрены политические представления и установки, которые позволили демонтировать советский строй. Например, мондиалистская концепция – все нации должны быть унифицированы под властью мирового правительства.

Демократия, право частной собственности, свобода – эти категории были объектом политических спекуляций, которые воздействовали и на экономическую сферу. Вот один из наиболее ярких примеров. В августе 1986 года Генеральный секретарь ЦК КПСС Горбачев предоставил государственным предприятиям право на непосредственную внешнеэкономическую деятельность, а на практике это превратилось в вывоз капиталов за границу. В октябре того же года узаконили определенный тип «производственного кооператива», то есть прикрытую форму существования частных предприятий. Чуть позже высшее руководство СССР объявило о дополнительном расширении масштабов частной хозяйственной активности.

Все было бы хорошо с точки зрения развития рыночных отношений, формирования «социализма с человеческим лицом», если бы не главный, реальный результат проводимых тогда экономических реформ – дельцы «теневой экономики» в СССР получили возможность легализоваться.

Разрешение на право экономической деятельности за рубежом привело к тому, что приближенные к власти граждане вывели за границу трудно поддающееся подсчету количество североамериканских долларов свежеприватизированного капитала. Появившиеся кооперативы в большинстве своем стали узаконенным средством ограбления государственных предприятий (причем, по замечанию Р. Кирана и Т. Кенни, как на «входе», так и на «выходе» их деятельности). Закон же об упорядочении индивидуальной, так называемой частно-хозяйственной деятельности способствовал прикрытию и фактическому поощрению «теневой» экономики, а не поддержке существующих на законных основаниях мелких предприятий [4, с. 122–123].

Таким образом, в советском обществе значительно укрепился причудливый буржуазный слой, который стал проявлять все большую политическую активность. Причудливый потому, что имел криминальную окраску.

Еще одно очень важное обстоятельство – в 1986–1991 годах во многих республиках СССР стали проявляться признаки национализма, который очень часто переходил в экстремизм.

Заметим, что экстремизм порождает, главным образом, следующие причины: экономические кризисы, которые приводят к резкому падению жизненного уровня большей части населения; деформации политических институтов, их хроническая неспособность решать назревшие вопросы общественного развития; тоталитарный характер режимов; национальный гнет; стремление социальных или политических групп ускорить осуществление выдвигаемых ими задач, политические амбиции лидеров. Исторический опыт показывает, что социальной базой экстремистов являются мелкобуржуазные и маргинальные слои населения, а также часть интеллигенции, отдельные группы военных, студенчества, националистические и религиозные движения, разочаровавшиеся в существующих порядках в стране. Фашизм, особенно германский опыт, и есть крайняя форма политического экстремизма. Следует подчеркнуть, что экстремизм отрицает любой компромисс, в основе всего – желание любыми методами и средствами утвердить свою систему политических, идеологических или религиозных взглядов.

В период поздней перестройки в СССР быстро нарастали проявления политического экстремизма, особенно в межнациональных отношениях. Этому прямо способствовала шовинистическая пропаганда, призывы к насилию и изгнанию «иностранцев». Рядом же всегда стояло этническое мессианство. Казахстан, Нагорно-Карабахская автономная область, прибалтийские республики, Молдавия, Грузия, Узбекистан, Азербайджан – в годы перестройки (с 1986) здесь полыхали социальные конфликты, часто порожденные экстремизмом, который провоцировали в том числе и средства массовой информации, утратившие социальную ответственность.

В конфликтах, возникающих в результате нерешенного национального вопроса, отчетливо проявляется недоверие и вражда в условиях стремлений различных народов или небольших этносов к самостоятельности, равноправию и собственной государственности. Очень часто конфликт проявляется и в

сфере конфессиональных отношений, вызывая к жизни религиозную неприязнь, вражду, военные столкновения.

В период распада СССР эти явления также дестабилизировали внутривнутриполитическую обстановку.

Заключение. Распад Союза Советских Социалистических Республик стал геополитической катастрофой конца XX столетия. Бывшие советские республики и сегодня находятся в поисках новой опоры. Часть из них стремится в ЕС (для прибалтийских республик это свершившийся факт), другие пытаются стать ближайшими союзниками США или Китая. Россия, Казахстан, Беларусь и Армения выбрали евразийскую интеграцию.

Главный вывод, который можно сделать из информационной войны периода позднего СССР – страна оказалась незащищенной и дезорганизованной. Поэтому декабрьские события 1991 года бывший советский народ воспринял как естественный ход политического развития некогда могущественного государства.

Трансформация политического сознания советского общества, происходившая наиболее активно в 1985–1991 гг., была вызвана в большой степени с помощью средств информационной борьбы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андерсон, Пери. Размышления о западном марксизме / Пери Андерсон. – М., 1991. – С. 3–271.
2. Буховец, О.Г. Советское цивилизационное наследие [Электронный ресурс] / О.Г. Буховец // Россия в многообразии цивилизаций. – М., 2011. – С. 532–552. – Режим доступа: <https://www.ieras.ru/pub/monografii/Russia>. – Дата доступа: 01.02.2015.
3. Кара-Мурза, С.Г. Советская цивилизация. От Великой Победы до краха / С.Г. Кара-Мурза. – Харьков, 2007. – С. 3–768.
4. Киран, Роджер. Продавшие социализм. Теневая экономика в СССР / Роджер Киран, Кенни Томас. – М., 2009. – С. 3–307.
5. Новик, Е.К. История Беларуси / Е.К. Новик. – Минск, 2010. – С. 3–526.
6. Попова, А.Д. Процесс реформ эпохи Перестройки и общественное сознание российского общества / А.Д. Попова // The soviet and post-soviet review. – 2014. – № 41. – С. 261–280.
7. Франк, С.Л. Этика нигилизма / С.Л. Франк // Вехи. Интеллигенция в России. – М., 1991. – С. 153–184.

Поступила 14.10.2015

THE ROLE OF INFORMATION FACTOR IN THE TRANSFORMATION OF THE POLITICAL CONSCIOUSNESS OF SOVIET SOCIETY

A. GAISHUN

In work the role of mass media in transformation of political consciousness of the Soviet society during the critical period of the history USSR – in the eighties the XX centuries is analyzed. The technology of implementation of the "molecular theory" of Poremsky, which became a basis of information war against the countries of the Warsaw Pact is described. It is noted, that means of information fight and now are the main for destabilization of society in the concrete country.

Keywords: transformation of political consciousness; information war; "the molecular theory"; extremism.

УДК 930 (476) (1921–1939)

ГАНДАЛЬ І ГАНДЛЕВЫЯ АДНОСІНЫ ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ 1921–1939 ГАДОЎ
У ПОЛЬСКОЙ ГІСТАРЫЯГРАФІІ

Л.В. ЛАЎРЭЕНКА

(Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна)

Разглядаюцца падыходы польскай гістарыяграфіі да вывучэння заходнебеларускага гандлю ў 20–30-я гг. XX ст. Праводзіцца аналіз і абагульняюцца найбольш значныя працы, прысвечаныя развіццю гандлю і гандлёвых адносін на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў перыяд яе ўваходжання ў склад Польшчы. У навуковы зварот уводзяцца новыя матэрыялы, якія з'явіліся ў выніку апрацоўкі асобных фондаў Універсітэцкай бібліятэкі ў Варшаве (Польшча), Архіва Новых Актаў (Варшава, Польшча), Дзяржаўнага архіва Брэсцкай вобласці, Дзяржаўнага архіва Гродзенскай вобласці. Адзначаецца гістарыяграфічная важнасць прац польскіх аўтараў.

Ключавыя словы: гандль, гандлевыя адносіны, Заходняя Беларусь.

Уводзіны. Гандаль – складаны прадмет даследавання. Ён з'яўляўся важнай крыніцай папаўнення дзяржаўнага бюджэту краіны і ўяўляў сабой своеасаблівы ўзровень дабрабыту насельніцтва ў пэўныя моманты часу, вымяраўся ўзровень спажывання людзей і ступень гаспадарчай актыўнасці. Рознічным гандлем вызначаліся стандарты спажывання, ствараліся новыя паслугі і тавары. Менавіта праз яго насельніцтва ўплывала на эканоміку і эканамічную палітыку дзяржавы. Праз свае запатрабаванні яно стымулявала развіццё ўсёй эканомікі, навукі і культуры.

Заходнебеларускі рынак меў шэраг спецыфічных рысаў. Ён характарызаваўся невялікай запатрабаванасцю ў спажывецкіх таварах у сувязі з нізкім дабрабытам насельніцтва і захаваннем значнага сектара натуральнай гаспадаркі ў вёсцы, невысокім узроўнем урбанізацыі і індустрыялізацыі, што выклікала недахоп фабрычных тавараў і неабходнасць у іх імпарце; наяўнасцю вялікай колькасці дробных паселішчаў і хутароў, што ўскладняла і забяспячэнне іх неабходнымі таварамі спажывання, і вынас на рынак сельскагаспадарчай прадукцыі з хутарскіх гаспадарак.

Асноўная частка. У польскай гістарыяграфіі вывучэнне даследуемай праблематыкі пачалося яшчэ ў 30-я гады XX стагоддзя. Звесткі аб сацыяльна-эканамічным развіцці заходнебеларускіх зямель змяшчаюцца ў працах У. Баранскага, Т. Нагурскага, Е. Панятоўскага, Е. Асмалоўскага, М. Марчака, Я. Карпінскага, С. Сымановіча [1–8]. Пытанні ўрбанізацыі, індустрыялізацыі, справы ў галіне камунікацыі, турызму і гандлёвых адносін на тэрыторыі Віленскага ваяводства разглядаюцца ў асобнай брашуры У. Баранскага «Прамысловыя і гандлёвыя праблемы Віленшчыны» [9]. Праца Ц. Галасіевіча «Навагрудская зямля. Неадкладныя эканамічныя і культурныя запатрабаванні» ўтрымлівае звесткі аб колькасці гандлёвых прадпрыемстваў на тэрыторыі Навагрудскага ваяводства [10].

Немалое значэнне пры вывучэнні гісторыі гандлю і ў першую чаргу рознічнага гандлю на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гады маюць працы Я. Хадароўскага, М. Шышкоўскага, Я. Казлоўскага, Я. Мелеха, Р. Бержанана, І. Схіпера [11–16].

Асаблівую ўвагу заслугоўвае кніга Я. Хадароўскага «Структура ўнутранага таварнага гандлю ў Польшчы» [11], дзе аўтарам даецца класіфікацыя гандлёвых прадпрыемстваў адносна прадмету і віду гандлёвай дзейнасці, адносна галіны, а таксама арганізацыйнага тыпу і веравызнання ўласніка. Так, сярод прадпрыемстваў паводле прадмету дзейнасці, аўтар выдзеліў тры групы: прадпрыемствы гандлю таварамі, грашова-крэдытнага звароту і прадпрыемствы сферы паслуг. Да першай групы былі аднесены прадпрыемствы, прадмет дзейнасці якіх складала пастаўка спажыўцу пэўных тавараў. Тыповымі прадпрыемствамі дадзенага віду былі харчовыя магазіны, канфекцыёны (магазін ці аддзел, якія гандлявалі гатовымі сукенкамі і бялізнай), магазіны абутку, мэблі, электратэхнічных тавараў, парфумерныя магазіны. Да другой групы былі аднесены банкі, пазыковыя касы, крэдытныя кааператывы, абменныя канторы. Да трэцяй групы Я. Хадароўскі прылічыў прадпрыемствы, прадметам дзейнасці якіх з'яўлялася аказанне вызначаных паслуг. Да дадзенага віду адносіліся камунальныя, транспартныя прадпрыемствы, прадпрыемствы страхавання, пункты пракату (чытальні, пракаты фільмаў, лодак, вазоў), а таксама пляжы, офісы, інфармацыйныя і патэнтныя бюро, прадпрыемствы па найму, арэндзе памяшканняў, пахвальныя бюро [11, с. 2–12].

Адносна галін, прадпрыемствы былі падзелены на 38 груп. Па віду гандлёвай дзейнасці прадпрыемствы падзяляліся на аптovyя і рознічныя. Да аптovyя адносіліся прадпрыемствы, якія здзяйснялі рэалізацыю тавараў вялікімі партыямі, галоўным чынам купцам і прамыслоўцам. Прадпрыемствы рознічнага гандлю – прадпрыемствы, якія прадавалі тавары выключна спажыўцам [11, с. 3, 7–8].

Аўтар таксама падае звесткі аб колькасці гандлёвых прадпрыемстваў як па ваяводствах, так і па асобных буйных гарадах, разглядае асноўныя галіны ўнутранага гандлю, характарызуе гандлёвыя прадпрыемствы па тыпу іх арганізацыі.

Галоўнай мэтай працы М. Шышкоўскага «Гандаль у разнос і вулічны гандаль» было высвятленне стасункаў, якія панавалі ў міжваеннай Польшчы ў галіне найбольш распаўсюджаных відаў гандлю, – вулічнага і разноснага, – апісанне іх форм і метадаў [12]. Аўтар у сваёй працы значнае месца адводзіць прававому стану пытання і апіраецца на асобныя распараджэнні Прэзідэнта Рэчы Паспалітай, Рады Міністраў, Міністэрства прамысловасці і гандлю, Міністэрства ўнутраных спраў, Міністэрства фінансаў, Міністэрства працы і сацыяльнай абароны і г.д. М. Шышкоўскі раскрывае сутнасць паняццяў «акруговы промысел», «гандаль у разнос», «вулічны гандаль», «вандроўны гандаль». Ён адзначае, што паняцце «гандаль у разнос» і «вулічны гандаль» супадаюць з паняццем «вандроўны гандаль», якое падзяляецца на гандаль у разнос і развозны гандаль – запазычаны з закона пра дзяржаўны прамысловы падатак, а таксама адпаведнага паняццю «акруговай прамысловасці», узятая з прамысловага права [12, с. 8–11, 18–26]. Пад вулічным гандлем у разуменні распараджэння Прэзідэнта II Рэчы Паспалітай ад 22 сакавіка 1928 г. «Аб часе гандлю і часе адкрыцці гандлёвых прадпрыемстваў і некаторых прамысловых» неабходна разумець продаж, што ажыццяўляўся на вуліцах і плошчах з «рухомых месцаў продажу» (кошыкі, маленькія столікі, скрыні і г.д.). Продаж газет і часопісаў, а таксама тытунёвых вырабаў у вулічных кіёсках, у якіх не прадаваліся ніякія іншыя тавары, таксама лічыўся вулічным продажам. У кнізе прысутнічаюць ста-тыстычныя звесткі аб гандлярах па ваяводствах.

Работы Я. Казлоўскага і Я. Мелеха прысвечаны вядомаму на заходнебеларускіх землях Палескаму кірмашу. Я. Казлоўскі апісаў структуру і асноўныя этапы арганізацыі самага першага Палескага кірмашу, які праходзіў з 15 па 30 жніўня 1936 г. і з’яўляўся, на яго думку, «аглядам гаспадарчых сіл Палесся». Паходжанне Палескага кірмашу звязваецца з рэгіянальным мерапрыемствам «Свята Палесся» («Święto Polesia»), утвораным у 1935 г. ваяводскай турыстычнай камісіяй і Палескім ваяводскім упраўленнем. Аўтар адзначае, што Палескі кірмаш – «першы светлы крок на дарозе да сацыяльна-эканамічнага адраджэння Палесся» [13, с. 4]. Праца насычана і вялікай колькасцю фотаматэрыялаў. Артыкул Я. Мелеха таксама змяшчае гісторыю стварэння Палескага кірмашу, характарыстыку асноўных аддзелаў Палескіх кірмашоў, адзначае іх вялікую эканамічную і культурную значнасць [14].

Р. Бержанак у сваёй публікацыі «Яўрэйскае насельніцтва на ўсходніх землях» разглядае гісторыю яўрэйскага насельніцтва на ўсходніх ваяводствах Польскай дзяржавы, яго ўдзел у эканамічным жыцці краю, прыводзіць звесткі аб колькасці яўрэяў у гандлі і яўрэйскіх прадпрыемствах па ваяводствах, пералічвае асноўныя галіны эканомікі, у якіх яўрэі пераважалі, звяртае ўвагу на дамінуючае значэнне яўрэяў у такіх галінах эканомікі, як прамысловасць, рамяство і гандаль [15].

І. Схіпер у працы «Гісторыя яўрэйскага гандлю на польскіх землях» даследаваў гандлёвыя адносіны яўрэйскага насельніцтва ў Польскай дзяржаве пачынаючы з XIII ст. да 1936 года. Калі гаварыць пра яўрэйскі гандаль у міжваенны перыяд, то тут неабходна звярнуць увагу на наступныя раздзелы: «Яўрэйскі гандаль у першае пяцігоддзе незалежнасці Польшчы (да 1923 г. уключна)», «Перамены ў гаспадарчай структуры яўрэяў і яўрэйскі гандаль у свеце перапісу насельніцтва ад 1921 г.», «Яўрэйскі гандаль у перыяд рэформы і стабілізацыі польскай валюты (1924–1928 гг.)», «Сітуацыя ў яўрэйскім гандлі ў перыяд крызісу (1929–1935 гг.)», «Праблемы ў яўрэйскім гандлі ў перыяд крызісу (1929–1935 гг.)» [16].

У працы І. Схіпера змяшчаюцца звесткі пра яўрэйскі гандаль як у цэлым па Польшчы, так і па асобных ваяводствах. Аўтарам ажыццёўлена перыядызацыя развіцця польскага гандлю ў залежнасці ад перыядаў эканамічнага развіцця краіны. Важнае месца І. Схіпер адводзіць аналізу заканадаўчай базы ў сферы гандлю і гандлёвых адносін, адзначае негатыўны ўплыў інфляцыі, грашовай рэформы 1924 г., мытнай вайны 1925 г. з Германіяй, а таксама падатковай палітыкі дзяржавы на развіццё гандлю.

Польскія выданні міжваеннага часу мелі не навуковы, а пераважна ідэалагічна-прапагандысцкі характар, змяшчалі факталагічны матэрыял пра ўстанаўленне адміністрацыйнага апарату, прамысловае і сельскагаспадарчае развіццё, гандлёвыя адносіны. Працы польскіх аўтараў былі павярхоўнымі, аднак іх матэрыял не страціў сваёй значнасці і сэння.

На працягу некалькіх пасляваенных дзесяцігоддзяў польскія даследчыкі не займаліся праблемамі заходнебеларускага краю па прычыне абмежаванага доступу да архіўных крыніц, якія знаходзіліся ў большай сваёй частцы ў БССР. У гэты перыяд сярод прац, прысвечаных агульнапольскаму гандлю, неабходна адзначыць работу А. Хадолы і В. Ястжэмбоўскага, дзе разгледжаны гандлёвыя прадпрыемствы згодна прамысловых катэгорый, апісаны формы закупкі тавараў і гандлёвыя абароты, а таксама даследавана роля і месца сельскага гандлю, гандлёвы даход сялянскіх гаспадарак, арганізацыя і метады закупкі сельскагаспадарчых тавараў, рынкі збыту, накірункі развіцця рознічнага гандлю [17].

У кнізе «Сельскі гандаль у міжваеннай Польшчы. Лічбы і факты» А. Хадолы і В. Ястжэмбоўскі разглядалі гістарычнае развіццё гандлю ў Польшчы, зрабілі аналіз развіцця гандлёвых прадпрыемстваў у горадзе і на вёсцы, прывялі дадзеныя аб колькасці буйных гандлёвых прадпрыемстваў. Аўтары назвалі

дзе прычыны зніжэння развіцця гандлю ў краіне: памяншэнне колькасці насельніцтва (у выніку войнаў) і эканамічная палітыка польскіх улад, якая адлюстроўвалася ў падатковай палітыцы. Паводле падатковага заканадаўства прадпрыемствы і асобы, якія займаліся гандлем прафесійна, павінны былі выкупіць пасведчанні ад 1 да 5 катэгорыі, у залежнасці ад характару прадпрыемства і яго памераў. Менавіта дадзеныя пасведчанні з'яўляліся простым і дзейным спосабам падаткаабкладання дробных магазінаў [17].

А. Хадолы і В. Ястжэмбоўскі ў сваёй працы выдзелілі гарадскі гандаль, які складаўся галоўным чынам з нешматлікіх, але буйных, рацыянальна арганізаваных прадпрыемстваў, а таксама гандаль з перыферыі гарадоў, мястэчак і вёсак – бедны, дрэнна арганізаваны, – які складаўся з вялікай колькасці аднаасобных устаноў, адзначылі, што рынкі, якія згодна з Прамысловым правам 1927 г. падзяляліся на вялікія і малыя, часцей за ўсё не мелі вагі рынку ў поўным разуменні дадзенага тэрміну, а таксама не мелі адпаведнай тэрыторыі. Аўтары зрабілі акцэнт на тым, што на вёсцы гандаль існаваў у форме скупкі. Здрабненне рынку з'яўлялася адлюстраваннем агульнай слабасці гандлю Заходняй Беларусі і Польшчы ў цэлым, адзначылі, што рынкі былі мясцовымі, дзе праходзілі як гандлёвыя транзакцыі сельска-гаспадарчымі таварамі, так і жывёлагадоўчыя, а таксама рынкі вырабаў народнага промыслу [17].

У 1960–1980-я гады даследаваннем эканамічнай гісторыі Польшчы міжваеннага перыяду займаліся Я. Жарноўскі, Т. Грабоўскі, Е. Тамашэўскі, І. Кастравіцкая, З. Ландау [18–25]. У іх працах прасочваецца думка аб тым, што паўночна-ўсходнія ваяводстваў (Заходняя Беларусь) былі аднымі з самых эканамічна адсталых ваяводстваў Польшчы, для якіх была характэрна слаба развітая гандлёва-прамысловая інфраструктура і нізкі ўзровень жыцця насельніцтва. Эканамічную адсталасць польскія даследчыкі тлумачылі незацікаўленасцю польскіх улад у прамысловым развіцці Заходняй Беларусі і ігнараванні праблем у развіцці аграрнага сектара.

У працы Я. Жарноўскага «Грамадства Другой Рэчы Паспалітай. 1918–1939 гг.», якая выйшла ў 1973 г., разглядаецца структура насельніцтва Польшчы праз яго прафесійную прыналежнасць. Аўтар здзейсніў сацыяльна-прафесійны падзел польскага насельніцтва згодна з перапісамі насельніцтва 1921 і 1931 гг. Так, у 1921 г. у галіне гандлю ў цэлым па Польшчы налічвалася 1700 тыс. чалавек, у 1931 г. – 1889 тыс., 1938 г. – 2117 тыс. [18, с. 21]. Аднак тыя дадзеныя, якія прыведзены ў кнізе, нельга лічыць за абсалютныя, бо, па-першае, у перапісе 1921 г. не ўлічаны звесткі па Віленскай зямлі і Верхняй Сілезіі; па-другое, колькасць прамысловых пасведчанняў, якія выкупаліся штогод для гандлёвых прадпрыемстваў былі адноснымі паказчыкамі, улічваючы тое, што гандлёвыя прадпрыемствы былі прадпрыемствамі «сямейнымі» і амаль $\frac{3}{4}$ насельніцтва ў галіне гандлю складалі асобы гандляры [18, с. 19].

Згодна з дадзенымі, прыведзенымі Я. Жарноўскім, у Вільні ў 1921 г. у гандлі было занята 24 тыс. чалавек, у Віленскім павеце – 11 тыс. чалавек [18, с. 38]. На аснове на колькасных дадзеных аўтар робіць выснову, што ў Польшчы ў 1921 г. у гандлі было занята 3% насельніцтва, у 1931 і 1938 гг. – па 4% адпаведна. У працы Я. Жарноўскага таксама прыводзяцца звесткі аб нацыянальным складзе гандляроў. Так, у Беластоцкім, Палескім, Навагрудскім і Віленскім ваяводствах (не ўлічваючы Вільні) у гандлі было занята толькі 9 тыс. чалавек праваслаўнага веравызнання [18, с. 386]. У 1938 г. у Беластоцкім ваяводстве з 16,2 тыс. прадпрыемстваў 9,8 тыс. належала яўрэям, у Віленскім – 14,8 і 9 адпаведна, Навагрудскім – 10,8 і 7, Палескім – 11,3 і 7,7 [18, с. 251].

Агульнай працай, якая адлюстроўвала эканамічнае становішча міжваеннай Польшчы і Заходняй Беларусі адпаведна, з'яўляецца кніга Т. Грабоўскага «Роля дзяржавы ў эканоміцы Польшчы (1918–1928 гг.)» [19]. Тут аўтар разглядаў эканамічны стан дзяржавы пасля Першай сусветнай вайны, вылучаў перадумовы, а таксама асноўныя формы і напрамкі эканамічнай дзейнасці дзяржавы, разглядаў інвестыцыйную палітыку дзяржавы ў 1936–1939 гг. Праўда гандаль як асобны прадмет даследавання ў кнізе Т. Грабоўскага не разглядаўся. Аднак дадзенае даследаванне неабходна пры вывучэнні гісторыі гандлю, бо яно змяшчае звесткі аб асноўных напрамках эканамічнага развіцця дзяржавы, якія несумненна ўплывалі і на развіццё гандлю як састаўной часткі эканомікі.

У сваёй манаграфіі Е. Тамашэўскі [26] зрабіў спробу прааналізаваць гаспадарчае жыццё аднаго ваяводства Заходняй Беларусі – Палескага. Сам аўтар сваю працу разглядаў як даследаванне праблем эканамічнай адсталасці Палесся. Е. Тамашэўскі значнае месца ў кнізе адвёў вывучэнню нацыянальнай і сацыяльнай структуры насельніцтва і яго матэрыяльнай культуры. Так, паводле дадзеных, прыведзеных у кнізе, у 1934 г. на тэрыторыі Палескага ваяводства пражывала 14,5% польскамоўнага насельніцтва, 6,7% – беларускамоўнага, 4,8% – украінскамоўнага, 62,4% насельніцтва, якое размаўляла на «тутэйшай» мове і 10% – на ідыш [26, с. 24]. У дадзеных раздзелах можна сустрэць асобныя звесткі адносна гандлю і гандлёвых адносін. Больш поўна гандлёвыя адносіны разглядаюцца ў рамках асобнага раздзелу, прысвечанага таварнай гаспадарцы на вёсцы. Так, Е. Тамашэўскі адзначаў, што лішкі вырабленай прадукцыі сяляне вывозілі на базары і кірмашы, дзе большасць тавараў куплялі пасрэднікі [26, с. 68]. Продаж у сельскіх мясцовасцях Заходняй Беларусі ажыццяўляўся за грошы, але шырока быў пашыраны і менавы гандаль, які быў распаўсюджаны пераважна на вёсцы.

Пачынаючы з 90-х гадоў XX стагоддзя ў польскай гістарыяграфіі назіраецца пашырэнне тэматычных накірункаў. Сацыяльна-эканамічнае развіццё асобных населеных пунктаў Заходняй Беларусі даследавалася А. Маркоўскім, З. Тамчонак, С. Савічам, Р. Ралецкім [27–30] і інш. Аўтары засяроджвалі сваю ўвагу на паўсядзённым жыцці заходнебеларускага насельніцтва, шырока выкарыстоўвалі матэрыялы вуснай гісторыі. Рэгіянальнаму развіццю Беластоцкага ваяводства прысвечана праца Я. Мілеўскага [31].

Сярод дадзеных прац асабліваю ўвагу заслугоўвае праца Р. Ралецкага «Чудзін. Сяло Лунінецкага павета. Сацыяльна-эканамічныя адносіны» [30]. Менавіта тут апісваецца менавая форма гандлю, якая ўпаміналася раней. Аўтар у сваёй працы адзначае, што асноўнымі прадуктамі абмену сялян былі малочныя прадукты, птушка, жыта і бульба. Мянjalі іх галоўным чынам на прамысловыя тавары: абутак, скуру, адзежу, мануфактуру. «У в. Чудзін вельмі мала прадавалася малочных прадуктаў. Яйкі тут абменьваліся ў мясцовых магазінах на соль, фарбу для лянных сукенак, запалкі, газу і іншыя тавары. Ні масла, ні малака не прадавалі, бо самі адчувалі недахоп дадзенага віду тавараў. Кірмашы і базары, якія праводзіліся ў Клецку і Ганцавічах, на гаспадарчае жыццё в. Чудзін аказвалі малаважны ўплыў. Часцей за ўсё селянін ехаў туды з мэтай купіць трохі збожжа ці іншых тавараў і адвозіў туды трохі ляннага насення, сушаных грыбоў або некалькі штук авечых шкур» [30, с. 189].

У працы Г. Карыцкага «Купецкая этыка і прыватны гандаль у П Рэчы Паспалітай» паказана спецыфіка і каларыт прыватнага гандлю, характэрнага для Польшчы 20–30-х гадоў XX ст. Аўтар раскрыў паняцце «ўнутранны гандаль» і вызначыў яго складнікі, апісаў падатковую палітыку дзяржавы ў сферы гандлю, разгледзеў асноўныя віды падаткаў і выплат. У працы прыведзены статыстычныя звесткі аб колькасці гандлёвых прадпрыемстваў у адпаведнасці з прамысловымі пасведчаннямі па ваяводствах. Асабліваю ўвагу аўтар надаў даследаванню яўрэйскага пытання ў гандлі і палітыцы дзяржавы па яго рэгуляванні. Адметнасцю працы Г. Карыцкага з’яўляецца таксама грунтоўнае вывучэнне праблемы развіцця прыватнага гандлю на тэрыторыі Польшчы ў міжваенны перыяд: крымінальная адказнасць за нядобрасумленнае абслугоўванне пакупнікоў, няякасны тавар і інш., пералік тавараў, імпартуемых на тэрыторыю Польшчы, купецкая этыка, рэклама ў гандлі і г.д. У кнізе аўтарам таксама узняты праблемы і цяжкасці, з якімі сутыкаліся польскія купцы, разгледжана сістэма крэдытавання і функцыянавання асноўных гандлёвых прадпрыемстваў [32].

Удзел яўрэяў у эканамічным жыцці Польшчы разглядаўся ў работах гісторыкаў Е. Тамашэўскага, Э. Мендэльсона, А. Кругмана, Р. Дамброўскага, А. Грабона [33–37], публікацыях Б. Чарнецкага, Я. Жындула, В. Вяжбіна [38–41]. Эканамічным узаемаадносінам палякаў і яўрэяў прысвечаны таксама працы М. Хадакевіча, Я. Валканоўскага, Б. Ганцарскай-Кадары [42–44].

Так, З. Ландау і Е. Тамашэўскім выданы шэраг прац, прысвечаных сацыяльна-эканамічнай гісторыі міжваеннай Польшчы, у якіх на аснове вялікай крыніцзнаўчай базе разгледжаны нацыянальны склад насельніцтва, палітыка дзяржавы ў галіне сельскай гаспадаркі, прамысловасці, рамяства і гандлю. Выдзелены асноўныя этапы эканамічнага развіцця Польшчы.

Кароткі агляд Палескіх кірмашоў робіць у сваім артыкуле П. Ціхарацкі [45]. Больш поўна Палескія кірмашы польскімі аўтарамі разглядаліся ў кнізе «Палескія кірмашы – спроба актывізацыі эканамічнага жыцця» [46], якая з’яўляецца 4-м томам серыі «Дакументы па гісторыі паўночна-ўсходніх крэсаў П Рэчы Паспалітай», заснаванай у 2004 г. У дадзеным томе змяшчаюцца дакументы па арганізацыі ўсіх чатырох Палескіх кірмашоў 1936–1939 гг., а менавіта: склад арганізацыйнага камітэту, пратаколы з пасяджэнняў дадзенага камітэту, уставы, каштарысы, справаздачы, праграмы, афішы і г.д. Паказана роля кірмашоў у эканамічным развіцці Палескага ваяводства.

Заклучэнне. У цэлым гістарыяграфія даследаемай праблемы складаецца з дастаткова шырокай даследчай базай, якая вядзе свой пачатак з 1930-х гг. У польскай гістарыяграфіі гандаль і гандлёвыя адносіны на тэрыторыі Польшчы міжваеннага перыяду разглядаліся менавіта ў кантэксце эканамічнай гісторыі Польшчы. Асноўная ўвага ў польскай гістарычнай навуцы адводзілася эканамічнай адсталасці паўночна-ўсходніх ваяводстваў. Спецыяльных даследаванняў, прысвечаных гісторыі гандлю ў краіне ў міжваенны перыяд вельмі мала і разглядалі яны пераважна вызначаныя пытанні. Асобных прац, прысвечаных праблеме гандлю і гандлёвых адносін на заходнебеларускіх у 20–30-я гг. XX ст., увогуле няма. Інфармацыя аб ім падаецца ў агульных сюжэтах з агульнапольскім гандлем. Аднак адметнасцю некаторых гэтых прац з’яўляецца тое, што некаторыя польскія аўтары выкарыстоўвалі ў сваіх працах вусную гісторыю і акцэнтавалі ўвагу на вывучэнні паўсядзённага жыцця насельніцтва.

ЛІТАРАТУРА

1. Barański, W. Akcja gospodarcza na ziemiach północno-wschodnich / W. Barański. – Wilno, 1934. – 30 s.
2. Nagurski, T. Gospodarka finansowa miasta Wilna / T. Nagurski. – Wilno, 1929. – 93 s.
3. Nagurski, T. Przemysł i handel w Wileńskim i Nowogródzkim / T. Nagurski. – Wilno, 1934. – 64 s.
4. Poniatowski, J. Polesie u gospodarczej strukturze Polski / J. Poniatowski. – Wilno : Znicz, 1934. – 16 s.

5. Osmalowski J. Stan gospodarczy i działalność samorządu powiatowego województwa Poleskiego / J. Osmalowski. – Warszawa, 1926. – 30 s.
6. Marczak, M. Przewodnik po Polesiu / M. Marzak. – Brześć, 1935. – 156 c.
7. Karpiński, J. Krótki przewodnik po puszczy Białowieskiej / J. Karpiński, M. Orłowicz. – Białystok : Wydaw. Związku Popierania Turystyki Woj. Białostockiego, 1937. – 56 c.
8. Symonowicz, S. Zadłużenie rolnictwa województw Wileńskiego i Nowogródzkiego / S. Symonowicz. – Wilno, 1934.
9. Barański, W. Problemy przemysłowe i handlowe Wileńszczyzny (Referat wagiłszony na Zjeździe Działaczy Gosp. i Społ. Wojew. Wileńskiego w dniu 8. IX. 1933 r.) / W. Barański. – Wilno, 1933. – 17 s.
10. Galasiewicz, C. Ziemia Nowogródzka. Najpilniejsze gospodarcze i kulturalne potrzeby. – Nowogródek, 1936. – 73 s.
11. Chodorowski, J. Struktura wewnętrznego handlu towarowego w Polsce / J. Chodorowski. – Warszawa : Nakładem Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie, 1938. – 151 s.
12. Szyszkowski, M. Handel domokrążny i uliczny / M. Szyszkowski. – Warszawa, 1937. – 43 s.
13. Kozłowski, J. Pierwszy «Jarmark Poleski» w Polsce odrodzonej / J. Kozłowski. – Brześć nad Bugiem, 1937. – 48 s.
14. Melech, E. Skąd się wzięł Jarmark Poleski? / E. Melech // Dni Polesia. – 1939. – S. 4–8.
15. Bierzanek, R. Ludność żydowska na Ziemiach Wschodnich / R. Bierzanek // Rocznik Ziem Wschodnich. – 1939. – S. 63–72.
16. Schiper, J. Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach Polskich / J. Schiper. – Warszawa, 1937. – 792 s.
17. Hodoly, A. Handel wiejski w Polsce międzywojennej. Liczby i fakty / A. Hodoly, W. Jastrzębowski. – Warszawa : Polskie Wydawnictwa gospodarcze, 1957. – 263 s.
18. Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939 / J. Żarnowski. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1973. – 436 s.
19. Grabowski T. Rola państwa w gospodarce Polski. 1918–1928 / T. Grabowski. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo ekonomiczne, 1967. – 303 s.
20. Landau, Z. Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939 / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa : Książka i wiedza, 1967–1989. – T. I : W dobie inflacji. 1918–1923. – 1967. – 399 s.
21. Landau, Z. Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939 / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa : Książka i wiedza, 1971. – 359 s. – T. II : Od Grabskiego do Pilsudskiego. Okres kryzysu koniunktury. – 1924–1929.
22. Landau, Z. Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939 / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa : Książka i wiedza, 1989. – T. III : Wielki kryzys (1930–1935). – 450 s.
23. Landau, Z. Trudna niepodległość. Rozważania o gospodarce Polski 1918–1939 / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa : Książka i wiedza, 1968. – 160 s.
24. Landau, Z. Zarys historii gospodarczej Polski. 1918–1939 / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa, 1986. – 352 s.
25. Kostrowicka, J. Historia gospodarcza Polski XIX–XX wieku / J. Kostrowicka, J. Tomaszewski, Z. Landau. – Wyd. 2 zmienione. – Warszawa, 1975. – 589 s.
26. Tomaszewski, J. Z dziejów Polesia 1921–1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych / J. Tomaszewski. – Warszawa, 1963. – 209 s.
27. Markowski, A. Z dziejów Wasilkowa w dwudziestoleciu międzywojennym / A. Markowski // Małe Miasta: historia i współczesność : praca zbiorowa pod red. M. Zemło, P. Czyżewskiego. – Supraśl : Współczesna Oficyna Supraska, 2001. – S. 113–120.
28. Tomczonek, Z. Małe miasta Kresów Północno-Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej / Z. Tomczonek // Małe Miasta: historia i współczesność : praca zbiorowa pod red. M. Zemło, P. Czyżewskiego. – Supraśl : Współczesna Oficyna Supraska, 2001. – S. 105–113.
29. Sawicz, C. Wileńszczyzna / C. Sawicz. – Halinów : QLCO, 2006. – 443 s.
30. Rolecki, R. Czudin. Wieś powiatu łuninieckiego. Stosunki społeczno-gospodarcze / R. Rolecki // Białoruskie zeszyty historyczne. – 26. – 2006. – S. 146–217.
31. Milewski, J. Z dziejów województwa Białostockiego w okresie międzywojennym / J. Milewski. – Białystok, 1999. – 137 s.
32. Korycki, G. Etyka kupiecka i handel przywatny w Drugiej Rzeczypospolitej / G. Korycki. – Warszawa, 1993. – 131 s.
33. Tomaszewski, J. Zarys dziejów żydów w Polsce w latach 1918–1939 / J. Tomaszewski – Warszawa : Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 1990. – 319 s.
34. Mendelson, E. Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym / E. Mendelson. – Warszawa : Wyd-wo Naukowe PWN, 1995. – 356 s.
35. Klugman, A. Żyd – co to znaczy? / A. Klugman. – Warszawa : Państwowe Wyd-wo Wiedza Powszechna, 2003. – 223 s.
36. Dąbrowski, R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939) / R. Dąbrowski. – Szczecin : Wyd-wo Naukowe US, 1990. – 238 s.
37. Grabon, A. Problematyka Żydowska na lamach prasy akademickiej w okresie międzywojennym / A. Grabon. – Kraków, 2008. – 393 s.
38. Czarnecki, B. Rola historycznego rynku miejskiego we współczesnym funkcjonowaniu i strukturze małych miast Białostockizny / B. Czarnecki // Małe Miasta: historia i współczesność : praca zbiorowa pod red. M. Zemło, P. Czyżewskiego. – Supraśl : Współczesna Oficyna Supraska, 2001. – S. 79–95.
39. Żyndul, J. Społeczeństwo żydowskie Wilna i Wileńszczyzny w II Rzeczypospolitej / J. Żyndul // Kresy północno-wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej (stan badań). – Białystok, 1993. – S. 53–76.
40. Wierzbiniac, W. Organizacja ziemianstwa żydowskiego w II Rzeczypospolitej / W. Wierzbiniac. // Przegląd Historyczno Archiwalny. – 2002. – T. 11. – S. 233–245.
41. Wierzbiniac, W. Społeczność żydowska a polacy i ukraińcy w przemyśle w okresie II Rzeczypospolitej / W. Wierzbiniac. // Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich : materiały z konferencji, Kraków, 21–23. 11. 1995. – Kraków : Wydawnictwo Naukowe, 1997. – S. 281–292.

42. Chodakewicz, M. Żydzi i polacy 1918–1955 (współlistnienie-zagłada-komunizm) / M. Chodakewicz. – Warszawa : APOSTOLICUM, 2000. – 721 s.
43. Wołkonowski, J. Stosunki polsko-żydowskie w Wilnie i Wileńszczyźnie 1919–1939. / J. Wołkonowski. – Białystok : Wyd-wo Uniwersytetu w Białymstoku, 2004. – 449 s.
44. Gancarska-Kadary, B. Żydowska ludność pracująca w Polsce. 1918—1939 / B. Gancarska-Kadary. – Warszawa : Żydowski Instytut Historyczny IN-B, 2001. – 293 s.
45. Тихорацкий, П. Воспоминания о «Полесских ярмарках» / П. Тихорацкий // Гістарычная Брама. Гісторыя і культура Палесся. – 2009. – №1(24). – С. 51–53.
46. Jarmarki Poleskie – próba aktywizacji życia gospodarczego / oprac. naukowe W. Śleszyński, A. Włodarczyk. – Kraków : Wyd-wo AVALON, 2013. – 147 s.

Пастыніў 11.04.2016

TRADE AND TRADE RELATIONS OF WEST BELARUS IN 1921–1939 IN POLISH HISTORIOGRAPHY

L. LAVREENKO

Different approaches of Polish historiography are considered to studying West Belarussian trade in the twenties-thirties of the 20th century. An analysis was carried out and the most significant works on the development of trade and trade relations in the territory of West Belarus during its entering into Poland were generalized. A feature of this work is using new materials that have appeared as a result of the processing of individual funds of Warsaw University Library (Poland), an archive of New Octave (Warsaw, Poland), State Archives of Brest Region, State Archives of Grodno Region. The author points out the importance of the historiographical works of Polish authors.

Keywords: *trade, trade relations, West Belarus.*

УДК 94(476)

ТУРЦЕВИЧИ: ИЗ МЕСТЕЧКОВЫХ ПОПОВИЧЕЙ В НАУКУ

А.В. ПЕТУХОВ

(Белорусский государственный университет)

Восстанавливается семейная история православно-униатского рода Турцевичей, рассматриваются ее наиболее яркие представители, реконструируется взаимосвязь между ними. Так, выясняется, что среди его представителей есть как заслуженные священники в лице протоиерея Осипа Симоновича, так и видные ученые и педагоги: ординарный профессор Нежинского историко-филологического института Иван Григорьевич, а также историк, археограф, первый, среди местных уроженцев, автор учебников и хрестоматий по отечественной истории для средних учебных заведений Арсений Осипович. Устанавливается, что Арсений Осипович Турцевич был сыном протоиерея Осипа Турцевича, а также родственником нежинского профессора.

Ключевые слова: православное духовенство, Минская епархия, Турцевичи, история науки.

Введение. Впервые я узнал о существовании коллекции старых семейных фотографий Александра Дудинского от паричского краеведа Виктора Мураля в феврале 2014 года, когда последний попросил меня уточнить личности и должности преподавателей Паричского женского училища духовного ведомства, которые подарили свои фотографии бабушке владельца фотографий Лидии Осиповне Турцевич, окончившей данное училище в 1899 году. Оказав помощь, я не придавал тогда значения ни фамилии, ни отчеству упомянутой бабушки.

Спустя год, занимаясь уточнением биографических сведений о брагинском благочинном протоиерее Максиме Анисимовиче Эремиче, который являлся родным братом редактора “Вестника Западной России” И.А. Эремича, в “Памятной книжке Минской губернии на 1860 год” строчкой ниже обнаружил автотетевичского благочинного речичского уезда Осипа Симоновича Турцевича [1, с. 130].

Не веря в случайность и простые совпадения, автор данных строк ставит перед собой цель пристальнее рассмотреть семейный архив А.Дудинского на предмет фотографий, относящихся к Лидии Осиповне Турцевич и ее родственникам, и разобраться в хитросплетениях генеалогии рода Турцевичей, держа в уме известного историка-западнорусса, уточнив и дополнив тем самым наши скудные знания об Арсении Осиповиче Турцевиче.

Основная часть. Наше внимание привлекло фото мужчины лет 50 в форменном мундире, сделанное в фотоателье г. Нежина и адресованное отцу Лидии, отставному коллежскому асессору, начальнику речичского тюремного замка (между 1902 и 1905 гг.) Осипу Стефановичу Турцевичу [2, с. 195; 3, с. 183] (рис.). Кто был изображен на фото и как он с Лидией Турцевич, хозяин назвать затруднился. Однако согласился поделиться фотографией и дал согласие на ее публикацию, справедливо указав на высокий чин и ведомство, в котором служил данный незнакомец. И действительно, если верить петлицам, то перед нами действительный статский советник ведомства министерства народного просвещения (две больших звезды без просветов и знак данного министерства между ними). Фото датировано 1913 г. самим дарителем на обороте после родственного автографа. С учетом того, что в уездном городе Нежине с 1875 г. работал Историко-филологический институт им. князя Безбородко, напрашивается вывод искать ответ на данный вопрос среди действующих и отставных профессоров этого вуза. Обращает на себя внимание и тот факт, что согласно штату института даже ординарный профессор имел чин статского советника с правом быть повышенным в чине на одну или две ступени за заслуги по высочайшему соизволению, а значит, перед нами заслуженный человек.

Следует отметить, что отечественные энциклопедии, в частности “Энциклапедыя гісторыі Беларусі”, незаслуженно обошли вниманием местный лицей, позже реорганизованный в Историко-филологический институт, который уравнивается в правах с университетами Российской империи (прим. А.П.). В разное время среди выпускников данного учебного заведения был целый ряд известных людей. Здесь учился известный украинский писатель Николай Гоголь. Среди выходцев с белорусских земель следует отметить оперного певца Федора Стравинского, педагога Константина Ельницкого, классика белорусской литературы Франтишка Богушевича, лингвиста и академика Ефимия Карского. Среди первых профессоров Историко-филологического института был лингвист Антон Будилович.

Среди профессоров, пребывающих в штате Нежинского историко-филологического института на 1913 год, всего два человека имеют указанный чин (почетный попечитель института граф и камергер Александр Алексеевич Мусин-Пушкин и ординарный профессор, доктор греческой словесности Вячеслав Иванович Петр), однако очевидной связи с Минской губернией и Турцевичами не прослеживается, и следует искать среди отставных профессоров [4, с. 28–30]. И действительно, среди таковых есть вполне

подходящий кандидат на эту роль – ушедший в отставку в июле 1909 г. ординарный профессор по кафедре римской словесности (с 1903 г.), действительный статский советник (с 1910 г.) – Иван Григорьевич Турцевич. В 1913 году он был членом попечительского совета Нежинской женской прогимназии Г.Ф. Крестьянской, попечителем Первого Нежинского земского городского народного училища, а также гласным городской думы и мог носить соответствующий форменный мундир [5, с. 115–116].

Рисунок – Фото действительного статского советника из коллекции А. Дудинского

Иван Григорьевич Турцевич (04.04.1856 – 1938). Родился в с. Суховичи Речицкого уезда Минской губернии в многодетной семье бывшего униата, а затем псаломщика местной православной церкви Григория Мартиновича Турцевича [5, с. 114; 6, с. 515]. Он и все его братья получили достойное образование и успели потрудиться на ниве народного просвещения. Особо стоит отметить одного из младших братьев Осипа (1859–1923), выпускника Академии художеств, позже учителя рисования и чистописания 2-й Одесской гимназии [7, с. 44].

Иван Турцевич до 1872 г. учился в Мозырской гимназии, а оканчивал гимназический курс с 1872 по 1874 гг. уже в Шавельской гимназии Ковенской губернии. Поступил в Петербургский историко-филологический институт, однако спустя год перевелся в только что реорганизованный из юридического лицея Нежинский историко-филологический институт кн. Безбородко, который окончил в 1879 г. одним из лучших студентов первого выпуска. Летом того же года отправился по назначению министра народного просвещения служить 6 лет учителем древних языков в 1-ю Киевскую гимназию. И едва только был принят в штат учебного заведения, получил по приказу все того же министра народного просвещения годичную научную командировку в Италию и Германию для изучения римских древностей и античной археологии [5, с. 114–115]. Собранные материалы позволили ему в 1887 г. опубликовать монографию “Культ Весты в древнем Риме” [8], которая была положительно принята научным сообществом. В 1889–1890 гг. он совершает вторую годичную научную командировку в Европу. В ходе поездки он посещает Берлин, Геттинген, Лондон, Париж, Марсель, Флоренцию, Неаполь и, конечно же, Рим [5, с. 115]. С 1890 г. становится действительным членом Исторического общества Нестора-летописца. Был действительным членом Московского общества классической филологии и педагогики, а также Нежинского историко-филологического общества при институте кн. Безбородко, с 1907 по 1909 гг. руководил работой историко-филологического общества Нежинского историко-филологического института.

Особо стоит обратить внимание и на тот факт, что за время его работы в 1-й Киевской гимназии среди его учеников был и один из столпов отечественной историографии, к тому же земляк, Митрофан Викторович Довнар-Запольский [9, с. 4–5].

В 1892 г. после отставки профессора Р.А. Фохта и по рекомендации профессора О.М. Фогеля Ивана Григорьевича приглашают на должность экстраординарного профессора *Alma mater* по кафедре римской словесности [5, с. 115; 10, с. 424].

Примечательно и то обстоятельство, что, живя долгое время в Нежине и Киеве, профессор Турцевич считал себя белорусом, об этом свидетельствуют как люди, знавшие его, так и он сам. Так, в пылу революционного 1917 г. он пишет стихотворение с характерным названием “*Заповіт Белорусса в Малороссии*” [11, с. 174–175]. Содержание произведения и сейчас звучит весьма актуально и злободневно.

Среди ученых, поддерживающих контакты с И.Г. Турцевичем, следует назвать академика Всеукраинской академии наук (ВУАН), ректора Харьковского университета (1906–1910) и члена Государственного Совета от Российской академии наук и 9 российских университетов Дмитрия Богалея, академика ВУАН Агафангела Крымского, члена-корреспондента Петербургской академии наук, академика ВУАН Константина Харламповича и др. Более того, последний, лишенный звания академика и сосланный в Нежин, несколько лет жил на квартире у профессора Турцевича [5, с. 114, 116].

Выявленные сведения об И.Г. Турцевиче и его корнях в Речицком повете Минской губернии заставляют задуматься над поиском места рождения и сведений о семье известного историка, археографа и педагога Арсения Осиповича Турцевича (1848 – после 1915) [12–13]. Тем более что оба историка, на наш взгляд, являются родственниками. Хотя полная генеалогия рода Турцевичей и степень родства пока до конца не ясны, в пользу данной гипотезы есть ряд аргументов. *Во-первых*, географическо-хронологическое совпадение в их биографиях: в Шавельской гимназии в 1872–1874 гг., где Арсений Осипович выступает в роли прибывшего на первое место работы преподавателя истории, а Иван Григорьевич – в роли гимназиста, прибывшего именно с 1872 г. завершать гимназический курс после Мозырской гимназии [5, с. 114; 12–13]. Отметим тут также, что 59 параграф действовавшего тогда “Устава гимназий и прогимназий” от 30 июля 1871 г. разрешал учителям гимназий содержать у себя на квартире гимназистов [14, с. 92]. *Во-вторых*, в Нежинском филиале Государственного архива Черниговской области сохранилось письмо с приглашением на свадьбу дочери от А.О. Турцевича к И.Г. Турцевичу [15]. Данные факты лишь косвенно указывают родство и как минимум знакомство обоих.

В добавок к этому, есть и прямое свидетельство литовского дипломата и историка, выпускника Московского университета, ученика М.К. Любавского – Игнаса Йонинаса (1884–1956) – в личной переписке с И.Г. Турцевичем за 1929 г. Несмотря на то, что в распоряжении исследователей пока лишь фрагмент переписки и исключительно письма, адресованные И.Г. Турцевичу, сомнений нет, что литовский историк хорошо знает о родстве двух Турцевичей. Так, отвечая на письмо И.Г. Турцевича от 02.08.1929 г., И. Йонинас сообщает: “*О Вашем родственнике я ничего не слышал*” [16, с. 267]. А в письме от 28.08.1929 г. озвучивает следующую библиографическую просьбу: “**Ваш родственник, г. Ар. Турцевич** [выделено нами, – А.П.], издал «Хрестоматию по истории западной России». У меня имеется один экземпляр, но, к сожалению, дефективный: недостает одного листа. Может быть, у Вас найдется лишний дублет” [16, с. 269]. Из контекста переписки видно, что участники обменялись просьбами, связанными с А.О. Турцевичем (И.Г. Турцевича интересовала судьба родственника, а И. Йонинаса – конкретная публикация А.О. Турцевича).

К большому сожалению, отечественная историография имеет весьма туманное представление о семье и ранних этапах биографии А.О. Турцевича: известны лишь место рождения – “*Минская губерния*” и год – “*1848*” [12–13]. Так, в одной из своих монографий Н.Н. Улащик дополнил биографию ученого крайне несущественно, сообщая о том, что отец историка был православным сельским священником [17, с. 117–120]. Однако даже это уточнение не обеспечено ссылкой на какой-либо источник информации.

Учитывая свидетельство Н.Н. Улащика об отце историка и сфокусировавшись на выбранном микрорегионе, попытаемся найти кандидатов, подходящих на эту роль по возрасту, вероисповеданию, месту службы (оно же наиболее вероятное место рождения А.О. Турцевича). Это должен быть православный священник Осип Турцевич, родившийся между 1810 по 1830 гг., который до 1848 г. был рукоположен в сан священника, руководил приходом в Речицком уезде, а также был трудоспособен к моменту учебы сына в университете (ведь возможности вдов священника были ничтожны).

Внимательно рассмотрев доступные материалы 1860–1893 гг., по составу священников в причетниках и просфирнях Минской епархии с фамилией Турцевич (дневниковые записи минского архиепископа Михаила Голубовича, памятные книжки Минской губернии и Виленского учебного округа, расписание приходов и причтов Минской епархии, “Минские епархиальные ведомости”), мы пришли к выводу, что самым подходящим кандидатом был священник, а позднее протоиерей, упомянутый выше, – Осип (Иосиф) Симонович Турцевич (около 1819 – 19.04.1893). Кроме того, имеется ряд косвенных указаний на данное родство. *Во-первых*, в памятных книжках Минской губернии на 1860 и 1861 г. он именуется не иначе как *Осип Симонович* (позднее можно встретить Иосиф Симонов, Иосиф Семенович) [1, с. 130]. *Во-вторых*, в некрологе протоиерея указан факт получения двумя его сыновьями высшего образования (а, как известно, в 1890-е гг. в Вильно в доме Урбановича на Новгородской улице вместе с Арсением Осиповичем жил еще и выпускник Харьковского ветеринарного института Антон Осипович

Турцевич) [18, с. 613; 19, с. 12, 341, 456–457]. В-третьих, отчество священника указывает на его происхождение из униатов, как и в случае с Иваном Григорьевичем и его семьей [6, с. 514–515].

Что нам известно о семье и самом протоиерее Осипе Симоновиче Турцевиче? Родился в семье известного православно-униатского рода, служившего при дворе магнатского рода Воловичей в местечке Холмеч Речицкого уезда (как минимум с середины XVIII в. до 1870 гг.). Так, прадед протоиерея и прапрадед историка Артемон (Артем) Турцевич происходил из семьи православного священника, но принял унию, в 1749 г. был презентован референдарием ВКЛ Юрием Воловичем и рукоположен митрополитом Ф. Грабницким в сан викария и священника церкви Рождества Богородицы в м. Холмеч. Этим приходом руководил позднее и его сын Гавриил (дед и прадед соответственно). У последнего было две дочери и 3 сыновей, один из детей с именем Симон (1794 г. рождения) [6, с. 514–515]. Это едва ли все, что о нем известно. Стоит, правда, обратить внимание на тот факт, что среди духовенства, оставшегося в униии до 1839 г., нет ни одного человека с фамилией Турцевич, а, значит, все представители этого рода вернулись в православие несколько ранее [20].

Ликвидация униии выпала на годы учебы Осипа Симоновича в Минской духовной семинарии, которую тот окончил в 1841 г., и был назначен учителем в Минское духовное училище. Спустя два года архиепископом Антонием рукоположен в сан священника Петриковской Николаевской церкви Мозырского уезда. Затем священствовал в Деражицком и Автютевичском приходах Речицкого уезда [18, с. 610]. К сожалению, автор некролога в “Минских епархиальных ведомостях”, священник Михаил Квачевский, сообщая о местах службы своего коллеги, не указывает годы службы в том или ином приходе, не сообщает также обстоятельств, связанных с перемещением. Однако для нас эта информация важна, ведь зная место службы отца Осипа в 1848 году, можно с большой долей вероятности говорить о месте рождения Арсения Осиповича Турцевича, к тому же метрические книги за данный год в названных церквях, к большому сожалению, не сохранились. Но тут стоит обратить внимание на одну важную ремарку автора некролога относительно участия отца Осипа в жизни Минской епархии. Так, М. Квачевский сообщает: “в 1848 году покойный состоял депутатом по Лоевскому благочинию; с 1857-го по 1870 год был Автютевичским благочинным” [18, с. 610]. Исходя из первой части сообщения можно сделать вывод о том, что в год рождения сына Арсения его отец был священником Деражицкого прихода Лоевского благочиния (ныне одноименная деревня Лоевского района Гомельской области). Данное благочиние было ликвидировано в ходе оптимизации управления минской епархии в 1873 году, а приходы были распределены между оставшимися 4 благочиниями [21, с. 166]. Вторая часть сообщения наводит на мысль о том, что изменение в месте службы отца Осипа связано с желанием дать образование подрастающему сыну, а сделать это в Деражичах было весьма затруднительно из-за отсутствия поблизости гимназий либо прогимназий. Следующая смена места службы в 1870 году на Стволовичский приход Новогрудского уезда, видимо, связана с поиском более доходного места службы, ведь подрастает второй сын Антон, а старший уже учится на историко-филологическом факультете Петербургского университета. К тому же отец был возведен в сан протоиерея и сеискал всеобщее уважение коллег [18, с. 612]. Так, по открытии с 1866 г. окружных съездов духовенства, а затем епархиальных, Осип Симонович каждый раз избирался его председателем [16, с. 610]. Именно в ходе епархиального съезда 1870 г. он узнал об освободившемся месте в Стволовичском приходе Новогрудского уезда и подал прошение о переводе, которое и было вскоре удовлетворено, а на место в Автютевичах был переведен его брат Гавриил Симонович Турцевич [22–25].

Стоит также добавить, что отец Осип не дожид до празднования 50-го юбилея его пастырского служения всего полтора месца. Он умер 19 августа 1893 года на 75 году жизни и был похоронен в м. Стволовичи, в котором он прослужил более 20 лет [18, с. 609].

Несколько дополнений и уточнений следует внести и в биографию Арсения Осиповича Турцевича. Он окончил Петербургский университет в 1872 году со степенью кандидата и был назначен на должность учителя истории в Шавельской гимназии с 19 сентября того же года [26, с. 19]. Здесь отработал в общей сложности около 6 лет, после чего перебрался в Вильно, где вступил в должность учителя отечественной истории и географии в Виленской римо-католической семинарии с 16 сентября 1878 г. [27, с. 147]. Позднее совмещал работу в семинарии с работой в других учебных заведениях города Вильно (Виленское Мариинское женское училище, 1-я Виленская гимназия и др.). С 21 августа 1880 г. входил в состав испытательного комитета при Виленском учебном округе, где отвечал за историю и географию [28, с. 4], а с 21 марта 1901 года был членом Виленской комиссии по разбору и изданию древних актов [29, с. 7].

Благодаря его деятельности были опубликованы 35-й и 38-й тома “Актов Виленской археографической комиссии по разбору древних актов”, к которым он написал предисловия и выступил в роли составителя. Кроме того, обращает на себя внимание и то обстоятельство, что Арсений Осипович Турцевич является первым среди местных жителей, ставшим автором учебников по истории для средних учебных заведений всего Виленского учебного округа [30–31]. Также он стал автором первой хрестоматии по отечественной истории [32]. Все его учебные пособия неоднократно переиздавались и имели соответствующие рекомендации, грифы министерства народного просвещения, а также цензурные разрешения.

К сожалению, сведения о нем теряются после оккупации немцами г. Вильно, и дальнейшая судьба его неизвестна.

Выводы. Подводя итоги данного исследования, стоит обратить внимание на «внушительные последствия» изучения всего одного фото из частной коллекции для дополнения и уточнения сведений об истории рода Турцевичей и его видных представителях, а также дополнительных фрагментов в историю отечественного антиковедения и медиевистики.

Среди прочего установлено родство протоиерея Осипа Симоновича Турцевича и отечественного историка, археографа и педагога западнорусской школы Арсения Осиповича Турцевича, также выявлено место службы священника на момент рождения сына-историка. Подтвержден факт длительного знакомства между профессором римской словесности Нежинского историко-филологического института и Арсением Осиповичем Турцевичем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Памятная книжка Минской губернии на 1860 год / Издание Минского губернского статистического комитета – Минск : Тип. губернского правления, [б.г.]. – Отд. адрес-календарный. – 155 с.
2. Памятная книжка Минской губернии на 1903 год / Издание Минского губернского статистического комитета – Минск : Паровая Типо-литография Б.И. Соломонова, 1902. – Отд. Адрес-календарь. – С. 7–216.
3. Памятная книжка Минской губернии на 1905 год / Издание Минского губернского статистического комитета – Минск : Паровая Типо-литография Б.И. Соломонова, 1904. – Отд. Адрес-календарь. – С. 43–201.
4. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1912/13 учебный год / Издание Управления [Киевского] учебного округа. – Ч. I, II. – 724 с.
5. Зозуля С., Иван Григорович Турцевич (1856–1938) / С. Зозуля, О. Морозов // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – 2006. – Вип. 2(5). – С. 114–120.
6. Лісейчыкаў, Дз. В. Святар у беларускім соцыуме: праспаграфія ўніяцкага духавенства 1596–1839 гг. / Дз. В. Лісейчыкаў ; Дэпартамент па архівах і справах Міністэрства юстыцыі Рэспублікі Беларусь, Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Мінск : Беларусь, 2015. – 717 с.
7. Руденко, Л. Про що може розповісти стара фотографія? / Л. Руденко // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – 2010. – Вип. 9(12). – С. 37–46.
8. Турцевич, И.Г. Культ Весты в древнем Риме / И.Г. Турцевич. – К. : в университетской тип. В.И. Завадского, 1887. – 112 с.
9. Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі: Біябібліяграфічны паказальнік / уклад.: В. М. Лебедзева [і інш.]. – выд. другое, папраўл. і дап. – Мінск : БелНДЦДАС, 2007. – 167 с.
10. Высочайше утвержденный устав и штат Историко-филологического Института Князя Безбородко в Нежине // Полное собрание законов Российской империи : собр. вт. – Спб., 1877. – Том L. Отд. 1. – 1875. – С. 423–26.
11. Коростильов, Т. Духовна єдність зі свободою особистості: три тексти професора І.Г. Турцевича. / Т. Коростильов // Ніжинська старовина : збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – 2008. – Вип. 6(9). – С. 172–180.
12. Турцэвіч Арсен Восіпавіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. / Беларус. Энцыкл. ; рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.] ; маст. Э.Э. Жакевіч. – Мінск : БелЭн, 2001. – Т. 6. Кн. 1 : Пузыны–Усяя. – С. 543.
13. Турцэвіч Арсен Восіпавіч // Вялікае княства Літоўскае : энцыкл. : у 2 т. / Беларус. Энцыкл.; рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.] ; маст. З.Э. Герасімовіч. – 2-е выд. – Мінск : БелЭн, 2007. – Т. 2. : Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – С. 677.
14. Устав гимназий и прогимназий // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе. – Спб., 1874. – Т. XLVI. Отд. 2. – 1871. – С. 85–99.
15. Нежинский филиал Государственно архива Черниговской области. – Ф.Р-6112. Оп.1.
16. Ковалевська, О.О. Професійні та приватні зв'язки представників старої наукової еліти в світлі листування І. Турцевича й І. Йонинаса / О.О. Ковалевська // Історіографічні дослідження в Україні / Голова ред. В.А. Смолій; відп. ред. О.А. Удод ; НАН України ; Ін-т історії України. – К. : Ін-т історії України, 2010. – Вип. 20. – С. 258–276.
17. Улащик, Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода / Н.Н. Улащик. – М. : Наука, 1973. – 303 с.
18. Квачевский, М. (св.) Протоиерей Иосиф Симонов Турцевич (Некролог) / М. Квачевский // Минские епархиальные ведомости. – 1893. – № 23. – Ч. неофиц. – С. 609–614.
19. Памятная книжка Виленской губернии на 1895 год / Издание Виленского губернского статистического комитета / под ред. А.И.Шверубовича. – Вильно : губернская тип., 1894. – Отд. Адрес-календарь. – 468 с.
20. Список церквей, монастырей и духовенства бывшей греко-униатской Белорусской епархии за 1839 год // Памятная книжка Витебской губернии за 1867 год / под ред. А.М. Сементовского. – Спб. : в тип. К. Вольфа. – С. 122–139.
21. Минские епархиальные ведомости. – 1873. – № 10. – 1 мая. – Ч. офиц. – С. 166.
22. Некрологи // Минские епархиальные ведомости. – 1870. – № 12. – 1 июля. – Ч. офиц. – С. 160–161.
23. Епархиальная хроника // Минские епархиальные ведомости. – 1870. – № 12. – 1 июля. – Ч. неофиц. – С. 308–309.
24. Местные распоряжения и известия по епархиальному ведомству // Минские епархиальные ведомости. – 1870. – № 13. – 15 июля. – Ч. офиц. – С. 164.

25. Местные распоряжения и известия по епархиальному ведомству // Минские епархиальные ведомости. – 1870. – № 14. – 1 авг. – Ч. офиц. – С. 170–171.
26. Памятная книжка Виленского учебного округа на 1874 год. – Вильна : печатня А.Г. Сыркина, 1874. – 656 с.
27. Памятная книжка Виленской губернии на 1879 год / Издание Виленского губернского статистического комитета. – Вильно : печатня А.Г. Сыркина, 1878. – Отд. Адрес-календарь. – 251с.
28. Памятная книжка Виленского учебного округа на 1880/81 учебный год. – Вильна : печатня А.Г. Сыркина, 1880. – Ч. первая. – 224 с.
29. Памятная книжка Виленского учебного округа на 1901/02 учебный год. – Вильна : печатня А.Г. Сыркина, 1901. – Ч. первая. – 222 с.
30. Турцевич, А.О. Русская история (в связи с историей Великого княжества литовского) : курс 3 кл. гимназий и реал. уч-щ / А.О. Турцевич. – Вильна : тип. А.Г. Сыркина, 1894. – 147 с.
31. Турцевич, А.О. Краткий учебник русской истории / А.О. Турцевич. – Вильна : тип. А.Г. Сыркина, 1913. – 7-е изд. – 86 с.
32. Хрестоматия по истории Западной России : учеб. пособие для учеников ст. классов сред. учеб. заведений / сост. А.О Турцевич. – Вильна : тип. А.Г. Сыркина, 1892. – 776 с.

Поступила 23.03.2016

THE TURTSEVICHES: FROM SMALL TOWN'S PRIEST'S SON TO THE SCIENCE

A. PETUKHOU

In this article, due to the discovery in the private collection of a previously unknown photographs, family history of Orthodox-Uniate the Turtseviches was restored and its most outstanding representatives were considered. So it turns out that among its members there are both honored priests in the name of archpriest Osip Simonovic, and prominent scientists and educators: ordinary professor of Nizhyn Historical and Philological Institute Ivan Grigorievich and historian archaeographer, the first among the native-born, author of textbooks and anthologies of Russian history for secondary schools Arseniy Osipovich. In the study, we have found that Arseny Turtsevich was the son of the already mentioned archpriest Osip Turtsevich and cousin of the professor from Nizhyn. Also the place has been found where Osip Simonovic was servicing at the time of the birth of the historian.

Keywords: *Orthodox clergy, Minsk eparchy, the Turtseviches, the history of science.*

рачэнне яны пускаліся па строга вызначаных коштах – талер раўняўся 60 польскім грошам, паўталер – 30 [10, с. 16]. Такі завышаны курс звёў у зман некаторых даследчыкаў, якія сцвярджалі аб існаванні падвойных талераў, якія ішлі па вышэйадзначанаму курсу ў 60 польскіх грошай [11, с. 67]. Манетам прыдаваўся крэдытны характар шляхам увядзення іх у абарачэнне па завышанаму курсу, бо неапапітанскі талер раўняўся толькі 33, 5 польскіх грошам, а паўталер – 16, 75. На такой аперацыі скарб краіны зарабіў дадатковыя грошы. Вядомы толькі два тыпа манет з сапраўдным надчэканам – талер і паўталер. Аднак М. Гумоўскі апісвае і чвэрць талера Філіпа II, спасылаючыся на збор А. Ёхера [2, с. 82]. Але на сённяшні момант такой манеты не вядома.

У Польшчы такія манеты называлі “неапапітанскі дукатон” [10, с. 127–128], а ў ВКЛ – “філіпок” [3, с. 162–163]. Апошняя назва ўзнікла з-за таго, што большасць манет была з выявай караля Іспаніі Філіпа II.

З уступленнем ВКЛ у Інфлянцкую вайну паступленні талераў павялічыліся, і 14 чэрвеня 1567 г. на Петркоўскім сейме паслы былі азнаёмы з універсалам Жыгімонта Аўгуста. У гэтым дакуменце змяшчаліся выявы і апісанні 60 іншаземных талераў і іх кошты, па якіх яны маглі абменьвацца на мясцовыя грошы [12, с. 5–19].

Першыя літоўскія талеры былі выпушчаны ў часы Жыгімонта Аўгуста.

Т. Чацкі сцвярджаў, што яму вядомы справаздачы мынцы, у якіх адзначалася, што талеры пачалі біцца ў ВКЛ у 1551 г. Больш таго, ён сцвярджаў, што сам бачыў такую манету [13, с. 160]. Аднак на сённяшні момант такія дакументы не вядомы і сапраўднага літоўскага талера з датай 1551 няма ні ў водным зборы.

У 1564 г. вельмі абмежаваным накладам былі выпушчаны манеты, на якіх размяшчалася абазначэнне намінала – “XXX” грошай [14, с. 576–577]. Паўстае пытанне: якіх грошай – польскіх ці літоўскіх? Пазначаная вартасць складала палову капы, што і прадвызначыла іншую назву – “паўкопэк” [10, с. 13; 15, с. 199; 16, с. 28]. К. Строньчынскі ўжывае і другую назву – “златоўка” [13, с. 162–163]. Гэтая назва паходзіць ад тэрміна “злоты”, які раўняўся 30 польскім грошам [17, с. 79, 214]. Такім чынам, К. Строньчынскі сцвярджае аб намінале ў 30 польскіх грошай. А, напрыклад, у каталозе калекцыі Э. Гутэн-Чапскага – найбуйнейшым зборы польска-літоўскіх манет XIX ст. – вызначаецца курс гэтай манеты ў 37,5 польскіх грошай [18, с. 46]. Выходзіць, што намінал пазначаны ў літоўскіх грошах. Апошняя думка нам падаецца больш верагоднай.

Дызайн манеты выглядае цалкам незвычайным. На ёй няма ні надпісаў, ні выявы Вялікага князя: у цэнтры аверса размешчана манаграма Жыгімонта Аўгуста ў выглядзе перакрываючых літар “SA”, якая падзяляе дату “1564” на дзве часткі. Пад манаграмай пазначаны намінал у выглядзе трох лацінскіх лічбаў “XXX”. На рэверсе – шасціпольны герб: “Пагоня” (сімвал ВКЛ), Арол (Польшча), Міхал Архангел (Кіеўшчына), Крыж (Валынь). У цэнтры – герб Боны Сфорца ў выглядзе змея з дзіцём у пастцы. Такія характарыстыкі сведчаць аб тым, што гэты паўкопэк з’яўляецца прадуктам надзвычайных абставін, і яго эмісія была звязаная з неабходнасцю хуткага папаўнення скарбу краіны. Загорскі піша, што выпуск паўкопэкаў быў звязаны з цяжкасцямі вядзення Інфлянцкай вайны [10, с. 13]. Аднак пры гэтым не спасылаецца ні на якія крыніцы. Магчыма на гэту думку яго схіліла аперацыя па контрмаркіраванню неапапітанскіх талераў і паўталераў Карла V і Філіпа II 1 1564 г., якія потым шлі ў абарачэнне па завышанаму кошту.

На самой манеце быў абазначаны курс талера ў літоўскіх грошах, аднак іншаземныя талеры мелі курс у 25 – 31 польскіх (ці 30 – 37 літоўскіх) грошай [12, с. 6–11]. Адсюль вынікае, што і гэтыя манеты мелі прымусовы курс, бо лотавае проба паўкопэка 1564 г. была 12, а, напрыклад, неапапітанскія талеры (на якіх ставіліся літоўскія контрмаркі) былі нават вышэй 14-й лотавай пробы [1, с. 10]. Такім чынам, гэтую манету па сэнсу нельга атаясамляць з іахімталерам (талерам). Адсюль вынікае, што гэтая манета надзвычайных абставін, эмісія якой была выкліканая велізарнымі праблемамі вялікакняскага скарбу: надаючы такой манеце пры выпуску завышаны намінал у 30 літоўскіх грошай, дзяржава жадала атрымаць дадатковыя сродкі з эмісіі.

Упершыню паўкопэк з датай “1565” быў апісаны ў 1766 г. у працы “Volstandiger Thaler-Cabinet” і пазначаны як “надзвычай рэдкі” [1, с. 14]. У 1856 г. адзіны знаны на той час паўкопэк 1565 г. быў куплены графам Уваравым у Вене ў вядомага мясцовага антыквара Оберндорфа за 15 000 (рублёў, марак ? – А. К.). Яго вага складала 24 гр., дыяметр – 39 мм., 14 лотавае проба [1, с. 5–6]. Праз некаторы час пасля смерці Уварава, яго жонка прадала гэтую манету графу Асалінскаму. Пазней манета патрапіла да пазнаньскага нумізмата М. Франкевіча, які ў 1930 г. прадаў рарытэт вядомаму калекцыянеру А. Рачкусу за 3 000 долараў ЗША. Другі вядомы экзэмпляр быў куплены тым самым А. Рачкусам у Мілане ў 1925 г. Да яго прымацавана вушка, відаць выкарыстоўваўся ў якасці медаля для нашэння [19, с. 86].

Першым, хто дакладна вывучаў талер 1565 г., быў У. Уланіцкі, які зрабіў з яго гальванакопію. У сярэдзіне аверса былі размешчаны ўкаранаваныя перакрываючыя літары “SA” і дата 1565. На рэверсе выява Жыгімонта Аўгуста. Вакол надпісаў і выяваў з двух бакоў лаўровы вянок. Гэты паўкопэк сты-

лістычна адрозніваўся ад такой самай манеты з папярэдняга года – замест шасціпольнага герба з’явілася выява Вялікага князя. Але сама выява была непадобна на іншыя выявы Жыгімонта Аўгуста на манетах, што адразу ж нарадзіла пытанні аб аўтэнтычнасці. Таксама лічба “XXX” была заменена на спрошчаны варыянт “30”. Аднак больш дасканалы аналіз падцвердзіў, што гэта не падробка, а арыгінал надзвычай рэдкай манеты. Да таго ж вываду прыйшоў і Ул. Бартыноўскі [20, с. 68–69].

Адначасова з гэтым, з-за прымусовага курсу вышэйадзначаных манет, павялічыўся наплыў у краіну еўрапейскіх талераў, якія мелі рознае ўтрыманне срэбра ў сваім складзе. Гэта вымусіла кіраўніцтва краіны ісці на спецыяльныя мерапрыемствы. У 25 раздзеле канстытуцыі Петракоўскага сейма 1567 г. гаворыцца пра наплыў “злых і неважных талераў” і вялікую шкоду, якая паходзіць з-за гэтага [21, с. 69]. З-за таго, што новыя талеры менш паўнавартасныя за папярэднія паступленні, узнікла неабходнасць у вызначэнні коштаў новых манет. Адказам на гэта з’явілася новая пастанова ад 4 верасня 1567 г., згодна якой, усе талеры падзяляюцца на “старія зуполное ваги” і “новыя, котрыя ваги зуполное в себе не маюць”. З-за гэтага “не малая шкода в скарбе нашомъ и межи всими станы вобецъ деетъ”. Быў устаноўлены цвёрды курс, па якому розныя талеры павінны разменьвацца на мясцовыя грошы: “старыя” талеры – па 33 польскіх гроша (39, 6 літоўскіх), а “новыя” – па 30 грошай і 4 пенязя (36, 5 літоўскіх) [22, с. 699–700]. Пад “старымі” талерамі меліся на ўвазе гульдэн-грошы, якія біліся ў Свяшчэннай Рымскай імперыі згодна ардынацыі ад 1524 і 1551 гг. “Чыстая вага” срэбра ў такіх манетах павінна была складаць 27, 41 гр. “Новыя” талеры біліся пасля ардынацыі 1566 г. з вызначанай “чыстай вагой” у 25, 28 гр. [4, с. 59].

Несумненна, што гэтыя меры з’яўляюцца вынікам той непрадбачнай фінансава-грашовай палітыкай кіраўніцтва ВКЛ у 1564 г.

Э. Іванаускас выказвае іншую версію, што гэтыя манеты трэба лічыць польскімі златовікамі, вартасцю ў 30 польскіх грошай, а не літоўскіх. Гэты тэзіс ён падмацоўвае вылічэннем каштоўнага метала ў складзе манеты, параўнаннем з іншымі талеравымі манетамі і неабходнасцю выплаты наймітам-палякам менавіта ў польскай манеце. Э. Іванаускас называе талер мясцовым разнавідам імперскага рэйхс-гульдзінера [4, с. 59–60]. Аднак аўтэнтычных талераў 1564 гг. вядомы лічаныя экзэмпляры. У такім выпадку застаецца незразумелым, чаму эмісіі польскіх 30-грашовікаў абмежаваліся толькі пробнай партыяй, бо, калі б планаваліся разлікі з вайскоўцамі, то колькасць выпушчаных экзэмпляраў была б значна большай нават на першапачатковым этапе эмісіі.

Яшчэ адна загадка – гэта літоўскі паўталер з датай 1564. Ён адрозніваецца ад талера з гэтага года толькі памерам, вагой і лічбай, якая азначае намінал – “XV”. Адзіны экзэмпляр такой манеты захоўваецца ў Музеі гісторыі мастацтваў у Вене [23, с. 129, 142]. Ніякіх дакументаў, у якіх бы згадваўся літоўскі паўталер няма (ці не захавалася). У XIX ст. з’явілася некалькі розных варыянтаў паўталераў, аднак усе яны былі прызнаны падробкамі, а толькі адзін арыгіналам [15, с. 195–197]. Складальнік каталогаў манет ВКЛ Э. Іванаускас не ўключыў паўталер 1564 г. у свае апошнія працы [24; 14], хаця раней прызнаваў аўтэнтычнасць гэтай манеты [23, с. 129]. Нам падаецца, што сэнсу ў выпуску такога намінала, як паўкопэк рэальна не было, і ўсе 15 грашовікі Жыгімонта Аўгуста з’яўляюцца прадуктам працы фальшароў XIX ст.

Невядома, калі літоўскія талеры планавалася выпусціць у абарачэнне, – ніякіх архіўных дакументаў аб выпусках паўкопкаў пакуль не выяўлена. Выкажам меркаванне, што гэта адбылося ў самым канцы 1564 г., а ў самым пачатку наступнага года былі выпушчаны пробныя экзэмпляры 30 грашовіка з датай 1565 г., аднак непасрэдна ў абарачэнне яны не патрапілі, бо, верагодна, ужо былі праблемы з абарачэннем контрмаркіраваных талераў “спадчыны каралевы Боны”, якія былі “парытэтны” 60 літоўскім грошам. Насельніцтва не жадала іх прымаць па такому, амаль удвая завышанаму кошту, што вымусіла ўрад даволі хутка прымаць меры па вываду іх з абарачэння. Літоўскі талер 1565 г., верагодна, быў першай літоўскай манетай, якая была выпушчана да памятнай даты – юбілея Вялікага князя: у гэтым годзе Жыгімонт Аўгусту споўнілася 45 год – менавіта па-гэтаму на аверсе была змешчана яго выява.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што эмісіі літоўскіх 30 грашовікаў былі ажыццяўлены менавіта ў той перыяд, калі краіна знаходзілася ў вельмі цяжкім эканамічным становішчы і пасля выпуску ў абарачэнне контрмаркіраваных талераў па прымусовым, надзвычай высокім курсе.

На фінансава-грашовым рынку ВКЛ да сярэдзіны XVI ст. не хапала буйной срэбранай манеты. У абарачэнні была і залатая манета, аднак яна выкарыстоўвалася пераважна пры вялікіх разліках. Пры сярэдніх і малых сумах выкарыстоўвалася мелкая манета – паўгрош, грош і пенязь. Талер стаў адносна масавай манетай толькі ў наступным стагоддзі, аднак пачынаючы з сярэдзіны XVI ст. паступова ўваходзіць у грашовае абарачэнне на мясцовых рынках.

ЛІТАРАТУРА

1. Ulanicki, W. O półkopku litewskim Zygmunta Augusta z 1565 roku / W. Ulanicki. – Warszawa : wyd. B. Bolcewicz, 1897. – 16 s.

2. Gumowski, M. Mennica wileńska w XVI i XVII w. / M. Gumowski. – Warszawa, 1921. – 200 s.
3. Рябцевич, В.Н. Нумизматика Беларуси / В.Н. Рябцевич. – Минск : Польша, 1995. – 687 с.
4. Ivanauskas, E. Złoty na polską stopę – pierwszy litowski talerz / E. Ivanauskas // Pieniądz pamiątkowy i okolicznościowy – wspólnota dziejów: Białoruś – Litwa – Łotwa – Polska – Ukraina : materiały z IV Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej, Supraśl, 7–9 IX 2000 / Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Zarząd Główny. – Warszawa, 2000. – S. 59–60.
5. Бектинеев, Ш.И. Денежное обращение на территории Беларуси в IX – XVI веках: нумизматические исследования / Ш.И. Бектинеев. – Минск : Беларуская навука, 2014. – 509 с.
6. Фенглер, Х. Словарь нумизмата / Х. Фенглер, Г. Гироу, В. Унгер. – М. : Радио и связь, 1982. – 328 с.
7. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 1 (1361–1598). – СПб. : Тип. Э. Праца, 1863. – 301, 15 с.
8. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 234 (1546–1548). 19-oji Teismų bylų knyga / parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevičienė, L. Steponavičienė. – Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009. – 290 p.
9. Kantecki, K. Summy Neapolitańskie / K. Kantecki // Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do “Gazety Lwowskiej”. – 1879. – № 6. – S. 500–514.
10. Zagórski, I. Monety dawnej polski / I. Zagórski. – Warszawa, 1845. – V, 191, XVIII s.
11. Bandtkie, K.W. Numizmatyka krajowa / K.W. Bandtkie. – Warszawa, 1839. – X, 159, IX s.; A-E, 1-35 tabl. T. 1
12. Ryszard, A. Uniwersał króla Zygmunta Augusta z dnia 14 czerwca 1567 roku, według uchwały Sejmu Piotrkowskiego talarom obcym cenę i kurs w Polsce oznaczający: kopia dopełniona i objaśniona / A. Ryszard. – Kraków, 1883. – 19 s.
13. Stronczyński, K. Dawne monety Polskie dynastii Piastów i Jagiellonów. / K. Stronczyński. – Piotrków : druk. E. Pańskiego, 1885. – Cz. III. – 244 s.
14. Ivanauskas, E. Coins and bars of Lithuania 1236–2012. / E. Ivanauskas. – Kaunas : Kopa, 2013. – T. I. – 600 p.
15. Kurpiewski, J. Katalog monet polskich 1506–1573 / J. Kurpiewski. – Warszawa : Polskie Towarzystwo Numizmatyczne; Zarząd Główny, 1994. – 245 s.
16. Какареко, В.И. Монеты Великого княжества Литовского. 1492–1707 / В.И. Какареко, И.Н. Шталенков. – Минск : Экоперспектива, 2005. – 79 с.
17. Волинські грамоти XVI ст. / упор. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. – Київ : Наукова думка, 1995. – 249 с.
18. Hutten-Czapki, E. Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises du comte Emeric Hutten-Czapki / E. Hutten-Czapki. – St.-Petersbourg-Paris : C. Ricker, J. Baer, 1871. – Vol. 1. – 406 s.
19. Abdulskutė, J. Collector Aleksandras Račkus and his lithuanian numismatics collection in Kaunas M. K. Čiurlionis art museum/ J. Abdulskutė // Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego – dawniej i dziś – na Białorusi, Litwie, w Polsce i Ukrainie : materiały z II Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej, Supraśl, 5–7 IX 1996 / Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Zarząd Główny. – Warszawa, 1997. – S. 83–88.
20. Bartynowski, W. Półkopek litewski / W. Bartynowski // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne. – 1893. – № 2–3. – S. 68–69.
21. Volumina legum : w 9 t. / Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane. – Petersburg : Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859–1860. – T. 2 : Ab anno 1550 ad annum 1609. – 1859. – 482, XIII s.
22. Доўнар-Запольскі, М.В. Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах / М.В. Доўнар-Запольскі ; падрыхт. да друку: А.І. Груша, Р.А. Аляхновіч ; увод. арт.: Д.У. Караў, А.У. Унучак, А.І. Груша ; камент.: А.І. Груша, Ш.І. Бекцінееў, Л. Каралюс. – Мінск : Беларус. навука, 2009. – 759 с.
23. Ivanauskas, E. Coins of Lithuania 1386–1707 / E. Ivanauskas, R.J. Douchis. – Vilnius-Columbia : Savastis, 1999. – 272 p.
24. Ivanauskas, E. Coins and bars of Lithuania 1386–2009 / E. Ivanauskas. – Vilnius : Kopa, 2009. – 408 p.

Пастыніў 21.10.2015

THALERS IN MONEY CIRCULATION OF GRAND DUCHY OF LITHUANIA BEFORE THE LUBLIN UNION

A. KARACH

The article is devoted to studying the role of the largest silver coin in monetary circulation, up to the end of the 60's of XVI century, in the Grand Duchy of Lithuania. The paper presents updated information on first mention of thaler in local sources. For various reasons, it was difficult for this coin to find its niche in the financial markets of GDL. This article also describes in details the first emissions of Lithuanian thalers, their features and characteristics.

Keywords: GDL, thaler, groat, coin, Sigismund August, monetary circulation, treasure.

УДК 347.7.(476)(091)“18/19”

**КУЛЬТУРНА-АСВЕТНІЦКАЯ ФУНКЦЫЯ НАРОДНЫХ ЧАЙНЫХ І НАРОДНЫХ ДАМОЎ
У БЕЛАРУСКІХ ГУБЕРНЯХ У КАНЦЫ ХІХ – ПАЧАТКУ ХХ СТАГОДДЗЯЎ****С.В. МЯНЬЧЭНЯ***(Беларускі дзяржаўны аграрны тэхнічны ўніверсітэт)*

Разглядаецца дзейнасць народных чайных і дамоў папачыцельстваў аб народнай цвярозасці ў галіне культуры і народнай асветы, якая праявілася ў прадстаўленні насельніцтву доступа да перыядычных выданняў, урадавых пастаноў, арганізацыі вольнага часу, бібліятэк і чытальняў, хораў, правядзенні народных чытанняў, дабрачынных мерапрыемстваў. Адзначана, што пастаўленыя перад чайнымі і народнымі дамамі мэты не былі дасягнуты з прычыны недастатковага фінансавання, бюракратызму, недасканаласці заканадаўства, малаграматнасці насельніцтва, што ў сваю чаргу прывяло да ліквідацыі большасці дадзеных устаноў.

Ключавыя словы: папачыцельства аб народнай цвярозасці, барацьба з п'янствам, чайныя, народныя дамы, культурна-асветніцкая дзейнасць.

З 1894 года ў Расійскай Імперыі пачала рэалізоўвацца палітыка дзяржаўнай манаполіі на вытворчасць і продаж моцных алкагольных напояў, адначасова з гэтым дзяржава ўзяла курс на абмежаванне спажывання алкагольных напояў і барацьбу з п'янствам. З 1 ліпеня 1897 года ў Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Ковенскай, Мінскай і Магілёўскай губернях, у выніку правядзення рэформы, былі створаны камітэты папачыцельства аб народнай цвярозасці. Іх асноўнай мэтай было правядзенне мерапрыемстваў па арганізацыі вольнага часу насельніцтва, абмежаванне празмернага п'янства, нагляд за нелегальным продажам алкаголя і прапаганда здаровага ладу жыцця. Губернскія камітэты папачыцельства аб народнай цвярозасці ствараліся пад кіраўніцтвам губернатараў, у іх падпарадкаванні знаходзіліся павятовыя камітэты на чале з мясцовымі прадвадзіцелямі дваранства. У склад камітэтаў уваходзілі прадстаўнікі фактычна ўсіх ведамстваў: царквы, сістэмы адукацыі і здравааховы, жандармерыі, суда і войска, чыноўнікі казённай, акцызнай і кантрольнай палаты. Гэта давала камітэтам значныя магчымасці, але з іншага боку пераўтварала іх у бюракратычныя арганізацыі, члены якіх часцей за ўсё былі занятыя на асноўным месцы службы.

Асноўным відам устаноў папачыцельстваў аб народнай цвярозасці былі чайныя і народныя дамы. Колькасць чайных у беларускіх губернях была розная. Асабліва актыўна чайныя ствараліся ў першыя гады правядзення рэформы. Так, восенню 1898 года ў Віцебскім павеце было 7 народных чайных, а па губерні іх колькасць дасягнула 50. У Магілёўскай губерні ў 1902 годзе налічвалася 128 чайных, 20 з якіх дзейнічалі ў Аршанскім павеце [1, с. 216]. У 1907 годзе ў Мінскай губерні налічвалася 22 чайных, Віленскай – 24, Віцебскай – 26, Магілёўскай – 31, Гродзенскай – 32 [2, арк. 420]. Разам з зніжэннем колькасці чайных узрастае колькасць народных дамоў. Гэтыя ўстановы былі падобны на савецкія дамы культуры. У Магілёўскім народным доме размясцілася чайная, канцэртная зала на 500 месцаў, дзе праходзілі народныя спектаклі і чытанні, бібліятэка-чытальня, дзе дазвалялася як чытаць кнігі на месцах, так і браць на дом, начлежны прытулак на 5 пакояў з навасам для вазоў і коней. У садзе вакол дома арганізоўваліся народныя гуляння з фэйерверкамі, дзіцячымі гульнямі і выступленнем аркестраў [3, арк. 56–57].

Пры арганізацыі чайных быў выкарыстаны вопыт заходнееўрапейскіх кавярняў, якія паспяхова дзейнічалі ў Вялікабрытаніі, Германіі і Швецыі. Аднак замест кавы насельніцтву было вырашана прапанаваць чай, які каштаваў менш, карыстаўся большай папулярнасцю і нават лічыўся “нацыянальным напоем” [4, с. 10].

Чайная павінна была стаць месцам, дзе можна было правесці вольны час, пагутарыць, дзе ў адрозненні ад дома людзі знаходзілі чысціню і камфорт. Акрамя арганізацыі продажу напояў і закусак, павінна была стаць месцам здаровага і карыснага адпачынку, дзякуючы настольным гульням, музычным інструментам, грамафонам, газетам і народным чытанням. Планавалася, што ў выпадку паспяховай дзейнасці народныя чайныя стануць фінансава самастойнымі ўстановамі і не будуць залежыць ад дзяржаўнай падтрымкі і прыватных ахвяраванняў. Паспехі дзяржаўных чайных прывялі б да ўзнікнення падобных прыватных устаноў. Як вынік, распаўсюджанне спажывання чая павінна было прывесці да скарачэння спажывання алкаголя [4, с. 13].

Мэтавай аўдыторыяй чайных лічыліся прадстаўнікі “простага народу” – сяляне і рабочыя. Разлічвалася, што заможныя людзі маюць магчымасць піць чай дома, і ў чайную дзеля гэтага не пойдучы. З гэтай нагоды, найбольш прымальным месцам для чайнай у горадзе і мястэчку лічылася базарная плошча. У выпадку, калі чайная размясцілася нават на суседняй вуліцы, тут назіралася рэзкае скарачэнне колькасці наведвальнікаў, у выніку чаго, чайная цягнула вялізныя страты [5, арк. 27].

На працягу дня асноўны кантынгент чайных складалі: з раніцы – рабочыя, вечарам – гандляры і рамеснікі, у базарныя дні з 12 да 16 гадзін – сяляне. Чайныя працавалі з 7 да 23 гадзін, напярэдадні святаў і святочных дзён да 18 гадзін, а ў святочныя дні – з 12 гадзін [6, арк. 65]. У абавязак сідзельцаў і загадчыкаў чайных уваходзіў падлік наведвальнікаў, што адлюстроўвалася ў штогадовых справаздачах.

Само памяшканне чайнай павінна было дзяліцца на кухню, буфет, памяшканні для наведвальнікаў (белае і чорнае), асобныя памяшканні для пражывання сідзельцаў (адміністратараў) і прыслугі, калі яна мелася. Белае памяшканне прызначалася для больш заможных кліентаў, чорнае – для маламаёмасных, акрамя таго тут дазвалялася курыць. Аднак на практыцы, чайныя часцей размяшчаліся ў памяшканнях, дзе такія падзел быў немагчымы. Асобна вызначаўся і інтэр’ер памяшкання. Аклеяка сцен шпалерамі лічылася надта непрактычнай з’явай, бо яны дастаткова хутка забруджваліся, што надавала памяшканню занябданы выгляд, найбольш мэтазгодным лічылася пабелка сцен і фарбаванне панэляў. Сталы рэкамендавалася накрываць абрусам толькі ў белае частцы, астатнія ці аббіваліся кляёнкай, ці фарбаваліся пераважна ў шэры колер. На сценах віселі іконы, партрэт імператара і карціны рознага зместу [5, арк. 27 адв].

Наведваць чайную мог кожны з мэтай адпачыць, абагрэцца, схвацацца ад дажджу, пры гэтым плата з яго не спаганялася, а персанал чайнай не мог перашкодзіць гэтаму. Наведвальнікі чайных павінны былі паводзіць сябе ціха і сціпла, шум і лаянка забараняліся. Калі наведвальнік быў незадаволены дзейнасцю персанала альбо якасцю прадуктаў, ён мог паскардзіцца загадчыку чайнай ці зрабіць запіс у кнігу скаргаў [7, арк. 141].

Прыбытак чайным павінны быў проносіць продаж прадукцыі, аднак і тут надзеі арганізатараў не спраўдзіліся. Асартымент чайных не адрозніваўся разнастайнасцю і складаўся з чая і халодных страў (часцей за ўсё булкі, баранкі і селядцы), акрамя гэтага чайныя ажыццяўлялі продаж тытуноў, папірос, канцэлярскіх тавараў і марак. Адна порцыя чая у сярэднім каштавала ад 4 да 6 капеек. Для параўнання, фунт сітнага хлеба каштаваў 3 капейкі, а за 6 капеек можна было набыць фунт ялавічыны 2 гатунку [8, с. 4]. Наведвальнік атрымліваў два чайніка з кіпнем, 2–3 кавалка цукру і пакет з чаем, запячатаны загадчыкам чайной. Прыгатаваць напой трэба было самастойна, буфетчыкам і сідзельцам заварваць чай кліентам катэгарычна забаранялася, каб пазбегнуць крадзяжу і падману кліента. Дадатковы цукар і чай павінны былі аплачвацца асобна [7, арк. 141]. Пры гэтым колькасць кіпеня і асоб на адну порцыю была неабмежавана і ў сярэднім складала 5–6 чалавек. Прадугледжваўся таксама і продаж чая кубачкамі за 1 капейку, што было разлічана на бедных кліентаў і тых, хто не меў дастаткова часу.

Першапачаткова інтарэс насельніцтва да чайных, як да новай з’явы, быў дастаткова вялікі. Але асноўнае іх прызначэнне было не зусім зразумела. Так, у вёсцы Княжыцы Магілёўскага павета папярэдні Міхаіл Кадрэвіч арганізоўваў гутаркі з сялянамі аб карысці чая і першы раз частаваў іх за свой кошт [9, арк. 24 адв.]. З цягам часу народныя чайныя не вытрымлівалі канкурэнцыі з корчмамі і прыватнымі ўстановамі. Згодна з дадзенымі можна прасачыць дынаміку наведвання чайных у Магілёўскім павеце ў 1899–1905 гг. [10, с. 128] (табл.).

Табліца – Дынаміка наведвання чайных у Магілёўскім павеце ў 1899–1905 гг.

Год	Колькасць чайных	Агульная колькасць наведвальнікаў	Сярэдняя колькасць наведвальнікаў на 1 чайную
1899	9	234031	26003
1900	10	300961	27360
1902	9	217264	24140
1903	9	183919	20435
1905	8	139974	17496

Большасць наведвальнікаў чайных складалі мужчыны, жанчыны, занятыя хатняй гаспадаркай, публічныя месцы наведвалі не часта. Вясной і летам ў час сельскагаспадарчых работ чайныя гублялі амаль усіх кліентаў, а некаторыя, каб не несці фінансавыя страты, увогуле зачыняліся. Аднак і тыя, хто наведваў чайныя, вялікіх прыбыткаў не прыносілі. У справаздачы Чэрыкаўскага павятовага камітэта ў 1903 годзе пазначалася: "Главный элемент посетителей чайных составляют крестьяне, которые ходят в чайные для беседы и чтения, чаю требуют очень мало, из расчёта не тратит трудовую копейку на баловство, как они называют питьё чая" [11, с. 10].

Калі ў справе распаўсюджвання чая і замяшчэнні ім алкагольных напояў чайныя не дасягнулі вялікага поспеху, то ў галіне асветы і арганізацыі здаровага правядзення вольнага часу справа стаяла інакш. Кожны жадаючы мог бясплатна наведваць чайную з мэтай чытання газет і часопісаў, якія знаходзіліся тут у свабодным доступе. Наведвальнікі маглі азнаёміцца з мясцовымі губернскімі ведамасцямі і іншымі часопісамі і газетамі ("Вокруг света", "Крестьянское хозяйство", "Русский паломник"), спіс якіх вывешваўся на сцяне. Асноўнай мэтай дадзеных выданняў было, як вызначалі ў Веліжскім павятовым камітэце: "предупреждение посредством, помещаемых в чайных патриотических

изданий, дикой разнузданости простого населения уезда по политическому вопросу” [12, арк. 19]. На сценах чайнай вывешваліся плакаты з правіламі гігіены і здаровага ладу жыцця, урадавыя пастановы (у чайных актыўна распаўсюджваліся матэрыялы, якія тлумачылі сэнс мерапрыемстваў рэформы Пятра Сталыпіна), рэкамендамы па ўладкаванню гаспадаркі (карысьць травасеяння, выкарыстання ўгнаенняў, замежны вопыт) [13, арк. 3, 15]. Для наведвальнікаў тут знаходзіліся сталы для гульні ў лато і шашкі, музычныя інструменты, сярод якіх былі грамафоны, паслухаць якія прыходзілі ўсёй сям’ёй.

Пры чайных ствараліся бясплатныя бібліятэкі і чытальні, якія дазвалялі браць кнігі і перыядычныя выданні на абанемент, ці чытаць на месцы. Сярод рэкамендаваных выданняў для чытальняў была мастацкая літаратура, кнігі па гісторыі, геаграфіі, гаспадарцы, пажарнай бяспецы. Адміністрацыя чайных вяля ўлік чытачоў па прынцыпах узросту і веравызнання. Большасць чытачоў прадстаўлялі вучнёўскую моладзь, месцамі пераважалі яўрэі, што было абумоўлена спецыфікай гарадскіх паселішчаў беларускіх губерняў. Хрысціянэ часцей за ўсё чыталі кнігі духоўнага зместу, кнігі, прысвечаныя сельскай гаспадарцы і перыядычныя выданні, яўрэі – кнігі па славеснасці, пажарнай бяспецы [14, арк. 48].

Цікавым фактам з’яўляецца знаходжанне тут беларускамоўных выданняў “Выбіраймася ў прочкі! Скарэй у Томск!” і “Слова аб праклятай гарэлцы і аб жыцці і смерці п’яніцы”. Выйшлі яны ў выглядзе ананімных гутарак, але па некаторых дадзеных можна з упэўненасцю назваць іх аўтарам беларускага краянаўцу і гісторыка Аляксандра Ельскага (1834–1916). Першая брашура была прысвечана праблеме самавольнага перасялення ў Сібір, а вось “Слова аб праклятай гарэлцы...” (1900 г.) з’яўляецца па сутнасці першым антыалкагольным беларускім выданнем. Выданне складалася з дзвюх частак. Першая – “шчырая праўда” – прадстаўляе гістарычны экскурс аб з’яўленні і распаўсюджванні гарэлкі, палітыцы дзяржаўнай манаполіі і шкоды п’янства. Вось як аўтар ацэньвае дзяржаўную палітыку “віннай манаполіі”: “былі пакасаваны у сіолах усе корчмы і заведзян так называемы “манаполь” казіонны, с цэллю штоб народ меў менш можнасці п’янстваваць, дурэць, губіць свае пажыткі, здароўя і душу” [15, с. 4]. Але дадзеныя меры выклікалі зусім адваротную рэакцыю: “народ... як толькі уніклі корчмы, стаў піць бязабразна проста на ўліцы, пры манаполях, стаў буяніць і гайдамачыць зверска, так, што часта ад таго бываюць краміналы і калецтвы” [15, с. 5]. Другая частка выдання – “казка” – верш аб жыцці і смерці п’яніцы, дзе п’янства вызначаецца як асноўная прычына занябанасці гаспадаркі, беднасці і заўчаснай смерці:

“Сяло вышла у поля Юрью падзівіцца,
А іон тыц да шынку, каб на смерць запіцца.
Чэрці ж такі ўзялі да сваіога панства!
От які канец лайдацтва і п’янства!
Паслухайце людзі маю добру раду:
Няўлягайца ў чарку, калі робіць здраду!” [15, с. 9].

Яшчэ адным накірункам культурна-асветніцкай дзейнасці стала правядзенне папачыцельствамі аб народнай цвярозасці народных чытанняў, месцамі правядзення якіх часта выступалі чайныя ці залы народных дамоў. Чытанні праводзіліся на разнастайную тэматыку, і пры гэтым антыалкагольная тэматыка не была пераважнай. Для прыкладу, з 122 чытанняў, якія былі праведзены Віцебскім павятовым камітэтам папачыцельства аб народнай цвярозасці ў 1899 годзе, 48 былі чытаннем мастацкіх твораў, 46 мелі рэлігійны змест, 25 былі прысвечаны гістарычным падзеям, 13 – біяграфіям, 7 – геаграфічным звесткам, 3 – прыродазнаўству. З мастацкай літаратуры часцей за ўсё гучалі творы Аляксандра Пушкіна, Мікалая Гоголя і Усевалада Гаршына, гістарычная тэматыка ў асноўным датычылася асобаў расійскіх імператараў і падзей расійскай гісторыі (Палтаўская бітва, Айчынная вайна 1812 г. і інш.) [16, арк. 7, 29–30].

Найбольшую цікавасць у насельніцтва выклікалі чытанні з “туманнымі карцінамі чароўнага ліхтара” (праэктара), сюды людзі прыходзілі ўсёй сям’ёй і па некалькі разоў. Аднак зразумела, што наведваліся такія чытанні не столькі з-за цікаўнасці да інфармацыі, колькі з-за відовішча саміх чароўных ліхтараў. Але ўжо ў 1909 годзе Віцебскі павятовы камітэт у сваёй справаздачы адзначаў, што правядзенне чытанняў немагчыма, з прычыны недахопу сродкаў на набыццё новых камлектаў да чароўных ліхтараў, бо да старых карцін як і да чытанняў насельніцтва згубіла ўсялякі інтарэс [17, арк. 1].

Якасць правядзення чытанняў і разнастайнасць іх тэматыкі залежыла і ад асабістых якасцяў, ўзроўня адукацыі і зацікаўленасці лектараў. У Мінску папулярнымі сярод насельніцтва былі лекцыі Мінскага таварыства дактараў па пытаннях гігіены, фізіялогіі і аховы здароўя [18, с. 3]. Ахвотна наведвалі і чытанні аграномаў на сельскагаспадарчую тэматыку. Аднак часцей за ўсё лектарамі выступалі мясцовыя настаўнікі і святары, таму тэматыка была абмежавана сферай іх кампетэнцыі. Акрамя таго, чытанні праходзілі выключна на рускай мове, што змяншала аўдыторыю. Часам інфармацыя лектара не супадала з рэальнасцямі жыцця. Так апісвае “Наша Ніва” чытанне ў вёсцы Зубава Бельскага павету Гродзенскай губерні: “Поп паказваў лятарню чарадзейную (валшэбную), дзе былі абразы з святога жыцця. Потым пачытаў кніжку аб тым, як трэба гаспадарыць па-новаму. Мужыкі паслухаўшы казалі:

дайце нам па 66 дзесяцін зямлі, дык мы ўжо патрапім гаспадарыць, беда толькі, што у нас па 2 дзесяціны ўсяго, дык тут не пагаспадарыш” [19, с. 6].

Дзеля павышэння якасці чытанняў Мінскі павятовы камітэт прапаноўваў арганізаваць плату настаўнікам за адно чытанне ў памеры 2 рублёў, аднак з-за недахопу фінансавання прапанова была перагледжана, і аплочваліся толькі тэа, чытанні, што суправаджаліся выступленнем народных хораў [20, арк. 26]. Арганізацыя народных хораў лічылася вельмі важнай складаючай здаровага вольнага часу: “стройное хорвое пение всегда привлекает много слушателей... особенно важно здесь [на тэрыторыі Беларусі – С.М.], где есть костёлы с их органами” [20, арк. 25]. У гэтай справе лідарства належала Мінскай губерні, па колькасці хораў яна займала другое месца па імперыі, саступаючы толькі Пермскай [21, с. 9]. Удзельнікі хораў выступалі падчас народных чытанняў, богаслужэнняў, урачыстых мерапрыемстваў.

Народныя дамы давалі магчымасць праявіць сябе аматарам тэатральнага мастацтва і азнаёміць з ім мясцовае насельніцтва, для пераважнай большасці якога тэатр быў не даступны, з прычыны вялікай адлегласці ці высокіх коштаў на квіткі. У Магілёўскім народным доме тэатральная труппа складалася з аматараў, якія гралі бясплатна, адзіным прафесіяналам быў рэжысёр, прафесійны актор Падбярэскі. Квіткі на спектаклі каштавалі ад 7 да 80 кап., аднак публіка ў асноўным выкупляла толькі танныя квіткі, астатнія высылаліся ў выглядзе запрашэнняў. У антракце публіку забаўляў духавы аркестр з мясцовага сіроцкага дома [3, арк. 56]. Сцэны народных дамоў з’яўляліся пляцоўкамі для выступу і гастралюючых труп. Менавіта на сцэне Дзісенскага народнага дома ў жніўні 1910 года адбылося першае на тэрыторыі сучаснай Беларусі выступленне трупы Ігната Буйніцкага: “Дзісна не помніць такога збору народу. Інтэлігенцыя і просты народ усе шчыра віталі беларусаў; магучая ідэя нацыянальнага адраджэння гарачымі праменьнямі сваімі ўсіх з’яднала, разварушыла застыгшыя сэрцы, заіскрыла выцьвяўшы ад сьпекі вочы і першае роднае слова са сцэны вітана было не адной слязай” [22].

Чайныя і народныя дамы з’яўляліся месцам правядзення ўрачыстасцей з нагоды святкавання 50-годдзя скасавання прыгоннага права (1911), 100-годдзя вайны з Напалеонам (1912), 300-годдзя дынастыі Раманавых (1913). З гэтай нагоды арганізаваліся тэматычныя чытанні і раздача памятных лісткоў і брашур. Ладзіліся тут і дабрачынныя акцыі – латарэі на карысць бедных жыхароў (Дзісенская чайная ў 1909 годзе) [23], святкаванні Нараджэння Хрыстова для навучэнцаў мясцовых школ і дзетак з маламаёмных сямей з раздачай падарункаў, выступленнямі фокуснікаў і дэманстрацыяй грамафона. Моладзь у чайных праводзіла танцавальныя вечары, запрашаючы музыкаў за свой кошт [24, арк. 3].

У Люцынскай гарадской чайнай у 1901 годзе ажыццяўлялася бясплатная раздача чаю жабракам. Мясцовымі ўладамі быў паказаны спіс з 15 самых бедных хрысціян, якія ў асенне-зімовы перыяд маглі атрымаць 2 шклянкі чаю штодня, аднак Віцебскі губернерскі камітэт не толькі не пагадзіўся ўзяць такі прыклад, але і забараніў бясплатную раздачу, каб пазбегнуць хвалеванняў [25, арк. 96]. У шэрагу чайных Віцебскай губерні (Віцебск, Рэжыца) была арганізавана бясплатная юрыдычная дапамога насельніцтву, тут давалі кансультацыі па пытаннях зямельных спрэчак, перасялення ў Сібір, прызыву ў войска [24, арк. 224адв.]. Але дадзенае практыка была асабістай ініцыятывай сяброў папачыцтва аб народнай цвярозасці і шырокага распаўсюджвання не атрымала.

Вялікія выдаткі на ўтрыманне чайных, скарачэнне дзяржаўнага фінансавання папачыцельстваў аб народнай цвярозасці прывялі да паступовай ліквідацыі народных чайных і дамоў. Ролю, якую яны гралі ў жыцці насельніцтва, можна вызначыць па наступных дакументах. Прывядзем вытрымку з ліста калежскага асэсара Івана Дуброўскага ў Віцебскі павятовы камітэт аб народнай цвярозасці з нагоды закрыцця чайнай у горадзе Сураж: “...от христианского населения заштатного города Суража имею честь почтительно просить Витебский уездный комитет... не закрывать в Сураже народной чайной, оказавшей населению пользу отрезвлением, просвещением... возможностью обогреться ... отвлечься от скуки и поучиться чему-либо доброму и полезному. Трезвое же и просвещённое население более способно и к угождению Богу, и к исправному отбытию государственных повинностей, что в общем вполне способно пополнить государственному казначейству быть может получаемый какой-либо сравнительный недобор” [26, арк. 28]. Мэтавая аўдыторыя чайных – сялянства – таксама бачыла плён у захаванні дадзеных устаноў. Сяляне Круглянскай воласці Магілёўскага павета, звяртаючыся да губернатара з нагоды закрыцця чайнай у сакавіку 1906 года, пазначалі: “...закрывать чайную, значит лишит нас духовной пищи и света и отдать в руки евреев ... снова будем искать убежища в еврейских притонах, где нас будут обдирать. Было так хорошо: зайдешь в чайную, увидишь здесь святую икону, послушаешь чтения, которые здесь проводятся и с удовольствием идешь домой” [27, арк. 17].

Такім чынам, народныя чайныя і дамы папачыцельстваў аб народнай цвярозасці павінны былі стаць цэнтрамі культурнага жыцця і адукацыі насельніцтва і садзейнічаць абмежаванню спажывання алкаголя, але гэтыя мэты не супадалі з рэчаіснасцю. Па-першае, гэтыя ўстановы павінны былі стаць фінансава-самастойнымі пры аказанні шэрагу бясплатных паслуг і нізкім узроўні жыцця мэтавай аўдыторыі. Па-другое, ігнараваліся этна-канфесійныя асаблівасці Беларусі, адукацыя і асвета насіла афіцыйна рускі характар, колькасць чытанняў і выданняў на беларускай мове была абмежавана. Па-

трэцяе, ігнаравалася прыватная ініцыятыва, а бюракратызацыя працэса прывяла да спынення дзейнасці большасці чайных. Па-чацвёртае, чайныя і народныя дамы ў асноўнай сваёй масе не маглі даць насельніцтву нічога акрамя “духоўнай ежы” і не вытрымалі канкурэнцыі з боку піцейных устаноў, дзе адпачывалі са значна меншай карысцю “і душой, і целам”.

ЛІТАРАТУРА

1. Мянчэня, С.В. Арганізацыя работы чайных на Беларусі ў 1897-1914 гг. (па матэрыялах Віцебскай і Магілёўскай губерняў) / С.В. Мянчэня // Научные труды Республиканского института высшей школы: Исторические и психолого-педагогические науки : в 2 ч. / под ред. д. ф. н., проф. В.Ф. Беркова. – Минск : РИВШ, 2014. – Ч. 1. – 370 с.
2. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 2709. Воп. 1. Спр. 87.
3. НГАБ. – Ф. 2296. Воп. 1. Спр. 5.
4. Значение чайных в борьбе с алкоголизмом. – СПб., 1903. – 21 с.
5. НГАБ. – Ф. 2555. Воп. 1. Спр. 109.
6. НГАБ. – Ф. 2709. Воп. 1. Спр. 2.
7. НГАБ. – Ф. 2555. Воп. 1. Спр. 113.
8. Двинский листок. – 1900. – 12 нояб.
9. НГАБ. – Ф. 2296. Воп. 1. Спр. 1.
10. Мянчэня, С.В. Установы Магілёўскага павятовага папачыцельства аб народнай цвярозасці (1897–1914 гг.) / С.В. Мянчэня // Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць : зб. нав. прац удзельнікаў IX Міжнар. навук. канф., Магілёў, 25–26 чэрв. 2015 г. / уклад. А.М. Бацюкоў, І.А. Пушкін. – Магілёў : МДУХ, 2015. – 539 с.
11. Отчёт о деятельности Могилёвского попечительства о народной трезвости за 1903 год. – Могилёв, 1904. – 47 с.
12. НГАБ. – Ф. 2709. Воп. 1. Спр. 82.
13. НГАБ. – Ф. 2296. Воп. 1. Спр. 8.
14. НГАБ. – Ф. 2709. Воп. 1. Спр. 61.
15. А.І. Слова аб праклятай гарэлцы і аб жыцці і смерці п’яніцы / А.І. – Пецябург, 1900. – 12 с.
16. НГАБ. – Ф. 2555. Воп. 1. Спр. 7.
17. НГАБ. – Ф. 2555. Воп. 1. Спр. 239.
18. Двинский листок. – 1901. – 25 дек.
19. Наша Ніва. – 1908. – № 3. – 1 лют.
20. НГАБ. – Ф. 132 Воп. 1. Спр. 5.
21. О роли попечительства о народной трезвости в борьбе с народным пьянством. – Петербург, 1910. – 17 с.
22. Наша Ніва. – 1910. – № 35.
23. Наша Ніва. – 1909. – № 35–36 – 3 вер.
24. НГАБ. – Ф. 2709. Воп. 1. Спр. 79.
25. НГАБ. – Ф. 2709. Воп. 1. Спр. 61.
26. НГАБ. – Ф. 2555. Воп. 1. Спр. 146.
27. НГАБ. – Ф. 2296. Воп. 1. Спр. 4.

Пасцуніў 21.04.2016

CULTURAL AND EDUCATIONAL FUNCTION OF PEOPLE'S TEA-HOUSES AND PEOPLE'S HOMES IN BELARUSIAN PROVINCES IN THE LATE XIX - EARLY XX CENTURIES

S. MENCHENJA

The article is devoted to the activities of people's tea-houses of Committee of the people's sobriety in the field of culture and folk education, which was manifested in the representation to the population access to periodicals, government regulations, and organization of healthy leisure, libraries and reading rooms, choirs, folk readings, charity events. The author notes that the goals assigned to the tea-houses were not achieved because of insufficient funding, bureaucracy, inadequate legislation, and illiteracy of population, what led to the liquidation of the most of these institutions.

Keywords: *Committee of the people's sobriety, struggle with alcoholism, tea, people houses, cultural and educational activities.*

УДК 94(474/476) ВКЛ (1569–1773): 27–789.5 (476)

САНИТАРНЫЕ ПРАКТИКИ В ИЕЗУИТСКИХ КОЛЛЕГИУМАХ ВКЛ В 1569–1773 ГОДЫ

В.Е. ЛЯВШУК

(Гродненский государственный университет имени Янки Купалы)

Раскрыта специфика культивировавшихся в иезуитских коллегииумах ВКЛ в XVI–XVIII вв. санитарных (относящихся к телесному здоровью) практик. Для этого привлечены документы орденских архивов, положения конституций (постановлений) ордена иезуитов и сведения из созданных иезуитами источников нарративного характера. Сфокусировано внимание на системообразующих принципах и элементах, знание которых позволяет правильно интерпретировать деятельность личностей в исторической перспективе, а также поведение здравоохранительных структур коллегииума в повседневных и нестандартных ситуациях.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Общество Иисуса, орден иезуитов, коллегииум, врач, инфирмарий, аптекарь, здоровье, эпидемия.

Введение. В монографиях по истории Виленской академии Михала Балиньского (1794–1864) и Юзефа Белиньского (1848–1926) приведен текст привилея короля Владислава IV Вазы, дарованного в 1641 г. Обществу Иисуса (ордену иезуитов) на открытие в академии факультетов права и медицины [1, с. 461–464; 2, с. 54]. Учитывая авторитет данного документа, можно предположить, что оба факультета действительно были организованы, как утверждает, например, в шеститомной «Гісторыі Беларусі» [3, с. 45]. Однако о том, что иезуиты Великого княжества Литовского (далее – ВКЛ) готовили врачей, нет сведений вплоть до 1763 г., когда в документах академии стал упоминаться *Collegium Medicum* [4, с. 741]. Но отсутствие врачебного дела в учебном плане иезуитских коллегииумов не означало их пассивности в формировании на землях ВКЛ культуры телесного здоровья (лат. *sanitas*). Упомянутые в труде В.П. Грицкевича (1933–2013) [5] факты предполагают обратное и побуждают внимательно рассмотреть их санитарные практики.

Социокультурная специфика иезуитского коллегииума

Члены Общества Иисуса были монашествующими клириками, а не монахами в строгом смысле этого слова. Поэтому место своего пребывания и служения они называли не «монастырем» (лат. *monasterium*), а «домом» (лат. *domus*). Типичные для иезуитов орденские дома – коллегииумы, учрежденные в 1569 г. в Вильне и в 1580 г. в Полоцке, стали первыми узлами абсолютно новой для ВКЛ сетевой социальной инфраструктуры [6].

Инфраструктурно коллегииум представлял собой комплекс зданий в центре города в составе школы, храма, клаузуры (лат. *clausura* – закрытое для посторонних общежитие монашествующих, отсюда пол. *klasztor*), бурсы для музыкантов капеллы, жилищ для челяди и хозяйственных построек.

Коллегииум являлся самоуправляемым иерархически сложным объединением двух групп мужчин. В документах ордена они именовались «наши» и «экстерны». «Наши» были представлены общиной монашествующих священников (лат. *patres* – отцы) и не посвященных в сан братьев-коадьюторов (лат. *coadiutor temporalis* – помощник в повседневном быту). На вершине жестко закрепленной иерархии находились отцы-профессы (священники, принесшие монашеские обеты в специальной форме – профессии); ниже – их помощники отцы-коадьюторы (лат. *coadiutor spiritualis* – помощник в духовном); еще ниже – будущие священники, именуемые схоластиками; и затем – братья-коадьюторы. Иезуиты-отцы владели латынью в совершенстве, схоластики – в ней совершенствовались. Братья занимались физическим трудом и, если умели читать, то лишь на родном языке. Внизу иерархии находилась «фамилия» коллегииума – полностью неграмотные челядь и подданные крестьяне. Под «экстернами» подразумевались учащиеся коллегииума, проживавшие в городе на квартирах-станциях, ежедневно приходящие на занятия в школу. Полнотой власти над «нашими» и номинально над «экстернами» обладал отец-ректор коллегииума [7, с. 57–67].

С точки зрения исторической культурологии основной деятельностью в стенах коллегииума являлось культивирование риторических практик на латинском языке, знание которого в Европе того времени передавалось от мужчины к мужчине, в стенах коллегииума – от «наших» к «экстернам».

Канонические ограничения санитарных практик духовенства

В 1139 г. IX канон II Латеранского собора запретил монахам и регулярным каноникам (монашествующим священникам при епископской кафедре) изучать светское право и медицину. В комментарии к запрету сказано буквально: «Пункт 1. Дошло до нашего сведения, что распространился плохой и превратный обычай, а именно, что монахи и регулярные каноники, приняв хабит и принеся профессию (лат. *post susceptum habitum et professionem factam*), пренебрегая указаниями уставов святых наставников Бенедикта и Августина, приступают к изучению светского права и медицины в надежде на материальную прибыль. [...] Пункт 3. Кроме то-

го, есть и те, кто, пренебрегая обязанностью заботиться о душах и совсем не обращая внимания на цель своего положения, обещают здоровье взамен за проклятые деньги и учиняют себя лекарями людских тел. А поскольку бесстыдное око свидетельствует о бесстыдности сердца, благочестие не должно заниматься такими вещами, о которых стыдится говорить учтивость...» [8, с. 147–148].

Для благочестия тех, кто обещал Богу стремиться к нестяжанию, вредность стремления к материальной прибыли очевидна. Пассаж же о «бесстыдном оке» необходимо пояснить. В каноне речь шла не о всех духовных лицах, а только о тех, кто решил изучать медицину, «приняв хабит и принеся профессию». Хабит – это одеяние, в которое монашествующие облачались после послушничества, соответствующих испытаний и принесения профессии – обетов послушания, нестяжания и целомудрия в особой торжественной форме, делавшей эти обеты вечными и неотвратимыми. Професс должен был посвятить себя духовными практиками, избегая физики бренного мира. В то же время, хотя в XII в. физический контакт с телом больного был уделом не врача, а цирюльника, врач, тем не менее, не мог обойтись без визуального контакта с телом больного и его выделениями. Отсюда вытекала противоестественность врачебной деятельности для человека, давшего перед Богом обет целомудрия и упражнявшегося в усмирении органов чувств, а особенно, глаз.

Для секулярного духовенства также существовали ограничения, но лишь на медицинские практики, связанные с манипуляциями с телом больного. В постановлении IV Латеранского собора (1215 г.) «О запрете духовным лицам выносить приговоры смертной казни и поединка» указано: «Кроме того, ни субдиакон, ни диакон, ни священник не могут заниматься ремеслом хирургии, которое разрешает прижигания и ампутации» [8, с. 257]. Прижигания ран и ампутации конечностей по логике Собора были «искажением» тела и «расчленением», в то время как духовенство, подражая Христу, должно было заниматься тем же, чем и Он – «заглаживанием» и «исцелением».

Постановления Соборов строго соблюдались вплоть до наступления эпохи Просвещения. Поэтому мотивом получения в 1641 г. привилегия на открытие медицинского факультета в Виленской академии было не столько желание иезуитов начать подготовку врачей, сколько стремление закрыть вход в эту образовательную нишу конкурирующему с иезуитами ордену пиаров, в составе которого (на момент его прибытия в Речь Посполитую в 1642 г.) была большая доля светских преподавателей.

Телесное здоровье в социокультурных реалиях ВКЛ XVI–XVIII в.

В XVI–XVIII вв. различные сословия ВКЛ вели разный образ жизни и, соответственно, болели разными болезнями. Исследователь повседневности барокко Збигнев Кухович (Kuchowicz, 1927–1991) показал, что уделом низших сословий, в основном, были травмы, пищевые отравления и связанные с низким уровнем санитарии болезни «грязных рук», а высшие сословия – магнаты, высшее духовенство, городской патрициат и зажиточная шляхта – чаще страдали болезнями сердечно-сосудистой системы, диабетом, подагрой, геморроем. Последние две болезни вообще не встречались в книгах-лечебниках для простого люда [9, с. 78–105]. Все вопросы телесного здоровья находились в компетенции медицинской триады «ученый врач (доктор) – умелый хирург (цирюльник) – запасливый аптекарь».

К моменту прибытия в ВКЛ иезуитов услуги врачей с академическим медицинским образованием пользовались спросом только в узком кругу «образованных» больных из высших сословий. Примечательно, что доверие таких больных к врачу зависело от идеальности латыни врача, а стиль латыни на рецепте косвенно служил доказательством действенности лекарства [10, с. 96]. Квалификация иностранного врача проверялась не по диплому, а на диспуте с местными врачами в присутствии заинтересованных пациентов. Известно, что медик-новатор Парацельс (Paracelsus, 1493–1541) в поисках места побывал между 1520 и 1525 гг. в Вильне, не выдержал подобного риторического испытания и был «с триумфом изгнан из Польши, Пруссии и ВКЛ» [5, с. 104].

Остальное население лечили приходские священники и благочестивые матроны, а также брадобреи, палачи, сельские повитухи и знахари. Первые, прочитав одну-две редкие в то время книги, давали медицинские советы бесплатно из милосердия; вторые, будучи неграмотными, брили бороды, пускали кровь, вправляли вывихи и составляли переломы, принимали детей, чистили уши и ставили клизмы за доступную плату [11, с. 9–11].

В XVII в. из числа «брадобреев» выделились цирюльники-хирурги и объединились в цехи с печатями и уставами. В Бресте это произошло до 1629 г., Минске – в 1635 г., Полоцке – в 1642 г., Гродно – в 1649 г. [12, с. 75–77]. Часть из них занялась попутно торговлей лекарственными растениями, прянощами, маслами, вином и стала именоваться по латыни *apothecarius et aromatarius*. В XVII в. аптеки были похожи на лавки колониальных товаров, а аптекари в связи со спецификой рыночной ниши становились зажиточными и занимали ведущие позиции в магистратах. По подсчетам В.П. Грицкевича, в XVII–XVIII вв. на белорусских землях действовало более 40 аптек, в таких же городах, как Гродно и Пинск, – не менее двух аптек, не считая монастырских [5, с. 64–68].

Цеховая практика ученичества вела к накоплению и трансляции прикладных знаний медицинского характера. Но у иезуитов в автономной системе инфирмерий (лат. *infirmus* – больной) и аптек при коллегиях обмен знаниями был свободным, а лекарства (в том числе *pulvis iesuiticus* – порошок из коры

хинного дерева из американских иезуитских миссий) часто отпускались бесплатно. Это регулярно порождало конфликты с цехами аптекарей и цирюльников.

Аптеки с развитой лабораторной базой появились в ВКЛ только к середине XVIII в., когда ментальная картина медицинской реальности стала меняться под влиянием перемен в научной парадигме. Модифицированное Лейбницем картезианство вытеснило галенизм, в результате чего врачи перестали лечить человека в целом, а сосредоточились на лечении его болезней [13, с. 82–87].

Коллегиум и здоровый образ жизни

В составленных Игнатием Лойолой (1491–1556) «Конституциях Общества Иисуса» (далее – Конституции) безобразная наружность, инвалидность или болезнь (особенно головные боли и отсутствие здравости суждений) были названы хотя и второстепенными, но препятствиями к принятию в орден [14, с. 94]. Это относилось как к будущим священникам, так и к братьям. Предпочтение отдавалось физически здоровым и благообразным кандидатам. В новициате они два года осваивали трудовые, пищевые, гигиенические практики, пропитанные игнатианской духовностью и аскетизмом.

Типовой внутренний распорядок для орденских домов ВКЛ (лат. *ordo domiesticus*) был подробно описан в 1604 г. в документе «Общие обычаи Литовской провинции» (лат. *Consuetudines Communes Provinciae Lituaniae Societatis Jesu*) [15, с. 7–32]. Из него известно, что в коллегиумах практиковалось трехразовое питание и непрерывность ночного сна. Меню завтраков, обедов и ужинов было детализировано для каждого дня недели и отдельно для праздничных дней литургического года. В рационе были широко представлены мясо, рыба, птица, овощи, фрукты, ягоды и вина в качестве напитков [15, с. 9–15]. Но в реальности на столе в рефектории присутствовали лишь продукты, доступные в данный момент в данном месте. В случае неурожая, стихийных и военных бедствий коллегиум мог сверх нормы поστиться. Недостаток продуктов также мог случиться из-за нерасторопности администратора имений или кладовщика, не сохранившего урожай. Поэтому коадьюторы с талантом эконома фольварка, огородника, повара, закупщика, кладовщика оставались на одном месте десятилетиями, в то время как остальные иезуиты постоянно подвергались ротации.

В пищевых практиках иезуиты ориентировались на «Правила по наведению порядка в питании», помещенные И. Лойолой в конце третьей недели его «Духовных упражнений» [16, с. 138–140]. Процесс питания служил упражнению в борьбе с искушениями и воспитывал умеренность в еде. Прием телесной пищи сопровождался приемом пищи духовной в форме громкого чтения текстов аскетического содержания или фрагментов орденских Конституций и должностных инструкций. Активно практиковался пост, который мог быть начат по личной инициативе или наложен настоятелем как покаяние. Кающийся принимал пищу за особым маленьким столом [17, с. 160].

Покаянному умерщвлению тела служили также власяница, вериги и самобичевание (дисциплинирование). Последнее совершалось публично (в рефектории) тонким кожаным ремешком на короткой ручке – дисциплиной (старопол. *dyscyplina*). Но ни одну из этих практик нельзя было начинать самостоятельно. Требовалось посоветоваться с исповедником и известить своего непосредственного настоятеля, чтобы в аскетизме не перебрать меру, не нанести непоправимого ущерба здоровью и не потратить на усмирение тела время, необходимое для несения духовной помощи ближним [14, с. 201].

В связи с отсутствием необходимости собираться в хор на Литургию часов распорядок дня иезуитского коллегиума отличался от распорядка монастырей других орденов. Коллегиум ночью спал непрерывно 6–8 часов в зависимости от времени года. В «Правилах Общества Иисуса» упомянуты две должности режимного характера: побудчик [17, с. 168–171] и навещающий келью ночью [17, с. 171–172]. Брат, навещающий келью ночью, следил за одновременностью отбоя и гашением огня. А побудчик контролировал одновременность подъема и выявлял возможных больных, а еще и тех, кто лежал в постели нескромно (*sic!*). В двух последних случаях автоматически следовал доклад настоятелю.

Требование соблюдения чистоты и опрятности содержалось в большинстве инструкций для коадьюторов. Закристиан должен был следить за чистотой литургической утвари и белья в храме. Ему предписывалось: «п. 24. Пусть досмотрит, чтобы костел был чист, дважды в неделю подметен, а по мере надобности, и чаще, особенно в вигилии торжественных праздников. Также собак из костела пусть выгоняет» [17, с. 132]. В зоне ответственности инфирмария (смотрителя больных) находились вопросы чистоты изолятора-инфирмерии и всех применяемых при лечении предметов, а особую тщательность ему полагалось проявлять при поддержании в чистоте и обособленности посуды больных [17, с. 134–135]. Привратнику полагалось следить за тишиной и чистотой у «фурты» (т. е. в вестибюле) коллегиума [17, с. 147]. К фурте приходили за подаванием нищие, поэтому соблюдение привратником чистоты и порядка, особенно при раздаче милостыни, служило санитарным кордоном коллегиума. Диспенсатор (кладовщик, келарь) должен был содержать продуктовые кладовые в чистоте, а сами продукты – свежими и неиспорченными [17, с. 156–158]. Кредентиарию (смотрителю трапезной) предписывалось: «Пусть старается, чтобы трапезная и все находящиеся в ней предметы были наичистейшими. Пусть проследит, чтобы не убывало ни воды для рук умывания, ни ручников для вытирания. А ручники (что должны сменять-

ся не реже двух раз в неделю) пусть будут приготовлены отдельно священникам и всем остальным. Ска-терти пусть чистыми положит раз в неделю, а салфетки, что каждому отдельно служить должны – дважды чаще. И все белые платки должен принимать и отдавать под счет. Пусть обеспечит, чтобы в трапезной не было недостатка в посуде и в иных приборах, и все было наичистейшим» [17, с. 158–161]. Брату-повару запрещалось касаться руками приготовленной пищи, а только ножом, вилками и ложками и «во всем, что его должности надлежит, опрятность соблюдать и постараться, чтобы другие ее соблюдали» [17, с. 165].

За чистотой и сохранностью всей одежды (нижней, верхней, летней и зимней из меха и шерсти) следил брат-вестиарий (лат. *vestiarius* – смотритель платья). В его обязанности входила смена постельного белья по воскресеньям дважды в месяц летом и каждую третью неделю зимой. Каждую субботу вечером вестиарий должен был раздавать чистое нижнее белье, а наутро забирать грязное для прача в стирку [17, с. 152–153]. Отсюда можно судить, что столь же часто совершались банные процедуры. Обязанности прача (форма мужского рода от «прачка» – *В. Л.*), как правило, исполнял брат-коадьютор, ибо, во-первых, орден иезуитов никогда не имел женской ветви и отличался строгостью правил контактов со слабым полом, а во-вторых, «Конституции» рекомендовали не производить стирку белья, а также стрижку волос и т.п. вне стен орденского дома [17, с. 129].

Большой в стенах коллегиума и уход за ним

Изолирующие от мирских искушений ограды монастырей должны были укрывать их обитателей также и от болезней. Но в коллегиум ежедневно приходили на занятия живущие в городе студенты-экстерны, приносившие болезни горожан. Поэтому 303-й пункт «Конституций» предусматривал, что «в [орденском] доме должен быть некто, кто бы заботился о хорошем состоянии здоровья: как о его сохранении у здоровых (особенно у тех, кто слабее из-за возраста или по другому поводу), так и о его восстановлении у больных. К нему должны обращаться плохо себя чувствующие, чтобы можно было применить соответствующие средства по требованию милосердия» [14, с. 128].

В милосердии различались два аспекта: милосердие по отношению к душе и милосердие по отношению к телу. По «Конституциям» телесное имело меньшую важность: «п. 650. Пусть также отдадутся поступкам милосердия по отношению к телу в той степени, в какой на то позволяют физические силы и духовные дела, являющиеся более важными. И так, например, посредством несения помощи больным, особенно путем проводывания их в госпитале и посылания к ним кого-либо для ухода...» [14, с. 223].

Поступки милосердия по отношению к телу были уделом братьев-коадьюторов, так как тело бrenно, а они вступали в орден быть помощниками в бrenном. Иезуиты-отцы занимались «вещами» духовного порядка. Из кратких каталогов [18] известно, что вопросами здравоохранения в коллегиуме ведали двое – отец-префект здоровья (лат. *praefectus sanitatis*) и брат-инfirmарий. Обязанности префекта здоровья обычно исполнял отец-министр (помощник ректора по экономике), так как они были связаны с оплатой лекарств и визитов городского врача. Выполнением назначений врача и непосредственным уходом за больными занимался брат-инfirmарий. Если в городе было несколько врачей, то отец-министр после обсуждения с ректором должен был выбрать одного из них и обращаться к нему постоянно.

Отношения коллегиума со своими врачами были близкими. В хронике-диаруше Виленского коллегиума часто упоминалось присутствие врача на трапезе (лат. *in prandio erat exelens doctor medicinae*), иногда с указанием конкретной фамилии [19, с. 57]. Симпатия между иезуитами и врачами была взаимной, свидетельством чему являются факты завещания последними своих медицинских книг библиотекам коллегиумов [20, с. 75–76]. Ближайший к ВКЛ медицинский факультет находился в протестантском Кенигсберге, где была миссия Литовской провинции в составе двух, как правило, интеллектуально выдающихся иезуитов. На их счету ряд обращений в католицизм местных медиков, которые, впрочем, нельзя считать безупречно бескорыстными актами. Обратившегося в католицизм доктора медицины Иоганна Бехмена (*Behmen*) иезуиты устроили придворным врачом королевы Элеоноры Габсбург вдовы Михала Корибута Вишневецкого [21, с. 1455]. Профессора кафедры медицины Христиана Лепнера (*Lepner*), открыто перешедшего в 1696 г. в католицизм и лишённого кафедры и врачебной практики в Пруссии, иезуиты продвинули на место городского санитарного врача (старопол. – *fizyk miejski*) в вармийском Браневе [21, с. 1456]. По утверждению Л. Пехника, предпочтение врачей из Кенигсберга связано было с тем, что часто infirmариями и аптекарями в коллегиумах были немецкоговорящие уроженцы Вармии и Пруссии, изучавшие медицину до вступления в орден [19, с. 57].

При выявлении в коллегиуме болезни срабатывала система защиты, прописанная в орденских документах. Самую активную роль в ней играл infirmарий, а пассивную – заболевший. «Конституции» в пункте 304 указывали: «Необходимо иметь большое печение о больных. Как только infirmарию будет сообщено о чьей-либо болезни, а он признает ее серьезной, пусть сообщит об этом настоятелю и необходимо вызвать врача. [...] В меру возможности необходимо исполнить прописанное врачом, как по отношению к способу питания, так и к приему лекарств. В этом пусть больной ни о чем не заботится, а о том

печется, чтобы упражняться в терпении и послушании, оставив об остальном старание настоятелю и его помощникам, посредством которых им управляет Божие Провидение» [14, с. 128].

Инfirmарий, как правило, не выполнял иных обязанностей, кроме прямых. Инfirmерия представляла собой большую специальным образом оборудованную комнату для ухода за больными. При наличии отдельного помещения для хранения и приготовления лекарств и соответствующей подготовки у инfirmария, он мог быть также аптекарем. В XVIII в. в крупных коллегиумах инfirmарием и аптекарем были разные лица, и первый помогал второму. Инструкция инfirmарию состояла из 16 пунктов [17, с. 131–141]. Как и все остальные инструкции, она заучивалась наизусть и не менее одного раза в месяц артикулировалась *ad mensam* (т. есть при столе во время трапезы). Первый пункт инструкции повторял положения 304-го пункта «Конституций»: «1. Пусть печется о больных. Коль скоро о немощи чьей-либо узнает и поймет необходимым, пусть Настоятелю здоровья и Старшему скажет» [17, с. 131].

Таким образом, главной обязанностью инfirmария было своевременное выявление больного, классификация тяжести и заразности болезни, а затем уведомление отца-министра для принятия дальнейших мер и получения разрешения на сопровождение больного в больницу. Последнее важно, потому что 650-й пункт «Конституций» по поводу поступков милосердия указывал: «А вот о том, сколько необходимо приложить к этому служению усилий, должно решить благоразумие настоятеля, который будет постоянно ставить пред очами большее служение Богу и общее благо» [14, с. 223]. В случае заразности болезни настоятель принимал решение о карантине. После этого инfirmарий оставался с больным один на один и должен был быть готов к летальному исходу как больного, так и к собственному. Поэтому он исповедовался, причащался и затем непрерывно сопровождал больного на пути к смерти или выздоровлению.

Следующим шагом было взаимодействие инfirmария и врача: «2. Когда же кто-либо занеможет, то [инfirmарий] у Старшего пусть выяснит, должен ли срочно звать Врача (который обычно один должен быть), или же, если болезнь тяжелая или при неких иных приключениях, Старший предпочтет иного Врача позвать. И всякий раз при проведывании больных Врачом пусть сам при нем будет» [17, с. 133]. Присутствие инfirmария во время визита врача было обязательным, поскольку врачи в описываемое время не касались больного руками, и все манипуляции с его телом при осмотре производил инfirmарий.

После получения назначений врача инfirmарию предписывалось:

«3. Пусть старается, чтобы все, что больному должно быть подано, было и вовремя куплено, и было хорошим [качественным], и хорошо приготовлено.

4. Пусть старается, чтобы кельи больных были опрятны, а постели красиво посланы. И пусть лежачих больных зелеными веточками и иными подобными вещами порадует.

5. Пусть старается больного тешить и радовать не только одобренными врачом вещами, но и духовными и веселыми словами. И пусть имеет книги, чтение которых может и освежить больных, и в духе подкрепить.

6. Пусть выяснит у Старшего, кого из Наших должен позвать навещать и освежать больных. Пусть остерегается, чтобы, желая угодить больным, не учинить чего такого, что бы им повредить могло» [17, с. 133–135].

Перечисленные пункты прямо отсылают к опыту переживания болезни и неподвижности, полученному И. Лойолой и изложенному в надиктованной им книге автобиографического характера «Рассказ паломника о своей жизни» [22].

Во время многомесячной неподвижности у Лойолы было две книги: «Жизнь Христа» Рудольфа Саксонского (ум. 1377 г.) и сборник житий святых «Золотая легенда» Якова Ворагинского (ум. 1298 г.). В иезуитских инfirmериях ВКЛ выбор аскетической литературы был шире. На книжной полке постоянно находились иллюстрированные «Рассказ паломника...» и «Жизнь Христа» (выдержавшая 400 изданий), а «Золотую легенду» заменяли «Жития святых» авторства Петра Скарги (1536–1612) [20, с. 76]. Иллюстрации были обязательны, так как большинство братьев-коадьюторов не умели читать.

Если предыдущие три пункта инструкции поучали инfirmария, как поддерживать дух больного, то следующие пять пунктов относились к заботе о его теле при помощи процедур и лекарств. Для этого инfirmарий:

«7. Должен иметь у себя лекарские средства и все необходимое больным (разве что в доме есть аптекарь), их содержать в надлежащем месте и часто осматривать, чтобы хранились неиспорченными. Пусть по поучению Старшего обеспечит, чтобы при надобности со временем вновь их использовать.

8. Пусть совсем ничего не пропускает и не отменяет из назначенного врачом. Также, записав все, что Врач назначил, пусть соблюдает установленное время, в которое обед, ужин, сироп и другие лекарства должен подать.

9. Пусть следит, кто в какой день начал болеть, и в который час жар больного спадает и уходит, чтобы рассказать Врачу и Старшему и вовремя приготовить еду.

10. Если болезнь заразна, то тогда посуда должна быть отделена, чтобы другим не навредить.

11. Пусть не допустит, чтобы прибывающие в силах встали с постели ранее, нежели врач позволит. И постарается, чтобы им давалось назначенное Врачом до тех пор, пока Старший не сочтет достаточным» [17, с. 135–137].

Отдельный пункт инструкции содержит характерное для игнатианской духовности рациональное ограничение усердия в несении помощи больному. Дело в том, что в соответствии с евангельским обещанием о наследовании Царства Небесного теми, кто навещает больного и ухаживает за ним, ибо в нем видит страдающего Христа (Евангелие от Матвея, 25: 34–46) [23, с. 1538–1539], инfirmарий в своих трудах постоянно находился рядом со входом на Небо. И для него путь туда был самым прямым и коротким. Этот аргумент был имплицитно выражен Войцехом Вийюк-Кояловичем (1609–1677) в сборник поучительных примеров жизни и назидательной смерти коадьюторов Общества Иисуса [24]. Однако краткость пути на Небо через инfirmарское служение могла манить попасть туда безвременно. Поэтому инструкция инfirmарию приказывала: «12. Терпеливо и с милосердием сам и товарищи его пусть сносят неприятности и трудности, что в служении больным обычно приключаются. Притом усердно должен стараться, чтобы в нужных услугах больным недостатка не было, а лишнее недосыпание, непомерные труды или заразность болезни ни его, ни его товарищей здоровью не навредили» [17, с. 137–138].

Еще три пункта описывали последовательность действий инfirmария по организации «доброй смерти» в случае близости смертельного исхода болезни:

«13. Когда тяжесть болезни того требует, должен дать знать Старшему, чтобы больной, прежде чем разум его покинет, все Таинства принял. Если же больной болеет не внезапно, а долго, то пусть тогда следит, чтоб еженедельно, по обычаю Общества, принимал Святые Дары, чтоб такой пользы духовной и утешения не утрачивал, разве что, по мнению Старшего, была бы тому препятствующая причина.

14. Когда кто тяжело хворает, пусть даст знать Старшему, чтобы тот всем домашним приказал особенными молитвами больного спасать, и тем скорее, чем к смерти ближе оно видит. И чтоб при умирающем как можно больше было Наших, придающих ему сердца и помогающих теми способами, что этому часу положены. А скоро умрет, пусть даст знать закристиану.

15. Пусть обеспечит, чтобы тела умерших к похоронам обычаем их страны были приготовлены и двадцать четыре часа надлежаще сохранялись, за исключением того, если бы из-за зловония Старшему показалось ненужным так долго ждать» [17, с. 138–141].

Двадцать четыре часа требовалось для проявления трупного разложения, чтобы не похоронить измученного болезнью собрата живым. Похороны в ордене было принято совершать «по местному обычаю». «Общие обычаи» содержат только указания, во что одеть умерших согласно их статусу в ордене и кому сообщить о смерти [15, с. 30–31], а также перечень уместных в данном случае молитв и богослужений [15, с. 39–41]. Как правило, иезуиты хоронили «наших» в специальной крипте под главным алтарем собственного костела в простых гробах-ящиках из некрашенных досок с указанием имени и фамилии. В исключительных случаях, если покойный иезуит происходил из магнатского рода и до вступления в орден занимал высокий государственный пост, а его семья требовала устроить положенный по светскому рангу покойного ритуал похорон, то тело умершего могло быть забальзамировано и помещено в богатый гроб с сарматским торцевым портретом. Но по окончании помпезных погребальных актов тело возвращалось в обычный гроб и хоронилось с пристойной монашескому нестяжанию и смирению скромностью.

Заключительный пункт инструкции инfirmарию гласил: «16. Настоятеля здоровья пусть слушает во всем, что ему по должности надлежит. А если такового настоятеля над ним нет, то пусть сам его обязанности исполняет» [17, с. 141]. Инfirmарий оказывался сам себе настоятелем в случае эпидемии.

Коллегиум во время эпидемии

На землях ВКЛ форму эпидемий принимали чума, тиф, дизентерия, оспа, малярия, дифтерия, корь, грипп и другие болезни. В XVI в. эпидемии случались чаще, чем раз в четыре года [24, с. 13]. Апогей пришелся на середину XVII в., отмеченную войнами с казаками, московскими и шведскими войсками. Новая волна эпидемий началась после 1701 г. и достигла кульминации в 1708–1711 гг. После 1720 г. частота, видовое разнообразие и территориальный охват эпидемий постепенно уменьшались, хотя сильные вспышки наблюдались в 1727, 1737 и 1770 гг. [9, с. 79].

С началом эпидемий богатые горожане вместе с духовенством бежали в сельскую местность. Менее богатые закрывались в стенах своих подворий. В городе вводился карантин, и полностью разрушались социальные связи. Иезуиты, прибыв в Вильно, сразу же продемонстрировали иную модель поведения. Осенью 1571 г. с началом эпидемии студенты коллегиума были распущены по домам, а иезуиты отправились в город облегчать телесные и духовные страдания вильнян. Пятеро из них отдало жизнь во время служения зараженным [4, с. 148]. В 1589–1591 гг. очередная эпидемия, принесенная из Гданьска в Пруссию, а затем в Вильно, вновь заставила распустить студентов, а новициат и профессуру укрыть в загородных домах академии. Оставленные «на служение зараженным» отцы-иезуиты вышли в город и готовили к смерти умирающих. Кoadьюторы готовили еду и ежедневно раздавали ее голодным и больным у четырех входов в академию. В течение полутора лет жертвами этих трудов стали 12 иезуитов, среди которых знаменитый теолог испанец Антонио Ариас (Arias, 1546–1591) [26, с. 156–158]. На исходе сил иезуиты активизировали парализованный эпидемией магистрат, потребовав помощи в опеке над больными. Одновременно они основали Братство Милосердия при каплице Божьего Тела, а при нем –

шпиталь и «благочестивый банк», кредитующий под залог без «лихвы» (т.е. процентов). Под руководством иезуитов члены братства для недопущения распространения заразы собирали и по-христиански хоронили уличные трупы, тушили пожары и охраняли выморочное жилье от грабежей.

Такая модель поведения внедрялась в сознание иезуитов задолго до наступления чрезвычайных ситуаций. В 1673 г. В. Вийюк-Коялович издал «Краткую памятку о братьях-коадьюторах, благочестиво умерших» [24] для ежедневного чтения *ad mensam* в течение года. В нее вошли поучительные примеры поведения коадьюторов, отобранные из орденских новостных циркуляров. Большинство из них относится к заграничным коллегиумам, но, будучи предназначены братьям Литовской провинции, они релевантны для понимания мотивации поступков иезуитов на землях ВКЛ. Число примеров, связанных с уходом за больными, составляет от одной четвертой до одной трети в общем числе примеров за месяц в зависимости от поры года. Летом их меньше, зимой больше. Например, в чтение на 5 января В. Вийюк-Коялович включил следующие три сюжета о поведении коадьюторов в момент эпидемий:

«1. Клавдий Квисотус (Kuisotus), когда захворал зараженный в деревне моровым поветрием ксендз-прокуратор Парижского коллегиума, усиленно налегал и старался, дабы его назначили на служение к больному. Несколько братьев помогали этого у настоятелей. Но услугу поручили Клавдию, из-за распознанной его невинности и особого в порученных ему занятиях усердия. Ксендз-прокуратор недолго болел и умер, а заразившийся от него Клавдий смертью вызван на небо за оплатой за краткое услужение, но великую отвагу.

2. Петр Фаир (Faур) в том же году, будучи с ксендзом Петром а Рю (а Rue) в Ниверне на услугах зараженным, сперва боялся такой же смерти. Но когда услышал, как кс. Петр перед своей смертью в разговоре с другим священником сильно тешился, что дождался того, о чем усиленно Господа Бога просил (а именно, что он в ордене *Societatis Jesu* умирает), то на великую отвагу решился. Через пятнадцать дней после смерти кс. Петра, обнаружив на себе моровую язву, как за особенный дар Господа Бога поблагодарил. А потом, проведя два дня в непрестанной молитве, в испытании и очищении совести, с большим упованием душу Господу Богу отдал.

3. Матвей же Скултет (Skultet) и Эрнест Крековойк (Krekowoyк), братья, ангельской, право, жизнью отмеченные (так в Истории Общества их прославляют), хотя и не на служении зараженным поветрием, [случившемся] в том же году в Брюне, но с огромной надеждой на спасение с этого света сошли. Ксендз-министр этого коллегиума Ленарт Рорцелли, умирая, обоим предупредил, что после него вскоре их очередь должна наступить. После чего, по совету и с помощью ксендза-ректора, в оставшиеся дни, пребывая в здравии, а затем и в болезни, разными способами к смерти подготовившись, весело за пророчком своим в иной мир пошли» [24, с. 8–9].

В приведенных выше сюжетах нет нагнетания страха перед эпидемией, наоборот, прослеживается мотив рассматривать эпидемию как шанс благочестивой смерти с последующей наградой в Небе. В первом сюжете брат Клавдий вызвался добровольцем на опасную службу и был допущен к ней настоятелями после проверки того, достоин ли он чести ухаживать за зараженным больным. За отвагу ему надлежала мгновенная награда. Во втором сюжете брат Петр вначале был малодушен, но поборол себя. Однако для получения в награду вечной жизни ему пришлось дополнительно готовиться. В третьем сюжете оба брата не участвовали в служении больным, но поверили умирающему священнику и не стали прятаться от болезни, а, посоветовавшись с настоятелем, подготовились к болезни и последующей «доброй» смерти.

В. Вийюк-Коялович проводит аналогию между эпидемией и штурмом крепостных стен врагами, а поведение сопровождающих священников братьев приравнивает к поведению оруженосцев. Например, в тексте для чтения в день 6 января: «Варфоломей Рафаль (Rafal), когда в Меушипонте (Meuszponcie) моровое поветрие из города в коллегиум *Societatis Jesu* прорвалось (sic!) и из тех, кто там был, тринадцать убило, то, хотя имел [он] от ксендза-провинциала разрешение схорониться в какой-нибудь здоровый край, предпочел в коллегиуме остаться. Отдавал здоровье братскому милосердию, чтобы служить тамошнему министру ксендзу Петру Титану, уже зараженному. После смерти которого через два дня умер сам» [24, с. 9]. Коллегиум также аналогичен ковчегу, из которого в город высаживаются ксендзы-«спасатели» в сопровождении братьев: «Гоноратус Оливерийус и Стефан Аугериус в Бурдигали (Burdygali), приданные в товарищи священникам, высаженным (sic!) для служения ближним во время поветрия, трудами не изможденные, боязнь неустрашенные, дома обходя и больных по мере возможности спасая, здоровье свое в служении этом положили» [24, с. 9].

Самоотверженность иезуитов ВКЛ во время эпидемий не отличалась от демонстрируемой их заграничными товарищами. Показательно, что В. Вийюк-Коялович нигде не упоминает о возможности у иезуита-священника уклониться от несения духовного утешения зараженным. Братья выполняют роль верных помощников. В итоге оба находятся в списке благочестиво умерших на службе зараженным. Когда в 1625 г. эпидемия пришла в Полоцк, то, неся помощь полочанам, отдали жизни отцы Станислав Кнапский (ок. 1570–1625) и Николай Бенедикти (Benedicti, 1587–1625), братья Шимон Валентинович (Walentynowicz, 1590–1625) и Ян Янчулевич (Janczulewicz, 1585–1625), а также опытный в аптекарском

ремесле инfirmарий Ян Гоффен (Hoffen, 1579–1625) [27]. В 1625 г. в фольварках Полоцкого коллегиума нашли убежище 14 иезуитов, изгнанных шведами из Дерпта. В том же году они умерли от заразы и физического истощения [28, с. 584]. Четверть века спустя в Полоцке «на служении зараженным» умер инfirmарий, брат Шимон Розейстен (Roseisthen, 1598–1656). В середине XVIII в. в Полоцке вновь на алтарь милосердия положили жизнь инfirmарии: в 1753 г. – брат Бенедикт Лор (Lohr, 1714–1753) [29, с. 151], в 1755 г. – брат Якуб Эльснер (Elsner, 1715–1755) [30], в 1761 г. – брат Андрей Фасский (Fasski, 1732–1761) [4, с. 152].

В 1652 г. эпидемия вспыхнула в Пинске, но пощадила иезуитов, даже тех, кто был направлен на служение зараженным [20, с. 1368]. Иначе было в Кенигсберге летом 1653 г. С началом морового поветрия зажиточные горожане, в том числе и министры лютеранских соборов, покинули город. В это время в Кенигсберге на миссии находились двое отцов-иезуитов. Один из них, Ян Кун (Kuhn, ок. 1616–1653), днем и ночью навещая умирающих со Святыми Дарами, через несколько недель заразился и умер. Эпидемия вернулась через год. В городе из священников остались напарник Я. Куна Ян Юхневич (Juchniewicz, 1617–1687) и новоприбывший Михал Радау (Radau, 1616–1687). Они поставили на кладбище при храме палатки «заразного шпиталя» и тут же хоронили умерших [20, с. 1448–1449]. Зараза их пощадила. Впоследствии оба занимали ректорские посты: Юхневич – в коллегиумах в Кроже, Гродно и Варшаве, а Радау – в Бранево и Вильно (новициат). М. Радау написал популярный в Европе учебник риторики, а жизнь и служение окончил в Несвиже [4, с. 558].

Даты рождения и смерти упомянутых выше иезуитов говорят о зрелости возраста в момент их выезда («высадки») в город для служения зараженным. Орденскую молодежь настоятели берегли и с первыми признаками эпидемии рассредоточивали в сельской местности, где у каждого коллегиума была для этого специальная «вилла». У Виленского новициата «вилла» располагалась в Кундине в нескольких верстах от Гродно в сторону Варшавы. У Полоцкого коллегиума – в имении Спас (ныне Спасо-Ефросиньевский монастырь). У Гродненского коллегиума – в Котре. В 1710 г. в Котре иезуиты «чудесно уцелели от заразы под опекой иконы Матери Божьей Студенческой». Потери же других коллегиумов Литовской провинции в этом году составили 143 человека, из которых 110 умерли в ходе разрешенного настоятелями служения зараженным [31]. Иезуитская историография упоминает об этом, как о подвиге, и, одновременно, как о катастрофе. Произошедшее в этот момент омоложение кадров провинции, преврав передачу традиций, наложило глубокий отпечаток на ее развитие, и фактически завершило целую эпоху в культуре ВКЛ.

Заключение. Влияние ордена иезуитов на культуру телесного здоровья ВКЛ остается малоизученной областью. Широко известно лишь то, что при коллегиумах существовала автономная система инfirmерий и аптек, конфликтовавших иногда с городскими цехами аптекарей и цирюльников. Конфликты объяснимы тем, что свободный обмен знаниями в среде монашествующего персонала и система поставки лекарств из заморских миссий ставили заведения иезуитов на высокий конкурентный уровень. Не занимаясь обучением врачей, иезуитские коллегиумы со второй половины XVI в. создавали в ВКЛ слой овладевших латынью людей и тем самым стимулировали потребность в академически образованных врачах: в хирургах, знакомых с анатомическими трудами, и в читающих латинские рецептурные сборники аптекарях. При этом внутренняя культура повседневной жизни коллегиума была основана на глорификации чистоты, умеренности в еде, питье, сне, а также в умственных и физических трудах с целью оптимизации телесности и направления ее усилий на развитие духовности. Культивуемые в иезуитских коллегиумах практики сохранения и восстановления телесного здоровья всегда сочетались с несением духовной помощи больному. Вне стен коллегиума помощь страждущим оказывала всегда пара иезуитов: священник для душевного утешения и брат-инfirmарий (цирюльник) для непосредственного лечения. Во времена эпидемий подобные «звенья милосердия» демонстрировали самоотверженность и высокую для описываемого периода эффективность в служении заразным больным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Baliński, M. Dawna Akademia Wileńska / M. Baliński. – Petersburg : Nakładem J. Ohryzki, 1862. – 606 s.
2. Bieliński, J. Uniwersytet Wileński : T. I–III. / J. Bieliński. – Kraków : Druk W. L. Anczyca i Spółki, 1899–1900. – T. I. – 488 s.
3. Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2000–2005. – Т. 3 : Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII – XVIII стст.) / Ю. Бохан [і інш.]. – 2004. – 343 с.
4. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995 / red. L. Grzebień. – Kraków : WAM, 1996. – 888 s.
5. Грицкевич, В.П. С факелом Гиппократата : из истории белорусской медицины / В.П. Грицкевич. – Минск : Наука и техника, 1987. – 271 с.
6. Лявшук, В.Е. Формирование сети орденских домов Общества Иисуса в Великом княжестве Литовском в 1569 – 1773 гг. / В.Е. Лявшук // Весн. Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Сер. 1, Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. – 2015. – № 1 (189). – С. 27–34.

7. Лявшук, В. Иезуиты в Гродно в 1622–1700 гг.: люди и история коллегіума = Jezuici w Grodnie, 1622–1700: ludzie i dzieje kolegium / В. Лявшук. – Kraków : WAM, 2013. – 327 с.
8. Dokumenty Soborów Powszechnych. – Kraków : Wydawnictwo WAM, 2003. – 680 s.
9. Kuchowicz, Z. Człowiek polskiego baroku / Z. Kuchowicz. – Łódź : Wyd. Łódzkie, 1992. – 418 s.
10. Bela, Z. Cechy formalne dawnych przepisów na leki / Z. Bela // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. – 1999. – № 1 (44). – S. 87–96.
11. Rudnicki, A. O fuszerstwie lekarskiem czyli fałszywych lekarzach i smutnym ich wpływie na społeczeństwo / A. Rudnicki – Warszawa : Druk W Dąbrowskiego, 1816. – 52 s.
12. Грицкевич, В.П. О цехах цирюльников в Белоруссии в XVI–XVIII вв. / В.П. Грицкевич // Здравоохранение Белоруссии. – 1960. – № 1. – С. 75–77.
13. Сточик, А.М. Картины реальности в медицине XVII–XIX вв. / А.М. Сточик, С.Н. Затравкин // Вопросы философии. – 2013. – № 7. – С. 80–93.
14. Konstytucje Towarzystwa Jezusowego wraz z przypisami Kongregacji Generalnej XXXIV oraz Normy Uzupełniające zatwierdzone przez tę samą Kongregację. – Kraków : WAM, 2006. – 565 s.
15. Consuetudines Communes Provinciae Litaniae Soc Jesu quibus accendunt Consuetudines Particulares Domus Professae Varsaviensis // Nasze Wiadomości. – 1913. – T. IV. – 60 s.
16. Loyola, I. Ćwiczenia duchowne / I. Loyola ; tłumaczenie M. Bednarz. – Kraków : WAM, 2002. – 243 s.
17. Reguly Societatis Iesu – Vilnae : Typis Acad. S. J., 1682. – 221 s.
18. Ляўшук, У.Я. Персанальныя каталогі ордэна езуітаў як крыніца па гісторыі ўзаемадзеяння езуіцкага калегіума з гарадскім сацыякультурным асяроддзем на беларускіх землях Вялікага Княства Літоўскага у 1569–1773 гг. / У.Я. Ляўшук // Весн. Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Сер. 1, Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. – 2013. – № 2 (152). – С. 57–64.
19. Piechnik, L. Dzieje Akademii Wileńskiej : t. I–IV / L. Piechnik. – Rzym : Institutum Historicum Societatis Jesu, 1987. – T. III : Próby odnowy Akademii Wileńskiej po klęskach Potopu i okres kryzysu 1655–1730. – 1987. – 261 s.
20. Grzebień, L. Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku / L. Grzebień. – Kraków : WAM, 2013. – 251 s.
21. Załęski, S. Jezuici w Polsce : T. I–V / S. Załęski. – Lwów; Kraków : Drukiem i nakładem drukarni ludowej, 1900–1906. – T. IV : Dzieje 153 kolegiów i domów Jezuitów w Polsce. – cz. III : Kolegia i domy założone w drugiej dobie rządów Zygmunta III i za rządów Władysława IV 1608–1648. – 1905. – S. 1026–1299.
22. Loyola, I. Opowieść pielgrzyma. Autobiografia / I. Loyola. – Kraków : WAM, 2013. – 184 s.
23. Библия. – Брюссель : Изд-во «Жизнь с Богом», 1989. – 2536 с.
24. Kojałowicz, W.W. Pamiątka Krotka Braciey Koadiutorow Societatis Jesu swiatobliwie zmarłych z roznych teyze Soc. pisarow zebrana. Na dni całego roku rozłożona, ku zbudowaniu żyjących przez X. Woyciecha Wiiiuka Kojałowicza do druku podana / W.W. Kojałowicz – Wilno : Typis Acad. S. J., 1673. – 444 s.
25. Zielewicz, J. Z dziejów epidemii w dawnej Polsce / J. Zielewicz // Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego. – 1874. – T. 8 – S. 3–16.
26. Rostowski, S. Lituanicarum Societatis Jesu historiarum libri decem / S. Rostowski. – Paris : V. Palm, 1877. – 507 s.
27. Римский Архив Общества Иисуса (Archivum Romanum Societatis Jesu. Далее – ARSI). – Lit. 6, f. 233v. Catalogus brevis 1625–1626.
28. Załęski, S. Jezuici w Polsce : T. I–V / S. Załęski. – Lwów; Kraków : Drukiem i nakładem drukarni ludowej, 1900–1906. – T. II : Praca nad spotęgowaniem ducha wiary i pobożności 1608–1648. – 1902. – 763 s.
29. Poplatek, J. Słownik jezuitów artystów / J. Poplatek, J. Paszenda. – Kraków : WAM, 1972. – 299 s.
30. ARSI. – Lit. 65, f. 434. Necrologi.
31. ARSI. – Lit. 57, f. 216v–218. Catalogus brevis 1710–1711.

Поступила 20.05.2016

SANITARY PRACTICES IN JESUIT COLLEGIUMS IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA (1569–1773)

U. LIAUSHUK

The article dwells on the specific features of the sanitary practices (i.e. practices related to health, aimed at preserving healthy body) performed in the Jesuit collegiums of the Grand Duchy of Lithuania in the XVI–XVIII centuries. The information presented in the article is based on (and quotes) documents from order archives, clauses from Jesuit order regulations and narrative sources created by Jesuits. The article focuses not on personalities, but mainly on system-making principles and elements. Being aware of them enables better understanding and adequate interpretation of the way personalities acted in the historical perspective and the was health care structures of collegiums responded to everyday situations and emergencies.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, the Society of Jesus, Jesuits, collegium, doctor, infirmary, pharmacist, health, epidemic.

РЕЦЕНЗИИ

ДУХОЎНЫЯ СКАРБЫ ГЛЫБОЧЧЫНЫ ВАЧЫМА ГОМЕЛЬСКІХ ФАЛЬКЛАРЫСТАЎ

Глыбоччыны духоўнасці глыбіні: Народная духоўная культура Глыбоцкага раёна / аўт. кал.: В.С. Новак [і інш.]; пад агул. рэд. В.С. Новак. – Мінск: БЕЛТА, 2014. – 304 с.: іл.

Даследаванне традыцыйнай духоўнай спадчыны Беларусі застаецца адным з актуальных напрамкаў айчыннай фалькларыстыкі. У апошнія дзесяцігоддзі вялікае значэнне набывае вывучэнне лакальных варыянтаў традыцыйнай культуры, што дазваляе больш глыбока і ўсебакова ахарактарызаваць агульнаэтнічную традыцыю ў цэлым. У гэтым сэнсе сапраўднай падзеяй стала навукова-папулярнае даследаванне народнай культуры Глыбоччыны. Яно было ініцыявана раённымі ўладамі і прымеркавана да 600-годдзя горада Глыбокае, якое адзначалася ў 2014 г. Звяртае на сябе ўвагу прадстаўнічы навуковы калектыў аўтараў: дактары (А.М. Ненадавец, В.С. Новак, В.К. Шынкарэнка) і кандыдаты (С.А. Вяргеенка, А.А. Кастрыца, А.М. Палуян, А.Г. Алфёрава, М.М. Міхайлец) філалагічных і гістарычных навук.

Змест калектыўнай працы сцісла пазначаны ў анатацыі. “У выданні прадстаўлены экспедыцыйныя запісы фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў Глыбоцкага раёна з захаваннем асаблівасцяў мясцовай гаворкі. Ахарактарызаваны рэгіянальна-лакальныя асаблівасці фальклорных традыцый, ахарактарызавана Глыбоччына літаратурная. Асобна прадстаўлены матэрыялы, сабраныя краязнаўцам І.І. Волкавым”. Таксама паведамляецца пра фальклорна-этнаграфічную экспедыцыю выкладчыкаў і студэнтаў Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта, праведзеную ў 2011 г. на тэрыторыі Глыбоцкага р-на. Адзначым, што значную частку матэрыялаў склалі запісы народных звычаяў і традыцый, зробленыя супрацоўнікамі раённых устаноў культуры.

Аўтары і ўкладальнікі зборніка пастараліся падаць фальклорныя традыцыі Глыбоччыны ва ўсёй паўнаце яе жанравай разнастайнасці, што знайшло сваё адлюстраванне ў структуры выдання. Значнае месца займаюць фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы, прысвечаныя каляндарнай і сямейнай абраднасці (В.С. Новак), дзе народны дыкурс святочнай культуры даволі арганічна дапаўняецца песнным фальклорам. У прыватнасці, падрабязна разгледжана калядная гульня моладзі “Жаніцьба Цярэшкі”, звычаі, традыцыі, сімвалічныя прадпісанні, суаднесеныя з Калядамі, Масленіцай, Вялікаднём, Тройцай, Купалем, Жайнкімі і Дажынкамі. Значная колькасць “цярэшак”, купальскіх і жніўных песень, зафіксаваных экспедыцыянерамі ў 2011 г., паказвае не толькі трываласць асобных фрагментаў фальклорнай традыцыі, але і характарызуе спецыфіку фальклорнага ландшафту Глыбоччыны ў агульнаэтнічным кантэксце.

З другога боку, запісы народнага календара глыбачан прадстаўлены ў зборніку вельмі непрапарцыйна, што можа ствараць скажонае ўяўленне пра мясцовыя традыцыі. Так, калі “Жаніцьба Цярэшкі” адлюстравана ў амаль сарака запісах (с. 13–21), то такім знакавым і важным у жыцці вяскоўца падзеям, як Радуніца і Змітраўскія Дзяды, адведзена толькі сем вельмі сціпрых нататак. Каштоўнасць некаторых запісаў вельмі ўмоўная: “У цэркву сходяць зранку. Увечары дзядоў памінаюць: і гарэлі вып’юць, і пагуляюць, і ўспомняць” (с. 63). Падобны прыныцп фіксацыі і падачы матэрыялу можа стварыць уражанне, што традыцыя ўшанавання продкаў на Глыбоччыне мае маргінальны характар, у параўнанні з каляднай гульнёй, што, натуральна, не адпавядае рэчаіснасці.

У выпадку з абрадам гукання вясны жаданае, хутчэй за ўсё, выдаецца за рэальнае. В.С. Новак пазначае: “Абрад гукання вясны на тэрыторыі Глыбоччыны, паводле ўспамінаў жыхароў, адбываўся або на “Аўдакею” (1 сакавіка), або на Саракі (9 сакавіка)” (с. 9). Але ніякіх палявых запісаў, якія б пацвердзілі бытаванне такога абраду на Глыбоччыне не прыводзіцца, і гэта цалкам зразумела: у адрозненне ад Гомельшчыны для Падзвіння гуканне вясны і адпаведныя песні характэрныя значна ў меншай ступені. Гэты “вяснянкі”, што апублікаваны ў выданні, адносяцца да “веснавых прымеркаваных”, але не да “загукальных” песень (с. 37). Асобныя ж узоры “вяснянак” выклікаюць моцнае сумненне адносна іх аўтэнтычнасці: “Па небу гром праехаўся / Канём вараненькім. / Разбіў замкі ледзяныя / Стралою залаценькай. / Паслаў вясну вясёлую / Будзіць прыроду, / Па вулачках-даліначках / Вадзіць карагоды. Шумяць лясны-даліначкі, / Вяселле спраўляюць” (с. 37). Паколькі прыведзены тэкст прадстаўлены Запрудскім Домам фальклору, не мае ніякай пашпартызацыі, хочацца пажадаць яго супрацоўнікам больш адказнай працы на ніве збірання фальклорнай творчасці. Укладальнікам зборніка таксама хочацца пажадаць быць больш уважлівымі, бо Аўдакею і Саракі праваслаўныя беларусы святкуюць не 1-га і 9-га, а 14-га і 22-га сакавіка. Магчыма, аўтары памылкова залічылі гэтыя дні да святаў каталікоў, але прадстаўнікоў гэтай канфесіі наогул не ўласцівае святкаванне Саракі ці прысвятка св. Аўдакеі.

Шчыра засмучае імкненне прафесійных даследчыкаў інтэрпрэтаваць у якасці фальклорнага твора любую песню толькі на той падставе, што яна была праспяваная вясковым чалавекам. У выніку, пад маркай “каляндарна-абрадавага” фальклору ў зборнік увайшлі царкоўныя спевы рускай традыцыі, якія нія-

кага дачынення да беларускай традыцыйнай культуры не маюць: “*Ночь тиха над Палестиной, / Спит усталая земля, / Горы, рощи и долины / Скрыла всё ночная тьма. / В Вифлиеме утомленном / Уж погасли огоньки, / Только в поле отдаленном / Не уснули пастушки*” (с. 27). Да валачобнага рэпертуару ўкладальнікі таксама залічылі нетрадыцыйны спеў: “*Хрыстос васкрэс із мёртвых, / Смерцю смерць іх напраў, / Разрушыў узы ада / І жызьнь ім дараваў. / В палночны час із гроба / Спасіцель наш васкрэс / І вернасць, жызьнь і радасць, / І свет прынёс с небес*” (с. 40). Падобныя ўзоры “народнай творчасці” выглядаюць абсалютна недарэчна побач з аўтэнтычнымі запісамі: “*Ідзем, братцы, удоль вуліцы, / Хрыстос Васкрэс, Сын Божый! / Ідзем, зайдзем у хазяйска двор, / Хрыстос Васкрэс, Сын Божый!*” (с. 41).

Можна дапусціць, што пажылы чалавек можа блытаць пэўныя святы і песні да іх, але гэтая акалічнасць не здымае адказнасці з даследчыка, які дазваляе сабе змясціць велікодную песню (верагодна няслушна расшыфраваную) у раздзеле, прысвечаным Калядам: “*На Каляды маладзёж збіралася да і старыкі хадзілі. І з песнямі. Вось адну песенку дзявоцкую помніла... У ляску на жоўтым пяску, / Хрыстос Васкрэс, і на Божа. / Звёздочка пала, цэркаўка стала, Хрыстос Васкрэс і на Божа...*” (с. 26).

Ёсць непазбягальнасць у характарыстыцы каляндарных святаў. Калі Масленіцу як перадвеснае свята, што не мае фіксаванай даты, але пераважна прыходзіцца на люты-сакавік, хця б фармальна можна аднесці да зімовых абрадаў, як гэта зрабілі ўкладальнікі зборніка, то інфармацыя пра Грамніцы (2 лютага) ў раздзеле “Веснавыя абрады” ды яшчэ пасля “Тукання вясны” (с. 36) уяўляе сабой “новае слова” ў навуковай інтэрпрэтацыі народнага календара.

У раздзеле “Традыцыі сямейнай абраднасці Глыбоччыны” даецца агульная характарыстыка рытуальнага сцэнарэя радзінаў, вяселля і пахавальнага абраду (В.С. Новак), якую суправаджае вялікая падборка фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў, зафіксаваных на тэрыторыі раёна. Апісанне радзіннай абраднасці фактычна сфакусавана на хрэсьбінах, дзе акцэнтуюцца рытуальная роля кумоў і бабкі-павітухі. Разам з тым, сімвалічныя прадпісанні, якія датычыліся паводзінаў цяжарнай жанчыны і з’яўляліся неад’емнай часткай радзіннага рытуалу, перанесены ўкладальнікамі ў раздзел “Прыкметы і павер’і”. Найбольш каштоўныя і падрабязныя звесткі датычацца вясельнай абраднасці, што заканамерна, паколькі менавіта вяселле ў традыцыйным грамадстве з’яўлялася найбольш складаным у структурным плане і разгорнутым у часе рытуалам. У зборніку прыведзена і значная колькасць вясельных песень да ўсіх этапаў вяселля. Але пры гэтым сустракаюцца паўторы песенных тэкстаў (с. 78, 85).

Характарыстыка пахавальна-памінальных традыцый Глыбоччыны адлюстроўвае як агульнаэтнічныя, так і рэгіянальныя асаблівасці рытуальных дзеянняў і прадпісанняў. У прыватнасці, спецыфічным элементам, уласцівым Паўночна-Заходняй Віцебшчыне, з’яўляецца звычай вылучаць нябожчыку яго долю ў выглядзе курыцы ці пеўня (у залежнасці ад полу памерлага), якога абавязкова засякалі для памінальнай стравы: “*Хоць яна і не патрэбна была на стол, але ж трэба засеч, тады будзе скаціна весціся добра*” (с. 92). Пазначаны адрозненні і асаблівасці пахавальна-памінальнай абраднасці ў беларусаў праваслаўнага і каталіцкага веравызнання, а таксама рускіх старавераў.

Раздзел, прысвечаны замоўнай традыцыі Глыбоччыны, складаецца з дзвюх частак – тэарэтычнай, у якой робіцца спроба ахарактарызаваць феномен знахарства (С.А. Вяргеенка), і тэарэтычна-практычнай, у якой апублікаваны ўласна тэксты замоў. Нягледзячы на тое, што ў апошнія дзесяцігоддзі азначаная праблема вельмі актыўна і плённа даследуецца як айчыннымі, так і замежнымі спецыялістамі, С.А. Вяргеенка прапаноўвае сваё, надзвычай няпэўнае вызначэнне замовы: “*Замова – гэта такі твор вуснай народнай творчасці, у якім абавязкова гучыць нейкае пажаданне, а замаўляльнік звяртаецца за дапамогай да іншых персанажаў*” (с. 94). Паводле такога вызначэння, у катэгорыю замоў можна аднесці ладную долю зычэнняў (*дай, Божа, старым вочы, а маладым розум!*) альбо праклёнаў (*каб даў Бог твае дзеці тваімі рэбрамі яблыкі абівалі!*). Відавочна, што аўтарка не прымае да ўвагі сімвалічнай прагматыкі замовы, калі акцэнтуюць увагу на “прыгажосці замоўнага слова”, якое не мяркуе для носьбіта традыцыі ацэнак па шкале прыгожа – непрыгожа. Незразумелым з’яўляецца вызначэнне замоўнага жанру паводле С.А. Вяргеенка. Даследчыца піша, што гэта, – “акцыянальна-вербальна-рэальны комплекс”, дзе “звычайна суіснуюць рэальныя персанажы (чалавек, які выконвае замову) з міфалагічнымі” (с. 94).

Што датычыцца фактычнай часткі, то з адзінаццаці прыведзеных тэкстаў толькі пяць можна аднесці да аўтэнтычных замоў (ад бяссонніцы, сурокаў, галаўнога болю, запою, з пэўным дапушчэннем – на поспех у рыбалцы). Астатнія тэксты – стылізаваныя ў фальклорным стылі аўтарскія вершы (замова жаніху, нявесце, замова адшчапенцу), магічныя прыгаворы (на сон, на выган каровы) і народныя каментары ці ўспаміны пра дзейнасць знахараў (с. 98–99). Нязначная колькасць запісаў дазваляе С.А. Вяргеенка рабіць выснову аб тым, што “замоўны жанр не вельмі распаўсюджаны на Глыбоччыне” (с. 94). Гэтую заўвагу можна лічыць справядлівай толькі часткова, калі параўнаць актуальны стан замоўнай традыцыі Глыбоччыны з іншымі рэгіёнамі краіны (напрыклад, Палессем ці Падняпроўем), дзе гэты феномен захаваны значна лепш. З другога боку, фальклорна-этнаграфічныя экспедыцыі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, праведзеныя на тэрыторыі раёна ў 2000-х гг., не толькі паказалі, што дзейсныя знахаркі дагэтуль лекуюць глыбачан, але і зафіксавалі значны аб’ём матэрыялаў, прысвечаных знахарству рэгіёна. У

гэтым сэнсе здзіўляе, што ў зборніку не прыведзена ніводнага ўспаміну пра легендарнага знахара Далмана, які жыў на мяжы Пастаўскага і Глыбоцкага раёнаў і карыстаўся вялікім аўтарытэтам і надзвычайнай павагай у вясковага насельніцтва значнай часткі Віцебшчыны, а таксама памежных раёнаў Літвы і Латвіі. Такім чынам, адна экспедыцыя, праведзеная гомельскімі калегамі ў 2011 г., наўрад ці дае падставы для далёкасяжных высноў. Адзінкавая экспедыцыя можа толькі выявіць лакуны і накірункі для далейшых даследаванняў.

Даволі змястоўным з’яўляецца раздзел “Прыкметы і павер’і Глыбоцкага раёна (па матэрыялах фальклорнай экспедыцыі 2011 г.)”, у якім А.А. Кастрыца дае ўласную класіфікацыю гэтага надзвычай цікавага сегмента фальклорнай спадчыны. Даследчыца вылучае наступныя функцыянальна-семантычныя групы прыкмет і павер’яў: апатрапеічныя і лекава-прафілактычныя, прадудыравальныя, прадказальныя (інфармацыйныя). Яна таксама характарызуе функцыянальнасць прыкмет і павер’яў у абрадавым (рытуалы каляндарнага і сямейнага цыклу) і будзённым жыцці (с. 100–103). Пры гэтым аўтарка не дае вызначэнне ні прыкмеце, ні павер’ю, а ўстойліва выкарыстоўвае клішыраванае словазлучэнне “прыкметы і павер’і” ва ўсіх выпадках прапанаванай класіфікацыі, што ўспрымаецца як сінанімічнасць гэтых двух тэрмінаў. Інфармацыя, заключаная ў прыкмеце, прачытваецца на ўзроўні канстатацыі і жыццё чалавека непасрэдна не закранае: “*Мухі на шыбах акна ледзь поўзаюць – болей цяпла гэтай восенню не будзе*” (с. 107). Але семантыка павер’я ў большасці выпадкаў утрымлівае ў сабе кадаваны адказ на тое, якім чынам мусіць паводзіць сябе чалавек, каб дасягнуць меркаванага ці прадухіліць непажаданае ў сваім быцці, што можна акрэсліць формулай “трэба (не) рабіць так, каб (не) сталася гэтак”: “*Калі пажары, бярэменнай не нада хватацца за ліцо: астанеца пятно на целе*”, “*У калодзець мак-цякучку сыпалі, каб дождж ішоў*” (с. 105).

Неразмежаванасць прадмету даследавання выявілася ў апублікаваным корпусе палявых запісаў, якія ідуць пад агульнай назвай “Прыкметы і павер’і”. Пры гэтым у зборнік трапілі запісы, якія нельга аднесці ні да прыкмет, ні да павер’яў: “*Нельзя бярэменнай цяжасці насіць*”, “*нельзя удивляться беременным женщинам*”, “*каб рабёнак спаў – мак давалі*”, “*на жніво каласы завянуць – на акно паставяць*” (с. 104–105). Дзе-нідзе павер’і даюцца ва ўсечаным выглядзе, калі сэнс прадпісання, абсалютна зразумелы носьбіту традыцыі, застаецца рэччу ў сабе, а задаць пытанне на ўдакладненне (Чаму? Навошта?) збіральнікі фальклору не парупіліся. “*Нельга было шыць цяжарнай дзяўчыне*”, “*На Юрье огурцы сади-ли*”, “*Бярэменным не нада катой штурхаць. Мышэй, жаб нямажна было ўбіваць*”, “*Цераз парог не нада ўжо здароўкацца і перадаваць штосьці*”, “*Як мужык дровы сячэ, так нельга, каб цяжарная хадзіла*”, “*Як устанеши, з левай нагі ніколі не ступай*” (с. 103–105).

Значную каштоўнасць як для спецыялістаў, так і для аматараў вуснапаэтычнай творчасці ўяўляе раздзел “Малыя фальклорныя жанры Глыбоцкага раёна”. Заслугоўвае ўвагі даволі падрабязная і прадметная характарыстыка загадак, прыказак і прымавак, якая даецца ва ўступнай частцы А.Г. Алфёравай. Даследчыца падкрэслівае, што малыя жанры даволі ўстойліва бытуюць на тэрыторыі раёна, але “найбольш папулярнымі застаюцца тэксты, што ўвасабляюць свет прыроды, раслін і жывёл, рэаліі традыцыйнага беларускага побыту, чалавека” (с. 110). Звернута ўвага і на “эратычныя загадкі”, якія служылі своеасаблівым фальклорным механізмам сацыялізацыі моладзі шлюбнага ўзросту і вылучаюцца сваёй дасціпнасцю і арыгінальнасцю: “*На дубовай дошчачцы / Дзед і баба топчацца. / Баба кажыць: “До-сыць”, / А дзед болей просіць.* (Хлеб у дзежцы)” (с. 111). Фальклорны змест гэтага раздзела дазваляе пагадзіцца з высновай даследчыцы аб тым, што “парэміялагічны фонд Глыбоцкага раёна вызначаецца сваёй разнастайнасцю, яскравай вобразнасцю метафар у загадках і ўменнем прыкмячаць жыццёвыя падзеі і рабіць адпаведныя высновы, што бачна ў прыказках” (с. 111).

Даволі сціслым атрымаўся блок “Народная міфалогія” (укладальнік Т. Каранькова), што тлумачыцца аб’ектыўнымі прычынамі – міфалагічныя ўяўленні і вобразы ў светапоглядзе сучасных вяскоўцаў захоўваюцца даволі рудыментарна. Разам з тым, прыведзеныя палявыя запісы пра дамавіка і русалак паказваюць значную ўстойлівасць шэрагу міфалагічных сюжэтаў, характэрных для традыцыйнай культуры беларусаў Падзвіння. Пры гэтым адносна невялікая колькасць тэкстаў, прысвечаных міфалагічным персанажам, не дае падставы ўкладальніку пашыраць тэматычны раздзел запісамі, што не маюць да міфалогіі ў яе класічным разуменні ніякага дачынення: рэлігійна-этычныя пастулаты (“*У пост спяваць нельзя. Абманываць людзей нельзя. Красці – грэх. Убіваць – гэта бальшы грэх, не праішчаецца*”, с. 124), народныя трактоўкі Бібліі, апаведы пра сны, успамін пра лекаванне ў знахаркі і іншае. У той жа час, два караценькія запісы пра чараўнікоў і ведзьмаў абсалютна не адлюстроўваюць пашыранасць гэтай тэмы ў фальклорным ландшафце Глыбоччыны.

Раздзел “Пазаабрадавая паэзія” ўключае шмат сацыяльна-бытавых, лірычных (любоўных) песень і народных рамансаў (“Катаржанін”, “Матрасёнак” і інш.). Доўгі час пазаабрадавай песеннай лірыцы не надавалася належнай увагі з боку фалькларыстаў, хаця гэтыя творы не толькі надзвычай папулярныя ў вяскоўцаў сталага веку, але і ў пэўнай ступені адлюстроўваюць маральна-этычныя каштоўнасці пасляваеннай беларускай вёскі.

Абсалютна беспадстаўна ў раздзеле “Пазаабрадавая паэзія” змешчаны класічныя ўзоры каляндарна-абрадавай песні: пятроўская (“Пятрова ночка маленька”, с. 134), жніўныя (“На бару жыта жала”, с. 127; “А сонейка за бор, за бор, а пусці, барын, дамоў, дамоў”, с. 135; “Бадай пану ў двары страшна”, с. 136), талочныя (“А значыць наш бацюшка далёка жывець” і “Столікі мае цясовенькія”, с. 128), ярыная (“А ў гародзе ярыца”, с. 129), восеньская (“Асенняя ночка, з кім я буду начуваць”, с. 133). Не хочацца думаць, што гомельскія фалькларысты не валодаюць належнай кампетэнцыяй адносна спецыфікі каляндарна-абрадавай паэзіі Падзвіння, а восеньскія песні безумоўна складаюць адметнасць рэгіянальнай традыцыі. Адзначым, што гэту памылку не заўважылі рэцэнзенты выдання.

Парушаюць логіку зборніка, прысвечанага народнай культуры Глыбоччыны, абсалютна не асіміляваныя мясцовай гутарковай традыцыяй рускія песні. Напрыклад, народны рамас: “Среди ночи во тьме глубокой / Перед священною луной / С прекрасной девушкой-блондинкой / Процался мальчик молодой” (с. 132). Наўрад ці падобныя творы стасуюцца з ідэяй выдання, адлюстраванай у яго назве: “Глыбоччыны духоўнасці глыбіні”.

Самую вялікую крытыку выклікае раздзел няказкавай прозы, у якім сярод амаль пяцідзясяці тэкстаў мы заўважылі толькі тры (!) аўтэнтычныя запісы. Гэта караценькія наратывы пра паходжанне вёсак Валодзькава, Восава, Сукліна: “Назва вёскі Валодзькава пайшла ад фаміліі пана Валодзька, які быў там земляробам” (с. 153). Усе астатнія тэксты, прадстаўленыя пераважна супрацоўнікамі ўстаноў культуры, уяўляюць сабой літаратурныя пераклады мясцовых паданняў ці непрыхаваную аўтарскую творчасць. Тут асабліва вылучаецца жыхар в. Залесе Шарыпкін Л.Р., 1967 г.н.: “Не драмаў і ваўкалак: ён узняў густыя туманы, распаўсюдзіў смурод і гнюс. Пачвару-ваўкалаку ўдалося заманіць да сябе трох воінаў-крывічоў і ўчыніць над імі здзек, высмакцаць з яшчэ жывых кроў, пакаштаваць юнацкага цела” (Пагібель ваўкалака, с. 146); “Асабліва не мог перанесці ўсе здзекі і крыводы Лявон-Асілак, малады, дужы, белы з твару дзядзька. У яго была нарочная – прыгажуня Ганулька. Яны вельмі моцна кахалі адзін аднаго і збіраліся пажаніцца. Але хаты сабе так і не маглі пабудаваць, таму што былі беднякі з беднякоў. І вось ноччу на Купалле, пасля абрадавых танцаў на ўзгорку, яны абое ўзняліся на лесвіцы на гару да Перуна ў яго храм. Упалі перад алтаром з вечным агнём і пачалі прасіць Перуна і Ладу, каб яны вярнулі на зямлю ранейшае жыццё” (Легенда аб Сароках і гарадзішчы, с. 151).

Амаль прафесійная дасведчанасць старажылаў у пытаннях антрапагенэзу, сацыяльнай і этнічнай гісторыі краю не можа не ўраджаць: “Было гэта даўным-даўно. Жылі людзі вялікімі сем’ямі – плямёнамі. Разам здабывалі ежу, разам сустракалі гора і радасць. Але і тады знаходзіліся прагныя людзі, якім не жылося спакойна. Яны заваёўвалі чужыя землі, базацелі на людскіх слязах і крыві. Сярод блакітных азёраў і густых лясоў тулілася асаблівае паселішча. Размяшчалася яно на граніцах двух вялікіх плямёнаў – балтаў і крывічоў. І людзі тут жылі асабліва: высокія, стройныя, з блакітнымі, як высокае неба, вачамі і залацістымі валасамі”, – апавядае жыхарка в. Празарокі Ярмаш Ф.І., 1923 г.н. (с. 148).

Апрача перакладаў і літаратурных твораў сустракаецца і яскравы плагіят. Напрыклад, легенда «Асілкі» (с. 148), слова ў слова спісаная са зборніка А.К. Сержпутоўскага. Прывядзем фрагменты для параўнання:

“Гэта цяпер людзі здрабнелі, а раней яны былі такія велізарныя, што ледзь не раўняліся з лесам. Толькі кажучь, што яны не ведалі, куды падзець сваю сілу. Гэта яны напракавалі рэкі, панасыпалі горы да параскідалі ўсюды па свеце велізарнае каменне, якое і цяпер трапляецца дзе-нідзе на полі ці ў лесе” (с. 148)

“Гэта цяпер людзі здрабнелі, - даўней яны былі такія велізарныя, што чуць-чуць не раўняліся з лесам... Толькі кажучь, што яны не ведалі, куды дзець сваю сілу. Гэта яны напроквалі рэкі, панасыпалі горкі да параскідалі ўсюды па свету вялізнае каменне, якое і цяпер трапляецца дзе-недзе на полі ці ў лесе” [1, с. 287]. Як кажучь, каментары тут залішнія, застаюцца толькі пытанні да ўкладальнікаў і рэцэнзентаў зборніка.

Літаратурную эстафету на ніве творчага асэнсавання глыбоцкіх паданняў працягвае ў зборніку доктар філалагічных навук А.М. Ненадавец, які прапаноўвае глыбачанам “прачытаць апрацаваныя мною легенды пра паходжанне некаторых населеных пунктаў Глыбоччыны” (с. 160). У гэтым выпадку хацелася б выказаць просьбу да паважанага прафесара, каб ён дазволіў азнаёміцца з арыгінальнымі, аўтэнтычнымі запісамі. Сціслы сюжэт, прыведзены ў гэтым жа зборніку (“Восава – калісьці прызджаў да нас пан, і яго пакусалі осы. Адсюль мабыць і назва маея вёскі”, с. 153), А.М. Ненадавец трансфармуе ў апавяданне на дзве старонкі (с. 161–162). Яркая вобразнасць, метафарычнасць, непрадказальнасць сюжэтнай лініі ў апавяданнях А.М. Ненадаўца заслугоўваюць публікацыі ў спецыяльным раздзеле “Глыбоччына літаратурная”, які, нажаль, у гэтым зборніку не прадугледжаны. Падагульняючы, заўважым, што падобныя літаратурныя інтэрпрэтацыі мелі б хоць нейкае апраўданне ў сітуацыі поўнай адсутнасці твораў няказкавай народнай прозы на тэрыторыі раёна. Але гэта зусім не так. Дзясяткі адметных паданняў, былічак і вусных гісторый былі запісаныя ў апошнія гады на Глыбоччыне этнографамі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта [2, с. 363].

Несумненным упрыгожаннем выдання стала публікацыя фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў з Глыбоччыны, якія знаходзяцца ў фальклорнай калекцыі Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Нацыянальнай акадэміі навук (с. 168–180), сістэматызацыю і апрацоўку якіх зрабіў М.М. Міхайлец. Унікальнасць прадстаўленых запісаў, зробленых супрацоўнікамі АН БССР у 1950–1960-х гг., заключаецца ў тым, што талочныя, купальскія, жніўныя, хрэсьбіныя песні выконваліся жанчынамі 1880–1900 г.н., якія захавалі эталонныя ўзоры фальклорнай традыцыі Глыбоччыны. Некаторыя з песен у жывым бытаванні ўжо немагчыма запісаць, што яшчэ раз падкрэслівае значнасць і знакавасць апублікаваных матэрыялаў.

Заслугоўвае ўвагі апісанне каля трыццаці народных гульняў, якое даў Глыбоцкі раённы арганізацыйна-метадычны цэнтр (с. 180–184). Гульня як вельмі старажытная форма сімвалічных паводзінаў чалавека выконвала надзвычай важныя функцыі ў рамках традыцыйнага грамадства. Падзел гульняў на дзіцячыя, падлеткавыя і маладзёжныя адлюстроўвае не толькі іх форму і змест, але і прыступкі сацыялізацыі, якія ў гульнівай форме праходзіў чалавек.

Асобнае месца ў зборніку займае рукапісная спадчына апантанага патрыёта і краязнаўцы Глыбоччыны Івана Іванавіча Волкава, які доўгі час працаваў настаўнікам у школе в. Псуя і рупліва занатоўваў фальклорнае багацце гэтага краю. Адметнасць і каларыт мясцовага дыялекту беларускай мовы ўва-собіліся ў калекцыі прыказак і прымавак, а таксама ў краёвым слоўнічку, які склаў І.І. Волкаў. Уражвае сапраўднае спеўнасць, сакавітасць шматлікіх словаў, якія паказваюць непаўторнасць глыбоцкай гаворкі і служачы папрокам тым, хто вычысчае гэтыя дыяманты, пераабляючы жывыя фальклорныя творы ў літаратурны эрзац. *Барлёчы* (чаравікі са шнуроўкай), *блізніць* (мроіць), *бранзаваць* (вымаўляць за благі ўчынак), *вірлач* (акунь), *выталёнка* (вопратка, пашытая ў талію), *вягела* (мянтуз), *ёхаўца* (выгінаць цела, крыўляцца), *жыгалаўка* (непаседа), *красоўнік* (красавік), *кубарам-бубарам* (покатам, імкліва), *луміна* (лясная паляна, багатая на ягады), *пампуць* (тоўсты, нязграбны чалавек) і іншае (с. 190–195). Спіс можна працягваць, але і прыведзеныя прыклады паказваюць характэрнае жывой гутарковай мовы глыбачан.

Вялікая колькасць песень каляндарнага (велькодныя, купальскія, жніўныя) і сямейнага (хрэсьбіныя, вясельныя) абрадавых цыклаў запісана І.І. Волкавым у ваколіцах Псуі (с. 204–210). Рускую песенную лірыку, якая пашырылася ў паваенны час, зборальнік даў у асобным блоку пад назвай “Песні на рускай мове, што спяваюць у нашым краі” (с. 211–214). Гэтым ён пазбег блытаніны, што ўзнікла ў раздзеле “Пазаабрадавая паэзія” дадзенага выдання. Апрача дыялектнага слоўніка, збора прыказак, прымавак і песеннага фальклору, праца краязнаўцы змяшчае шэраг апрацаваных легенд і паданняў, слоўнік тапанімікі і мікратапанімікі, агляд прыкмет і павер’яў, народных забаў і гульняў, а таксама вялікую калекцыю традыцыйных кулінарных рэцэптаў (больш за пяцьдзсят) Глыбоччыны з падрабязнымі тлумачэннямі і каментарамі.

Безумоўна, руплівая праца І.І. Волкава заслугоўвае, каб таго яго рукапіс быў выдадзеным асобным, без скарачэнняў, выданнем, эпіграфам да якога малі б стаць словы краязнаўцы, звернутыя да землякоў: “Хачу звярнуцца да настаўнікаў беларускай мовы, вучняў школ раёна, да ўсіх, хто даражыць родным словам: збірайце, запісвайце прымаўкі, трапныя выразы, народныя песні, паданні, легенды, звычай. Гэта нашы карані. Без каранёў не можа расці, развівацца і квітнець дрэва жыцця”.

Кулінарную тэму працягвае А.М. Палуян, якая змястоўна апісвае традыцыі народнай кухні в. Празарокі і ваколіцаў (с. 294–299). Можа падацца, што кулінарныя традыцыі не маюць дачынення да духоўных аспектаў народнай культуры. Аднак, па-першае, у традыцыйным і посттрадыцыйным грамадстве матэрыяльнае і духоўнае надзвычай цесна пераплецена ў цэльным палатне культуры (напрыклад, без рытуальных страваў немагчыма ўявіць сабе ні каляндарныя, ні сямейныя абрады). Па-другое, менавіта сакрэты традыцыйнай кухні прадметна ўвасабляюць сабой спецыфіку кожнага з рэгіёнаў Беларусі, што прыцягвае да іх увагу не толькі з боку турыстаў, але і сучаснага беларускага грамадства ў цэлым.

Падрабязнае азнаямленне з кнігай «Глыбоччыны духоўнасці глыбіні» пакінула неадназначнае ўражанне. З аднаго боку, выданне безумоўна стала падзеяй у культурным жыцці раёна, бо ўпершыню была рэалізавана спроба комплексна і ўсебакова ахарактарызаваць адметнасць і непаўторнасць традыцыйнай духоўнай культуры Глыбоччыны. Нельга не адзначыць высокі паліграфічны ўзровень выдання і шматлікія фотаздымкі глыбачан, якія шчыра дзяліліся духоўнымі скарбамі свайго краю і без якіх сама кніга была б немагчымай. Хочацца спадзявацца, што зборнік стане сапраўдным падарункам кожнаму з іх.

Але цяжка не заўважыць, што каштоўныя фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы чаргуюцца з тэкстамі сумніўнай навуковай якасці, літаратурнымі стылізацыямі, аўтарскімі творами, а часам – і выдавочным плагіатам. Сцвярджаюць аб тым, што “адметнасцю рэгіёна з’яўляецца невялікая колькасць звестак па малых фальклорных жанрах, замовах, прыкметах і павер’ях, народнай міфалогіі” (с. 300) сведчыць толькі пра недастатковы ўзровень і маштаб праведзенага даследавання. Паказальна, што гомельскія экспедыцыянеры нават не наведвалі абсалютна ўнікальныя аб’екты сакральнай геаграфіі раёна – крыніцы св. Яна ў Чарневічах і Бабруйшчыне, Чортаў камень каля вёскі Вялец. Там бы яны мелі цудоўную магчымасць запісаць шыкоўныя легенды і паданні.

Адказнасць за блытаніну з фальклорнымі жанрамі, невыразнае разуменне прадмета даследавання і рэгіянальнай спецыфікі Падзвіння, адсутнасць належных каментараяў, шматлікія паўторы – усё гэта цалкам ляжыць на аўтарскім калектыве і рэцэнзентах. Навукова-папулярны характар выдання не азначае, што дыпламаваныя спецыялісты могуць дапускаць падобны непрафесіяналізм з разлікам на тое, што людзі ў раёне не разбяруцца, а будуць радыя самому факту выхаду кнігі і звонкім рэгаліям укладальнікаў на яе тытульнай старонцы.

ЛІТАРАТУРА

1. Сержпутоўскі, А.К. Прымхі і забавоны беларусаў-палешукоў / А.К. Сержпутоўскі. – Мінск : Універсітэцкае, 1998. – 301 с.
2. Полацкі этнаграфічны зборнік / уклад., прадм. і паказ. У.А. Лобача. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – Вып. 2 : Народная проза беларусаў Падзвіння : у 2 ч. – Ч. 2. – 368 с.

*У.А. Лобач, кандыдат гістарычных навук
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)*

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Барсуk Е.Е. Формирование православной традиции в историографии XVII–XVIII веков	2
Валодзіна Т.В. Беларуская-нямецкія паралелі ў сферы ўяўленняў пра <i>залатнік/Gebärmutter</i> : рытуалы і замоўныя матывы	7
Ганский В.А. Нормативные детерминанты функционирования объектов туристической инфраструктуры во II Речи Посполитой (1918–1939)	17
Ганчар У.А. “Зацінанне” ў знахарскай практыцы Беларускага Палесся ў другой палове XIX – пачатку XXI стагоддзя	24
Краско Г.Г. Основные факторы, оказывавшие влияние на деятельность органов государственной безопасности на территории БССР в первые послевоенные годы	32
Лобач У.А. “Валькірыі” паўночнабеларускіх паданняў: сімволіка і тыпалогія вобразу	36
Магалінскі І.У. Амулет-змеявік з выявай святых Касмы і Даміяна з Полацка	45
Марченко О.В. Формирование и адаптация русской эмиграции в Германии в 1920-е годы	49
Мацук А. Полацкі кашталян Мікалай Шэмет у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай у першай трэці XVIII стагоддзя	55
Острога В.А. Изучение истории нового и новейшего времени в Институте истории АН БССР в 1969–1991 годы	62
Стрелец М.В. Евреи Беларуси в XX веке: опыт приобретения и потерь	67
Валодзіна А.В. Асаблівасці з’яўлення, распаўсюджання і дактрыны вальдэнсаў на тэрыторыі сучаснай Польшчы	76
Якубаў В.У. Дзвінскі гандль і яго падаткаабкладанне ў пачатку XVII стагоддзя	83
Янушевич И.И. Трансформация основных направлений антирелигиозной работы в 1929 году	92
Гросс Е.П. Международное сотрудничество общественных объединений Республики Беларусь в 1990-е годы	99
Бузаевіч Р.Г. Стан і арганізацыя перавозак пасажыраў аўтамабільным транспартам у Заходняй Беларусі ў 1920–1930-я гады	107
Табунов В.В. Политика российского правительства в отношении римско-католического костела на белорусских землях в конце XIX – начале XX столетий	112
Гайшун А.Н. Роль информационного фактора в трансформации политического сознания советского общества	118
Лаўрэнка Л.В. Гандаль і гандлевая адносіны Заходняй Беларусі 1921–1939 гг. у польскай гістарыяграфіі	122
Петухов А.В. Турцевичи: из местечковых поповичей в науку	128
Карач А.В. Талеры ў грашовым абарачэнні Вялікага Княства Літоўскага да Люблінскай уніі	134
Мяньчэня С.В. Культурна-асветніцкая функцыя народных чайных і народных дамоў у беларускіх губернях у канцы XIX – пачатку XX стагоддзяў	138
Лявшук В.Е. Санитарные практики в иезуитских коллегиях ВКЛ в 1569–1773 годы	143

РЕЦЕНЗИИ

Духоўныя скарбы Глыбоччыны вачыма гомельскіх фалькларыстаў (<i>Глыбоччыны духоўнасці глыбіні: Народная духоўная культура Глыбоцкага раёна / аўт. кал.: В.С. Новак [і інш.] ; пад агул. рэд. В.С. Новак. – Мінск : БЕЛТА, 2014. – 304 с. : іл.</i>) (У.А. Лобач)	152
---	-----